פרופסור יוסף קלוזנר

דרכי לקראת התחיה והגאולה

אבטוביוגראפיה

(1944–1874)

הוצאת "מסדה", תל־אביב וירושלים, תש"ו

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

All rights reserved • כל הזכויות שמורות
Printed in Palestine • נדפס בארץ־ישראל
נדפס בדפוס "העברי" ירושלים

ד"ר יוסף קלוזנר בווארשה בשנת 1903

לזכרה הקדוש לי

של

צפורה קלוזנר-וֶרְנִיק

בכ"ד בשבט, תש"ה, נשלם בכתב הספר הנוכחי, ומסיבות שונות ואף משונות נגמר בדפוס רק לאחר שנה ויותר. ובינתיים אירע בחיי המאורע הנורא ביותר — הנורא בפתאומיותו: נלקחה ממני שמש־חיי, משענתי היחידה בדרך־חיי הקשה במשך ארבעים וארבע שנים, צ פ ו ר ה שלי, שהספר הנוכחי מרבה כל־כך לספר עליה.

עוד בפסח תש"ה בילינו עמה ימים נפלאים ב ר מ ת ־ ג ן הנפלאה: הרי צפורה היתה חברתי ובת־לויתי בכל מקום ובכל זמן. ובי"א באייר, תש"ה, השתתפה בחלוקתו של "פרס־קלוזנר" מטעם עירית תל־אביב. כשארבעה ממבחר־תלמידי קיבלו ארבעה פרסים לשם הדפסתם של מחקריהם המצוינים בספרות העברית החדשה. כמה קרנו פניה בשעה מאושרת זו! — הרי תלמידי היו גם לה כבנים, וכבוד, שנעשה לבעלה, היה לה ככבוד־עצמה.

הזמנו שנינו ביחד עם המשורר המופלא א ו ר י צ ב י ג ר י נ ב ר ג לבית ידידינו המסורים, הציוניים המצוינים מ ר י ם ו ד ו ד ס מ י ־ ל א נ ס ק י בתל־אביב, לסעודת־ערב. אבל צפורה היתה מלאה שמחת־נעורים על חגיגת־הפרס הנאה וביקשה לראות קודם־לכן את הים התל־אביבי, שאהבה אהבה יתירה כבת־אודיסה השוכנת לחוף־הים. וכמה צהלה לקראת שקיעת־החמה הנהדרת כשפדור־הארגמן הגדול כאילו נשר לתוך הים! כאילו לבה הגיד לה, שזו הפעם האחרו־נה, שהיא רואה את הים... ובשעת סעודת־הערב הפליאה את האדונים סמילאַנסקי ואת מר גרינברג בתגובתה הצעירה על כל הנעשה בתוכנו ועל כל מה שדובר עליו בשעת השיחה. לא לחינם הקדיש לה מר גרינברג, שכיבד אותה מאז, הספד קצר ונרגש ב"הבוקר" ימים מועטים לאחר פטירתה. זכרה לו, אלהים, לטובה!

בחג־השבועות, שחל ביום השישי, הלכה להתפלל בבית־הכנסת שבתלפיות, ואחר התפילה חזרנו משם ביחד הביתה. ופתאום שילבה את זרועה בזרועי ואמרה בהתרגשות:

— יוסף! כמה אנו מאושרים! אנו מתהלכים ביחד, אנו עובדים ביחד ואנו אוהבים זה את זו כל־כך — כלום יש אושר גדול מזה?

ולחצה את ידי אל לבה ועיניה־הקטיפה מלאות־הרוך שלה נתמלאו דמעות...

זה היה הטיול האחרון שלנו.

בשבת, אסרו־חג־השבועות בארץ, עוד קיבלה אורחים והיתה עליזה ורעננה והתעניינה בכל דבר ציבורי וציוני. וביום הראשון בבוקר קמה ועשתה את עבודת־הבית הרגילה, — ופתאום שמעתי בחדר־עבודתי קול־צעקה מתוך־השינה: "יוסף!" — וכשמיהרתי אליה כחץ מקשת כבר מצאתיה מוטלת על הרצפה מתעלפת.... הזעקתי את השכנים, קראו לרופא — ובקשי נתעוררה מהתעלפותה. ומאז לא חזרה עוד לאיתנה: ירדה פעמיים מעל המיטה, אבל חזרה ושכבה; וכך חיתה עוד שנים־עשר יום (ח'־כ' בסיון, תש"ה). ואולם אף שכובה במיטתה סידרה את העניינים של "בנות־ברית", שהיתה הנשיאה שלהן, ודנה בענייניהן של "התאחדות־נשים לשיווי־זכויות" ושל "נשי ברית הציוניים הכלליים", שהיתה חברת־הועד שלהן, וכמו־כן בענייניו של בית־הספר הציוני הכללי מייסודה של הגברת פ נ י נ ה ש ו ו א ר ץ. ועוד יומיים קודם פטירתה דרשה ממני להשתתף בישיבת־האוניברסיטה, שבה צריך היה לבחור בציר לועידה של חברי־הנאמנים האוניברסיטאי ב ל ו נ ד ו ן, כדי שייבחר הפרופיסור המתאים לתפקיד זה (רציתי להישאר עמה בבית לרגל מחלתה), וכן גם זירזה אותי יום אחד קודם פטירתה להשתתף בועדה משותפת של פקידי־הממשלה היהודיים וועד־הלשון לשם קביעת מונחים בעברית בשביל משרדי־הממשלה ופעולותיהם: "אנו מדברים על מדינה עברית — ועדיין אין לנו מונחים אפילו בשביל משרד מדיני!". אלה היו דבריה, שבהם עוררה אותי לעזוב אותה חולה במיטתה ולהשתתף בישיבה ראשונה של ועדה חשובה זו.

ועוד בעשר בלילה ביקר אותנו גיזבר־האוניברסיטה, מר מ. ש נ י א ו ר ס ו ן, שבא לשאול לשלומה — והיא שמחה על כך והתעניינה בשאלות האוניברסיטאיות העומדות על הפרק. ובשעה אחת־עשרה לפני חצות־הלילה נרדמה בשקט כשהיא רק מתאוננת על מיחוש־עיניים. ולאחר ארבע שעות, בשעה שלש אחר חצות־הלילה, אור ליום כ' בסיון, תש"ה, נתעוררתי פתאום משנתי וראיתיה גוססת... ועד שהבהלתי את הרופא לא היתה עוד בחיים... "שטף־דם במוח" — קבע הרופא — — —

מה שהיתה בשבילי יראה כל קורא את הספר הנוכחי. לא שיניתי בו כלום ממה שכתבתי עליה בחייה כדי שלא יתקיים בה: "אחרי מות קדושים אמור". במשך ארבעים ושבע שנים (עוד שלש שנים קודם חתונתנו כבר כמעט לא היינו נפרדים זה מעל זו) לא צעדתי צעד בחיי הפרטיים והלאומיים ולא כתבתי פרק בספרי ובמאמרי המדעיים והספרותיים, שלא היה לה חלק בהם: או זירזה אותי לפעולה ולכתיבה או גיהלה אותי בעצתה השקולה והנבונה. כי אף פעם, בכל חיינו המשותפים הארוכים, לא עמדה לפניה שאלת הכסף או הכבוד: הכריעה בכל מעשיה ובכל עצותיה לי ולאחרים שאלת־המצפון. ולא גוזמה תהא אם אומר: כשאיבדתי אותה איבדתי את הכל. ואם אני מוסיף לעשות משהו גם עכשיו הרי זה מפני שדמות־דיוקנה

הטהורה עומדת לפני תמיד וכאילו אומרת לי: "המשך בעבודה וסיים מה שהתחלת! חובה מוסרית היא זו!".

היא חסכה מפיה ממש כדי לצבור סכום ידוע, שבאמצעיתו אוכל לעבוד במנוחה אם מצפוני ידרוש ממני לפרוש מן האוניברסיטה. ולפיכך מצאתי לנכון למסור כל סכום זה בשלמותו לאוניברסיטה כ"קרן על שם צפורה קלוזנר", שייעתן ממנה כל שנה ביום־פטירתה, בכ' בסיון, פרס הגון להדפסת מבחר המחקרים בתולדות בית שני ובספרות עברית חדשה, שיחברו המוסמכים והדוקטורים של האוניברסיטה העברית בירושלים. ואני מבקש מכל מכבדיה ומכל מכבדי להוסיף על קרן זה לשמה ולזכרה כנדבת־לבם.

ועל קברה בהר־הזיתים הקימותי מצבה, שעליה חקוקים, זולת שמה ושם־אביה (ר' א ר י ה ו י ר נ י ק), יום־הולדתה (י"א בניסן, תרל"ז) ויום־פטירתה (כ' בסיון, תש"ה), הטורים המועטים הללו:

הַשֶּׁמֶשׁ זָרְחָה בְּבֵיתֵנוּ כָּל עוֹד הָיְתָה שְׂרוּיָה בְּתוֹכוֹ
וַאֲהֻבָתָהּ הָעַזָּה מִמָּוֶת חָיָה מֵעֵבֶר לַקֶּבֶר
וּבַעֲבוֹדָתָהּ הַלְּאֻמִּית הַצְּנוּעָה הָיְתָה מוֹפֵת לָרַבִּים.

ויהא גם ספר זה, שזולתה היה חסר הרבה מתכנו העיקרי, מצבת־עולם לאשה כשרה וצנועה, משכלת ורבת־פעלים, ולאומית וציונית, שאין רבות כמותה, שהיתה בשבילי אשה אהובה וחברה־לעבודה כאחת ושזכרה לא ימוש מלבי כל עוד נשמת־שדי תחייני!

ירושלים־תלפיות, כ' בשבט, תש"ו.

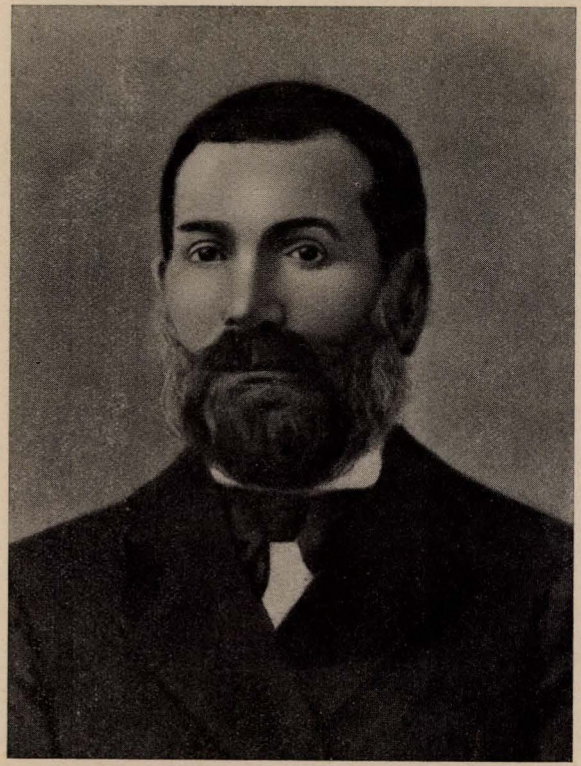
כעין פתיחה

חשבתי לכתוב באריכות ובפרטות לא רק על מה שאירע לי באופן פרטי במשך שבעים שנות־חיי, אלא אף לתאר את המאורעות של כמעט שני דורות ("ארבעים שנה אקוט בדור"), שחיי אחוזים וכרוכים בהם. שהרי, מצד אחד, רק התקופה, שאדם חי בה, והסביבה, שהוא חי בתוכה, מבארות את חייו הפרטיים, ומצד שני, רק תאורן של שתי אלו מצדיק את הטיפול במאורעות־חייו של אדם פרטי שכמותי, שלא עשה גדולות בחייו. ואולם אבטוביוגראפיה בצורה של היסטוריה, של תולדות שני דורות כמעט, היתה מצרכת כתיבתו של ספר שלם בן כמה וכמה חלקים — וכשאדם עובר את שנת־השבעים שלו ולפניו עוד כמה וכמה עבודות, שעדיין לא נגמרו, אין לו רשות להזניח עבודות אלו ולעסוק ב"זכרונות" מפורטים, ויהיו אפילו בעלי ערך כללי. חייב אני, איפוא, לקצר ולהסתפק במועט: בתולדות־חיי ובזכרונות על מאורעות ואישים, שהתנגשתי בהם בימי־חיי, שהרי האבטוביוגראפיה לא תהא שלמה אם לא תכלול את סיפור המאורעות הללו ואת תיאור האישים הללו.

ושבעים שנות־חיי הרי עברו בתקופה המעניינת ביותר בדברי־ימינו: נולדתי עוד בתקופת־ה ה ש כ ל ה, ילדותי ובחרותי עברו בימי ח י ב ת־צ י ו ן ו א ח ד־ה ע ם, ימי־עלומי — בתקופתם של ה ר צ ל ו נ ו ר ד א ו, וימי־העמידה ושנות־הזקנה שלי — בשעת ה כ ר ז ת־ב א ל פ ו ר ו א ח ר י ה. לעיני עברו הפרעות בדרום־רוסיה, הפרעות ב ק י ש י נ ו ב ו ה ו מ ל, הפרעות בשנת תרס"ו ובשנות תרע"ט — תרפ"א והשמדת שליש של האומה במלחמה, שאנו עומדים בה. אבל לעיני עברו גם ההתישבות בארץ־ישראל בימי העליה הראשונה והשניה, ההתעוררות הגדולה של ההכרה הלאומית ברוב תפוצות־ישראל, תחיתה של הספרות העברית ותחיתה של הלשון העברית בדיבור החי, הקונגרסים הציוניים מן הראשון עד זה שקודם מלחמת־העולם השניה, הכרזת־באלפור והעליה השלישית והרביעית. ובימי־חיי זכיתי לבוא בדברים עם רוב גדולי־אומתנו — המנהיגים המדיניים והרוחנים, המשוררים והסופרים, והרבה יש לי מה לספר על כל מאורע בחיינו ועל כל אדם גדול בתנועתנו ובספרותנו. אבל זכרונות כאלה היו מצריכים שנת־עבודה שלמה, לכל הפחות — ועלי מוטלות כיום עבודות מדעיות ממין אחר לגמרן. על־כן אסתפק כאן במועט ההכרחי להבנת־תולדותי, ואם אזכה לאריכות־ימים ("אם בגבורות — שמונים שנה") אשוב אל הזכרונות הללו.

ראשה קיילה ברא״ז־קלוזנר, אמו של פרופ׳ קלוזנר

ר׳ יהודה ליב קלוזנר, אביו של פרופ׳ קלוזנר

פרק א

מוצאי, ר' אלכסנדר זיסקינד ור' יוסילי, אבא ואמא — שני הפכים.

אני, יוסף גדליהו (בשמי המלא) קלַאוזנֶר (ולא "קלויזנר" ואף לא "קלוזנר", אלא קלוזנר, כמו "לאר") נולדתי, כאוסישקין, הרב מזא"ה וד"ר מ. גליקסון, בראש־חודש אלול, תרל"ד (2/14 לאבגוסט, 1874) בעיירה אולקֶניקי, פלך ווילנה (ליטה), מחוז טרוקי ("עיר־הקראים"), לאבי ר' יהודה ליב ברבי יחזקאל ולאמי ראשה קיילה בת ר' אלכסנדר זיסקינד ברא"ז. מצד אבי מוצאנו — כמו ששמעתי בילדותי מפי הסבא ר' יחזקאל קלוזנר — מר' אברהם קלוזנר (ולפיכך אני נהוג לחתום כמותו "קלוזנר" ולא "קלאוזנר" או "קלויזנר"), בעל ה"מנהגים", רבו של ר' אייזיק טירנאו, — מר' אברהם זה, שחי בווינה במאה הי"ד; ומצד אמי מוצאי מר' אלכסנדר זיסקינד, בעל "יסוד ושורש־העבודה" ובעל ה"צוואה" המפורסמת, שחי בהורודנה (גרודנו) שבליטה במאה הי"ח (מת בשנת 1794). בסיבת שני ספריו אלה ומחמת חסידותו המופלגת בחייו נעשה קדוש באומה: על קברו נבנה "אוהל", שאדוקי־הורודנה היו באים להתפלל בתוכו עוד לפני חמישים שנה, כששהיתי בהורודנה בשנת 1894. הספר "יסוד ושורש־העבודה" זכה ל־12 הוצאות, לכל הפחות, וה"צוואה" יצאה עוד בשנת תרפ"א — בהוצאה החמש־עשרה, ובין המון ההוצאות הללו יש גם הוצאה, שיצאה בשנת תרס"ה — בארם־צובה! — ואמנם, באיזה סידור "נהורא השלם" לא באו ה"הנהגות" המפורסמות של ה"יוש"ה" ("יסוד ושורש־העבודה")? —

פעם אחת ישבתי בהיידלברג בביתו של פרופיסור הֶרמאן שפירא ושוחחנו על ערכו של ה"יחוס". אני, סטודנט צעיר ומלא דעות מהפכניות, ביטלתי את חשיבותו של המוצא היחסני ואת ה"מיוחסים" כעפר־הארץ. פרופיסור שפירא, שנעשה שמרני לעת־זקנה, העריך את ה"יחוס" הרבה: מורשת־אבות היא דבר גדול וחשוב: רק אילן־היחס מצמיח פרי טוב. אז אמרתי בצחוק:

— אם יש ערך ל"יחוס" הרי אף אני יחסן: אני דור חמישי לר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנה.

הפרופ' שפירא נתרגש כולו ואמר:

— אם כן, הרי אתה ציוני בדור החמישי!

והתחיל מבאר לי את דבריו אלה: ראשית, בסוף הספר "יסוד ושורש־העבודה" באו פירוט של גבולות ארץ־ישראל ותיאור של בית־המקדש מתוך רמז ברור, שהגאולה קרובה; ושנית, פרופ' שפירא שמע מזקנים, שעדיין הכירו את ר' אלכסנדר זיסקינד הזקן (שמת רק בשנת תקנ"ח, כאמור), דבר נפלא זה: ר' אלכסנדר זיסקינד בא ל ג ר מ נ י ה, נע ונד שם מעיר לעיר וקיבץ כסף לשם ישוב ארץ־ישראל — ונאסר בברמן או בהאמבורג (איני זוכר עוד את העיר) על־ידי השלטונות מפני שבימים ההם אסור היה להוציא כספים מערי־גרמניה לחוץ־לארץ בלא רשיון מיוחד. שנה ומחצה ישב במאסר ונפדה בממון הרבה על־ידי יהודי־הורודנה. ואולם מיד לאחר שנשתחרר התחיל שוב מקבץ כספים לישוב ארץ־ישראל. וכשהעירו אותו על הסכנה שבדבר השיב:

— וכי בשביל שיש ל י סכנה להאסר ירעבו ללחם היושבים לפני ה' בארץ־הקודש?

כזה היה אבי־הסב של אמי.

אבי ואמי היו שני הפכים.

אבי ר' יהודה ליב היה בן־כפר, כי ר' יחזקאל אביו (אבי־אבי) חכר אחוזה בכפר פ ו פ י ש ק י (פופישוק), בפלך ו י ל נ ה, ואחר־כך — בכפר ר ו ד נ י ק, באותו פלך, והיו לו שם פרות וכבשים, שדות וגינות וגני־פרי.

אבי היה חזק בגופו ופשוט בנפשו. למד תורה מפי מלמדי־כפר, ואף בעיירות הסמוכות לכפר, ידע תנ"ך ולמד גם גמרא, אך למדן גדול לא נעשה. הלימוד המופשט לא משך את לבו. הוא אהב את הטבע ואת החיים עם סכנותיהם וסערותיהם. היה איש־מעשה, בעל הבנה טבעית ובלתי־אמצעית של בני־האדם ושל מסיבות־החיים, אבל כל הפשטה וכל פילפול, כל חריפות וכל התחכמות היו זרים לרוחו ושנואים עליו. הוא לא היה אדוק במובן של אותם הימים אף אם היה מקיים, כמובן מאליו, את המצוות המעשיות החמורות לכל פרטיהן. לאחר חתונתו ניסה להיות סוחר־תבואה — ולא הצליח: זרה היתה לו הערמה של התגרנים מישראל. אז קנה לו סוס ועגלה והיה מוליך ומביא סחורותיו וסחורות של אחרים מן התחנה הסמוכה לאולקניקי אל העיירה ומן העיירה אל התחנה, וגם אל העיירות הסמוכות. ודרכו היתה בסופה וסערה. היה דופק בסוסו וטס כעל כנפי־רוח. לא היה

נמנע מנסיעות אף בסופות־שלג, בגשמים עזים ובקור צורב ואף בחלקלקות של קרח. יותר שהדרך היתה מסוכנת יותר היתה מושכת את לבו. פעם נשבר הקרח מתחת לעגלה טעונת משא כבד, שישב בתוכה. ואז קפץ מן העגלה והרים אותה ואת המשא וסחב אחריו את הסוס עד שיצאו מתוך הנהר, שהיה מכוסה קרח עד סמוך לחוף, אלא שהקרח הדק־ביחס לא היה יכול לשאת עליו משא כבד של עגלה ומטען ואדם בתוכה. כשעבר אבא לאודיסה, כמו שיסופר להלן, ומוכרח היה לעסוק בחנוונות, הרגיש כאילו נתקצצו כנפיו או כאילו היה דג, שמשו אותו מן המים וזרקו אותו אל היבשה. על־כן היה מאז מרוגז כל הימים, אף־על־פי שהיה שמח וטוב־לב מטבעו, אוהב חברה ואוהב זמר והלצה. ומתוך הרגשה מרה, שהוא אינו במקומו בעיר הגדולה, עוסק במסחר פעוט, סגור בחדר צר ומרוחק מן הטבע, היה מתרגז ומתרעם תמיד, עד שחלה ומת קודם זמנו: היה רק בן 57, ולפי חוסן־גופו הרי זה קיצור־ימים בשבילו. הוא מת באודיסה בערב סוכות, תרס"ד (1904).

אמי היתה לא בת־כפר אלא בת־עיירה. שם־משפחתה ברא"ז היא ראשי־תיבות: "בן ר' אלכסנדר זיסקינד". אבי־אביה, בנו של רא"ז, היה ר' י ו ס י ל י — צדיק תמים, שישב כל הימים והגה בתורה. הוא היה נוהג לישב בבית־המדרש כל חמשת ימות־השבוע וללמוד תורה כל היום, בהפסקות קצרות לשלש סעודות־היום, שהיו מביאים לו לבית־המדרש. אף בלילות לא היה חוזר לביתו, אלא היה ישב ולומד עד חצות, ומחצות ואילך היה ישן שינה חטופה בישיבה על־יד עמוד־הלימוד שלו, וכדי שלא ירבה לישון יותר מ־4 שעות ("ישנתי א ז — בגימטריה 8 — ינוח ל י" — בגימטריה 40, כלומר, יש לישון 8 שעות בתוך שתי יממות, שהן 48 שעות) היה תוחב נר דולק בין אצבעותיו, וכשהנר היה מתחיל להבהב את אצבעותיו היה מתעורר ומתגבר כארי לעבודת־הבורא — לתורה ולתפילה. בערב־שבת היה חוזר לביתו. פרנסת־ביתו באה מחנות של אריגים, שאשתו היתה מנהלת אותה. זו היתה אשת־חיל, חכמנית ותקיפת־רצון, שהערצתה לבעלה לא ידעה גבול. היא מתה מיתת־נשיקה בת 83 שנים. כשהיה ר' יוסילי חוזר לביתו בערב־שבת היה ניגש למגרת־הכסף שבחנות של אשתו, מוציא משם את כל דמי־ה"פדיון", שמצא באותה שעה (אשתו היתה אומרת אז בהלצה: "הגנב שלי כבר גנב מחנותי את כל הכסף"), נוטל מטפחת גדולה, עושה אותה עניבות־עניבות, ובכל עניבה היה צורר סכום של כסף, קורא לאמי — נכדתו בת־השמונה — ומשנן לה בעל־פה: "צרור זה לפלוני" ו"צרור זה לפלונית", ומצוה אותה, שתלך ותביא את הכסף למי שנועד לו, ואם ישאלוה: "מי השולח?" — תשתמט ותאמר, שזה לא עסקה (הרי לשקר ולומר, שאינה יודעת — אסור!). וכך היתה אמא בילדותה מחלקת "מתן בסתר" של הסבא הנפלא.

וכל שנות־חייה היתה מספרת לי על כך בהתרגשות מרובה ונוטעת מידה טובה זו גם בלבי ובלבותיהם של שאר בניה ובנותיה.

וצדיק גמור זה לא היה נזיר וברוח מן החיים. היה עניו ונוח לבריות, והיה מקדם בשלום כל אשה עובדת בגן וכל בעל־מלאכה כפוף על סדנו, כי היה מוקיר כל נהנה מיגיע־כפיו. כמה פעמים הציעו לו רבנות בערים הסמוכות — ולא קיבל, כדי שלא להשתמש בכתרה של תורה. הוא היה מלמד תורה בחינם לכל הרוצה ללמוד. רק כשהיה צריך להשיא אחת מבנותיו היה מסכים ללמד בשכר מועט בחורים בני־אמידים.

ספרים לא השאיר ר' יוסילי אחריו מטעם זה: כל כתיבת־ספרים אינה באה, לדעתו, אלא מתוך גאוה: חיו לפני מאות ואלפים גאונים וחכמים, והם כולם לא ידעו מה שאני יודע, ואני בא אחריהם לחדש דברים, שלא היו ידועים להם — כלום אין זו יהירות ושחצנות? — הוא, ר' יוסילי, יכול רק ללמוד מתוך ספרים מה שחידשו אחרים, אבל מי הוא, שיבוא ללמד תורה וחכמה בספריו לאחרים? מה יודע הוא ולא ידע הקטן שברבני־ישראל בדורות שקדמו לו? — אבל למרות כל ענוותנותו, ואפשר, מפני ענוותנות זו דוקה, ידעו באולקניקי וסביבותיה את כל גדלו בתורה ואת קדושת־חייו וחסידותו האמיתית, והיו קוראים לו "ר' יוסילי" ולא "ר' יוסף", כשמו הרגיל, והיו מתברכים בו ובאים מקרוב ומרחוק לקחת ברכה מפיו. על שמו של ר' יוסילי זה נקראתי "יוסף", ועד שם קראו לי "גדליהו", על שמו של אחד מקרובי־אבי.

בנו של ר' יוסילי, ר' אלכסנדר זיסקינד, סבי אבי־אמי, היה שונה מאביו הרבה. הוא היה בן־תורה וירא־שמים, אבל סוחר בעיקרו. היה סוחר עשיר מאד לפי השגתם של אותם הימים: סחר אל ליפסיאה ואל דאנציג ואל קיניגסברג בתבואה ובפשתן ובשערות־חזיר — ועשה עושר. התחיל "להשכיל" את אמי — ללמדה קרוא וכתוב עברית וגרמנית (חזון יקר בעיירות הקטנות באותן השנים). אבל אמה מתה עליה כשהיתה בת־שמונה — והילדה הקטנה היתה מוכרחת לנהל את הבית, ואחר־כך, כשאביה נשא אשה שניה — להתענות תחת ידה של אם־חורגת. על־כן לא השלימה את השכלתה. ואולם כל מי שהכיר אותה וכל מי שקרא את מכתביה הז'ארגוניים הנפלאים נוכח, שזו היתה אשה שלא מן המצוי. היא היתה ציונית מסורה אף קודם שבאה לארץ־ישראל; וכשבאה לכאן עמנו ביחד בתחילת שנת תר"ף נתקשרה בארץ בכל לבה ונפשה למרות יסורי הגוף והנפש, שסבלה כאן, ולא רצתה לשמוע אף פעם מלה רעה על ארץ־ישראל. ושלושה ימים קודם פטירתה (בכ"ה בשבט, תרפ"ח), כשהיתה סובלת יסורים נוראים, חולה במחלת־הסרטן, שמתה בה בת 78, עוד ביקשה למסור כל מה

שנשאר ממנה לטובת הקרן הקיימת. היא היתה אדוקה בדת יותר מאבא. אבל לא היתה קנאית והיתה רחוקה משנאה פראית לחפשיים. והיתה חושבת מחשבות, שכשהיתה מגלה אותן לפני לפרקים בשיחותיה, היו מפליאות אותי בעמקותן: מהרהרת על מידותיו של הקדוש־ברוך־הוא ומחשבת חשבונו של עולם בסיכום פְּסימיסטי מאד. היא היתה בעלת רצון חזק, פיקחית ובעלת חוש מעשי מפליא, ולמרות מה שהיתה חולנית במשך עשרות בשנים וראתה את העושק והרשעה שבעולם לא הגיעה אף פעם לידי יאוש. ועם מעשיותה וחוש־המציאות שלה היתה מוסרית בתכלית המוסריות, אוהבת אמת ושונאת כל זיוף וערמומיות ומלאכותיות, מחמרת בקיום המצוות וקפדנית בתביעותיה הדתיות מעצמה.

הדבר ברור: אבא ואמא היו שני הפכים והסיכסוכים שביניהם לא היו מועטים. ומזיווג של שני הפכים כאלה יצאתי לאויר־העולם. ואף בי מתגוששים כל הימים שני הפכים: הכוסף העז לחיים טבעיים וארציים, פרטיים ולאומיים, וההערצה הגדולה של חיים שמימיים, של מוסריות עליונה ודתיות צרופה, שאין בכוחי להשיגן.

פרק ב

אולקניקי וטרוקי: חינוך ישן וחדש.

רק בן שש (שלא כמנהג־הזמן) שלחו אותי אבי ואמי אל ה"חדר". בימים מועטים למדתי לקרוא עברית. הרבי ר' אהרון תמה על כך והתחיל משבחני בפני אבי ואמי ואף בפני בני־אדם זרים. מיד ב"זמן" השני התחלתי לומד "חומש" — ושוב הצלחה מרובה בלימודים. ואולם מרוב שקידה על ה"חומש" ומיד אחר־כך על "נביאים ראשונים" חליתי וחצי־שנה לא למדתי כלל. וכשחזרתי אל הלימודים דלקתי אחר חברי — ועד מהרה העברתי אותם בידיעותי. שני רבותי בחומש ורש"י וב"התחלת גמרא", ר' יהושע ור' צבי דוב, היו באים לבית אבותי ומספרים להם, שיש להם בן "עילוי": הוא מקשה קושיות עמוקות וחריפות, שאינם יודעים להשיב עליהן, שהרי קושיות כאלו יוצאות מתחום־השגותיהם של ילדים — ואני אז רק בן שמונה. וכבר אז נתגלה בי גם כשרון של נואם כביכול: היו מעמידים אותי בבית־הכנסת על ספסל גבוה והייתי "דורש" בפני קהל־שומעים, שהיה נהנה מדברי הילד. אני מצייר לעצמי, מה ה"חכמה", שהיתה יכולה להיות בסין "דרשות" כאלו. על כל פנים, אבותי ורבותי שמחו על כך. כבר עברתי אז על כל ה"חומש", על חלק מנ"ך ועל פרקים אחדים מבבא מציעא — ופתאום בא שינוי עיקרי בכל לימודי וחינוכי.

דוד היה לי בעיר טרוקי, פלך ווילנה, אהרון קדש קלאוזנר שמו. זה היה אדם נפלא במינו. הוא היה אמיד לפי קנה־המידה של העיירות היהודיות באותם הימים, אבל לא עשיר. אך עשה צדקה וחסד לא לפי מידת־עשרו. לא היה לא רק בעיירתו אלא גם בכל הסביבה נדבן ומרבה־להיטיב כמותו; ואשתו טובת־הלב והצדקנית, ראשה תהילה, עוזרת על־ידו, מחזקת את ידיו ומעוררת אותו לכל דבר טוב ונאה. תמיד היה אפשר לראותו רץ ומשתדל לטובת־הקהילה ולטובת בני־אדם זרים ומוזרים לו. בית פתוח כזה לא ראיתי מימי. בני־אדם זרים ומוזרים היו באים, מתאכסנים בבית, אוכלים ושותים — ונפטרים באמירת־תודה בלבד. לא היתה בבית

זה מנוחה לא ביום ולא בלילה מאנשים זרים, שלזה היה צריך לעזור בכספים ולהלה — בהשתדלות או בעצה. בכל הסביבה נודעה צדקתו ורבתה תהילת־ביתו. בתים כאלה אין לראות עוד בימינו, ובפרט בערים הגדולות, שמצטיינות בקרירות־יושביהן ואדישותם לכל סבל פרטי וכללי, אם העזרה הניתנת על־ידם לא תצלצל בכל הפעמונים...

ור' אהרון קדש קלאוזנר, למרות מה שלא נטה ממנהגי־ישראל וקיים את המצוות ככל שאר היהודים, אלא שלא האמין באמונות תפלות, הרגיש בדבר, שסמוך לסוף המאה הי"ט שוב אי־אפשר לחנך את בניו בחינוך הישן של ה"חדר" וה"ישיבה". ודאי, גרמה לכך קרבתם של ווילנה ומשכיליה. ואז, בשנות השמונים למאה הי"ט, גם נשבה רוח חדשה בישראל אחר הפרעות של שנות 1881־1882 ושאר המאורעות המעציבים באירופה כולה (האנטישמיות בגרמניה, עלילת־הדם בהונגאריה, ועוד). קמה אכזבה גדולה של משכילי־ישראל ביחס לתרבות־אירופה ולהשכלתה: סמוך לסוף המאה הי"ט, בדורה של הליבראליות והאמאנציפאציה, מטיפים לאנטישמיות בגרמניה ה"נאורה", מעלילים עלילת־דם בהונגאריה ושודדים רכוש יהודי ומכים ופוצעים ואף הורגים יהודים (לפי השמועה, נהרג אז יהודי אחד בפרעות בניז'ני־נובגורוד) לעין־השמש ברוסיה — ואין מציל, ואין גם מוחה בתוקף... ובכן — לאהליך, ישראל! אל־נא תחלה את תקותך באמנציפאציה ובתרבות של הגויים, בישרם ובצדקתם. יש לך תורה מאירה, לשון קדושה ישנה־חדשה, ספרות עתיקה וצעירה, ויש גם ארץ־מולדת רחוקה במקום וקרובה ללב... כך היה הלך־הרוח של טובי ה"משכילים העבריים" — טפוס מיוחד במינו, שאילמלא הוא לא היינו מגיעים עד התנועה הציונית והבית הלאומי ותחית הלשון העברית.

ואולם יש להוסיף, שעם כל לאומיותם של המשכילים הללו לא היו יכולים ברובם הגדול להיות שונאי־תרבות. סוף־סוף נתחנכו על סיפוריהם של מאפו וסמולנסקין ועל שיריהם של י. ל. גורדון, ששלשתם נלחמו באדיקות החשוכה והטיפו להתקרבות אל הגויים ולהשכלה, אבל להשכלה ביחד עם חיבת הלשון העברית וטיפוח של הספרות העברית. ומאפו וסמולנסקין, שהטיפו ל"אהבת־ציון" וללאומיות עברית, סוף־סוף נלחמו אף הם באדוקים ובחסידים.

ר' אהרן קדש קלאוזנר לא נכנס לתוך השאלות הסבוכות של היחס בין הלאומיות ובין ההתקדמות, אבל הרגיש בדבר, שיש לתת חינוך חדש, לאומי־אנושי, לבניו — ואף לבנותיו; מה שהיה חידוש גדול באותם הימים. ולפיכך הביא מווילנה מורה משכיל, פינחס שוקיאן שמו, שהיה אחד מן הראשונים במשכילים העבריים, שנעשו חובבי־ציון, וכשנתיסדה אחר־כך

אגודת "בני־משה" היה אחד מחבריה (לאחר זמן נעשה חובש ומאסאו־יסטן מפורסם בווילנה). שוקיאן נתחנך על ספרי מאפו וסמולנסקין ונעשה לאומי אדוק ואוהב את הלשון העברית בכל לבו ונפשו, ואף אם בשנות־השמונים למאה הי"ט עדיין לא דיברו עברית בגולה היה מתיחס אל הלשון העברית כאל לשון מדוברת והיה מלמד אותה כלשון חיה. טיפוס זה של מורה עברי לאומי וחובב־ציון עדיין לא מצא בספרותנו לא את תאורו ולא את הערכתו. די להזכיר, שמורים מטפוס זה גידלו לנו משורר כטשרניחובסקי ועסקן ציוני כאוסישקין, כדי להכיר את השפעתם הגדולה על הפצתן של הלאומיות והציוניות. ומורה מטיפוס זה היה גם פינחס שוקיאן, שאילמלא הוא מי יודע אם הייתי מוצא את דרכי אל היהדות הלאומית השלמה.

ושנה אחת קודם צמיחתה של אגודת־בילי"ו פירסם אהרון רוזנפלד (1846־1916), זה שהיה אחר־כך אחד מעמודי "היום" של קאנטור ופרישמאן ונתפרסם במאמריו בכינויים "אבנר", "אבידן בן גדעוני", ועוד, ולסוף נעשה רב מטעם הממשלה בעיר באכמוט (פלך יקאטרינוסלאב), את החרסטומתיה העברית־האירופית הראשונה בשם "גן־שעשועים" (ווארשה תר"ם). והרי המשכילים העבריים, מעריציו של מאפו, אי־אפשר היה שלא יסכימו לדעתו, שיש להתחיל את הוראתה של הלשון העברית לא מן ה"חומש" אלא מספרי־לימוד, כמו שלומדים כל לשון חיה, — וספר־לימוד כזה הריהו "אמון פדגוג" של מאפו. שוקיאן החליט, איפוא, ללמד את בניו ובנותיו של אהרון קדש קלאוזנר את הלשון העברית ולא חומש ורש"י, כלומר, הוא ילמד אותם לא תורה, שהלשון העברית נלמדת על־ידה ממילא, שהרי התורה כתובה עברית, אלא — את הלשון העברית בתור לשון לאומית, שיש לה ערך בפני עצמו. זו היתה מהפכה ממש בחינוך העברי, ואפשר, גם בכל תפיסת־העולם היהדית שבאותם הימים.

ודודי אהרן קדש שמע, שיש לאחיו באולקניקי בן "עילוי", ועל־כן כתב לו, שיביא את הבן לטרוקי כדי שיהא חבר לבניו ולבנותיו וילמד ביחד עמהם. אבי ואמי, שאופן־הלימוד הישן לא היה קדוש בעיניהם, ואפשר, לא הבחינו כל־כך בין הישן ובין החדש בלימודים, שמחו על הצעה זו. ולאחר חג־הפסח, תרמ"ג (1883), הביאוני לטרוקי והשאירוני בבית־דודי. שם שהיתי רק שנה אחת או שנה ומחצה (1883־1885), אבל כמה מרובה היתה ההשפעה, שהשפיע עלי העולם החדש, שהוכנסתי לתוכו! המורה שוקיאן הניח הצדה את החומש ורש"י ואת הגמרא והתחיל את לימודי מבתחילה, כאילו לא הייתי יודע עברית כלום. כספר־לימוד שימש לנו (לי ולבני־דודי)

"אמון פדגוג" וכספר־מקרא — "גן־שעשועים". ודרך אגב: על "גן־שעשועים" נתחנך גם שאול טשרניחובסקי, ואפשר, ספר משותף נחמד זה היה אחד מן הקשרים הרוחנים, שקישר את נפשותינו בנעורינו. וכך מבני הדור העברי ההוא, אפשר, זולת טשרניחובסקי, אני היחידי, שקיבל חינוך עברי חדש מסודר. לימודי ב"חדר" במשך שתים־שלש שנים לא היה בשבילי אלא אפיסודה קצרה, שהשאירה בחיי רק רושם מועט. איני שונא את ה"חדר" כמו ששנאו אותו כל אלה מבני הדור החולף, שסבלו מן המקל והרצועה של ה"רבי" ומן הלימוד הארוך והחדגוני ב"חדר" צר ומלוכלך, אבל איני גם ממעריציו כמו שהעריצוהו ומוסיפים להעריצו כל אלה, שכל ידיעותיהם העבריות באו להם ממנו. אני אין לי להכיר תודה ל"חדר" אלא מעט מאד. הרבה יותר ממנו נתן לי החינוך החדש של שוקיאן. הוא לא רק לימד אותי עברית היה ומדויקת מתוך "אמון פדגוג" של מאפו ומתוך "מורה־הלשון" של ח"צ לרנר, אלא גם חיבב עלי את לשוננו הלאומית כלשון מדברת אל לב־הילד על־ידי ששר עמנו, תלמידיו, הרבה שירים אנושיים־כלליים וילדותיים מתוך "גן־שעשועים" (למשל: "התרנגול ישורר" או "נלכדה, צפור, אסורות רגליך", וכדומה). הוא היה מטייל עמנו ב"הר־הארמון" הנחמד שבטרוקי, היה מראה לנו את יפי־הטבע מסביב, מספר לנו על ארץ־ישראל כפי שניתארה בספריו של קלמן שולמאן ונוסך לתוכנו פלגי הרגשות לאומיות חדשות, שנערי־ה"חדר" לא ידעו ולא הרגישו אותן. והוא הוא שנתן לי, לילד בן תשע, לקרוא את "אהבת־ציון" למאפו, שאחר־כך קראתי אותו בחיי תשע־עשרה פעמים וקסם נפלא קסם לרוחי ועשה אותי עבד לציון ולעברית עד עולם.

פרק ג

באודיסה: ישיבה — בית־ספר תיכון. אלימלך איש נעמי.
אני כותב רומן היסטורי.

בסוף שנת תרמ"ד (קיץ 1884) חלתה אמי מחלה קשה. ולאמי היה אח עשיר **באודיסה, מנחם מנדל ברא"ז**, שהיה פעם פקיד ממשלתי **בקיניגסברג** ושנכדו, שאימץ לו כבן, היה הצייר המפורסם יוסף עמנואלוביץ **ברא"ז**. מנחם ברא"ז זה היה טיפוס מופלא במינו: "אפיקורוס" **במובן היווני: חפשי בדעות עד הקצה האחרון, מעשן בשבת לעיני־כל ואוכל** מאכלות אסורים,—דבר יקר־מציאות באותם הימים,—ואוהב תענוגות ורואה את כל העולם מתוך אספקלריה פסימיסטית, שמביאה לידי אהבת־החיים: "אכול ושתה, כי מחר נמות", או, כפי הפתגם הצרפתי: Tout passe, tout casse, tout lasse, donc profitons de la vie (הכל חולף, הכל נשבר, הכל נמאס, ובכן נהנה מן החיים!). היה יפה־תואר, לא רדף אחר רווחים גדולים בבית־החרושת של זכוכית, שניהלה אשתו, החכמנית **פֶּרֶלֶה**, שאף היא היתה אשה בלתי־רגילה: ביטלה את הדת ואת מצוותיה, לא אהבה את האדוקים המתחסדים והכירה את חולשותיהם של בני־אדם הכרה שכלתנית חודרת. מנחם ברא"ז היה ישר במנהגיו עם בני־אדם, אבל נטל מן החיים כל מה שהיה אפשר ליטול מהם בלא להזיק לשאר בני־אדם. זה היה אחי־אמי, שעשה עלי בילדותי רושם חזק, אף אם דרכיו לא נראו לי לילך בהן.

וכשחלתה אמי יעצו לה מכרינו לנסוע לאודיסה כדי להתרפא שם: שם, בעיר גדולה, יש רופאים גדולים — ואחיה, ודאי, יתמוך שם בידה. היא נשמעה לעצה זו. ומכיון שהיתה האחות האהובה של ה"דוד מנדל", יעץ לה להעתיק דירתה לעיר הגדולה. כי מה יעשו היא ובעלה בעיירה הנידחת **אולקניקי**? — והרי היא מספרת, שיש לה בן מצטיין בלימודיו — מה יהא בסופו אם ישאר **באולקניקי**? או אפילו **בטרוקי**? — אמי הסכימה לדברי־טעם אלה. ובוודאי, אושר היה זה בשבילי, שלא נשארתי בעיר ליטאית קטנה ויכולתי לקבל חינוך עברי־אירופי בעיר הגדולה והמיוחדת־במינה אודיסה, "היפהפיה הדרומית", כפי שנקראה עוד בימיו של **פושקין**, המשורר הרוסי הגדול. ומקרה משונה הוא זה, שבאתי לאודיסה בעצם היום, שבו

מת פרץ סמולנסקין, בי"ז בשבט, תרמ"ה (תחילת 1885) — ואני אז בן עשר ומחצה. הרי מעריץ הייתי את סמולנסקין כל ימי ונשארתי כך עד היום.

אבותי, שהיו לא־עניים וכמעט אמידים באולקניקי, נתרוששו על־ידי הנסיעה הרחוקה מאולקניקי לאודיסה ועל־ידי חוסר משלח־יד בחדשים הראשונים לאחר שהגיעו לאודיסה. לסוף הוכרחו לפתוח חנות־מכולת. אבי הצטער תמיד על שנעשה חנווני ועל שגלה כבודו ממנו בעיר נכריה. כי מי ידע באודיסה את בן־בנם של ר' אברהם קלוזנר ואת בת־בנם של ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנה? — יסורי־אבותי מחמת מצבם הירוד במובן הרוחני הרבה יותר מבמובן החמרי עשו עלי בילדותי רושם חזק. אבי היה מטבעו אדם עליז ובעל רוח טובה, בריא ואוהב חידודים, ואילו באודיסה, כשהוכרח ליעשות חנווני, נעשה בלתי־מרוצה וזעף כל הימים, ומצב־רוח זה גרם למחלתו הקשה, שמת בה בערב סוכות, תרס"ד (1904), רק בן 57 שנים כאמור.

לחינוכי דאגה אמי יותר מאבי. אבל לכך דאג גם קרוב שלי מצד אמי, מנחם מנכן לוין, שהיה במשך כמה שנים סופרו של "המליץ" באודיסה, כמובן, שלא על מנת לקבל פרס, ופירסם ב"המליץ" כתבות הרבה וגם מאמרים עוסקים בבעיותיה של העיר הגדולה. הוא היה משכיל עברי־לאומי טפוסי וחובב־ציון בלב ונפש, מן המחונכים על "אהבת־ציון" ו"אשמת־שומרון" ועל "עם־עולם" ו"עת לטעת". היתה לו חנות של אריגים, שבאמת עסוקה היתה בה אשתו, בת־דודי, ולא הוא; וחנות זו היתה בית־ועד למשכילים ולחובבי־ציון, אף־על־פי שאשתו היתה מתרעמת תמיד, שהוויכוחים על לאומיות וציוניות של "חברי"־בעלה מבריחים את הקונים. בחנות זו הכרתי כמה וכמה מן הסופרים העבריים ומחובבי־ציון הוותיקים, אותם ואת חילוקי־דעותיהם, אותם ואת התלהבותם, את האידיאליות שלהם ואף — את קטנות־המוחין, שהצטיינו בה ברובם. ואת כל אלה הכרתי גם בבית־מסחר־הספרים של אפרים דיינארד, שלאחר שנים, כשישב באמריקה, כתב נגד "ישו הנצרי" שלי שלשה ספרים מלאים חירופים וגידופים.

ובאודיסה היתה "ישיבה גדולה", שלא היתה דומה ל"ישיבות" שבליטה ובפולניה אלא בשמה בלבד. כלום ראיתם מימיכם "ישיבה", שבה ילמדו שלוש שעות ביום תלמוד, שעה אחת ביום תנ"ך ודקדוק, ושלש שעות ביום רוסית, גרמנית, חשבון, היסטוריה וגיאוגראפיה? — ול"ישיבה" זו, שהיתה יותר בית־ספר תיכון עברי־כללי מ"ישיבה", הכניסני מנחם מנכן לוין אחר חג־הפסח, תרמ"ה (1885) — ואני אז כבן אחת־עשרה שנה. דומה, שהגורל רצה להטעימני רק טעם של "ישיבה", אבל לא נתן לי להיות

בחור־ישיבה. רק בשנת 1916, כשהרציתי הרצאה בקובנה, ראיתי בפעם הראשונה בחיי "ישיבה" ממש—את ישיבת־סלובודקה. "בחור־ישיבה" במובן הרגיל לא הייתי מעולם כמו שאפילו לא טעמתי את טעמה של חבישת־בית־המדרש. חינוכי היה הטבעי ביותר והעברי־האנושי ביותר, שהיה אפשרי באותם הימים. נכנסתי לכיתה השלישית של ה"ישיבה" כביכול (בן י"א בכיתה שלישית של "ישיבה"! ברור, איפוא, שאין זו ישיבה אלא בית־ספר), וכמעט ארבע שנים (1885־1889) למדתי בה. שקדתי בה על התלמוד הרבה. היה שם מלמד זקן, ר' מנחם מנדל מיאסי, חסיד אדוק ובקי גדול בתלמוד, וביחד עם זה מלמד מחמיר וקפדן, שהלעיט את תלמידיו תלמוד שלש שעות ביום, סוגיות חמורות וקלות, עם פירוש רש"י ותוספות. אבל כמעט לא היה יום, שלא פסק בו ממשנתו החמורה ולא סיפר לנו באמצע־הלימוד גם סיפורי־מעשיות על "צדיקים" ו"חסידים". היה מדבר לפני תלמידיו על הנסים והנפלאות, שעשו הבעש"ט ותלמידיו, ומספר את "חידושיהם" ואת "דרשותיהם". מכאן אני מכיר פחות או יותר את החסידים ואת החסידות מחוץ לספרותם, שקראתי לאחר שנים, שהרי אבי ואמי היו "מתנגדים", ואבי אף היה מתלוצץ בחסידים וב"רביים".

המורה לתנ"ך ודיקדוק ב"ישיבה" זו היה הסופר המפורסם בשנות השבעים והשמונים, אלימלך אישנעמי (אלימלך וכסלר או, בחניכתו החדשה, אלימלך בזרדקו, אביו של הטבעוני המפורסם בזרדקו, שמת בפאריס). איש־נעמי היה "מליץ" ו"פוריסטן" מן הקיצונים, וסיגנון עברי, שהיה בו זכר למלה או לביטוי, שאינם בתנ"ך, נחשב בעיניו לסיגנון לא־עברי, ל"סיגנון ברברי" ול"זארגון באותיות עבריות". ואף לא כל לשון־התנ"ך היתה זכה בעיניו: "עברית אמיתית" היתה לו רק לשונם של ישעיה ואיוב. אפילו בלשונו של עמוס מצא "ירידה". הלשון של מגילת־אסתר, קוהלת, עזרא ונחמיה ודברי־הימים שוב לא נחשבה בעיניו ללשון עברית כלל. לשון המשנה, הברייתות והמדרשים, אפילו הקדומים שבהם, היתה בעיניו "לשון ארמית בלולה בעברית" — לא "שפה ברורה" אלא "שפה בלולה", ומלה מקוהלת או מן המשנה והברייתות היתה "טרפה" ממש בעיניו.

זכורני: פעם אחת, ואני אז בן 12 שנה, תירגמתי מגרמנית, שכבר ידעתי אז יפה, סיפור בעל תוכן עברי בשם "היהודי המכיר טובה". הבאתי לו את התרגום והשארתיו בידו כדי לשמוע את חות־דעתו עליו. לאחר שבועיים הביא את התרגום ל"הישיבה", ובשעת השיעור, בפני כל התלמידים, פנה אלי בחימה כבושה ואמר לי:

— אתה לא תדע עוד לכתוב עברית לעולם!

זכורני: דמי קפאו בעורקי: הרי משפט־מות חרץ המורה עלי, שכבר אז היו כל מחשבותי נתונות לעברית. מבויש ונרעד עמדתי לפניו ופני כבושים בקרקע. רציתי לדעת, מפני־מה נחרץ עלי משפט קשה כזה, אך לא נועזתי לשאול את המורה הקפדן. ואולם הוא עצמו מיהר לבאר לי את טעם־משפטו כשפנה אלי שנית ואמר:

— אני שואל אותך: יש בתנ"ך מלה נהדרת מעין "שי", ויש מלה נאה גם היא: "תשורה", ולכל הפחות אפשר להשתמש במלה "מנחה" — והאֵיך בא נער שכמותך ומשתמש במלה "מתנה"? כלום יש תקוה לעברית מנער שכמותך?

ועד סוף־ימיו, לאחר שכבר היה מתפאר בתלמידו ה"דוקטור" (הוא האריך ימים ומת בסוף־ימיה של המלחמה הקודמת), לא היה יכול לסלוח לי את ספרי "שפת עבר — שפה חיה", את יחסי החיובי למלות המאוחרות, וביחוד — מה שהרשיתי לעצמי לחדש מלים. מה? לשון־התנ"ך שוב אינה מספקת? — אין דבר, שאין להביע אותו בלשון־התנ"ך! רק צריך למצוא שם את המלה המתאמת ואת הביטוי המתאים. ואין צורך במלות מאוחרות, ועל אחת כמה וכמה במלות מחודשות. הוא היה אומר: "עברית ידעו לכתוב רק אברהם, יצחק ויעקב: אברהם מאפו, יצחק אֶרטר ויעקב אֵיכֶנבאום. את גורדון וסמולנסקין כבר יש לתרגם לעברית, ושאר הסופרים כותבים ז'ארגון באותיות עבריות".

מובן, שאני, שנתחנכתי על "אמון פדגוג" ו"גן־שעשועים", לא קיבלתי את דעתו זו. אף בילדותי, כשעדיין כתבתי עברית תנ"כית, לא נטיתי אחר ה"מליצים" שבסופרים העבריים, ואף הייתי מלגלג בסתר על "איש נעמי" ו"מליצותיו". ביחוד עשה לי צחוק מה שסיפר הוא עצמו, שבשעה שהיה ניגש לכתוב מאמר היה פותח את ספר ישעיהו ואת ספר איוב ומלקט מתוכם את המליצות הנאותות למאמרו, ורק אחר־כך היה מתחיל בכתיבת מאמרו, מכניס לתוכו את המליצות המלוקטות, וכל מליצה, שמצא אחרת נאה ממנה, היה מוחק ומדביק על גבה, על פיסת־נייר, את המליצה הנאה יותר לפי שיקול־דעתו. זו היתה הלשון ה"עברית האמיתית" לפי השגתם של סופרינו ה"מפורסמים" עד סמוך לסופן של שנות־השמונים!

לא למדתי, איפוא, לכתוב עברית מאיש־נעמי. ולעומת זה השפיע עלי בלימוד־התנ"ך שלו. אהבתו לתנ"ך לא ידעה גבול. במובן זה היה "משכיל עברי" טיפוסי. את הנביאים העריץ במידה, שקשה לשער. תוכחותיהם היו בעיניו "תוכחות־חיים". כמטיפים מוסריים גדולים וכמתקנים גדולים של החיים היו בעיניו וקובלנותיהם הנמרצות כאילו היו מכוונות לזמננו. כחסיד שנתפקר וכוולטריני לא ראה את הצד הדתי הטהור שבנבואה, והיא כולה

היתה בעיניו הטפה מוסרית רמה ונשגבת, שלא ייגרע מחשיבותה כלום מן העולם ועד העולם. השקפה זו השפיעה עלי השפעה חזקה ובמשך עשרות בשנים ראיתי את הנביאים באספקלריה זו, עד שנפקחו עיני וראיתי גם את הצדדים האחרים שבנבואה — את הצד המדיני החשוב, גם הזמני וגם הנצחי, ואת הצד הדתי הטהור ואף המסתורי העמוק שבה.

המורים, שלימדוני רוסית (שכבר ידעתי בטרוקי), היסטוריה, גיאוגרא־פיה וחשבון, לא עשו עלי רושם ניכר. הצלחתי בכל הלימודים הללו (פחות מפל—בחשבון) והייתי חביב על מוריהם—ובזה נגמרו היחסים שבינינו. ואולם רושם חזק עשה עלי המורה לגרמנית, מ ר ד כ י (מארקוס) ה ו ר ו ו י ץ, שהיה לא משכיל עברי, אלא משכיל מגורמן מכף רגל ועד ראש. הוא עשה עלי רושם בהשכלתו, בתלבשתו (תמיד היה לבוש שחורים וצילינדר ופאה נכרית על ראשו) ובכל נימוסיו. הוא היה כעין הגשמה של ת ק ו פ ת־מ נ ד ל ס ז ו ן ושל ההשקפות הליבראליות־הרומאנטיות של התקופה שאחר משה בן מנחם. בהשכלה האמין כבאלהים: היא תפדה את עם־ישראל מכל צרותיו. ומובן, שאין השכלה זולת השכלת־ברלין. את ש י ל ר העריץ במידה, שקשה לנו לצייר לעצמנו; אבל גם את הרומאנטיקנים של ימי ה"סערה וההסתערות" ושל התקופה שלאחריהם הכיר וחיבב במידה מרובה. והוא היה מורה נפלא לגרמנית: למרות מה שכבר לא היה צעיר בזמן, שלמדתי גרמנית מפיו, היה נלהב ומלהיב, אוהב את הלשון ואת הספרות הגרמניות אהבת־נעורים ויודע לחבב אותן על תלמידיו. ביחוד ידע לקרוא לפנינו את מבחר השירה הגרמנית של זמנו עד כמה שהיתה מתאמת לגיל של נערים בני 12־13. וביחד עם זה עמד על ידיעת הדיקדוק הגרמני ולימד לכתוב כהוגן בלשון זו. וכך ידעתי לקרוא ולכתוב גרמנית עוד מילדותי. ורבים, ודאי, יתפלאו לשמוע, שמאמרי הראשון נ ד פ ס לא בעברית אלא — בגרמנית, בעתון: Selbst-Emanzipation של ד"ר נתן ב י ר נ ב א ו ם.

ואולם ל כ ת ו ב על ענינים שונים בעברית התחלתי עוד כשהייתי רק בן־שמונה. בחלומי נגלה לי האלהים בצורת ה"עתיק יומין" ש ב ד נ י א ל, וביחד עם זה נראה לי דומה במראו להרב היפה, בעל הזקן המגודל והמצח הרחב, של א ו ל ק נ י ק י. "חזון" זה הדהימני בחלומי. ולאחר שהקיצותי משנתי סיפרתי בכתב מה שראיתי. זהו "ציורי" הספרותי הראשון. לצערי, לא נשתמר בידי.

בארבע (או, יותר נכון, בשלש ומחצה) שנות־לימודי ב"הישיבה" הרביתי לקרוא עברית, רוסית וגרמנית. קראתי את מ א פ ו, ס מ ו־ל נ ס ק י ן ו ג ו ר ד ו ן והמון ספורים ושירים בעברית של סופרים שונים מתקופת־ההשכלה ותחילת חיבת־ציון. קראתי את "המליץ" כסדרו,

ועל־פי רוב גם את "הצפירה". קראתי את "האסיף" ואת "כנסת־ישראל". וברוסית קראתי סיפורי־ילדים הרבה ואת טורגניוב וגונצ'ארוב, את דוסטויבסקי ואת טולסטוי, את פושקין ואת לרמונטוב. ובגרמנית קראתי את שילר, כמה מחיבוריו של לסינג, את "ורטר" ואת "הרמן ודורותיאה" ו"ריינקה־שועל", והמון שירים בודדים, שבאו בחרסטומתיות ובקבצים שונים, ידעתי על־פה. אבל ביחוד דבקה נפשי בספרי־היסטוריה. עיבודיו ההיסטוריים של קלמן שולמאן ותרגומיו של ר ש"י פ'ין מסיפורים היסטוריים היו לחם־חוקי. זכורני: פעם נתן לי אבי חצי־רובל כשהצטיינתי בלימודי. ואני אז בן שתים־עשרה. הלכתי אל בית־מסחר ספרים עבריים ב"רחוב־היהודים" שבאודיסה וקניתי בארבעים קופיקות את "מלחמות־היהודים" של יוסף בן מתתיהו בתרגומו המליצי, אבל הנלבב של קלמן שולמאן. קראתי אותו אחת ושתים — וכל רוחי מלאה ממנו. וכך נתקשרתי בתולדות בית שני מאז ועד היום הזה. וכבר חלמתי אז לכתוב את תולדות־ישראל מתחילתן ועד סוף בית שני בשם "קורות העברים". אבל יותר מפליאה היא עובדה זו: ב"הישיבה" האודיסאית היו עוד נערים כמותי, שהירבו לקרוא בספרות החדשה: אשר סגל, שעבד ב"תושיה" וערך את "עולם קטן" ותירגם לעברית את "רעב" של קנוט האמסון ואת "שירים בפרוזה" של טורגניוב, אחיו המתימטיקן המופלא יעקב צבי סגל, המשורר י"ז ספיבאקוב (חי כיום בארגנטינה), ועוד. הצעתי לפניהם "להוציא בכתב־יד" ירחון בשם "הגן". יעקב סגל ואני היינו העורכים של "ירחון" זה ואשר סגל היה מעתיק אותו בכתב־ידו באכסמפלאר אחד או שנים, וכולנו, ביחד עם עוד נערים אחדים, השתתפנו בו בתור "עוזרים". וב"ירחון" זה "פירסמתי" לראשונה את "חיבורי" הראשון, שהוא ראוי לשם זה, בשם "דמשק וירושלים" — והוא רומאן היסטורי מחיי־היהודים בארץ־ישראל ובסוריה בתקופת־החשמונאים! — הוא "נתפרסם" בשלש חוברות של "הגן", שלצערי, רק שתים מהן נשתיירו בידי, ובהן ההתחלה והאמצע של "דמשק וירושלים", ואילו הסוף, שבא בחוברת השלישית, חסר. לפני שנים קראתי מה שנשתייר מ"רומאן היסטורי" זה, שכמובן, הוא ילדותי על־פי תכנו, ונראה היה לי, שאילו הייתי מתקן קצת את סיגנונו ומסיים אותו ב"סיום" מתאים, היה טוב גם עכשיו כסיפור היסטורי לילדים. מתוארת בו הכתרתה של שלום־ציון (אלכסנדרה) המלכה, ימי־מלכותה ומלחמתה בתלמי בן מני בגבולות־דמשק. ועל מסכת היסטורית זו מתרקם סיפור־אהבים ילדותי. ומי מילל לי אז, שרוב שנות־חיי אעסוק בתקופת־החשמונאים בפרט ובתולדות בית שני בכלל? — אכן, צודקים הרוסים באמרתם: "כמו

שהאדם הוא בעריסתו כך הוא גם בקברו". יש "מרכז" לרוחו של אדם, שכל נקודות־ההקף יוצאות ממנו ופונות אליו כל ימי־חייו, ו"מרכז־רוחי" הוא — הבית השני.

1907 ՄԱՅԻՍ 31-ԻՆ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՄԱ ԵՒՈՒ, ՀԿԱՒՈՒ ԵԱՄԱ ՀՈՒՆԻՍ

פרק ד.

אני מתכונן לבחינת־בגרות ומרבה בקריאה. חבירותי וחברי. שאול טשרניחובסקי. ד"ר פינסקר. "שפתנו אתנו". זאב יעבץ וקבציו. בן־יהודה ועתונו. "פרדס". אני נעשה למדן. מרה שחורה והסס־שכנגדה.

בקיץ, תרמ"ט (1889), סיימתי את לימודי ב"הישיבה" וקיבלתי תעודת־גמר ובה ציונים טובים ביותר בכל מקצועות־הלימודים; תעודה כמו שנותנים כל בתי־הספר התיכונים וכמו שלא היתה נהוגה ב"ישיבה" ממש. שהרי ה"ישיבה" שבאודיסה לא היתה ישיבה ממש, כאמור. הייתי אז בן ארבע־עשרה, שהרי נולדתי בסוף תרל"ד, ובכן — נער צעיר. "בחור־ישיבה" לא "זכיתי" להיות — ואיני מצטער על כך.

החלטתי להכין את עצמי לתעודת־בגרות של גימנסיה רוסית. שהרי עוד בשנת תרמ"ז (1887) יצאה הפקודה של הממשלה הצאריסטית האנטי־שמית לקבל את היהודים לבתי־ספר תיכונים רוסיים רק במספר מצומצם של 3,5,10 אחוזים (עשרה אחוזים ב"תחום־המושב" וחמישה ושלשה מחוצה לו), ולא היתה לי, איפוא, תקוה להתקבל לתוך הגימנסיה גופה: זכו לכך על־פי רוב בני־עשירים, שהיו יכולים לשחד את המנהלים של בתי־הספר, או בעלי־פרוטקציה, או — מצטיינים בבחינות בכל המקצועות במידה שוה. אבותי לא היו עשירים ואף פרוטקציה לא היתה לי, ובבחינות, ודאי, לא הייתי מצטיין במתימטיקה. לא נשאר לי, איפוא, אלא לעמוד לבחינות־גמר בגימנסיה. ולכך הייתי צריך להכין את עצמי בכמה וכמה לימודים, שלא נלמדו ב"הישיבה" כלל, למשל, ביוונית ולאטינית, או שנלמדו בהקף יותר קטן, למשל, במתימטיקה. ואז עדיין היו צעירים־אידיאליסטים, שראו חובה קדושה לעצמם "להשכיל" את הנוער העברי ולהכינו למלחמה על חיים חברותיים חדשים. ובהכנה כזו באו לעזרתי שני צעירים נלבבים, שקשה לי לשכוח אותם.

האחד היה לֵב מאטוֶויאיטש זאבלודוֹבסקי, צעיר בעל ידיעות רחבות, ביחוד בהיסטוריה, סוציולוגיה וכלכלה מדינית; סוציאליסטן

נלהב, שישב יותר משנה במאסר על הפצת דעות סוציאליסטיות. זאבלו־דובסקי זה, שקירב אותי הרבה, היטה את לבי ללמוד, לשם הבנה חדשה של ההיסטוריה, מדעי־טבע וכלכלה מדינית. ובמשך שנות 1889־1893 למדתי מתוך הספרים, שנתן לי לקריאה וללימוד או שהראה לי עליהם ומצאתי אותם בספריות, פוֹ׳סיולוגיה ואנאטומיה, זואולוגיה ובוטאניקה, כלכלה מדינית וסוציולוגיה, וביחוד היסטוריה ופילוסופית־ההיסטוריה ("היסטוריוסופיה"), שאחריהן נמשך לבי ביותר ושלמדתי את כל שאר הלימודים האמורים לשמן.

המורה־בחינם השני שלי היה סטודנט בשם ניקולאי (קוליה) פרנקל, שעליו נודע לי רק אחר־כך, לאחר שפסקתי ללמוד מפיו, שהמיר את דתו כדי להיכנס לאוניברסיטה (הוא כיסה ממני דבר זה). הוא היה יפה־תואר, פיקח, משכיל ואוהב־חיים. בשכנות עמו ישב זוג צעיר, בעל ואשה, והאשה אף היא יפה ביותר — ונתאהבה בסטודנט היפה והחכם. ואהבה זו נעשתה טראגידיה גדולה, שהייתי עֵד לה ונחרתה על לבי עד היום: הצעירה היפהפיה, שבעלה הצעיר אהב אותה עד לשגעון, דרשה, שישחרר אותה ו"יחזיר לה את קולינקה" (כלומר, את ניקולאי פרנקל), והבעל טען, שרק על גופתו המתה תעבור אל פרנקל "אהובה", שבאמת לא רצה, שתיפרד מבעלה, ונתקרב אליה כצעיר אל צעירה, אך לא פילל, שיגיעו הדברים לידי מצב כזה. ואף אם נער הייתי אז הרגשתי, שלפני כאן סבל גדול של נשמה צעירה, שהחובה לא היתה יכולה להתגבר בה על האהבה.

פרנקל זה לימד אותי יוונית ולאטינית ומתימטיקה פעמיים בשבוע חינם וסייע לי להשתלם ברוסית וגרמנית עד כדי לכתוב בשתי לשונות אלו חיבורים ארוכים, כמו שדורשים בכיתות העליונות של הגימנסיה. ונוסף על כל אלה למדתי לעצמי, בלא שתדרוש דבר זה תכנית־הלימודים של הגימנסיה (בגימנסיה הרוסית של אז די היה בלשון אירופית אחת — או גרמנית או צרפתית, ואנגלית עדיין היו לומדים אז רק בבית־ספר למסחר), צרפתית ואנגלית. ובמשך ארבע שנים הספקתי ללמוד יוונית ולאטינית עד כדי לקרוא את מבחר הספרות הקלאסית à livre ouvert וכן גם קראתי צרפתית ואנגלית. קראתי את יוליוס קיסר ואת קורנֶליוס נֶפוס, את סאלוסטיוס ואת טיטוס ליוויוס, את אוביד יוס, את וירגיליוס ואת הוראציוס, את "אנאבאסיס" ו"קירופידיאה" של אכסנופון, את הירודוטוס ואת תוקו׳דידס, ואת מבחר השירים שב"איליאס" ו"אודיסיאה" להומירוס. בגרמנית הרביתי לקרוא את גיטה ואת היינה, את פרידריך שפילהאגן ואת ברטולד אַוארבאך, את ז׳אן פול ריכטר, את טיק ואת נובאליס ואת

שני השֶלֶגלים, ועד ספרים הרבה. ובצרפתית ואנגלית קראתי את מבחר הספרות הקלאסית שבשתי הלשונות הללו. ביחוד התאהבתי באובידיוס וב"מיטאמורפוזות" שלו, ב"כנסית־היאור" האנגלית ובביירון ושֶלי, ואף מאקולי, בוקלודרֶפר לקחו את לבי. אחר־כך דבקתי ביותר בקארליל, שהשפיע על כל תפיסת־עולמי. בצרפתית אהבתי את ויקטור הוּגו ואת זולא, את אנדרה שֶניֶה ואת אלפרֶד די מוּסֶה, והירביתי לקרוא את מונטֶסקיה, וולטיר ודידרו, ואחר־כך קראתי כמעט את כל חיבוריו של רוסו, שעשה עלי רושם חזק. וברוסית דבקתי ברומאנים של דוסטוֶיבסקי וקראתי את שיריהם של נֶקראסוב, נאדסון, מייקובופֶט. את שירי־פרוג במקורם הייתי מחבב מאד, אבל לא השפיעו עלי ביותר: מצאתי בהם בכיינות יותר מדאי. מובן מאליו, שקראתי את פיסארֶב, צֶ'רנישבסקי ודוברולובוב ונתרשמתי מרעיונותיהם החדשים והנועזים. וספר רוסי אחד עמוק השפיע עלי ביותר: "השאלות היסודיות של פילוסופית־ההיסטוריה" לפרופ' נ. קאריֶב. בספר רבכמותי ורבאֵיכותי זה מצאתי מגוללות לפני כל הבעיות הגדולות, שכל העוסק במחקר ההיסטורי אי־אפשר לו שלא להתקל בהן. ומאז שוב לא הסתפקתי בידיעת־ההיסטוריה, אלא עסקתי גם בחקירת־ההיסטוריה.

ומובן מאליו, שקודם כל הירביתי לקרוא עברית. ולא רק קראתי את הספרות העברית החדשה הפיוטית והפרוזאית, אלא אף את ספרות ימי־הביניים. חוץ מזה עברתי על כל כרכי־"המגיד" מראשיתו ועד סופו ועל המחברות המרובות של "כוכבי־יצחק" וקראתי את "בכורי־העתים", "כרם חמד" ו"אוצר נחמד", את "השחר" ואת "הבוקר אור", ועוד. ואז — ואני בן 17־18 — כבר נסיתי לקרוא את "מורה־נבוכי־הזמן" לרנ"ק ואת שני ספריו העבריים של ר' זכריה פראנקל, ובגרמנית קראתי את רוב ספריהם של צונץ, גייגר וגרֶץ. והשפעה מרובה השפיעו עלי באותו זמן ספריו של פרץ סמולנסקין, ביחוד "אבן ישראל", "עם־עולם" ו"עת לטעת", שאחריהם באה השפעתם של כתבי־ש ד"ל. ועד לידי הערצה הגעתי ביחסי אל כל שירי גורדון, שידעתי על פה כמעט את כל ארבעת כרכיהם (אז עדיין לא יצאו הכרך החמישי והששי) מראשם ועד סופם.

וידידה קטנה היתה לי, אסתר יוניס (כיום העסקנית הציבורית אסתר ייבין בחיפה), שידעה יפה עברית (דבר יקר־מציאות באותן השנים). ביני ובינה היה הבדל של שלש־ארבע שנים (היא היתה כשהתוודענו לערך בת שתים־עשרה ואני — בן חמש־עשרה). ביחד היינו קוראים את גורדון, בוכים על "במצולות־ים" ומתפעלים מ"צדקיהו בבית־הפקודות",

"בין שיני אריות", "אחותי רוחמה" ו"בעלות השחר", וביחוד היינו מדקלמים ביחד את הפתיחה של "קוצו של יו"ד": "אשה עבריה, מי ידע חייך?" — כאילו באמת הרגשנו שנינו אז את מצבה העלוב של האשה ביהדות.

בכלל תפסו בשנים הללו חבירותי מקום גדול בחיי, אפשר, מקום יותר גדול משתפסו בהם חברי. כמעט כולן היו תלמידות־הגימנסיה והיו באות לביתי הצר (מצבם של אבותי היה אז קשה מאד) ל"שוחח" עמי, וביחוד לבקשני, שאכתוב בשבילן את ה"חיבורים", שהוטלו עליהן בגימנסיה. ואני לא סרבתי: כתבתי להן את החיבורים הנדרשים, בארתי להן את הדברים הקשים בלימודיהן, הרביתי לחלק עמהן את הרעיונות החדשים, שקראתי בספרים או שעלו על לבי, והן הכירו לי טובה על כך ואהבו אותי אהבת־אחים. והן לא ידעו, שיותר משנתתי אני להן נתנו הן לי: רוך־רגש, הרגשת־יופי, געגועים על הטבע, ראשית־ניצניה של האהבה הבלתי־מודעת, ריכוך הסערות התאווניות של הלב הצעיר והרתחן, ואף נימוס ודרך־ארץ וכבוד־הבריות, שהרי אי־אפשר לנהוג בפני נערות כמו שאתה נוהג בפני נערים. ועד היום נשארו רובן ידידותי הטובות. מעולם לא הרגשתי אליהן שום רגש גס ומעולם לא ראיתי בהן "נקבות" או "בובות" נאות: מעולם לא עוררו בי שנאה מתוך תאוה ולא ראיתי בהן צעצוע נאה או כלי־שרת בשביל הגבר, ומעולם לא התיחסתי אליהן יחס של בן־אדם ממדריגה ראשונה אל בן־אדם ממדריגה שניה. ולפיכך צידדתי כל ימי בשיווי־זכויות גמור ומוחלט של הנשים, הן בשיווי של זכויותיהן האזרחיות, המדיניות והחברותיות והן בשיווי של זכויותיהן האנושיות והלאומיות בתוך הדת העברית (כשרות לעדות, חובה ללמדן תורה בבתי־ספר משותפים מן הנמוכים ועד העליונים, ואפילו צירוף למניין ועליה לתורה — אם זה לא יביא לידי קרע בין חרדים וחפשים).

וכאן המקום לספר שני מאורעות יוצאים מן הכלל, שאירעו ביני ובין שתים מחבירותי הטובות ביותר.

האחת מהן היתה קלארה ר. — נערה יוצאת מן הכלל. הכרתי אותה כשהיתה תלמידה של הגימנסיה. היא היא שהפגישה אותי עם שאול טשרניחובסקי, כמו שאספר להלן. מן היהדות היה לה מושג קלוש מאד, אבל היתה משכלת, בקיאה בספרות העולמית והוגה דעות מקוריות. ופנים עדינים היו לה ומצח רחב ועינים בהירות ומאירות. תענוג היה לי לדבר עמה. וכשנסעה, לאחר שגמרה את הגימנסיה, ללמוד חימיה בז'נ יב ה, נשארנו ידידים, והמכתבים, שכתבה לי משם, היו מלאים רעיונות מקוריים, הסתכלות עמוקה ותצפיות מפליאות.

והנה סטודנטית זו גמרה את האוניברסיטה הז'ניבאית בתור חימאית, חזרה לרוסיה וביקשה שימוש לידיעותיה — ובתור יהודיה לא יכלה לבצר לה שום עמדה אקדימית. ולפיכך לא חשבה הרבה — והתנצרה: הרי היהדות לא היתה בשבילה אלא שם בלבד. ואז נעשתה פריוואט־דוצנט בחארקוב. שמעתי דבר כזה — וניתקתי אותה מלבי וממחשבותי.

אבל הגורל רצה, שאפגש עמה עוד פעם בחיי.

קיבלתי בסוף ימי המלחמה הקודמת (כמדומה לי, בשנת 1917) הזמנה להרצות בחארקוב על השירה העברית החדשה. הסכמתי להזמנה ושכחתי באותה שעה, שקלארה היא בחארקוב. ואולם אך נתפרסם בעתונים המקומיים, שבאתי להרצות בחארקוב — ומיד שלחה קלארה לבית־המלון, שנתאכסנתי בו, את ה"פֶּדֶל" (השמש) של האוניברסיטה ובידו הזמנה חביבה מאד לבוא אליה לסעודת־הצהרים. לבי נתפוץ מכאב: רציתי כל־כך לראות את ידידת־נעורי היקרה! — ואולם אימצתי את לבי והשיבותי לפדל, שהמתין לתשובה על ההזמנה: "שום תשובה לא תהיה!" — וחשבתי, שלאחר תשובה כזו הכל נגמר. ואולם היא באה להרצאה ושמעה אותה עד הסוף. אני ראיתי אותה מרחוק — ועובדה זו זיעזעה אותי עד עומק־נפשי והרציתי את הרצאתי בהתאמצות כל הכוחות. וכשנסתיימה ההרצאה והקהל מחא כף, כנהוג, וניסיתי להתחמק מן האולם כדי שלא להפגש עם קלארה — כאילו עמדה בכוונה על דרכי... רגע נתגברה בי התשוקה לגשת אליה וללחוץ את ידה, כמו בימים הראשונים הטובים... אבל — "מומרת היא" — זעק קול גדול בלבי — "בוגדת בעמה ובדתה!" — ומאמץ אחד גדול, ואני בורח ממנה אל בית־המלון כנרדף על צואר.. כל הערב לא יצאתי מחדרי וכל הלילה נדדה שנתי מהתרגשות—ולמחר בבוקר עזבתי כמתגנב את חארקוב...

ומאורע שני אירע בידידתי האחרת נאסטיה ז.

אף זו היתה רחוקה מכל עניין יהודי, ואף זו היתה אשה מקורית ביותר. לא היתה בקיאה בספרות כל־כך ולא היתה עמקנית כקלארה, אבל היתה לה אותה בינה טבעית, שנובעת מהרגשה אינסטינקטיבית של האמת־שבמציאות, מאֲילו מעמקים שמתחת לסף־ההכרה. היא היתה צעירה ממני, ודאי, בארבע שנים, וכשכבר הייתי "בחור" בן שש־עשרה עדיין היתה ילדונת בת שתים־עשרה. ואף־על־פי־כן היינו ידידים כאילו היינו בני גיל אחד. היא היתה רגילה לבוא לביתנו בבוקר השכם, לעורר אותי משנתי, לסחוב אותי ממש מעל המיטה ולהכריחני לכתוב בשבילה חיבור על נושא, שהוטל עליה בגימנסיה. כאח ואחות היינו. ויחסינו הפשוטים והטובים הללו נמשכו כשהת־התנה בגיל צעיר עם סופר יהודי־רוסי מפורסם מאד בזמנו, שמעון י. מובן, שהתידדתי גם עמו, אף־על־פי שכתביו ודעותיו על היהדות לא היו לפי

רוחי. בתור אדם אהבתי בו את הפשטות ואת העממיות ואת גילוי־הלב. בתור סופר לא סבלתי את תאוריו מחייו של ההמון היהודי בשכונה הדלה והנידחת של אודיסה, מולדאוואנקה, תאורים, שבו הוצגו לפנינו יהודים־גויים, שלא היו להם בעולמם שום ניצוצות של יהדות לאומית, זולת אמונות תפלות ומנהגים משונים בלבד; ובסוחרים ובחרשתנים מישראל היה רואה את כל הרעות שבעולם ושום מידה יהודית טובה לא מצא בהם — כאילו היהודים, ש"התערבו בגויים וילמדו מעשיהם", הם טיפוסיים בשביל היהדות. אף־על־פי־כן היינו רק מתווכחים בענייניים של אמונות ודעות, אבל היינו ידידים והיינו מבקרים זה את זה, ויחסי אל נאסטיה לא נשתנה.

פעם אחת, אחר הפרעות הנוראות של אוקטובר 1906 ברוסיה, באתי עם אשתי לביתו של ש. י. לשם ביקור, ובתוך השיחה סיפר לי ש. י., שמאקסים גורקי פנה אליו בבקשה להשתתף בקובץ לטובתם של היהודים נפגעי־הפוגרומים.

— וכמובן, תשתתף בקובץ זה בדבר הגון, — אמרתי לש. י.

— אני?! — לעולם לא!!! — אמר בהתרגשות מרובה וקפץ מכסאו.

— מפני־מה? — הרי חובה היא זו לסייע להשדודים והאלמנות והיתומים המרובים.

— מה? קובץ מיוחד ליהודים הנפגעים? ובכן יש אינטרסים יהודיים מיוחדים?! בעיני אין ליהודים אינטרסים מיוחדים. יש רק מעמד־העשירים ומעמד־הפועלים. אין יהודים ורוסים. לא! לא אשתתף בקובץ, שמבליט כאילו יש ליהודים אינטרסים מיוחדים.

— אבל, סניה (קיצור מן שמעון־סמיון ברוסית), הרי אנו עסוקים כאן בנפגעי־הפוגרומים...

— ובפועלים לא פרעו הז'אנדארמים של הצאר? ואותם לא המיתו בתליות?

— אבל הרי פוגרומים המוניים בלא דין ומשפט לא עשו בפועלים הרוסיים...

— לא, לא! אין אינטרסים יהודיים מיוחדים. יש רק בורגנים ופועלים, אחת היא מאיזו אומה. אני לא אשתתף בקובץ גורם להתבדלות.

לא השיבותי לו כלום. רק עזבתי בחשאי את ביתו — ומאז לא הוספתי לבקרו במשך כמה שנים. הוא הבין, כנראה, את כעסי — ולא ניסה לפייסני.

דאבתי הרבה, שלא יכולתי לראות את נאסטיה. לבקר בביתה לא יכולתי ולהיפגש עמה בסתר מבעלה חשבתי לבלתי־נאה. והיא גם היא לא מצאה לנכון לבקר בביתנו בלא בעלה. וכך כאילו נפרדנו לעולמים.

פעם אחת ואנו יושבים בקייטנה שמסביב לאודיסה, שהיה נקרא בשם "הפונטאן הגדול". אני מטייל בריחוק־מקום קצת מן הקייטנה שלנו — והנה נאסטיה לפני!... ונדמה לי, שאורו פני־השמים וכל הבתים התחילו מקרינים כולם זוהר מיוחד... ואף פניה אורו והבהיקו... חשבתי לחבק אותה ולנשק לה, כמו שהייתי רגיל כל פעם, שהייתי נפגש עמה אף בפני בעלה, — והנה היא תופסת את ידי ואומרת לי בקול חמור קצת:

— נלך אליכם!

הלכתי עמה והבאתי אותה לקייטנה שלנו.

נכנסנו למרפסת — והנה נאסטיה מראה לי באצבעה על כיסא, שעמד במרפסת על־יד שולחן, ואומרת לי:

— שב!

ישבתי, והיא ישבה על כיסא למולי, תמכה את פניה בשתי כפיה, שהיו נשענות על השולחן, והפנתה את מבטה אלי. הביטה והביטה, אפשר, עשרה רגעים. אחר־כך התרוממה פתאום מעל הכיסא, ובשמחה עצומה, כולה נוהרת וקורנת, אמרה:

— ברוך השם, אותו יוסף. לא נשתנה.

וחיבקה אותי, כמנהגה בילדותנו. ומאז חזרה ידידותנו להיות כקדם. ביקרנו בביתה, התווכחנו עם בעלה, והם ביקרו בביתנו, וידידותנו נמשכה עד שנסעו לפאריס. וכשהיינו, הגברת קלוזנר ואני, לפני כחמש־עשרה שנה בפאריס וביקרנו אותה בדירתה לאחר פטירת־בעלה ולא מצאנוה, טילפנתי אליה למקום־מושבה. ולמרות שמקום זה היה במרחק די גדול מפאריס, מיהרה לבוא עוד באותו ערב לבקרנו ביחד עם בתה הדומה לה כל־כך. ואז נדמה היה לי, שחזרו אלי ימי־נעורי ובבתה שבה לפרוח נאסטיה הצעירה, שהיתה מעירה אותי משנתי בבוקר כדי לכתוב לה חיבור גימנסיאלי.

היכן היא עכשיו כיום, ידידת־נעורי היקרה? האמנם בא קצה ביחד עם הקץ למליוני המושמדים והמושמדות? האמנם לא אראנה עוד לעולם?

כאלה היו היחסים ביני ובין חבירותי.

ואולם גם חברים טובים זימן לי הקדוש־ברוך־הוא.

חוץ מחברי הנזכרים מן ה"ישיבה", אשר ויעקב סגל, יצחק זאב ספיבאקוב, ועוד, התוודעתי אל נחום סלושץ, שהיה זקן ממני בשנתיים וכבר אז היה "חובב־ציון" ומדבר עברית. מעולם לא דיברנו בינינו בשום לשון אחרת זולת בעברית. הוא ביקר את ארץ־ישראל לראשונה בשנת תרנ"א או תרנ"ב (1891/2) וקינאתי בו על כך קנאה גדולה. בסיפוריו מחיי־הארץ, ביחוד על אליעזר בן־יהודה ודבורה אשתו הראשונה,

השפיע עלי הרבה לחבב את הדיבור העברי ואת ירושלים והמושבות העבריות הראשונות.

אך מבחר ידידי במשך יותר מיובל שנים (1891־1943), עד יומו האחרון, ידידי המופלא, שאהבתי אליו נשתמרה גם מעבר לקבר, היה — שאול טשרניחובסקי. התוודעתי אליו על־ידי ידידתי קלארה ר., שכבר דיברתי עליה למעלה באריכות, בחורף, תרנ"א (סוף 1890), כשהייתי אני קצת יותר מבן־שש־עשרה והוא קצת יותר מבן חמש־עשרה. על יחסנו זה לזה בימים הראשונים להתוודעותנו דיברתי באריכות במאמרי הראשון על שאול טשרניחובסקי [1]) ולא אשוב עוד אל הדברים הללו. אוסיף על כך רק תוספת זו: ודאי, זכות גדולה אני רואה לעצמי, שנתתי לטשרניחובסקי מושג יותר רחב מן הספרות העברית וכיוונתי את יצירתו לצד השירה העברית, באופן שגרמתי לכך, שלא נעשה משורר רוסי, תיקנתי את סיגנון־שיריו ואף הצעתי לפניו נושאים היסטוריים לבאלאדות ופואמות, והעיקר — שנלחמתי במשך עשרות בשנים על זכותו להיות מוכר כמשורר עברי גדול יחיד־במינו וקניתי לי על־ידי כך שונאים מרובים, שמררו את חיי. ואולם טשרניחובסקי נתן לי הרבה יותר ממה שנתתי לו. כי מטבעי הייתי נוטה למדע יותר מלספרות וחיבבתי ביותר את מחקר־ההיסטוריה ואת הפילוסופיה־של־ההיסטוריה. וטשרניחובסקי השפיע עלי שפע של שירה רגשית והסתכלותית ופתח אפקים חדשים לפני תפיסת־העולם היהודית־האנושית שלי. על־ידי החברות הקרובה עמו, על־ידי ההתיחדות עם יצירתו הפיוטית המסועפת והעמוקה באתי לידי גילויה של האמת הגדולה, שהפילוסופיה והשירה נובעות ממקור אחד ומשורש עמוק אחד צמחו. לא רק שיריו, אלא אף אישיותו ודרכי־חייו קרבו לי יותר את הטבע, את האהבה ואת האשה. ויהדותי לא נפגמה על־ידי כך, אלא נעשתה אנושית יותר. כי על־ידי שירתו הגדולה נכנס בהשגתי והכרתי לתוך היסוד הראציונאלי, שהמדע והפילוסופיה אינם אפשריים זולתו, זרם אדיר של רגש ודמיון מפרים, שהם הם תנאים־קודמים לכל חידוש מדעי אמיתי, ביחוד במדע־ההיסטוריה, שהאינטואיציה תופסת בה מקום ראשי בצד עיבודו של החומר המדעי. הרי על־ידי אינטואיציה זו, "רוח־הקודש" של איש־המדע האמיתי, בא ההיסטוריון לא רק לידי הכללה עליונה, אלא אף לידי תפיסת התהליך החיוני של אותו העבר, שנעשה סימן והסברה להווה וכיוון והדרכה לעתיד.

בזכרונות על טשרניחובסקי הייתי יכול למלא ספר שלם ואיני יודע, אם אגיע לכך. משהו סיפרתי עליו בזכרונותי על מנדלי [1]). כאן רוצה אני

1) יוסף קלוזנר, יוצרים ובונים, חלק ג', ספר ב' (תר"ץ), עמ' 145־155;
2) עיין שם, שם, חלק ב' (תרפ"ט), עמ' 120־122.

יוסף קלוזנר והגברת פ׳אַני (צפורה) ווירניק ארוסתו
ושאול טשרניחובסקי בבחרותם

למסור זכרונות מועטים, שנקלטו במוחי ושאני חושש, שמא לא אספיק לרשום אותם וישתכחו במרוצת־הזמן.

פעם אחת אנו מהלכים ברחובות אודיסה שלשתנו, טשרניחובסקי, אני והמשורר י ה ו ש ע ד ו י ד ו ב י ץ, שמת צעיר מאד מניתוח[3]. במרחק הגון מאתנו, במדרכה שלמולנו, עברה אשה צעירה. את פניה לא יכולנו לראות, שהרי היא התקדמה לפנינו במרחק הגון ובצד מנוגד, כאמור. ופתאום פונה טשרניחובסקי אל דוידוביץ ושואל אותו:

— אשה זו יפה היא או מכוערת? ומה מראה־עיניה ומה שערותיה?

דוידוביץ השיב:

— כיצד אפשר לדעת זאת — ואנו אין אנו מכירים אותה ואת פניה לא ראינו? שמא אתה (ופנה אל טשרניחובסקי) מכיר אותה?

— לא ולא, — השיב טשרניחובסקי —: מימי לא ראיתיה ולא פגשתיה. ואף אני לא ראיתי את פניה. אבל אני אגיד לכם מה מראה פניה, עיניה ושערותיה.

והתחיל מתאר את המראה של האשה לכל פרטיו. וכדי להיווכח, שצדק בתאורו, זירז אותנו להחיש את צעדינו ולהדביק את האשה. וכשעשינו כך נוכחנו, שטשרניחובסקי לא טעה אף בפרט קטן.

היינו נדהמים ממש. ובשחוק־למחצה שאלנו את טשרניחובסקי, אם לא "מכשף" הוא או "רבי" עושה־נפלאות. ועל זה השיב:

— איני מכשף ולא רבי עושה־נפלאות. אבל אתה, דוידוביץ, אינך משורר. המשורר מכיר את האשה על־פי ה י ל וּ כ ה. אשה יפה הילוכה אחר מזה של אשה מכוערת. בלונדינית מהלכת אחרת מברונטית, בעלת עינים כחולות —משחורת־עין או מבעלת עינים אפורות. ומי שאינו מרגיש בכך — אינו משורר.

והרי מקרה ממין אחר:

אנו, טשרניחובסקי ואני, מתהלכים בחוצות־ז'נבה בשנת 1907. עיניו של שאול משוטטות בכל פינה למרות משקפיו הכהים (הוא חלה בעיניו מרוב־קריאה). פתאום הוא מראה לי על בחורה לא־צעירה ולא־יפה, לבושה ברשלנות מכוונת לעשות רושם ושערותיה בלתי־עשויות, מדובללות ומפותלות, וכולה כאילו אומרת: "אני מצפצפת על הנימוסים הבורגניים שלכם ועל הטעם הזעיר־בורגני של החברה ה'הגונה'!". כך היתה האפנה ה"מהפכנית" בין הסטודנטיות הסוציאליסטיות הראשונות, לפני ארבעים

3) עיין מה שכתב עליו א ח ד ־ ה ע ם בהערה לשירו של דוידוביץ "בין תקוה ויאוש", השלח, כרך א', עמ' 211.

וחמישים שנה: הרי להיות סטודנטית היתה אז מהפכה בכל תפיסת־העולם המקובלת באותם הימים.

והנה טשרניחובסקי פונה אלי, מצביע על הסטודנטית המשונה ואומר:

— רואה אתה סטודנטית זו? — אתמול נבחנה בחימיה אצל הפרופיסור שלה — ולא ידעה כלום, ואז אמר לה הפרופיסור:

Vieille cruche, va-t 'en (טפשה זקנה, לכי־לך! — בצרפתית ביטוי של גנאי יותר חריף).

וטשרניחובסקי ממלא פיו צחוק: חכמה רבתי היא זו בעיניו.

נדהמתי למשמע דברים כאלה מפיו של אדם משכיל.

— שאול! — אמרתי בכעס: — כיצד אינך מתבייש? — הרי פרופיסור כ ז ה ראוי הוא לסטירת־לחי! מה לו אם היא זקנה או צעירה, חכמה או טפשה? — אינה יודעת את שיעוריה — יכשיל אותה. אבל עלבון זה מפני שאינה צעירה ויפה מהו? ואתה צוחק!

נזדקף שאול מלוא־קומתו ואמר:

— חי ה'! א ס ו ר לאשה להיות מכוערת כל־כך!

ומכיון שהיא מכוערת "כל־כך" — הכל מותר. היופי מעל לכל!

זוכרים אתם את "מעשה במרדכי ויוכים"? — : "נשים מכוערות מנין— וסתם אשה יפה שנינו?".

לכאורה היה טשרניחובסקי צנוע וענוותן בהשתוות למשוררים קטנים ממנו הרבה — ולא הכיר את ערך־עצמו. אבל תמיד היה נראה לי, שהוא נושא מסוה על פניו: שפנימיותו היא אחרת ממה שהיה נראה בחיצוניותו. הרי לכאורה היתה בו תמימות הרבה, והיו שחשבו אותו לבלתי־פיקח. באמת כיסה בתמימותו ו"אי־פיקחותו" על חכמה עמוקה ומסותרת, שהיתה מתגלית רק למי שהיה קרוב אליו ביותר. והרבה הייתי יכול לספר על כך. אבל אספר רק על מקרה אחד.

פעם אחת ביקרתי את קלארה ר. לאחר שביקר אותה טשרניחובסקי. והיא, המשכלת והחכמה, קבלה בפני על טשרניחובסקי:

— שתי שעות ישב בחדרי ודיבר על דברים של מה־בכך—ואתה אומר, שמשורר גדול הוא (היא לא ידעה לקרוא עברית, כאמור). כלום כך דרכו של משורר גדול לפטפט שעתיים על כל מיני שטויות?

לאחר זמן נסעתי בעגלה פתוחה עם טשרניחובסקי וסיפרתי לו על קובלנותה של קלארה.

— ועל מה הייתי צריך לדבר? — שאל בקצת כעס.

— דומה, שיש לך איזה יחס אל השירה ויכולת לדבר עמה עליה.

ופתאום נזדקף בתוך העגלה הפתוחה מלוא־קומתו ואמר בהטעמה:

— לדבר על השירה? עם מי?!

ובמלות־השאלה "עם מי?" היה ביטול עצום, שלא עלה אף על דעתי מעולם למצוא בטשרניחובסקי הצנוע.

פעם אחת טיילנו, טשרניחובסקי ואני, בנמל של א ו ד י ס ה. והימים — ימי הפריקה והטעינה של אבטיחים. מאות פועלים אוקראיניים, יווניים, תורכיים וארמניים היו פורקים מתוך ספינות, שבאו לאודיסה מכל דרום־רוסיה, ואף מתורכיה ומארצות־הבאלקאן, אבטיחים ממינים שונים ומטעינים אותם על גבי עגלות כדי לשלוח אותם העירה או לערים אחרות. טשרניחובסקי הסתכל זמן מרובה בפועלים ובעבודתם — וצער גדול נשקף מעיניו ומכל מראה־פניו. ופתאום פנה אלי ואמר:

— אתה יודע? — אילו היתה רחמנות אמיתית לבני־אדם, היו נוטלים את כל הפועלים הללו וזורקים אותם הימה!

— מה?! — שאלתי נדהם כולי.

— כי מה חייהם של פועלים אלה? — הוסיף לדבר כאילו לא שמע את שאלתי ולא ראה את תדהמתי —: כל אחד מהם מקבל בעד עבודתו 40 קופיקות ואבטיח גדול בכל יום. את האבטיח הוא אוכל, ובעד קופיקות אחדות הוא קונה כיכר־לחם, שהוא אוכל אותו ביחוד עם האבטיח. בשאר הכסף הוא קונה יין־שרוף ומשתכר, ומשתרע לכל הלילה על הרציף של הנמל — עד שהוא מתפכח משכרונו בבוקר השכם וחוזר לעבודתו, עבודת הפריקה והטעינה הקשה כל־כך. וכך יום־יום, במשך רוב חדשי־השנה. וכשאין עבודה בנמל עובדים פועלי־נמל אלה כסבלים בעד 20 קופיקות ליום. ושוב — כיכר־לחם, יין־שרוף ולינה בחוץ או במלון־עניים, מעין "הקדש" שלנו. מה חיים הם אלה? וכי לא מוטב היה להשליך אותם לתוך הים מתוך רחמנות והומניות?

הצער הגדול היה מעורב בזעם נבואי.

אבל ראיתיו גם במצב אחר.

כמו שסיפרתי במאמרי הראשון על טשרניחובסקי [4]), בא ללמוד רפואה ב ה י י ד ל ב ר ג בשנת 1899, לאחר שאני התחלתי ללמוד שם מדעי־רוח עוד בשנת 1897. וזמן מועט לאחר שבא עשינו שנינו טיול קטן ל ש ו ו י צ י ה. באנו עד הגבול — לתחנת־ב א ז ל, ולתמהוננו הגדול לא דרשו מאתנו שום דרכיה ושום וויזה, ואף את חפצינו לא בדקו ורק שאלו, אם יש לנו משהו, שמשלמים בעדו מכס. אנו, שנאנקנו תחת עול־העריצות של א ל כ ס נ ד ר ה ש ל י ש י נ י ק ו ל א י ה ש נ י, היינו כחולמים. חירות כזו! — אין דרכיות ואין בודקים בחפצים, שמא יש בהם ספרות אסורה,

4) יוצרים ובונים, חלק ג', ספר ב', עמ' 152־153.

ואין חושדים באדם, שיעלים דברים טעונים מכס... לשמחתנו לא היה גבול.

והנה אנו יוצאים מן התחנה — ומה אנו רואים? — עגלה קטנה וכדי־חלב עליה, ולעגלה רתומים א ד ם ו כ ל ב — לא פחות ולא יותר!

ספקתי את כפי וכמעט זעקתי זעקה גדולה ומרה:

— וכי לשם כך באה כל חירות גדולה זו כדי שבארץ־החירות, שעיני כל העולם נשואות אליה, יהיו נרתמים לעגלה אדם וכלב?!

ואילו טשרניחובסקי עומד ומסתכל — ומחייך. והוא אומר:

— איזו פיקחות! כדי להקל על האדם רתמו כלב אל העגלה — ימשוך־נא גם הוא בעולו של האדם!

דומה, שאם הייתי כותב כרך שלם לא הייתי יכול לברר יותר את ההבדל התהומי שבין תפיסת־העולם שלי ובין זו של טשרניחובסקי.

ולמרות כן, או מפני־כן דוקה, היינו ידידים קשורים זה בזה בקשרי־ידידות, שלא נתנתקו במשך חיים שלמים. ואפשר, שדבר זה בא דוקה מפני הניגוד הגמור והמוחלט שבינינו: באופן אינסטינקטיבי הרגשנו, שאנו ממלאים זה את חסרונו של זה.

ואולם אל־נא יוציא הקורא משפט מבוהל על השקפותיו המוסריות והלאומיות של טשרניחובסקי.

מצבו החמרי של טשרניחובסקי לא היה טוב מיום שיצא ממיכאילובקה ובא לאודיסה. כשהיה תלמיד של בית־הספר למסחר היה מתפרנס משיעורים פרטיים. וכשנעשה משורר לא היתה אף תקופה אחת בחייו, שהיה יכול להתפרנס בה משכר־סופרים בעד שיריו הבודדים או בעד קובץ־שיריו. ואף־על־פי כן, כשהציעו לפניו, בימים הראשונים לישיבתו ב פ ט ר ב ו ר ג, בימים הקשים ביותר מצד מצוקתו החמרית, שיכתוב שירים ב ר ו ס י ת וישלמו לו רובל שלם בעד כל חרוז — סירב: "אני רק משורר עברי". והרי שמעתי באזני בהיידלברג עדות מפי סופר רוסי־נוצרי מפורסם (ילפאַטיבסקי), שקשה למצוא יודע רוסית כטשרניחובסקי אף בין סופרי־רוסיה מן הגויים!— רק פרוזה ברוסית כתב באותם הימים. ובאֶנציקלופידיה הרוסית־העברית כתב כמה מאמרים קטנים וגדולים, שמהם כדאי לציין את המאמר: "פתולוגיה של היהודים" (בכרך י"ב, עמ' 331־338); "פוריסטים" ו"מרחיבים" (בכרך י"ג, עמ' 133־134), וביחוד את החלק הדן על "הספרות האמנותית הרוסית־היהודית" בערך "רוסיה" (אותו כרך, עמ' 640־643), שבו, במאמר זה, ראה טשרניחובסקי מראש, שאין עתידות לספרות הרוסית־היהודית. וכדאי, אפשר, להזכיר כאן, שבכל ימי־חייו פירסם טשרניחובסקי רק שיר אחד באשכנזית־יהודית בעתון "דער יוד" בעריכתו של ד"ר י ו ס ף ל ו ר י א וחתם עליו בפסיבדונים עברי "הילד פֶּטרוס". כ א ח ד־ה ע ם ממש, שפירסם מאמר

אחד ז'ארגוני באותו עתון וחתם עליו "א־ד־ם". באותם הזמנים עדיין היו למשוררים וסופרים עבריים עקרונות קבועים ומוצקים.

אבל אני חוזר למאורעות־חיי, שהם קשורים בתנועה התרבותית של דור־התחיה.

בשנת תר"ן (1890) נוסדה בירושלים על־ידי בן־יהודה, דוד ילין וחבריהם, לשם הפצתו של הדיבור העברי, חברת "שפה ברורה" לאחר שזמן מועט קודם לכן נוסד שם "ועד־הלשון". מעשה רב זה עורר את הפובליציסטן, המבקר והפדגוג י"ל בן־דוד ליסד באודיסה חברה לאותה תכלית בשם "שפתנו אתנו". נחום סלושץ ואני היינו צעירי־החברים בחברה זו של "דוברי־עברית". אחד־העם, רבניצקי וברדיצ'בסקי (שאף הוא ישב אז זמנית באודיסה), ואין צורך לומר מנדלי יליליינבלום, ליגלגו להם, ל"הדוברים" ול"דיבורם", שהרי חשבו את כל העניין של הדיבור העברי ל"מעשה־נערות". מאז השתדלתי לדבר רק עברית עם כל מי שידע עברית במידה מספקת לכך. ועם סלושץ, טשרניחובסקי, סגל וכל שאר חברי, שנעשו אז חבורה קטנה של מחדשי הלשון והספרות העברית, לא היתה לי לשון אחרת, זולת עברית, מעולם.

באסיפה־המיסדת של "חברת התמיכה לעובדי־אדמה ובעלי־מלאכה בסוריה ובארץ־הקודש" (כך היה השם הרשמי של ה"ועד לחובבי־ציון"), שנתכנסה באודיסה בשנת תר"ן (1890), לא השתתפתי, כמובן, שהרי הייתי אז עוד צעיר ביותר. אבל האסיפה היכתה גלים בעיר אודיסה, וביחוד בעתונות העברית, והשמועות על התחלת־הגאולה על־ידי האיכרים בארץ־ישראל פעלו עלי פעולה עזה. ומאז נחשבתי לחובב־ציון אף אם לא זכיתי להיות מ"בני־משה" אם מפאת צעירותי או מפני שהייתי "מהפכני" יותר מדאי בשביל "אגודת בני־משה", שהיתה זהירה מאד בקבלת־חברים. ומי יודע, אם לא ידו של רבניצקי היתה בזה: הוא לא סבל אף פעם את ה"סערה וההסתערות" שלי.

את ד"ר פינסקר ראיתי רק פעם אחת בחיי, שנה או שנתיים קודם פטירתו. ואף־על־פי־כן ניצבת תמונתו לנגד עיני. הוא היה בעל קומה ממוצעת, מצח רחב ועינים מפיקות עצב. הוא עמד על־יד התנור (היה יום של חורף) וכנביא קדמון דיבר דברי־תוכחה קשים על עמו: העם אינו מתעניין בכלום זולת בפרנסה ותענוגות. אף הפרעות של תחילת שנות־השמונים לא השפיעו עליו, אף האנטישמיות הגרמנית לא פקחה את עיניו. "רקב" הוא העם. שום דבר אינו מכריח אותו לשנות את דרכי־חייו, לבקש

דרך חדשה לעצמו. אם לא יבוא שינוי עיקרי במהלך־חייו יאבדו המוני־העם הדלים בענים ועשירי־העם יעוררו קנאה ושנאה, וסופם — פרעות וגזירות קשות. וכלום יש תקוה, שעם כזה יקים מחדש את ארצו ומדינתו?

דברים אלה, שנאמרו במרירות מרובה והיתה בהם חזות קשה גובלת ביאוש, עשו עלי רושם נורא והרבה־הרבה הגיתי בהם.

את הנעשה בישוב החדש ידעתי מתוך "המליץ", ופעמים שעל־ידי סלושץ היה מגיע אלי גם גליון של "הצבי" לבן־יהודה והייתי שמח שמחה בלי מצרים על התחדשות־הישוב, וביחוד על תחית־הלשון בדיבור והרחבת־הלשון בכתב. בכלל היה עתונו של בן־יהודה, עם כל חסרונותיו הספרותיים וסטיותיו בעניינים ציוניים יסודיים, עושה עלי רושם גדול ברעננותו ובחיוניותו. היה מורגש בו, שאינו נכתב בשביל יהודים, שהעתון העברי הוא טפל להם לגבי עתון לועזי, אלא בשביל עם קטן ודל, אמנם, אבל עם, שהעתון העברי הוא לו לחם־חוקו ובו הוא חוזה חזות־הכל, ועל־כן שום דבר אנושי אינו צריך להיות חסר בו.

ובשנת תרנ"א (1891) התחיל זאב יעבץ מדפיס בירושלים את קבציו הנאים "הארץ", "פרי־הארץ" ו"גאון־הארץ", ואף אותם קראתי בשמחה ובהתפעלות. את האדיקות הדתית שבהם לא חיבבתי; אבל ציוריו הנחמדים של יעבץ "ממראות־הארץ", תרגומיו, שהצטיינו בלשונם המקורית, חידושי־הלשון שלו (כלבלב, חתלתול) וחשיפת המלים והצורות מן התלמוד והמדרש (כביש, חסכון, תרבות, חפש — פשפש, אטם — טמטם, ועוד), שבאו בקבצים שלו, עשו עלי רושם חזק. זכורני, שכתבתי ליעבץ מכתב מפורט, שבו הבעתי את יחסי מלא־ההתפעלות אל מאמריו, סיפוריו ושיריו, והצעתי לפניו דרכי־הרחבה חדשות בלשון העברית, שהרי כבר עסקתי אז בשאלות־הלשון ברצינות. וכשקיבלתי ממנו גלויה כתובה בחיבה לא היה גבול לשמחתי, שאדם גדול שכמותו הסכים להרבה מהצעותי.

ובשנת תר"ן (1890) יצא בעריכתו של אחד־העם הקובץ "כוורת" (בטעות יחסו את עריכתו לליליינבלום), ובשנת תרנ"ב — הקובץ הראשון של "פרדס", שעורכו היה י. ח. רבניצקי, אבל אחד־העם היה בו ראש־המדברים. כל תפיסת־עולמו החדשה של אחד־העם וכל אופן־כתיבתו האירופי־העברי לקחו את לבי. אבל לא נועזתי לבקר את אחד־העם בביתו אלא לאחר שנדפסו מאמרי הראשונים, כמו שאספר להלן.

כבר סיפרתי למעלה, שבשנים הללו (1889־1895) הרביתי לקרוא בלשונות שונות. קריאתי היתה למעלה מן השיעור הרגיל. ואמי, עליה

השלום, אף דאגה, שאדע תלמוד הרבה יותר ממה שלימדו ב"ישיבה" האודיסאית. ועל־כן שכרה לי מלמד — יהודי תלמיד־חכם, שלמד בישיבת־וולוז'ין וחוץ מגמרא, תוספות ומהרש"א לא ידע כלום. עד היכן הגיעה תמימותו יש לראות מעובדה זו: פעם בא לביתנו ללמדני תלמוד ומצא אותי מבולבל ונבוך. הוא שאל על מה שאירע וסיפרתי לו, שנהרג הפרזידנט של הרפובליקה הצרפתית קארנו על־ידי אנארכיסטים. הוא לא ידע מה זה "פרזידנט" ומה זו "רפובליקה" ומי הם "אנארכיסטים". וכשבארתי לו את כל אלה אמר: "צער בעלי־חיים!"; שהרי "ברוך דיין אמת" מותר לומר רק על יהודי שמת... כזו היתה ה"יהדות המסרתית", שסופרינו כיום חזרו לשיר לה שירי־תהילה...

ומלמד זה הוא שסיפר לי סיפור נאה זה, שלמדתי ממנו הרבה גם על דרכיהם של חוקרים־חדשנים בימינו, שאין בקשת־האמת להם עיקר אלא החידוש:

פעם בא ראש־הישיבה של וולוז'ין אל ה"שיעור" ופניו מאירות ומזהירות: יש לו "קושיה חמורה": בבבא קמא אומר אביי כך ורבא כך, ובעניין דומה לזה אומרים אביי ורבא בסנהדרין את ההפך ממש. ועל קושיה חמורה זו יש לו "תירוץ" מזהיר. והוא מסביר את התירוץ בהתלהבות מרובה, ופניו מתלהטים, ועיניו קורנות, וכולו מדושן־עונג.

ובאותה שעה יושב לו בחור מבחורי־הישיבה הבינונים על אחד מן הספסלים הרחוקים וצוחק כל הזמן "רבי!" — ומחמת רוב־התלהבותו אין ראש־הישיבה פונה אליו. לסוף שאל את הבחור לחפצו. והבחור השיב, שבדק בשתי הגמרות ומצא, שהרבי טעה, במחילה מכבודו, ושבשני המקומות דעותיהם של אביי ורבא שוות והן מתאימות במקום השני למה שאמרו במקום הראשון.

זו היתה פצצה ממש. מתחילה לא האמין ראש־הישיבה, שטעות כזו אפשרית מצדו. אבל הבחור טען: "ניתי ספר ונחזי" (נביא ספר ונראה). הביאו את שתי הגמרות — והנה צדק הבחור: הרבי טעה במקרה. אז אמר ראש־הישיבה:

— אמנם כן, הקושיה אינה קושיה. ואולם הרי החידוש שחידשתי נפלא הוא כשהוא לעצמו.

וכי לא כך חושבים גם הרבה מחוקרינו? — העיקר הוא לא האמת המדעית אלא החידוש המדעי. ומי שאינו מחדש חידושים מדעיים — ויהא אפילו שאין צורך בהם כלל — אינו אלא "שטחי" ו"בלתי־מקורי".

מלמד זה ועוד מלמד אחד, יותר מודרני קצת, לימדוני משנתי הי"ד עד שנתי הי"ח גמרא ורש"י, בלא תוספות ומהרש"א, ועברתי עמהם כמעט

על כל הש"ס. ובפעם השניה עברתי על כל הש"ס ממש וגם על התוספתא ועל כל המדרשים הגדולים והקטנים בשעה שכתבתי את הדיסרטאציה שלי על "הרעיון המשיחי בתקופת־התנאים".

לימודי וקריאתי היו, איפוא, למעלה מן היכולת האנושית. ונוסף על זה אירעו אז במשפחתנו שני אסונות: מתו בחורף אחד דודי מנחם מנדל ברא"ז, שדיברתי עליו למעלה, שהיה אפיקורס בשני המובנים של המלה, ודודי ר' דוד זלמן לֵוִין, שהיה צדיק תמים, יהודי למדן ומדקדק במצוות ואדם כשר בתכלית. והנה פעם אחת ניגש אלי אבי, עליו השלום, שקוע במחשבות ועגמה כבדה שוכנת על פניו, ואמר לי:

— ודאי, יכולים לומר, שבעוונותיו מת הדוד מנדל; אבל הדוד ר' דוד זלמן, הצדיק והכשר, למה מת הוא בדמי־ימיו ובמכאובים קשים?

ולא הוסיף לומר כלום. אבל כחיצים שנונים ניחתו הדברים המועטים הללו ללבי. התחלתי מחשב חשבונו של עולם ומהרהר אחר מידותיו של הקדוש־ברוך־הוא...

ופתאום — ואני אז בן שבע־עשרה — נתעוררתי פעם משנתי ומחשבה נוראה חלפה במוחי כחץ: "מה הבטחון, שיש אלוהים? — הרי מנדל האפיקורס ודוד זלמן הצדיק גורל אחד להם"...

עד יומי האחרון לא אשכח את המעוקה הכבדה, שרעיון מטריד זה העיק על לבי הצעיר. כאילו חושך ירד לעולם. כאילו השמש פסקה מלהאיר ובני־האדם מתהלכים כצללים בעולם־התוהו. הרגשתי את עצמי אומלל, עזוב ונידח, מיותם ומשומם, מרוקן מכל כוח רוחני, מחוסר כל משען ואחיזה בחיים. מימי לא ידעתי רגע נורא ואיום כזה: ריקנות ושממון ויתמות...

הלימודים והקריאה הנפרזת, מצד אחד, וההרהורים הרעים הללו מצד שני, ואפשר, הזעזוע, שנזדעזעתי על־ידי מיתתם של שני דודַי האהובים, — כל אלה ביחד גרמו לכך, שחליתי קשה. התחלתי מתאונן על כאב־ראש חזק, שבא ביחד עם דיכאון נפשי ו"מרה שחורה" ממש. נדמה היה לי, שאני יוצא מדעתי. וכאילו להכעיס קראתי אז על כל מיני סופרים גדולים, שדעתם נטרפה עליהם: הרי אוגוסט קונט, והרי פיסארֶב, והרי הֶלְדֶרלין, והרי ניטשֶה, והרי מופאסאן, ועוד, ועוד... אבותי שאלו ברופאים, ואלה החליטו, שאין זו אלא חולשת־עצבים, שבאה מרוב־עבודה, ודרשו, שאפסיק לקרוא ספרים רצינים. אבל בלא קריאה רצינית אי־אפשר היה לי לחיות.

והנה הציל אותי ספר רצין דוקה.

קראתי אז את ה"אבטוביוגראפיה" הנפלאה של ג'ון סטיוארט מיל. ובה מצאתי, שאף הוא חלה מרוב קריאה, ואף הוא בא לידי "מרה

שחורה" — וניצל על־ידי קריאת יצירותיהם של המשוררים האנגליים הגדולים מ"כנסית־היאור" (אם איני טועה). הלכתי בדרכיו — והתחלתי קורא את מבחר שירת־הטבע באנגלית, צרפתית, גרמנית ורוסית — ושירה זו פעלה עלי לטובה, ולאחר שנה של סבל שבתי לאיתני ה"מרה השחורה" נסתלקה ממני עד עולם.

פרק ה

תחילת עבודתי הספרותית. עוד זכרונות על מנדלי.
התוודעתי לאחד־העם. מה למדתי ממנו ?

תחת השפעתם של אחד־העם ויעבץ, "המליץ" ו"הצבי" (את "הצפירה" לא אהבתי מפני שהיתה אז מצדדת בזכותה של התיישבות בארגנטינה, ובכלל היה אז סוקלוב מתנגד חריף לחיבת־ציון ואפילו לרעיון הלאומיות העברית, שיצא נגדו במאמר חריף חתום בשם בדוי בקובץ "החץ" של י. ל. פרץ) התחלתי לכתוב מאמרים. כתבתי בשנת תרנ"א (1891) מאמר ארוך, היסטורי־פילוסופי כביכול, בשם: "ההשתלשלות בתולדות־ישראל ותקותו לימים יבואו", שבו עברתי על כל ההיסטוריה הישראלית לשם הוכחה, שכל כיוונה ותכליתה לא היו אלא שיבת־ציון. המאמר לא נדפס מעולם. הייתי אז רק קצת יותר מבן שש־עשרה ולא נועזתי לשלוח את המאמר לאיזו מערכת עברית: כתבתי אותו בשביל עצמי ובשביל חברַי.

ואולם בשנת תרנ"ב (1892) כבר כתבתי את ספרי "שפת־עבר — שפה חיה" בצורתו הראשונה, כפי שהתחיל להידפס לאחר שנה ויותר ב"השרון" של גרשום באדר, — ואותו כבר יעדתי לדפוס מלכתחילה. ובחורף של שנת תרנ"ג (1893) שלחתי ל"המליץ" את מאמרי הראשון: "מלים מחודשות וכתיבה תמה", שהתחלתו נדפסה ב"המליץ" של אותה שנה, בי"ג באדר, כלומר, בערב־פורים, תרנ"ג (1893). וזהו היום, שממנו אני מונה את ראשית עבודתי הספרותית.

המאמר עשה רושם למרות מה שעסק רק בשאלות־לשון בלבד. הוספתי עליו בשנות תרנ"ג־תרנ"ז עוד מאמרים שונים בַּשאלה בדבר תחית־הלשון, והמאמרים נתפרסמו ב"המליץ" וב"הצפירה". ביחוד אני חושב לראוי לתשומת־לב אפילו כיום, לאחר קרוב לחמישים שנה, את המאמר "עברית חדשה", שנדפס ב"המליץ", תרנ"ו, גליונות 161, 167, 170. ובאותה שנה נתפרסם בצורתו החדשה, המעובדת, ספרי "שפת עבר — שפה חיה", כמו שאספר להלן. ומאמר זה ביחד עם הספר גרמו להתנפלויות קשות עלי

מצדם של ה"פוריסטים", שדרשו לכתוב עברית "על טהרת לשון־התנ"ך". אבל אל עניין זה אשוב עוד להלן בפרטות.

ובשנת תרנ"ב, שנה קודם שנדפס מאמרי הראשון ב"המליץ", נודע לי, שהסופר גרשום באדר בלבוב מתכונן להוציא ירחון מוקדש לענייניה של תחית־הלשון בשם "העבריה". נזדרזתי ושלחתי לו את הספר "שפת־עבר — שפה חיה" בצורתו הראשונה. "העבריה" לא יצאה לאור מחוסר חותמים, ובאדר החליט להוציא ירחון יותר כללי בשם "השרון". ובסוף שנת תרנ"ב מת יהודה ליב גורדון, שהערצתי אותו מילדותי ונשארתי מעריצו עד זקנה ושיבה. כתבתי עליו מאמר מפורט, כדי מחברת שלמה, ושלחתיו ל"השרון". לאחר כמעט שנה שלמה יצאה חוברת ראשונה — ואחרונה של "השרון", ובה — "ציון למשורר יהודה גורדון" ותחילתו של הספר "שפת־עבר — שפה חיה" בצורתו הראשונה. גם השיר "משאת נפשי" של טשרניחובסקי נדפס באותה חוברת: אני שלחתי את השיר לבאדר. כי במשך עשר השנים הראשונות ליצירתו הפיוטית של טשרניחובסקי נמסרו כל שיריו לדפוס רק על־ידי; ועד לפני מלחמת־העמים הראשונה, שאז נפרד טשרניחובסקי מעלי מפני שנתגייס לצבא בתור רופא, לא היה שולח שיר לדפוס קודם שהיה מראה אותו לי, והרבה תיקנתי בלשון של שיריו הראשונים בהסכמתו ולהרבה משיריו קראתי שמות.

בעזרתו של הקומפוזיטור דור קאבונובסקי, שחיבר מנגינות לשירים עבריים לאומיים ("אל טל ואל מטר" לשרה שפירא, "נודו למיללת" ליירון בתרגומו של גורדון, ועוד), הוצאתי את המאמר "ציון למשורר" בהוצאה שניה, מורחבת ומתוקנת, בתור מחברת מיוחדת, שבה באה קינה "על מות למשורר" גורדון של שאול טשרניחובסקי וקאבונובסקי חיבר מנגינה לקינה זו (אודיסה תרנ"ד).

בשנת תרנ"ה (1895) נדפסו ב"המליץ" שני מאמרַי על פרץ סמולנסקין, ובאותה שנה נדפס גם מאמרי המפורט "משפטי אֶרֶנְסט רנאַן על תכונות בני־שם ורוח שפר־עבר" בעשרה המשכים (מעובד מחדש — בספרי "יהדות ואנושיות"). ובשנת תרנ"ו פירסמתי בקובץ "הזמן" של עזרא גולדין בקורת מפורטת על שני הקבצים הראשונים של "פרדס" בשם "רוחות מנשבות", ומאמר־ביקורת זה יצא גם בתור מחברת מיוחדת (ווארשה תרנ"ו — 1896). נועזתי לבקר במחברת זו את ליליינבלום ואת אחד־העם, את מנדלי ואת ביאליק המתחיל, ואין צורך לומר — את כל dii minores שלנו. דרך אגב: אומרים, שלא הכרתי אז בגדלו של ביאליק. אבל, חוץ מן העובדה, שפיזרתי תהילות לרוב־החרוזים שבשיריו, הרי יש גם עובדה שניה: את כל שלשת השירים, שביקרתי קשה, לא הכניס ביאליק לתוך קובצי־השירים

שלו במשך עשרות בשנים ושנים מהם לא נדפסו מחדש אלא לאחר פטירתו. דברי־הביקורת, שהתרוממו לגובה עיוני ידוע, ומשפטי הקשים על המפורסמים בימים ההם הקנו לי את לבותיהם של צעירי־הדור; אבל הסופרים ה"מפורסמים", חוכרי־הספרות באותם הימים, לא יכלו לסלוח לצעיר המתחיל את "עזותו". ואמנם, יש ב"רוחות מנשבות" דברי־ילדות הרבה. הרי רק בן־עשרים הייתי כשכתבתי ביקורת זו (בחורף תרנ"ה).

עד כמה שאני זוכר, לא כעסו עלי ביאליק, אחד־העם ומנדלי. על כל פנים, לא נטרו לי איבה על שביקרתי את כתביהם. עם ביאליק נפגשתי רק לאחר זמן. אבל את מנדלי ואת אחד־העם הכרתי קודם־לכן: את מנדלי — מיד לאחר שנדפס "ציון למשורר" ואת אחד־העם — לאחר שנדפס מאמרי על רנאן.

את רוב זכרונותי על מ נ ד ל י פירסמתי ב"יוצרים ובונים" (חלק ב', תרפ"ט, עמ' 113־124). כאן אני רוצה להוסיף שנים־שלשה דברים, שלא פירסמתים שם מפני שהזכרונות הללו נתפרסמו זמן מועט אחר פטירתו של מנדלי ועדיין לא הגיעה אז השעה לפרסמם; אבל יש גם זכרונות, שלא פירסמתי רק מתוך שכחה בלבד.

פעם אחת בא המספר פ. ה. לאודיסה, ובעתון באשכנזית־יהודית, שיצא אז באודיסה, כתבו עליו, שהוא "שקספיר היהודי" — לא פחות ולא יותר... ובאותם הימים ביקרתי את מנדלי וליגלגתי על הפרזה משונה זו.

מנדלי העמיד פנים רציניים ואמר:

— לחינם אתה מלגלג. מי שכתב כך צדק. פ. ה. הוא באמת "שקספיר היהודי". במגילת־אסתר כתוב, ש ה מ ן היה ראש־השרים של מלכות־פרס, הווזיר־הגדול של מלכות־בכיפה. ודאי היה בעל־צורה ובעל־קומה, כראוי להראש והראשון בממלכה גדולה. ו מ ר ד כ י אף הוא היה "יושב בשער־המלך" — שר וגדול, יועץ ממשלתי או שופט עליון; ובוודאי אף הוא היה אישיות חשובה, שגובה לה והדר לה. ואולם צא וראה, כיצד מתוארות צורותיהם של המן ומרדכי באותן ה"מגילות", שנמכרות ברחוב־היהודים בחמש פרוטות: המן יש לו שם מראה של איזה שוטר מימי ניקולאי הראשון ומרדכי — מראה של איזה שמש זקן בבית־המשפט. או ואבוי להם, שנפלו לרחוב־היהודים העלוב! אם יפול א י ב ס ן לתוך רחוב־היהודים יהא נהפך ל"איבסיוק" (שם־הקטנה רוסי), ואם ש ק ס פ י ר יפול לתוך רחובנו יהא נעשה פ. ה.

"משכיליות" והלקאה־עצמית מצד אחד וצער עמוק מצד שני הורגשו בדברים המקוריים הללו.

זכיתי, שהסבא הגדול יבקר אותנו בביתנו באודיסה כמה וכמה פעמים. ולמרות מה שדירתנו שם היתה בקומה הרביעית היה מנדלי, הזקן המופלג,

מטפס ועולה לקומה רמה זו בקלות כצעיר והיה יושב וחורז את המרגליות שלו — רעיונותיו הרציניים וחידודיו הנמלצים — במשך שעות. חבל, שלא רשמתי אף פעם את הסיפורים מחייו, שהיה מספר דרך־אגב ושפעמים היו יצירות ספרותיות ממש. רק סיפור אחד מאלה אני זוכר יפה ואותו אתן כאן:

פעם אחת — מספר מנדלי — נסעתי מז'יטומיר לברדיצ'ב. מובן, בעגלה מאותן האסדות, שהיו רגילות בימים ההם ושהיו נסרכות מז'יטומיר לברדיצ'ב מעת־לעת שלם. שהרי היו בדרך עמידות וירידות, הורדת־נוסעים והעלאתם. ולפיכך הכינותי לי למשך זמן־הנסיעה "מכל טוב" בתוך מזנון של דרך, שנקרא אז בשם הרוסי Погребец (מרתף קטן). העגלה היתה צפופה והכילה נוסעים יותר ממקומות. אבל כלום ראית יהודים נוסעים בהרחבה?—הרי לשם כך יהודים אנו, שנהא מצטופפים במקום שצריך ואף במקום ש ל א צריך...

והנה בלילה, בחושך, ניגש בעל־העגלה אלינו באחת מן התחנות ואומר:

— אני מוכרח להעלות עוד "פאסאז'יר" (נוסע) אל העגלה.

כל הנוסעים, ואני בראשם, התקוממנו לבעל־העגלה ואמרנו, שאנו צפופים די והותר ולא ניתן לעשותנו כמליחים בחבית.

אז אמר בעל־העגלה:

— אבל הרי "פאסאז'יר" זה היא גברת ("דאמה") — וכלום תתנו לגברת להשאר יחידה בתחנה בלילה, בחושך, עד שתזדמן לה עגלה אחרת?

צעיר הייתי אז והמלה "גברת" פעלה עלי פעולת־קסם. אמרתי:

— אם זוהי גברת — שונה הדבר. מוכרחים להעלותה על העגלה.

ושאר הנוסעים הסכימו בשתיקה לדברי.

והגברת עלתה על העגלה בשתיקה, הניחה את חפציה המרובים וישבה על־ידי לאחר שצימצמתי את עצמי עד קצה־גבול־הצימצום. את פני־הגברת לא ראיתי מחמת החשכה, ולא ידעתי אם היא צעירה או אשה בימי־העמידה (שהיא זקנה אף לא העליתי על דעתי) ואם היא יפה או לא (שהיא מכוערת גם לא העליתי על דעתי: גברת — ומכוערת? היתכן?). ניסיתי להכנס עמה בשיחה, אבל היא שתקה ולא פתחה את פיה.

מרוב צפיפות לא היה יכול אף לעלות על הדעת, שנרדם בעגלה. ומכיוון שאני נוסע בחברת־גברת גם לא רציתי בכך. והתחלתי להריק לפניה את כל תורתי וחכמתי: דיברתי על ש י ל ר ועל ג י ט ה, על ק א נ ט ועל ק ו נ ט, על פ י ס א ר ב ועל צ'ר נ י ש ב ס ק י. ואף הענקתי לה מכל הטוב שב"מרתף הקטן" שלי. ועדיין היא שותקת וחוץ ממלת "תודה" לא אמרה כלום. חשבתי, שהיא מתביישת לדבר עם גבר זר או שהיא עיפה ורוצה לישון. והרפיתי ממנה. והנה עלה עמוד־השחר ולאור השמש אני רואה — אשה מכוערת, פשוטה שבפשוטות, מאלו שמוכרות ירקות בשוק. זו היתה ה"גברת" שלי, שהתנאיתי לפניה בחכמתי!

חבל, שלא היה סטינוגראף בשעת סיפורו של "הסבא". אילו היו נמסרים דבריו כלשונם, היה לנו אחד מן הסיפורים ההומוריסטיים המחודדים ביותר של מנדלי.

ואולם בפעם אחרת עלה ה"סבא" בריצה ממש אל דירתנו בקומה הרביעית והתנפל עלי מלא כעס וחימה.

ומעשה שהיה כך היה:

בשנת תרע"א מלאו 75 שנים למנדלי על־פי החשבון הרגיל שבאבטוביו־גראפיה שלו. פניתי אל המבקר המפורסם בשעתו, מ. פייטלזון מיקאטרינוסלאב, שיכתוב מאמר על בעל־היובל הגדול. והוא הסכים לכך ושלח לי את מאמרו "מ'משפט שלום' עד 'בימים ההם'", שנדפס ב"השלח" (כרך כ"ד, עמ' 440־451, 547־556). המאמר הוא שיר־תהילה נהדר ליצירותיו המפוארות של ה"סבא"; אלא שפייטלזון מעיר הערות שונות על מקורן של אחדות מן היצירות הללו. המאמר מצא חן בעיני וסיפרתי למנדלי, שיקבל על־ידי "השלח" מתנה יפה ליובלו.

ואולם אך נדפסה חוברת־"השלח" והמאמר של פייטלזון בתוכה — והנה מנדלי בכבודו ובעצמו מטפס ועולה אל דירתנו בריצה על המדרגות של שלש הקומות ובידו החוברת הירוקה (על שם המעטפה שלה) של "השלח", ובכעס גדול הוא אומר לי:

— מתנה יפה הענקת לי! הביטה וראה: הרי פייטלזון כותב עלי כאנטישמי!

— מה?! — שאלתי נדהם.

— הביטה וראה — ומנדלי מראה באצבעותיו על מקום אחד במאמר, שכתוב בו, שהשם־"סוסתי" שאול משם הסיפור Коняга של ש צ' ד ר י ן, אף־על־פי שהתוכן הוא שונה בהחלט בשניהם, ועוד דברים ממין זה. החוברת, שעזב אותה מנדלי בידי ואני כרכתי אותה בכוונה בתוך האכסמפלאר שלי של "השלח", כרך כ"ד, מלאה וממולאה שרטוטים בעפרון אדום, סימני־קריאה וסימני־שאלה, ומלות רוסיות מעין чепуха, галиматья, ובעברית: "עם־הארצות" וכדומה.

שאלתי את ר' מנדלי:

— מה היא האנטישמיות שבדבר?

— האנטישמי — השיב — אינו יכול להשלים עם הרעיון, שהיהודי אף הוא יכול ליצור דבר מקורי, והוא מאשים את היהודי, שהוא רק סרסור ומתווך ביצירות כלכליות ותרבותיות של הגויים, שהם היוצרים האמיתיים. וכך הוא גם פייטלזון: אינו יכול להשלים עם הרעיון, שמספר יהודי יצר דבר חדש מעיקרו, והוא מ ו כ ר ח לחפש אצל הגויים את מקורה של היצירה היהודית... כלום אין זו אנטישמיות? —

ניסיתי להרגיע את הזקן. הראיתי לו על דברי־התהילה המרובים שבמאמר — לשוא! הוא רגז והתרעם. הרביתי עליו דברי־פיוס עד שנרגע לבסוף ויצא כאילו בשלום גמור מביתי.

לאחר חצי־שנה בא פייטלזון מיקאטרינוסלאב לאודיסה בכוונה להתישב בעיר מלאה חכמים וסופרים. סיפרתי לו מה שאירע לי עם מנדלי מחמת מאמרו. הוא לא האמין למשמע־אזניו: הרי באמת היתה לו כוונה הפוכה — לפאר ולרומם את מנדלי ויצירותיו. ופייטלזון שאל אותי, אם כדאי לו, לאחר כל מה שסיפרתי לו, לבקר את מנדלי.

בתום־לבי השיבותי: "הן!": הרי כבר הרגעתי את הסבא והוכחתי לו, שלא צדק בטענותיו. ועל כל פנים, כבר עברה חצי־שנה מאז נדפס המאמר— כלום יהא הזקן הפיקח נוקם ונוטר זמן מרובה כל־כך?

פייטלזון שמע לעצתי, הלך אל מנדלי — וחזר מזועזע עד עמקי־נפשו.

כשבא לדירתו של מנדלי צילצל בפעמון ומסר לאשתו של מנדלי את כרטיס־הביקור שלו. לקראתו יצא מנדלי בכבודו ובעצמו אל סף־הבית, ובלא להושיט לו יד ובלא לבקשו שייכנס אמר לו:

— אתה הוא ה"שקץ" הקטן, שרצה לשפוך קיתון של שופכים על יהודי גדול שכמותי?

פייטלזון, נבוך ונעלב, השיב:

— מר אברמוביץ, לא באתי לכאן כדי שיעלוב אותי! שלום!

ועזב את סף־ביתו של מנדלי כולו מבויש ומדוכא.

ופייטלזון, כשסיפר לי כל זה, היה מזועזע כל־כך, עד שלא יכולתי להרגיע אותו. הוא טען אחת: אם סופר עובד עשרים שנה בספרות לא רכש לו עמדה במידה, שאין לביישו באופן גס כזה, הרי חי לשוא ועמל לשוא — ולמה להמשיך חיים טיפשיים כאלה?

ולאחר חדשים אחדים קיבלתי מכתב מן החוקר שמעון סטאניס־לאבסקי מיקאטרינוסלאב, שבו הודיע לי בצער, שפייטלזון איבד את עצמו לדעת מחמת מצבו החמרי הקשה ובדידותו הגמורה (רווק היה כל ימיו); אך בין שאר הסיבות גרם להתאבדותו גם עלבונו הקשה, שנעלב על־ידי מנדלי...

במשך שבועות הייתי מדוכדך בתכלית־הדיכדוך: שלא בכוונה, מתוך אי־הכרה שלמה באפיו של מנדלי, גרמתי לעלבון ממית זה על־ידי מה שהצעתי לפייטלזון לבקר את מנדלי. ומנדלי, כמובן, לא היה יכול לדעת, שדבריו הקשים יהיו אחד מן הגורמים לצעד גורלי כזה מצדו של סופר עברי.

ועוד סיפור מעציב אני חושב לחובתי לספר כאן.

שאול טשרניחובסקי היה סטודנט במחלקת־הרפואה בלוזאנה והיה צריך להיבחן בחינה אחרונה לקבלת תואר־רופא. אבל

מכיון שהיה נתין זר היה צריך לקבל רשיון לכך מן המיניסטריון להשכלה של הקאנטון השווייצי, שלוזאנה שייכת אליו. ומקומו של המיניסטריון הקאנטונאלי הוא ב ז ׳ נ ב ה.

ז׳נבה רחוקה מלוזאנה רק שעה של נסיעה ברכבת. ואז (ואפשר גם עכשיו) היה מחיר הנסיעה מלוזאנה לז׳נבה וחזרה רק 3 פראנקים.

טשרניחובסקי היה בטוח, שיקבל את הרשיון בו ביום וישוב עוד באותו יום ללוזאנה. מצבו החמרי היה אז דחוק מאד. על־כן לוה 5 פראנקים, 3 להוצאות־הנסיעה ו־2 להוצאות אחרות, ובא לז׳נבה. ואולם כאן הודיעו לו, שיקבל את הרשיון רק למחר. ובכן הוא צריך ללון בז׳נבה וגם לסעוד שם סעודת־ערב, סעודת־בוקר, ואפשר, גם סעודת־צהרים. לכל זה לא יספיקו, כמובן, שני הפראנקים, שהיו בידו אחר תשלום של דמי־הנסיעה. צריך ללוות, לכל הפחות, עוד 5 פראנקים.

ובז׳נבה ישבו אז ממכריו הטובים רק בן־עמי ומנדלי. בן־עמי היה אז דחוק בפרנסתו כמעט כטשרניחובסקי. אבל מנדלי היה מקבל 125 רובל לחודש בתור מנהל של ה״תלמוד־תורה״ באודיסה, ואף היתה לו הכנסה מספריו. מובן, שצריך לפנות אליו.

ומנדלי חיבב את טשרניחובסקי מאד, כמו שסיפרתי בזכרונותי. והסכום קטן מאד — רק 5 פראנקים.

טשרניחובסקי הצעיר והרענן אז נכנס עליז וצוהל אל מנדלי וה״סבא״ מקבל אותו בסבר פנים יפות ומשוחח עמו ארוכות וקצרות, כדרכו. לסוף טשרניחובסקי ״מאמץ את לבו״ ואומר בטון של ״חוסר־דאגה״:

— רבי מנדלי, באתי מלוזאנה לשם קבלת תעודה מן המיניסטריון בז׳נבה ולא ידעתי, שאצטרך לשהות כאן יום מיותר, ועל־כן אני מבקש להלוות לי 5 פראנקים.

— אין לי — השיב מנדלי בפשטות.

טשרניחובסקי, מבויש ונבוך, אומר שלום ויוצא.

מה יעשה עכשיו? — הלך לבית־מלון קטן, נטל חדר בשלשה פראנקים, סעד בערב, לן שם, למחר סעד בבוקר, הלך למיניסטריון וקיבל את התעודה — והוא מוכן לנסוע, שהרי יש לו כרטיס של חזרה. אבל אין לו במה לשלם דמי־לינה ודמי שתי סעודות. מה עשה? — השאיר את כובעו בבית־המלון ונטל את המפתח של החדר, כאילו הוא מתכונן לשוב אל בית־המלון — ונסע ללוזאנה. שם לוה 5 פראנקים ושלח על־ידי הדואר לבית־המלון מה שמגיע ממנו ביחד עם המפתח וביקש, שיחזירו לו בדואר החוזר את הכובע, שמרוב חפזון שכח לקחתו, ומאותו טעם לא הספיק לשלם ולהחזיר את המפתח: היה מוכרח לחזור פתאום ללוזאנה.

מעשה זו של מנדלי נראה לי רע כל־כך, עד שלא יכולתי לסלוח אותו

להזקן עד שקראתי בזכרונותיהן של שתי בנותיו (נ. אבראמאוויטש און אל. דאברין־אבראמאוויטש, דער זיידע צווישען אייגענע און פרעמדע, ווארשע 1928), שמנדלי עצמו מעולם לא היה כסף בכיסו — הכסף היה בידי פֶּסיניו אשתו — והיא ודאי לא היתה מלה 5 פראנקים לאיזה "סטודנט" טשרניחובסקי.

אחד־העם לא חיבב את מנדלי על "משכיליותו" ועל שאינו מאמין בגאולה על־פי דרכי־הציונות, אבל היה מודה במקוריותו המרובה ובפיקחותו היוצאת מן הכלל. "זקן פיקח"—כך היה קורא אחד־העם למנדלי. ליליינבלום, כאוסישקין, לא חיבב את מנדלי כלל. ואמנם, לא היו שני הפכים בעולם כמנדלי וליליינבלום. האחד — מקורי וחריף, משורר ברוחו, מלגלג ועוקץ, רואה את הטראגיקה שבחיים ביחד עם המגוחך שבהם, אוהב את החידוד ואת ההלצה, ואפילו את הפאראדוכסאליות, רואה את הרבגוניות שבטבע ושביצרי־האדם ומעלליו ומביט אל היהודי שבאדם ואל האדם שביהודי מלמעלה למטה. והשני — פשטן וישרן, חדצדדי וחדגוני, מחוסר כל הבנה אמיתית בשירה, זולת בזו שהיא מלאה רגשנות פרימיטיבית, תמים עד לידי זרות, ישר כמקל בלא ידית, אדם, שאינו רואה את בת־הצחוק שעל פני־הבריאה ושאינו מוכשר לראות צד שני בשום מטבע ציבורי או לאומי. ומה פלא בדבר, שמנדלי ביטל את ליליינבלום וליליינבלום לא אהב את מנדלי?

פעם סיפר לי ליליינבלום, שהתפלל ביחד עם מנדלי ב"מניין" ל"ימים נוראים", שהיו מסדרים אותו ב"תלמוד־תורה", שמנדלי היה המנהל שלו. ליליינבלום היה מעיין בשעת־התפילה, ביחוד בשעת חזרת־הש"ץ, בקריאות בתורה ובנביאים של ראש־השנה ובפיוטים המרובים והארוכים, שבבחרותו היה מתפעל מהם ואף היה שופך דמעות עליהם, ועכשיו היה לו רק רצון להבין את פירוש־מלותיהם. ומנדלי לעומתו היה אוהב לשוחח גם בשעת־התפילה. הרי לא היה כמנדלי בעל תשעה קבים של שיחה.

ביום א' של ראש־השנה נמשכה התפילה חמש שעות ויותר, וכמעט בכל משך השעות הללו "דרש" מנדלי בפני ליליינבלום על — האינדיווי־דואליות היהודית. אין אסון לאומה הישראלית מן האינדיווידואליות והסוביֶקטיביות שלה. מפני־כן אין משמעת ליהודים. מפני־כן "ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד" בתוכם. מפני־כן נפרדו לשבטים עוד בקדמת־ההיסטוריה שלהם. מפני־כן נתחלקה מלכות דוד ושלמה. מפני־כן חרב הבית השני באשמת הקנאים והבריונים, הפרושים, הצדוקים והאיסיים. מפני־כן נתפזרנו בכל העולם כולו ושני יהודים אינם יכולים לדור במחיצה אחת. מפני־כן יש לנו אלפי "מנהגים", כל מיני כיתות של חסידים וכל מיני "רביים"

וכל מיני "קלייזלים". מפני־כן החלפנו את לשוננו פעם בפעם ומפני־כן היינו ונשארנו "עם קשה־עורף", שאינו מקבל מרות ושלא יוכל גם להתאחד לשם חידוש־מדינתו ולא יוכל גם במדינתו להישמע לשלטון משלו. וכן הלאה וכן הלאה.

לילייניבלום שמע ושתק.

וכשנגמרה תפילת יום א' של ראש־השנה אמר מנדלי לליליינבלום:

— ומחר, בתפילת־יום ב', אוכיח לך את ההפך ממה שאמרתי היום.

ואמנם, למחר הוכיח מנדלי כמעט במשך כל שעת־התפילה, שאין מעלה טובה ומידה מעולה כאינדיווידואליות וכסובייקטיביות של ישראל. אילמלא היא היה עם־ישראל מתבטל בפני אומות אחרות והיה נטמע בתוכן. אילמלא היא לא היתה לו קשיות־עורף לעמוד בפני כל מיני רדיפות ונגישות — ולהתמיד בדתו ולאומיותו. ואילמלא היא היה ישראל עדר של צאן בלא רבגוניות ורבצדדיות. כשאין חילוקי־דעות ומלחמת־השקפות יש קפאון וטימטום ושנת־מרמיטה. בלא מפלגות וכיתות וסיעות יש עֲדֶרִיוּת ומשמעת של עבדים והיפנעות לרצון של אחרים ולדעות של אחרים, ואז אין התפתחות והתקדמות ואין גם שאיפות לעתיד יותר טוב, ודיקטאטורים משתלטים על העם ובערות שולטת בתוכו. וכך הפליג מנדלי היום בשבחה של תכונה, שגינה אתמול תכלית־גינוי, וטען, ש"אלה ואלה דברי אלהים חיים".

— היתכן, — שאלתי את ליליינבלום, — שדבר והיפוכו יהא אמת?

— אצל מנדלי יתכן ויתכן — השיב ליליינבלום.

זהו מה שמצאתי לנכון להוסיף על זכרונותי ב"יוצרים ובונים". אפשר, יבהירו סיפורים מועטים אלה אף הם את דמותו של ה"סבא" הגדול על־ידי הכרת מעלותיו וחסרונותיו כאחד.

בזכרונות על א ח ד־ה ע ם הייתי יכול למלא כרך שלם. כאן אספר אך על פגישתי הראשונה עמו ושנים־שלשה דברים חשובים, שלא הייתי רוצה, שישתכחו ברבות הימים.

עד כמה שאני זוכר, היה זה זמן מועט לאחר שנדפס ב"המליץ" מאמרי על ר ג א ן. רציתי לדעת את דעתו על מאמרי זה ושלחתי לו מכתב בדואר־העיר, שבו ביקשתי, שיקבע לי זמן לבקרו בביתו. הוא השיב לי מיד וקבע לי זמן.

ביראת־הכבוד נכנסתי לחדרו בשעת בין־השמשות. איזו קדושה יתרה ריחפה על החדר המרוהט בטעם אירופי והמלא ספרים בלשונות שונות. ודומה, שהשכינה שורה על האדם קטן־הקומה ובעל הראש הגדול והמצח הרחב והעינים המאירות, שישב ממולי בכורסה רחבה. הוא קימץ בדברים ועשה עלי רושם, כאילו הוא בוחן אותי, אם ראוי אני להיות חבר ל"בני־משה" או לא.

דיברנו על חיבת־ציון ועל הספרות העברית, וזכורני, שנועזתי לחלוק על דעתו הפסימיסטית ביחס לשתיהן. הוא "ביטל" מה שנעשה עד אז בארץ־ישראל, ובספרות העברית ראה רק "פראזורים", — פטפטנים, בעלי־מליצות, שאין תוכן חדש בכל מה שהם כותבים. ואני נועזתי לומר, שמה שכבר נעשה בארץ הוא דבר גדול ושבספרות העברית החדשה כבר יש סימנים של גידול ופריחה. ודאי, היתה "העזה" של ילדות בהתנגדותי לסופר נערץ שכמותו, ומפני־כן, כנראה, לא הציע, שיקבלו אותי כחבר ל"בני־משה". ואפשר, שלכך התנגד רבניצקי, שהוא ביחוד לא סבל את "עזותי" ואת "מהפכנותי", כאמור למעלה: סופר־מתחיל עברי צריך להיות "מתון" ולא "מרעיש עולמות". והילכך ליגלג עלי רבניצקי ב"פרדס" השלישי וב"השלח".

ומאז הייתי נפגש עם אחד־העם לעתים קרובות, מעריץ אותו ומתווכח עמו. לא אשכח כל הימים עובדה חשובה זו:

כשנוסד "הדור" ובעלי־"אחיאסף" קראו לדוד פרישמאן להיות עורכו, התנגד אחד־העם לכך מפני שפרישמאן ליגלג על חובבי־ציון עוד בימי "היום" של קאנטור ולא נעשה חובב־ציון גם בימי "השלח". "אחד־העם" כתב אז את "מכתבו" המפורסם לעורך "הדור", מכתב, שבעלי־"אחיאסף" חשבו אותו לקטלני בשביל העתון החדש. אליעזר קאפלאן, מן הפעילים ביותר ב"אחיאסף", פנה אלי, שאדבר על לבו של אחד־העם, שיוותר על מכתבו או שירַכֵּך כמה ביטויים כלפי פרישמאן, שהיו בו ושנראו לקאפלאן ולפרישמאן עצמו קשים ביותר. אם לא — יזיק הדבר מאד ל"הדור" בראשיתו. מילאתי את הבקשה. אז קם אחד־העם מעל כסאו ואמר לי בהתרגשות:

— קלוזנר, אמור לקאפלאן ולפרישמאן, שאם אני כותב דבר, שאני חושב אותו לאמת, אפילו אם אדע, שעל־ידי דבר זה תלך לאיבוד התנועה היקרה לי ביותר ואף אני עצמי אלך לאיבוד על־ידי כך, לא אוותר על מה שכתבתי — ויהא מה שיהיה!

והוא לא וויתר, ו"המכתב אל עורך הדור" ("בעלי תשובה" ב"על פרשת דרכים", כרך ג') נדפס ב"הדור" כמו שהוא, בהערה קצרה של פרישמאן.

ועוד פעם ראיתי אותו בכעס גדול, כמעט ב"זעם נבואי".

באתי אליו פעם, והוא מתרגש באופן נורא:

— מי היה מאמין, שהדבר הוא אפשרי! — אמר וכולו רותח.

— מה קרה? — שאלתי.

— קרה "מעשה נאה". הד"ר צבי מאלטר (מי שהיה אחר־כך פרופיסור באמריקה וחיבר ספר חשוב על ר' סעדיה גאון) הוא תלמידו של הביבליוגראף הגדול רמש"ש (ר' משה שטיינשניידר). ועלה על דעתו לתרגם עברית את מאמרו של רמש"ש "ספרות־ישראל", שנדפס באֶנציקלופיד־

יה של אֶרְשׁוּגְרוּבֶר ושעולה לספר שלם; והציע את תרגומו ל"אחיאסף". קיבלנו את ההצעה ופנינו לרמש"ש בבקשת־רשיון. וזו תשובתו של אחד מראשוני "חכמי־אשכנז" ומגדוליהם: אילו היתה קונבֶנציה (הסכם) בין גרמניה ורוסיה בדבר הצורך ברשיון לתרגום של ספר, שנדפס במקורו באחת מן הארצות הללו, לא הייתי מתיר בכלל את תרגום ספרי לעברית. כי, לדעתי, הלשון העברית עברה ובטלה מן העולם ואין צורך בה עוד בה ו ו ה, ואך מה שנתחבר בה ב ע ב ר אנו מחויבים להכיר, לנתח ולבאר. אבל קונבנציה כזו בין רוסיה וגרמניה אין כיום ואין לי, לצערי, אפשרות לאסור עליכם את התרגום העברי של ספרי. ולפיכך אני מבקש, שתשלמו לי בעד הרשיון לתרגם את הספר המבוקש. ולא חשוב לי כמה תשלמו. מעולם לא קיבלתי שכר־סופרים בעד עבודה מדעית מקורית שלי, ובעד תרגום — לא־כל־שכן? — אלא שבזה, שתשלמו לי משהו, אני רוצה להדגיש, שאין זו זכיה בשבילי, שספרי ניתרגם לעברית, ואני מרשה זאת רק בעד כסף.

ואחד־העם התמרמר והתרגש ולא היה יכול להרגע:

— שמעת דבר שכזה? — אדם, שעוסק בחכמת־ישראל כל ימיו, חושב ל"אסון" לעצמו, שספרו יתורגם עברית, ודורש כסף בעד הרשיון של התרגום באופן דימונסטראטיבי! עד כדי כך הגענו! וזוהי "חכמת־ישראל", ואלה הם חוקריה הגדולים!

ואולם מה היה שטיינשנַיידר אומר ומה היה אומר אחד־העם, אם היו שומעים שניהם, שנכדו של שטיינשנַיידר נמצא בקבוצה בארץ־ישראל ומדבר עברית נאה! — אכן, לעג שנון של ההיסטוריה...

ונחרתה בזכרוני שיחה אחת באחד מ"לילות־שבת" בביתו של אחד־העם (בכל לילי־שבת היה בביתו מעין jour fixe: אז היו מתאספים מכבדיו ומעריציו ומשוחחים ומתווכחים על כוס־טה). צעיר רתחן, נואם נפלא וציוני נלהב, שנהפך אחר־כך לסוציאליסטן ואף לאנארכיסטן, טֶפֶר שמו, התיחס בביטול אל ה"מוסר הלאומי", שבשביל אחד־העם היה אבן־הפינה בתפיסת־עולמו:

— כלום אפשר — טען טפר — להגדיר "מוסר לאומי" זה ולקבוע את מהותו? — הרי אין זה אלא הפשטה ריקה!

על זה השיב אחד־העם בנחת:

— להגדיר הגדרה פילוסופית את המוסר הלאומי הישראלי קשה באמת. אבל אספר לכם מה שאירע לי בבחרותי. כשלמדתי רוסית עד כדי לקרוא בלשון זו ספרים עיוניים, ניסיתי לקרוא את — "ביקורת התבונה הצרופה" של קַאנְט בתרגומו הרוסי של לְיוּטוֹסלַאבסקי. בראש התרגום בא מבוא מפורט ובו באו תולדותיו של קאנט. בהמשך־הדברים מספר ליוטוסלאבסקי, שקאנט, מפני שנפשו חשקה בתורה, לא נשא אשה

כל ימיו. אני, כיהודי, ברור היה לי, שאם לא נשא אשה הרי טבעי הוא, שיפרוש מנשים זרות — ודי. ואולם ליוטוסלאבסקי ה"גוי" מצא לנחוץ "להצדיק" את קאנט: אף־על־פי שלא נשא אשה לא היה, חס ושלום, מתרחק מן הנשים ומתיחס אליהן באדישות; אלא שריבוי של לימוד ועיון לא נתן לו להתקרב אליהן ב י ו ת ר. התנצלות זו, שהיהודי אינו צריך לה וחושב אותה לבלתי־טבעית, היא היא התחום המבדיל בין מוסר־היהדות ומוסר־הגויים; ותפיסה יהודית זו של הראוי והבלתי־ראוי בגבול־המוסר היא היא עצם ה"מוסר הלאומי".

ועוד דבר שמעתי מפיו, שעשה עלי רושם:

— אתם שואלים: אם אני מחזיק בדעתו של דויד י ו ם, שמוצאה של האמונה הוא — הפחד מפני הבלתי־ידוע והפניה של הפרא אל כוח תקיף ובלתי־מובן זה בתפילה ובקרבן כדי שלא יזיק לאדם וימלא את משאלותיו, כיצד אפשר לי להעריך כל־כך את רעיון אחדות־האלהות ולעשותו יסוד־מוסד ביהדות הנבואית ואף ביהדות של עכשיו?

— על זה אני משיב: אין שום ספק בדבר, שביסודה של האהבה לאשה מונחת חושָנות פשוטה, שאיפה למלא את צרכי־המין. ואולם חושנות זו הולכת ומתעדנת במרוצת־הדורות (בזמננו היינו קוראים לזה "סובלימאציה" בלשונו של פ ר ו י ד), עד שכל החושנות מתנדפת ממנה, ואהבה אמיתית יכולה להגיע לידי כך, שהאוהב שמח באשרה של אהובתו, שנישאה לאדם אהוב עליה, ראוי לה ומעריץ אותה. וכך הדבר גם בנוגע לאמונה באלהים: ההתחלה היא הפחד מפני כוח תקיף, שצריך לפייסו; אבל ברבות הימים, על־ידי נביאים וקדושים, הולך רגש־האמונה ומתעדן, הולך ומתעלה, עד שהוא מגיע לאהבת־האלהים הטהורה, שאינה מפחדת מכלום ואינה דורשת מאלהים כלום, אלא אוהבת את האלהים "בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו" של המאמין ונעשית כוח מוסרי ממדריגה עליונה.

רק מועטים יודעים, שאחד־העם אהב בשנות השלשים והארבעים לחייו אהבה עדינה, צנועה ונאצלת כזו את היפיפיה צ י נ ה ד י ז נ ג ו ף, אשתו של מ א י ר ד י ז נ ג ו ף, ראש תל־אביב, אף אם אף פעם לא גילה את אַהבתו לא לה ולא לאדם אחר. ומאיר דיזנגוף הקפיד על כך שלא בצדק ורמז פעם לאחד־העם על כך שלא בעדינות יתרה, ועל־כן חדלו לדבר זה עם זה במשך כמה שנים. עד שלסוף הכיר דיזנגוף בטעותו ובסוף־ימיהם נתפייסו וחזרו להיות ידידים נאמנים.

וסופר דק־רגש זה לא רצה להדפיס שיר של טשרניחובסקי ("על כרוב דמיוני") מפני שיש בו חרוז: "אחבקך, יפה, אשקך", וכעס עלי על שפירסמתי את ה"נאוה מדיסלברג", שאמנם שיר יפה הוא זה, אבל "כשרוצים לסמם זבובים נותנים להם סם מתוק".

בשעת הקונגרס הראשון היה אהד־העם מלא רוגז והתמרמרות על אותה ציוניות מדינית של הרצל, שאין לה אלא מדיניות בלבד, בלא התיישבות ובלא תרבות. בגדולתו של הרצל לא הכיר. ולעומת זה שמח שמחה גדולה על נאומו המפורסם של נ ו ר ד א ו. וכשניגשתי אליו אחר הנאום ואמרתי לו, ש"יש כאן חלק הגון מדעותיו", קרנו פניו ואורו עיניו ואמר:

— חוֹשֶׁשְׁנִי, שרק אתה לבדך מכיר בזה.

אל הקונגרס השישי, ה"קונגרס של אוגאנדה", לא יכולתי לנסוע מחמת מחלה. ישבתי אז בווארשה, ואף אהד־העם בא אז במקרה לווארשה. באתי לראותו מן הקייטנה בכפר סמוך לווארשה, שישבנו בה, אשתי ואני, בקיץ. הציע לפני, שאלון בחדרו ולא אחזור לקייטנה. וכל הערב, עד שעה מאוחרת, התרגש והתמרמר:

— כל־כך מהר! רק עשרים שנה אחר פינסקר והבילו"יים — וכבר בוגדים בארץ־ישראל והולכים אחר אור מתעה של ארץ זרה באפריקה! וכי יֵאָמן דבר זה כי יסופר?! — אומה עתיקה, שבמשך אלפיים שנה אין תפילה מתפילותיה, שאינה קשורה בציון ובכל הקומפלֶכס ההיסטורי הגדול התלוי בציון, — ופתאום הכל נשכח, ואפשר גם לתלות את כל תקוות־האומה באפריקה. ואף ה"מזרחי" הדתי מסכים לכך! וכי אומה היא זו ולא רקב של דורות? וכי זה אינו מוכיח, שהכל מתפורר בתוכנו כיום?

לאחר ימים מועטים בא ד"ר ש מ ר י ה ו ל ו י ן לווארשה. ואהד־העם התנפל עליו על שנתנו "אומרי־הלאו" להעביר את עניין־אוגאנדה בקונגרס. אז אמר לו ד"ר לווין:

— קשה היה להלחם בהרצל. מה היה אפשר לעשות? — הרי הוא גדול כל־כך!

ואהד־העם השיב בכעס:

— לא הרצל גדול אלא אתם (הציוניים) קטנים!

ואף־על־פי־כן, לאחר פטירתו של הרצל הכיר אהד־העם בגדולתו של הרצל והיה הראשון, שניבא, שהרצל יהָפך לאגדה וישפיע במיתתו יותר מִבְּחייו.

ולעומת זה ראיתי את אהד־העם בזיקנתו, כשקשה היה לו להסתגל לחיים החדשים.

עוד כשהיה ב ל ו נ ד ו ן, קודם שבא לארץ־ישראל, כתבתי לו בשמחה, שהגברת קלוזנר, שאהד־העם התיחס אליה בכבוד ובחיבה, כבר למדה לדבר עברית. הוא שמח על כך ובמכתב־התשובה שלו כתב, שכשיבוא להשתקע בארץ־ישראל ישמח לדבר עמה עברית. ואולם כשבא לארץ־ישראל להשתקע ונפגשנו עמו לראשונה הושיט את ידו להגברת קלוזנר במלים הרוסיות: Здравствуйте, Фаня Львовна! (שלום, פאני בת־אריה!).

מתחילה חשב להתיישב בירושלים והיה מתאכסן בביתו של מחותנו, אבי־כלתו, חותנו של שלמה בנו, מרדכי בן הלל הכהן. באנו, אשתי ואני, לבקרו ולתמהונו הגדול יושבים שני המחותנים ומדברים — ז'ארגון... נדהמתי. מתוך התרגשות אחזתי, שלא כנימוס, בזרועו של אחד־העם ואמרתי:

— אתה ומרדכי בן הלל — שני סופרים עבריים, ומדברים ביניכם לא בעברית!

— אנו — דור־המדבר — השיב אחד־העם —: בנינו ידברו עברית בקביעות.

אז שילבתי את ידי תחת זרועו בבקשת־סליחה ועליתי עמו אל הקומה השניה, ושם, באולם הגדול, ישבו שלמה בנו ורווזה בתו של מרדכי בן הלל ודיברו — רוסית.

— הרי לך הדור השני אחר דור־המדבר.

הוא נאנח אנחה עמוקה ולא אמר דבר.

כשם שהיה עומד בכל תוקף ונלחם עד הסוף על עניינים, שנראו לו כדברים שבמוסר, לא היה מדקדק בדברים, שנראו לו בלתי־עיקריים כל־כך. סוף־סוף היה גם באדם גדול זה הרבה מן ה"בעל־ביתיות" היהודית, שאינה "לוחמת מאהבה". כך, למשל, צידד בפני בזכותם של נישואים על־ידי שדכן. כשבא לידו ספר־שירים של המשוררת המצוינת אַדָה נֶגְרִי חיפש בשירי־האהבה הנפלאים שבו "תוך" ו"תירוץ על קושיה", וכיוצא באלה.

תמיד חשבו, וחושבים גם כיום, שתלמידו של אחד־העם אני ושהשפיע עלי השפעה מכרעת. אין אני רוצה להכחיש את השפעתו עלי בימי־נעורי. ראיתי בו סופר מורם מעם, בעל תפיסת־עולם יהודית שלמה ומיוסדת על המוסר הנבואי והתלמודי ועל זרמי הפילוסופיה הפוזיטיביסטית של הזמן כאחד, והוקרתי בו את המוסריות השלמה, שגישם בחייו, ואת שחייתו נגד הזרם, וביחוד — מה שבניגוד להרצל, שלא הכיר את היהדות, דרש למלא את הרעיון הציוני המדיני גם תוכן תרבותי ומעשים התיישבותיים. בשביל כך נלחמתי כמה שנים על צדו בהרצל ונורדאו. ואולם אפילו בימי־נעורי התנגדתי לו בהרבה דברים עיקריים. לכך גרמו שינוי־חינוכנו ושינוי־מזגינו. סוף־סוף אחד־העם לא אהב שירה וספרות יפה, שבבחרותי הייתי מאוהב בהן ממש; ואף במדע הוקיר רק מה שחשוב בה בשביל הבנתה וקידומה של תנועת־התחיה, בעוד שאני אהבתי את המדע בתור מדע, אף אם גם אני ביקשתי בה מה שחשוב בשביל החיים — החיים הכלליים והעבריים כאחד, ולא העבריים בלבד. אילו הייתי תלמידו של אחד־העם ממש, לא הייתי יכול להיות מעריצו הנלהב של טשרניחובסקי כל ימי־חיי.

וכך גם לא הייתי אוהב את גיטה ואת היינה ואת ביירון ואת שֶלי אהבה עזה. והרי לא נכון הדבר, שיש לי רק "שיטה מקובצת" ולא תפיסת־עולם מיוחדת לעצמי. ואמנם, כשאני בודק כיום את תפיסת־עולמי אני מוצא בה יותר יסודות משל אפלטון וקאנט, טולסטוי וקארליל, שד"ל וסמולנסקין משאני מוצא בה יסודות משל אחד־העם. והרי אף שיטה מקורית ביותר יש בה גם יסודות זרים ואין שום גדול שבגדולים, שלא הושפע ממישהו, שקדם לו. ובוודאי השפיע עלי גם אחד־העם: מאמריו הנפלאים בתכנם וביחוד במבנה הארכיטֶקטוני שלהם שבו את לבי. ולמרות מה שיצאתי נגד אחד־העם בכמה מאמרים והוא הקפיד על כך בכמה מכתבים אלי נשארתי אני נאמן לזכרו הקדוש והוא גם הוא הגן עלי במכתב אל ברדיצ'בסקי נגד התנפלותו הגסה של זה האחרון עלי, ואף עשה את בנו ואותי אפיטרופסים לפירסום־אגרותיו. וההקדשות, שהקדיש לי את ההוצאות השונות של "על פרשת דרכים" ושל "אגרות אחד־העם", הן מן הלבביות והמכובדות ביותר.

אחד־העם היה מקשה לכתוב. הוא היה טוען: "אנו עובדים במכשיר קֶהה" — בלשון עתיקה, עניה ובלתי־גמישה. ואף־על־פי־כן הראה נפלאות ב"מכשיר קהה" זה על־ידי עבודה עקשנית ושאיפה לדיוק ובהירות. ודבר זה השתדלתי ללמוד ממנו. ועוד למדתי ממנו דבר גדול. הוא היה אומר: "לא קשה לכתוב, אבל קשה למחות את הזעה מעל הנכתב. אסור שיורגש, שבזעת־אפיך כתבת מה שכתבת. ודבר זה דורש כתיבה ומחיקה פעם ופעמיים ושלש". וכך היה נוהג. וכך הורגלתי לנהוג גם אני עד היום הזה.

פרק ו.

אני בא לליטה. ימי וילנה והורודנה. ראשיתה של הציונות המדינית. רגע של אושר שלם. אהבה נכזבת.

בשנת 1895 מלאו לי 21 שנה והגיע תורי לעמוד לצבא. ואף־על־פי שישבתי באודיסה עם אבותי מן השנה העשירית או האחת־עשרה לחיי וכבר שכחתי את ל י ט ה ואת עיירותיה, הוכרחתי על־פי חוקי־הצבא הרוסיים של אותו זמן לעמוד לצבא בעיירה ב ו ט ר י מ א נ צ י (פלך־ווילנה אז — היהודים קראו לעיירה זו "באלטרמאנץ"), שלא הייתי בה מעולם, אבל אבי היה "נכתב" שם, כלומר, רשום שם בספר־הפיקודים ומקבל משם את דרכיתו, שברוסיה היתה עיקר גדול, שהרי היו אומרים ברוסיה: "האדם מורכב משלשה חלקים: מגוף, נשמה — ודרכיה". אמי, שחרדה עלי תמיד, ליוותה אותי על דרכי. באנו ל ט ר ו ק י. דודי א ה ר ו ן ק ד ש ק ל א ו ז נ ר, שכבר דיברתי עליו בפרטות למעלה, השתדל לפני הפקידים הממונים על הגיוס ואף נתן להם "מתן בסתר" — ונשתחררתי מעבודת־הצבא מפני שנתברר, שאני קצר־ראיה — ואז לא היו לוקחים לצבא ברוסיה קצרי־ראיה (ובכן באמת היו ההשתדלות וה"מתן בסתר" מיותרים). זמן־מה בילתי אז בבית־דודי בטרוקי ביחד עם אמי. לסוף חזרה אמי לאודיסה, ומכיון שטרוקי קרובה לווילנה עברתי לשם למשך־זמן ידוע, עד שאחזור גם אני לאודיסה.

ווילנה לא היתה אז (בשנת 1895) עוד מה שהיתה בשנות השישים, השבעים והשמונים. ר ש " י פ י ן מת סמוך לאותו זמן ו ק ל מ ן ש ו ל מ א ן, שעדיין היה אז בחיים, כבר היה אז זקן תשוש. אבל עדיין היתה ווילנה "ירושלים שבליטה". עדיין היו בה לומדי־תורה לאלפים; ואפילו פועלים פשוטים, סבלים ועגלונים, היו יודעים שם פרק בתנ"ך, במשנה ובמדרש. ואף קוראים בספרות החדשה עדיין היו אז מרובים בווילנה והעברית היתה שם כמעט לשון חיה, אף אם האשכנזית־יהודית כבר התחילה אז להתחרות בה ולהיות היריבה שלה. ואף היתה ווילנה מרכז של חובבי־ציון למרות מה שכבר נתרקמה אז שם תנועה של פועלים יהודיים (כלומר, "מדברי־אידיש"), שממנה צמח לאחר שנתיים ה"בונד". מובן, שנתקרבתי אל החוג

של חובבי־ציון על־ידי המורה שלי, פינחס שוקיאן, שעזב את עבודת־ההוראה ונעשה חובש בווילנה. לימדתי עברית את שתי בנותיו, שהאחת מהן, יפיפיה ובעלת רוח יתירה, נתאהב בה אחר־כך קצין רוסי או פולני — והתנצרה ונישאה לו — והאב האומלל נשא בדומיה את הייסורים, שגרמה לו הבת החביבה. חיבבתי את הילדה היפה והכשרונית מאד (היא היתה אז רק בת שמונה). ואף־על־פי־כן, כשנפגשתי עמה לאחר שהתנצרה והיא רצה לקראתי בזרועות פתוחות — הסיבותי את פני ממנה ופניתי לה עורף — והיא הביעה את תמהונה הגדול, שהמורה החביב כך התיחס אליה. לפני שנים שמעתי, שעזבה את בעלה הנוצרי וחזרה ליהדותה — ריח־תורה החזיר אותה למוטב. ואלהים הוא היודע, אם נשארה בחיים בטבח־ווילנה הנורא יהאיום.

המרכז של חובבי־ציון היה ביתו של יצחק ליב גולדברג ז"ל. ואשתו, תאריך ימים, הגברת רחל גולדברג, לא רק היתה מכנסת־אורחים אלא גם עוסקת בצרכי־ציבור, וביחוד בצרכי החינוך הלאומי. כל הנשפים של חובבי־ציון ושל "שפה ברורה" היו מסתדרים בביתם ביופי וברחבות ובטעם יהודי־אירופי. בביתם חגגו חובבי־ציון את מלאת יובל־שנים לעבודתו הספרותית ושבעים שנה לחייו של קלמן שולמאן בחנוכה, תרנ"ו (סוף 1895). ואז נאמתי נאום עברי לכבוד בעל־היובל, שלא היה נוכח בחגיגה מחמת חולשתו, אבל שמח כששמע על נאום עברי לכבודו וראה בזה "סימן־גאולה", שהרי נאומים עבריים היו אז דבר חדש לגמרו.

אז עוד הספקתי לבקרו בביתו. ואף־על־פי שעברו מאז חמישים שנה הוא עומד לפני כמו חי, וכן אשתו הזקנה וכל דירתו.

הוא ישב בשני חדרים לא־גדולים, שרהיטיהם היו אותם של יהדי עני מלפני שבעים שנה. ומה שהפליא אותי, את בן־אודיסה, ביותר: לחדרים לא היתה אפילו רצפה של קרשים, ועל גבי הקרקע שבאמצע החדרים היה מפוזר חול דק, שבשעה שהיו מכבדים את הבית היו מטאטאים אותו במטאטא — ואחר־כך מפזרים חול חדש במקומו... דבר זה לא ראיתי באודיסה והוגד לי, שהיה מצוי רק בבתי העניים שביהודי־ליטה. וכך חי אחד מן הסופרים העבריים הפורים ביותר והחביבים ביותר על הקהל העברי!...

אשתו, הזקנה הצמוקה, היתה לבושה כאחת מן הנשים הצדקניות מימי שרה בת־טובים: מין שמלה ארוכה ובעלת־קפלים מצבע אפור ועל ראשה שביס משונה. קלמן שולמאן עצמו ישב לבוש בגדים ארוכים וכיפה על ראשו, כיהודי אדוק. פניו כפני רב זקן, ששבע צרה ועוני ומחסור, ורק עיניו עדיין היו מאירות באור של התפעלות ילדותית לכל מלה טובה עליו ועל ספריו, על התנ"ך ועל ציון. מקוריות לא היתה בשיחתו, אבל לבביות

וחמימות היו בה. והרי זהו סוד פעולתם הגדולה של ספריו — התרגומים והעיבודים — במשך דור שלם.

חובבי־ציון שבווילנה התיחסו אלי בחיבה; אלא שכעסו על שני המאמרים "מירושלים שבליטה", שהדפסתי אז ב"המליץ", תרנ"ו (גליונות 40,38,6), ושבהם עירערתי על ה"שמרנות" וה"נימוסיות" הווילנאיות הטיפוסיות. ולעומת זה התיחסו אלי בחביבות בלא הגבלה ה"חובבות" — "בנות־ציון" הווילנאיות היקרות, שעד היום אני זוכר אותן וגל של חיבה עמוקה ישטפני. לפניהן הרציתי על מהותה של הלאומיות העברית ועל חיבת־ציון ותורת א ח ד ־ ה ע ם והשתדלתי להפיץ ביניהן את הדיבור העברי (רובן ידעו לקרוא ולכתוב עברית). ביניהן היתה גם הגברת ל י ב ה (או ליובה) ס ג ל, שהיתה מורה לעברית ונישאה אחר־כך למורה והפדגוג המפורסם ש. ח. ו ו ל ק ו מ י ץ. היא בילתה את רוב ימיה בראש־פינה ומתה זה לא כבר בתל־אביב. היא היתה יפהפיה ממש: פנים זכים ועיני־תכלת ושערות שחורות מקיפות את ראשה כרעמה של לביאה. וביחד עם זה היתה פיקחית ומשכלת וידעה את התנ"ך ואת המשנה ואת הספרות העברית החדשה ידיעה שלמה כמו שלא ידעו בגולה אלא נשים מועטות מאד. ולאומית וציונית היתה כבחורות מועטות באותם הימים. ובין ידידיה היו נ י ס ן ט ו ר ו ב וחברו שמחה וולקומיץ הנזכר, שליבה סגל כבר היתה אז ארוסתו הבלתי־רשמית. היא דיברה עברית ברהיטות. ואין לתמוה, שבגיל של עשרים ואחת נמשכתי אחריה בחבלי־הקסם של יופי, עבריות ולאומיות כאחד, אף־על־פי שרגש של אהבה ממש לא הרגשתי אליה. חבירה וידידה היתה לי ונעים היה לי לטייל עמה ברחובות ולדבר עמה עברית. ודבר זה הביא לידי מאורע מעניין אחד, שאי־אפשר לי שלא לספר אותו בזה מפני שהוא קשור באחד מאנשי־המדע העבריים החשובים של אותם הימים.

פעם אחת אנו מתהלכים שנינו, ליובה ואני, ברחובות־וילנה ומדברים בינינו עברית כרגיל. אנו שנינו מתלוצצים בעברית ואני מחלק ל"עלמה" היפה (אז עדיין לא היו אומרים "בחורה", חס ושלום!) מחמאות בעברית — ודאי, על־פי מליצות מתוך שיר־השירים. ופתאום אנו מרגישים שנינו, שמהלך מאחורינו איזה אדם בעל כובע, שפַּס אדום ו"קוקארדה" עליו — סימן לפקיד ממשלתי רוסי. יהודים פקידים ממשלתיים לא היו ברוסיה הצארִיסטית. ובכן פקיד ממשלתי רוסי נוצרי מהלך אחרינו ומקשיב לשיחתנו — מה פשר־הדבר? — הרי אי־אפשר, שנוצרי יבין עברית. אין זאת, ששמע אותנו מדברים בלשון זרה ומוזרה והוא חושד בנו, שאנו מדברים בלשון־סתרים על הסוציאליסמוס, שהיה אסור אז ברוסיה בתכלית־האיסור, והוא עוקב אחרינו כדי לראות, היכן אנו דרים, וימסור אותנו לבולשת הרוסית...

כך חשבנו ומצב רוחנו נתעכר. אבל חלילה לנו מלהפסיק את שיחתנו כדי שלא יחשוב המרגל באמת, שאנו מסתירים סוד מהפכני. הוספנו לדבר עברית עד שהגענו למעונה של גברת סגל — ונפרדתי ממנה.

והנה אך נכנסה לביתה — והפקיד הממשלתי הרוסי פונה אלי ברוסית ואומר:

— עם מי דיברת חלקות נאות כל־כך בלשון ישעיהו ואיוב?

— ואדוני יודע, שזוהי לשון ישעיהו ואיוב? יודע עברית? — שאלתי בתמהון.

— ודאי יודע ויודע. הרי אני י ה ו ש ו ע ש ט י י נ ב ר ג — השיב הפקיד.

מתברר, שלפני עמד המדקדק, בעל "מערכי לשון עבר" ו"משפט־האורים", מי שהיה חתנו של א ד "ם ה כ ה ן. יהושוע שטיינברג היה גם צנזור עברי, אבל בעיקר היה המשגיח על ה"אינסטיטוט למורים עבריים" בווילנה, שבא במקום בית־המדרש לרבנים; ובתור כזה היה פקיד ממשלתי והיתה לו רשות (או גם חובה) לחבוש כובע עם פס אדום ו"קוקארדה" עליו.

שמחתי מאד, שזהו ה"מרגל", שעקב אחרינו. הוא נגע בכמה עניינים קשורים בדיבור העברי וגילה הבנה יתירה בעניין זה למרות מה שהיה "צ'ינובניק" רוסי טיפוסי והיה רחוק מציוניות הרבה. נעשינו ידידים. וכשיצא ספרי "שפת־עבר — שפה חיה" הבאתי לו למתנה אכסמפלאר בהקדשה חמה. הוא קרא את הספר בעיון, העיר על כמה דברים, שלא הצלחתי בהם, אבל גם שיבח את הספר בכללו וביקש ממני לבקרו בביתו. ושמחתי על כך.

פעם אחת הזמינני לנשף בביתו. הוא נשא אז את אשתו ה ש ל י ש י ת — בחורה נחמדת מגרמניה, "כנף־רננים נעלסה" ממש. היא היתה אז בת עשרים ושתים לערך (היא מתה זה לא כבר בירושלים) והוא — לערך בן חמישים וחמש; ואולם עדיין היה גבר במבחר־כוחותיו. אחר שתיית־טה ואכילת־עוגות ושיחה נאה התחילו הריקודים. הוא ריקד עם אשתו וגם עם בחורות ונשים צעירות אחרות. וריקד כעלם צעיר. ואני ישבתי מרחוק והתבוננתי אל המרקדים. בין מחול למחול ניגש אלי ושאל:

— למה אינך מרקד?

— איני יודע לרקוד — השיבותי בפשטות.

— ולמה לא למדת לרקוד?

— יש דברים הרבה כל־כך ללמוד—ואני אקום ואלמד לצאת במחולות?

— שמע־נא! — פנה אלי שטיינברג ופניו נעשו רציניים מאד: — הכל בשביל החיים — והחיים עצמם?

השאלה הדהימתני. היו בה בשבילי מקוריות מרובה ורצינות גדולה.

הרי צעיר הייתי ואהבתי את החיים — ומה כל הלימודים אם החיים עוברים וכלים בלא תענוגי־נעורים?

אבל עד מהרה התעודדתי והשיבותי:

— החיים עצמם? — הריהם לשם חיי־אחרים!

שטיינברג נשתתק. ושמעתי אחר־כך, ששיבח את תשובתי בפני כמה מטובי־ווילנה.

בווילנה שהיתי אז רק חצי־שנה — בחורף של שנת תרנ"ו. כי באותה שנה חשבה חברת־"אחיאסף", שנוסדה על־ידי "בני־משה", ואחד־העם בראשם, לשם חינוך לאומי־ציוני באמצעות הספרות, לגשם רעיון, שעלה על דעתם של אחד־העם וד"ר ש מ ר י ה ו ל ו י ן — הרעיון לתרגם לעברית את המילון הגרמני הגדול לשני התלמודים ולהמדרשים של ד"ר י ע ק ב ל ו י. התכנית של התרגום — מה לתרגם, מה להשאיר בלא תרגום ומה להשמיט לגמרי — נערכה על־ידי אחד־העם, וד"ר שמריהו הלוי צריך היה להיות המתרגם והמסדר של המילון על־פי תכנית זו. ואולם שמריהו הלוי היה רב מטעם־הממשלה בהורודנה והיה עסוק בצרכי־ציבור, ועל־כן ביקש לו עוזר במפעל הגדול. העוזר צריך היה לדעת לא רק עברית וגרמנית כראוי ולהיות בקי בתלמוד, אלא צריך היה לדעת לשונות יוון ורומי ולשונות חדשות ולהיות מן העוסקים בשאלות־הלשון. בעלי־"אחיאסף", ואחד־העם בראשם, אבל גם שמריהו הלוי, שמו עיניהם בי, שהרי כבר אז הייתי בקי בלשונות עתיקות וחדשות ועסקתי במאמרי בשאלות הלשון, הרחבתה וחידושה. הציעו לפני, שאדור ב ה ו ר ו ד נ ה, בקירבתו של שמריהו הלוי, אהא סמוך על שולחנו של זה ונוסף על כך אקבל גם שכר לא־גדול. חצי־שנה (קיץ תרנ"ו — 1896) ישבתי בהורודנה ועסקתי בתרגום־המילון. מה נעשה בחומר התרגומי, שהשארתי בידי שמריהו הלוי, איני יודע עד היום.

בביתו של שמריהו הלוי ראיתי דברים, שמשום כבודו של מטיף ציוני מופלא זה אני מדלג עליהם. ואולם בכלל היה זה מזלי הטוב, שהביא אותי להורודנה. כי חצי־השנה, שבילית בעיר זו, השפיעה עלי הרבה. שם התוודעתי אל ל י ב י פ ה, שנעשה ידידי הטוב מאז ועד היום למרות מה שהתקוטטנו הרבה פעמים לשם־שמים, בענייני אמונות ודעות ציוניות. רוח־הרומאנטיקה, שנחה עליו בבחרותו ועשתה אותו אהוב וחביב על כל מכריו המרובים, עוררה בימי בחרותי ש ל י את כל חושי בי. וחבורה של צעירות נחמדות נתרכזה מסביב לנו, שאחדות מהן, שהפליאו ביפי גופן ונשמתן כאחד, נעשו ידידותי היקרות ביותר, שהשפיעו על רגשותי והלך־מחשבותי לא פחות מידידותי האודיסאיות.

והימים ימי הופעתה של "מדינת־היהודים" ל ה ר צ ל, שהקסימה את

ליב יפה ואותי. והרי באותם הימים הגיעה השפעתו של אחד־העם על הנוער הלאומי המובחר לשיא. ואז עדיין לא ראינו, אנו הצעירים ביותר, את הניגוד הגדול שבין אחד־העם ובין הרצל, ניגוד, שנתבלט רק לאחר שנה ויותר, סמוך לקונגרס הציוני הראשון. וכך עלה על דעתו של יפה, שכתב אז שירים רוסיים נאים בעלי תוכן לאומי, שנערוך ביחד קובץ רוסי בשם Заря („השחר"), שיהא מוקדש לחיבת־ציון ולספרות העברית וישמש תעמולה לשתיהן בחוגים, שאינם קוראים עברית; שהרי אף הספרות הציונית נתרכזה אז כמעט רק בעתונים ובקבצים העבריים. הקובץ, שהיו בו מאמרים ושירים נאים, לא יצא לאור מפני שהצנזורה הרוסית פסלה את כולו: הרי אף חיבת־ציון ואף הרעיון הלאומי העברי היו חצים מותרים וחצים אסורים ברוסיה. בעברית לא הקפידה הצנזורה על כך ביותר; אבל ברוסית אפשר היה לכתוב על זה רק בעתונים וירחונים, שיצאו בפטרבורג ובמוסקבה בלא צנזורה קודמת, אבל לא בקבצים, שנמסרו לצנזורה מוקדמת בערי־השדה.

איסור זה גרם לי עגמת־נפש פחות משגרם ליפה: סוף־סוף קובץ ר ו ס י לא היה קרוב ללבי כל־כך אף אם כתבתי אז מאמרים רוסיים על נושאים יהודיים־לאומיים. ובכלל, הימים עברו עלי בהורודנה בקריאה וכתיבה, והלילות, ביחוד לילות־הלבנה — בטיולים בסביבות המיוערות של הורודנה ובשיוטים בסירות על נהר־נימאן הרחב והאדיר בחברת צעירים וצעירות עליזים, שהרעיונות הלאומיים והציוניים החדשים הלהיבו את לבותיהם ורוממו את רוחם. כל זה הפרה את הלב הצעיר והרך ועשה אותו מוכשר לקבל כל מיני רעיונות חדשים, שההרגשות הסוערות הונחו ביסודם: הרי „המחשבות הגדולות באות מן הלב". מעיין נובע של הרהורים חדשים ומחשבות נועזות הייתי אז, והתכניות הגדולות של רוב עבודותי המדעיות והספרותיות בשנים הבאות — אז נולדו במוחי. ולא היה אז צעיר מאושר ממני: חשבתי את עצמי עשיר בדעת, שכל יום מוסיף על עשרו.

ואולם שעה אחת של אושר שלם עברה עלי בעיר ט ר ו ק י דוקה. והשעה נחרתה במוחי כל־כך, עד שאי־אפשר לי שלא לתאר אותה כאן.

באתי מווילנה לטרוקי באחד מערבי־השבתות של הקיץ, תרנ"ו. השעה עדיין היתה מוקדמת, ואחד משני בניו של אהרון קדש דודי, ג ד ל י ה ו (הוא כיום פרופיסור לכלכלה מדינית ב ס נ ט - ל ו א י ס באמריקה), הציע לפנינו (כלומר, לפני ולפני אחיו ואחיותיו), שנשתמש בהזדמנות ונשוט בסירה ביאור הגדול והיפה של טרוקי. הסכמנו לכך — ונכנסנו לסירה.

עליזים וצוהלים היינו, כולנו צעירים, בריאים ומחוסרי־דאגה. ופתאום באילו שטף אותי גל גדול של אושר, שלא ידעתי דוגמתו מעולם. פרקתי מעלי ברגע אחד את כל הדאגות החמריות, את כל המחשבות המטרידות ואת כל החיטוטים הנפשיים. אפשר, הפעם היחידה בחיי, שהייתי מרוצה

מעצמי — מחיי, מהתנהגותי, מעבודתי, מיחסי אל בני־האדם ומיחסם של בני־האדם אלי. כלום לא ביקשתי, לכלום לא שאפתי ברגע זה — הוויתי כשהיא לעצמה סיפקה את רוחי בשלמות ובהחלט. והעיקר — אהבתי את כל היושבים והיושבות עמי בסירה אהבת אחים ואחיות, אהבתי את היאור הגדול והמשתרע לכל מלואו של מראה־העינים בשלות־אדירים, אהבתי את הטבע הנהדר שעל שפת־היאור. וברגע זה אהבתי את כל בני־האדם, ואילו היה אפשר הדבר, הייתי מחבק אותם כולם ביחד עם הטבע כולו בחיבוק־אהבה אחד — —

אושר כזה תקף אותי רק פעם אחת בחַיַי; ורק רגעים מועטים נמשך אושר שלם ומלא זה. אבל בת־קולו מהַדהֵד בנפשי מאז ועד היום, זה כחמישים שנה, ובטוחני, שעד יומי האחרון לא אפסוק מלחוש אותו. ומי יודע, אם יחסי לשירה — התפעלותי המיוחדת ממבחר שירתם של כל העמים — לא הותנה על־ידי רגע גדול זה של אושר צעיר. ודבר אחד הוברר לי על־ידי רגע מיוחד זה בחיי: ה ש ל י ל ה מסוגלת ל ת ק ן את החיים; י ו צ ר את החיים ר ק ה ח י ו ב. והחיוב נובע מן האהבה — אהבת־ה א ד ם ואהבת כ ל ה י צ ו ר י ם.

ואולם גם א ה ב ת־א ש ה ידעתי בהורודנה — ואהבה, שנסתיימה באכזבה.

בין ידידותי בהורודנה, שהיו ידידותיו של ל. יפה תחילה, היתה בחורה חכמה ומשכלת, בעלת חן ונועם אף אם לא יפה ביותר, פ. ל. שמה. נתקרבנו זה לזו במשך חצי־השנה, שישבתי בהורודנה. מעט־מעט נתקשרנו בקשרי־ידידות, קראנו ביחד את ק א ר ל י י ל, טיילנו ביחד בלילות־הקיץ המקסימים — ומעט־מעט נהפכה הידידות לאהבה. וכשעזבתי את הורודנה והזרתי לאודיסה ומאודיסה עברתי להיידלברג, כמו שאספר להלן, עדיין נמשכה חליפת־המכתבים שלנו — מכתבי־אהבה סוערים. אבל לאחר שנה עברה היא ל ב ר ל י ן, ושם, כנראה, נמצא מי שהמאיס אותי עליה, — הרי שונאים ומקנאים לא הייתי חסר מעולם, — והיא הודיעתני פתאום, שהיא מוצאת, שאהבתי אליה אינה בלתי־אמצעית ושאף היא פסקה מלאהוב אותי, והיא מבקשת להחזיר לה את מכתביה אלי והיא מחזרת לי את מכתבי אליה.

נדמה היה לי, שעולמי חשך בעדי. הייתי כמטורף ומבולבל. יומַיים לא אכלתי ולא שתיתי וחשבתי מחשבה רצינית לאבד את עצמי לדעת. ניסיתי את הנסיון האחרון — נסעתי לברלין ודיברתי על לבה — ללא הועיל. ודאי כבר היה לה מישהו, שמצא חן בעיניה יותר. סופו של דבר — שנפרדנו לעולם. היא נישאה לסופר יהודי מגאליציה, נתישבה בגרמניה ותירגמה את הרומאנים של ג ו נ צ ׳ א ר ו ב מרוסית לגרמנית. ואלהים הוא היודע, היכן

היא כיום. שמעתי, שעדיין היא בחיים ושואפת לבוא לארץ־ישראל. רק עוד פעם אחת נפגשתי עמה ב ב ר ל י ן, כשהלכתי לבקר את ב ר ד י צ׳ ב ס ק י, שאפשר, הוא הוא שהשפיע על יחסה אלי, שהרי התנפל עלי בכל הזדמנות שהיא מפני שהייתי נ ג ד ה״ניטשיאניות״ שלו ו ב ע ד אחד־העם. בין־השמשות עליתי אל חדרו של ברדיצ׳בסקי ועל המדרגות פגשתיה — וכשלו ברכי וכמעט התעלפתי. אף הגה לא הוצאתי מפי והיא גם היא חמקה־עברה בלא לומר לי כלום. וכל אותו לילה לא ידעתי שינה. ואף־על־פי־כן כמעט ברור לי, שלא היתה זו אהבה ראויה לשם זה: בתקופת־החיים, שנפגשתי עמה, אי־אפשר היה לצעיר נלהב בלא אהובה — והרי היא היתה חכמה ומשכלת ובעלת עיני־אור. אילו היתה זו אהבה אמיתית, לא הייתי מנצח בי את רגש־האהבה עד מהרה. אין טבעי בכך.

פרק ז.

פולמוס־הסופרים הראשון שלי. הפעם הראשונה בברלין. פגישתי הראשונה עם סוקולוב. משהו על ש. ברנפלד.

בסוף־הקיץ של שנת תרנ"ו, כשעדיין הייתי בהורודנה, נדפס ב"המליץ" מאמרי "עברית חדשה", ונתקבל ברוסיה כרך ה' של "אוצר־הספרות", ששם נתפרסם חיבורי "שפת עבר — שפה חיה", שיצא גם בתור ספר מיוחד (קראקוב תרנ"ו, 1896). הספר היה עיבוד חדש של המחברת, שתחילתה, בצורתה הראשונה, נדפסה ב"השרון" של באדר, כמו שסיפרתי למעלה. גם המאמר וגם הספר היה בהם משום מהפכה שלמה ביחס אל הלשון העברית הקלאסית. בשניהם דיברתי על לשון עברית חדשה־מחודשת, שאך יסודותיה עתיקים הם, אבל שהלכה ונתפתחה במשך אלפיים שנה ויותר גם מן הצד הלכסיקאלי גם מצד צורותיה וביטוייה ונעשתה עברית חדשה דוגמת יוונית חדשה לעומת היוונית הקלאסית. וב"שפת־עבר — שפה חיה" ניסיתי גם לתת ביסוס מדעי לחידושים לשוניים ולהרחבת־הלשון בכלל. והרי זו היתה העזה גדולה מצד בחור כבן עשרים ושתים: "חדש אסור מן התורה", כידוע, והלשון העברית "לשון־קודש" היא, "שפת נביאינו ומחוקקינו", ואיככה זה יעז נער צעיר לתבוע בה שינויים עיקריים?

ולפיכך אין לתמוה, שהתחוללה מסביב לספרי ומאמרי סערה עזה. סופר אחר סופר יצאו נגדי ביחד ב"המליץ", אבל גם ב"הצפירה", בזילזולים גסים. האחד מהם הוא יצחק יעקב ווייסברג, ידידו של גורדון, והשני מורה ווילנאי בשם נובופליאנט — שניהם חובשי־בית־המדרש, שלא יכלו לסבול את המחבר ה"מחדש", שהיה אירופי יותר מדאי בשבילם. בוודאי יש במחברת כמה הצעות בלתי־מוצלחות וכמה טעויות, שקל היה להמבקרים הרתחנים להאחז בהן בביקרתם החריפה. אבל את הצד החיובי שבמחקר הפילולוגי השימושי ואת התועלת, שיש למצוא בפילולוגיה שימושית כזו להרחבת־לשוננו, לא ראו ולא רצו לראות, שהרי חשבו, שהלשון התנ"כית מספקת לכל צרכי הסופר העברי מסוגם. ניסיתי להשיב להם ולהבהיר את נקודת־מבטי, אך את תשובותי לא פירסמו לא "המליץ" ולא "הצפירה". דבר זה דיכא את רוחי מאד.

שהייתי בטרוקי, בווילנה ובהורודנה קרבה אותי מחדש אל היהדות הליטאית, שדבר לא היה לי עמה בכל 12 השנים, שישבתי באודיסה. ועד היום תוהה אני על עצמי, אם "ליטאי" או "דרומי" אני — ומכריע לצד "הדרום". אודיסה היא עיר־מולדתי הרוחנית הרבה יותר מאולקניקי ומווילנה. וכשחזרתי לאודיסה חזרתי לביתי.

ואולם מצבי החמרי היה קשה אז: הייתי סמוך על שולחן־אבותי, שגם מצבם הורע. ישבנו משפחה גדולה בבית צר של שני חדרים, שרק באחד מהם היה די אור לקריאה וכתיבה. שתי אחיותי הקטנות היו לפרקים מטפסות ועולות על ברכַי, על זו אחת ועל זו אחת, בשעה שהייתי קורא ספרים רצינים או כותב מאמרים חשובים בעיני. אבל כל זה לא עיכבני מלהשתלם בידיעות ובמדעים ואף מלכתוב על עניינים רצינים. עיכבני מזה מצב־הרוח הקשה שלי אז: הייתי ללעג ולחרפה בעתונינו. לא היה שם של גנאי, שבו לא "כיבדו" אותי ואת ספרי "הנבזה" (כך קרא ל"שפת עבר — שפה חיה", כמדומה לי, יצחק יעקב ווייסברג) — ואין מי שיגן עלי ואף אין נותנים לי להגן על עצמי. ולהגדיל את צערי ועגמת־נפשי פירסם גם "השלח" של אחד־העם, שכיבדתי כל־כך את עורכו החשוב, פיליטון מלא ליגלוג על חידושַי בלשון, פיליטון הומוריסטי, שכתב מ. בלשן (ד"ר י. ל. קאנטור, בעל "היום"), שעשה אותי ל"מניח־הלשון" מן הטיפוס של ימי־הביניים, ופיליטון עקצני של ברק בן צפור (י. ח. רבניצקי), שהתלוצץ על החידוש, שחידשתי את המלה "עפרון" במקום "עט־עופרת"; חידוש, שנתקבל כיום בלא פיקפוק ואף אין יודע, מי חידש אותו (כמו גם חידושים אחרים משלי לעשרות: ירחון, חולצה, מנוף, קרחון, חממה, צנים, מטען, רבגוני, הדגוני, חושני, ועוד הרבה כיוצא בהם). וכדי להראות את כל המגוחך והאבסורדי שבמלה המחודשת "עפרון" ממציא ברק בן צפור חידוד "נפלא" כזה: הרי לפי חידוש זה של קלוזנר יהא "עט־עופרת שבור" בעברית של קלוזנר "עפרון החתי"... והקהל העברי של אותו זמן קרא חידודים בטלניים כאלה — ונהנה הנאה מרובה.

התרעמתי על אחד־העם, שנתן מקום לדברי־ליצנות אלה בשאלה רצינה, וכתבתי לו על כך. ומיד קיבלתי את תשובתו, שהוא מוכן לתת מקום לתשובתי אם תהא כתובה בכובד־ראש ולא תהא בה פגיעה באישים. נזדרזתי וכתבתי את מאמרי "מרחיבי הלשון ומתנגדיהם", שנדפס עד מהרה ב"השלח" (כרך א', עמ' 553־540). ומאז חזרו ונפתחו לפני גם שערי העתונים, שנסגרו חצי־שנה קודם־לכן. ועד היום אני מכיר תודה לאחד־העם על כך.

ובאותם הימים יצאה גם מחברתי "רוחות מנשבות", שכבר דיברתי עליה למעלה ושהרגזתי בה כמה מן הסופרים, וביניהם את משה ליב לילינבלום, שלמרות כן התוודעתי אליו וביקרתי אותו לעתים תכופות.

חלק מזכרונותי עליו פירסמתי בשבועון "זרמים" (ווילנה תרצ"ב, גליונות 1-3) בשם "פגישותי עם ליליינבלום". אך הרבה יותר ממה שכתוב שם הייתי יכול לספר. אלא שכבר פירסמתי מחקר גדול על ליליינבלום ב"היסטוריה של הספרות העברית החדשה" (חלק ד', ספר ב', עמ' 219-352) ואיני חושב לנכון לחזור על כמה דברים, שיש למצוא אותם במאמר ובספר.

את החורף של שנת תרנ"ז ביליתי באודיסה, ובקיץ אותה שנה (1897) יצאתי, ביחד עם חברי ל. י פ ה, בפעם הראשונה בחיי לחוץ-לארץ. זה היה צעד מכריע בחיי. להתקבל לאוניברסיטה רוסית לא יכולתי בתור יהודי. לא נשאר לי אלא ללמוד בחוץ-לארץ. אחד-העם הציע לפני לנסוע לצרפת, אך אני בחרתי בגרמניה: הרי ארץ זו היתה אז בעיני-כל, ובפרט בעיני-היהודים, השיא של התרבות העולמית. ואני גם ידעתי גרמנית יותר מצרפתית, אף אם הירביתי אז לקרוא גם צרפתית.

ובדרכי מאודיסה לברלין הייתי מוכרח לעבור דרך ו ו א ר ש ה.

ולהיות בוואַרשה ושלא לראות את נ ח ו ם ס ו ק ו ל ו ב — היתכן?

שאלתי, היכן הוא מקבל ביקורים, אם בביתו או במערכת-"הצפירה", והשיבו לי, שיותר נוח להתקבל במערכת.

באתי למערכת, הגשתי את כרטיס-הביקור שלי — ומיד נתקבלתי. חדר-המערכת היה על-יד בית-הדפוס — חדר צר ובו רק שולחן ושני כסאות פשוטים. מר סוקולוב קיבל אותי בסבר פנים יפות. למרות מה שהייתי אז צעיר בן 22 הירבה סוקולוב שיחה עמי, ומה שהפליאני — ברוסית. דיברנו על כל מיני שאלות לאומיות, ציוניות וספרותיות. סוקולוב היה אז במבחר ימי-עלומיו, בריא ורענן ומרוצה מעצמו, אבל בלא התרברבות והתכבדות ו"גְּדֻלָּנוּת" של שׁוא. ומתוך דבריו ניכרת היתה השכלתו הרחבה, אף אם לא העמוקה. הרושם הכללי, שעשה עלי, הצעיר האודיסאי, היה טוב מאד.

ופתאום, באמצע-השיחה, מזדקר לתוך חדר-המערכת איזה פרצוף שׂעיר מפוחם ומפויח, ורק הזקן המדובלל מלמטה והכיפה המזוהמת מלמעלה היו מזדקרים מתוך הפרצוף המשונה. ופרצוף מפוחם זה זורק לתוך חלל-האויר מלה אחת חוזרת פעמיים: "קוֹפיה, קוֹפיה!". לא הבינותי מי האיש ומה זו "קופיה". סוקולוב, שראה את סימן-השאלה שעל פני, הסביר לי: זהו סַדָּר של "הצפירה", ה"בחור הזֵּצר" המפורסם, והוא דורש כתב-יד לסידור. הרי עתון יומי אי-אפשר לאחר בהוצאתו אפילו שעה אחת.

קמתי כדי להיפרד מסוקולוב: הרי צריך הוא להבין את החומר בשביל העתון.

לתמהוני עיכב אותי סוקולוב. ביקשני לשבת: אצטרך להמתין רק רגעים מועטים עד שיכין "קופיה".

ישבתי. ועל שולחן־המערכת, שסוקולוב ישב על־ידו, היתה מונחת מחברת של תלמידים בעלת מעטפה צהובה. פתח סוקולוב את המעטפה ותלש מתוך המחברת את הדף הראשון שלה. במקרה נתלש הדף לא בשלמותו, ברוחב אחד לכל ארכו, אלא רחב למעלה וקצר למטה, ובסופו — קצה צר ביותר ומחודד. והנה ישב סוקולוב, הניח את הדף על ברכיו ובמשך 20 רגע (הסתכלתי בכוונה בשעון!) כתב בעפרון מאמר שלם בשביל העתון, שנסתיים בדיוק נמרץ בקצה הצר והמחודד של הדף התלוש. באופן שאילו היה נתלש דף יותר רחב היה המאמר יותר ארוך, אבל, מכיון שנתלש דף עם קצה צר ומחודד, הרי המאמר יכול להסתיים בדיוק בתוך הקצה הצר והמחודד... וכך, בלא קריאה, מסר סוקולוב את המאמר לסדר.

לא יכולתי לתפוס אז, ואיני תופס גם היום, אופן־כתיבה כזה, יחס כזה אל הספרות, ולא תהא זו אלא ספרות בשביל עתון יומי. הרי גם בעתון מביע הסופר רעיון ורוצה להשפיע על הקוראים, — וכלום אפשר הדבר, שהרעיון ישתרע בתוך מיטה סדומית, לפי אורך־הנייר, שהמאמר כתוב עליו?

מאז לא היה סוקולוב בתור סופר קיים בשבילי. במשך שנים לא יכולתי לקרוא אף את מאמריו המוצלחים בלא שיעמוד לנגד עיני מאמר זה, שנסתיים בקצה הצר והמחודד של דף־המחברת...

במרוצת־הזמן הערכתי את כשרונו של סוקולוב הערכה חיובית הרבה יותר. הערכתי את שפע־רעיונותיו, את אירופיותו, את סיגנונו העברי העשיר, את ברק־שכלו — אבל לא יכולתי מעולם להתיחס ברצינות אל כתביו, כמו, למשל, אל כתבי אחד־העם, ואפילו אל אותם של ברדיצ'בסקי, שהתנגדתי לו. תמיד נדמה היה לי, שאין "חוט־שדרה" בתפיסת־עולמו, שאין להתווכח ברצינות עם אדם, שבכתיבתו מכריע גודל הנייר, שעליו כתוב המאמר, ושאינו צריך אפילו ל ק ר ו א מה שכתב, ואין צורך לומר — להעתיק את המאמר, לתקנו ולשפרו. ודאי, איני צודק ביחסי זה: שונים הם בני־אדם וכל סופר חשוב הוא "אוניקום". אבל כך היא הרגשתי ביחס לספרות, ולא תהא אפילו ספרות יומית בלבד.

בדרכי לברלין לא ראיתי שום סופר עברי אחר זולת סוקולוב. שאר החכמים והסופרים העבריים, שישבו באותו זמן בווארשה, לא עיניינו אותי.

באתי ל ב ר ל י ן והתוודעתי שם אל ד"ר נ ת ן ב י ר נ ב א ו ם, שכבר באתי עמו בדברים קודם־לכן, כשפירסמתי מאמרים בגרמנית בעתוניו: Selbst-Emanzipation וגם Juedische Volkszeitung. הוא עשה עלי רושם של אדם מקורי, הולך בדרכו המיוחדת, אבל של אדם מוזר ופאראדוכסאלי קצת.

ובברלין היתה אז מרכז תרבותי חשוב גם בשביל צעירי־ישראל מרוסיה ומגאליציה. שם למדו אז, או גמרו את חוק־לימודיהם, ברייזין, מוצקין, ד"ר שמריהו לוין, ד"ר ברדיצ'בסקי, ד"ר טהון, ד"ר ניימארק, שכולם הם כבר בעולם־האמת, ויבדל לחיים ארוכים ד"ר אהרנפריז, ועוד. מן הציוניים ילידי־גרמניה אני זוכר רק אדם אחד, — זולת בירנבאום הווינאי — את ד"ר הינריך לֵיווה, החי עמנו כיום לאורך־ימים בתל־אביב. חוג זה של עבריים וציוניים היה מלא תסיסה כתירוש הטוב. רעיונות מהפכניים בציוניות ובספרות העברית היו מנסרים בחלל־עולמם של הציוניים הללו, שרובם היו שייכים לאגודה סטודנטית בשם "ישראל הצעיר" (Jung-Israel) ונתרכזו מסביב לירחון Zion של בירנבאום, שנהפך אז ל"אחר" וכתב את מחברתו המקורית: Juedische Moderne. וכבר אז גדולה היתה השפעתו של אחד־העם על חבורה מצוינת זו, שהרבה מחבריה עבדו ב"השלח" והיו תלמידיו־מתנגדיו של "אחד העם". אבל כבר הלכה ונתחזקה אז גם השפעתה של המחברת הקטנה "מדינת־היהודים" להרצל. וניימארק ובירנבאום הלכו בדרכיהם המיוחדות, האחד — כתלמידו של קאנט והשני כתלמידם של רנאן ונישטשה (זהו בירנבאום הראשון, קודם שנהפך לחבר של "אגודת־ישראל"). וברדיצ'בסקי גם הוא, אף אם כתב ב"השלח" של אחד־העם, כבר פתח במלחמה עזה וכבדה ב"רוחניות" האחד־העמית מתוך נטיה לתורתו של ניטשה ול"שינוי־ערכים" ביהדות כולה.

התוודעתי אז לכל הסופרים הצעירים הללו והתלהבותם הלאומית־הציונית דבקה בי. חוץ מזה, עולם חדש, המערב האירופי, נגלה כאן לפני, אף־על־פי שגם אודיסה היתה אירופית יותר מכל עיר רוסית אחרת. ואף־על־פי־כן שהיתי בברלין רק זמן מועט. ראיתי, שקשים כאן החיים מחמת ההוצאות המרובות, שהייתי צריך להוציא כאן — ואני מוכרח הייתי להתפרנס אז משכר ספרותי מועט (3 קופיקות השורה), שהייתי מקבל מן "המליץ" ו"הצפירה", שהרי אבותי לא היו יכולים לתמוך בידי בסכומים קבועים חדשיים. ובברלין היה גם יותר קשה להתקבל לאוניברסיטה. אבל בעיקר לא רציתי ולא יכולתי להישאר בברלין מפני רוב הרעש והמהומה של העיר הגדולה, וביחוד — מפני הרעש וההמולה של ה"אגודות" השונות של הסטודנטים מרוסיה עם אסיפותיהן והרצאותיהן, וויכוחיהן והתנגשויותיהן. ראיתי ונוכחתי, שלא אוכל ללמוד במנוחה בעיר רבת־מהומה זו. כדי ללמוד כהוגן יש מן הצורך לישב בעיר אוניברסיטאית קטנה בעלת פרופיסורים גדולים, ששם אין רעש ואין הטרדה, אין הזמן נגזל על־ידי מרחקים גדולים ולא על־ידי אסיפות ואורחים מרובים. ולפיכך החלטתי לילך לעיר האוניברסיטאית המפורסמת היידלברג, שאז היו בה 25,000 תושבים

לכל היותר וכמעט כולה היתה "מקום־תורה": מלאה מוסדים אוניברסיטאיים, פרופיסורים וסטודנטים. והרי בידי היתה המלצה של משה ליב ליליינבלום אל חברו מנוער, הפרופיסור הֶרמאן שפירא, ובכן, יש לי שם אל מי לפנות. וגם ליב יפה נסע עמי מברלין להיידלברג.

וכאן, בהיידלברג, התחילה תקופה חדשה בחיי. תקופה מוצפת כולה אור וזוהר, שלא נתמעטו אפילו על־ידי המצוקה החמרית היחסית, שהייתי נתון בה ברוב השנים כסופר עברי באותם הימים (רק במשך זמן ידוע הייתי מקבל תמיכה חדשית לא־גדולה מרק"ז ווי סוצקי בהשתדלותו של אחד־העם, שהשתדל בזה בלא שפניתי אליו בנידון זה אף פעם).

אחר־כך הייתי הרבה פעמים בברלין, אבל רק לימים מועטים. בהם הייתי מבקר את ברייניז ואת ד"ר ניימארק, שכיבדתי את שניהם עם כל מה שהכרתי את חסרונותיו של ברייניז, ואת ד"ר שמעון ברנפלד, שנעשה אז עמוד־התווך של "השלח" האחד־העמי. את ברדיצ'בסקי ביקרתי רק פעם אחת ולא הספקתי להכירו מקרוב, ועוד אזכיר בהזדמנות, כיצד נהפך לי לשונא. ואולם את ברנפלד הכרתי כהוגן. הכרתי את ידיעותיו המרובות ואת כשרון־הכתיבה שלו, אבל קשה היה לי לכבדו. לא אשכח לעולם, כיצד דיבר על אחד־העם והרצל.

— אחד־העם הוא אדם ישר, אבל הוא מתיחס לכל ברצינות כזו! — והרי הדברים בכלל אינם רציניים כל־כך. העולם ניתן בידי שארלאטאנים פיקחים, ומי שמצליח בחיים או שמתפרסם בעולם בחכמתו, בעסקנותו, בצדקתו ובחסידותו — בדוק אזריו, אם כל זה לא בא אלא מתוך פיקחות של מתכוין לתועלת־עצמו ולפירסום־עצמו.

— צא וראה: הרצל הרעיש את העולם. הרי אין הוא אלא חולה־רוח בהזיותיו המשיגות — והעולם־הגולם מעריץ אותו. אחד־העם הצליח פחות מפני שהוא ישר יותר ותמים יותר (כלומר: טיפש קצת, בלשון פחות מנומסת...).

לא יכולתי להתאפק ואמרתי:

— ד"ר ברנפלד, תפיסת־החיים שלו היא פשוטה כל־כך עד שזועה תוקפת אותי מפני פשטותה.

והוא לא נעלב, אלא גיחך גיחוך של ביטול, כְּאומר: מה יש לדבר עם אידיאליסטים תמימים כאלה?

ד"ר ברנפלד היה עובד בשנות 1903־1904 בזמן אחד בעתון הציוני "הצופה" הווארשאי ובעתון האנטי־ציוני הקיצוני Jsraelitische Wochenschrift של א. מ. קלוזנר (שדרך אגב, טולוזנובלאט עירבב אותו ביוסף קלוזנר ב־Herzl-Jahrbuch שלו!). שאלתי את

ברנפלד, כיצד אפשר לאדם לכתוב בעת ובעונה אחת בשני עתונים מנוגדים. ועל זה השיב:

— לכל דבר יש שני צדדים: צד טוב וצד רע. ואף הציוניות כך. ולפיכך כשאני כותב ב"הצופה" אני מבליט את הצד הטוב שבציונות, ואילו כשאני כותב ב"שבועון הישראלי" אני מבליט את הצד הרע שבציוניות. אבל הרי איני משקר לעולם!

ובעל השקפות כאלו ומי שעשה מעשה כזה היה עמוד־התווך של "השלח" לאחד־העם, שהיה הניגוד הגמור והמוחלט להשקפות כאלו ולמעשים כאלה!

פ ר ק ח.

אני נעשה סטודנט בהיידלברג. פרופ׳ הרמאן שפירא. הלימודים שלי והפרופיסורים רבותי. הקונגרס הציוני הראשון. ה״פראקציה הדימוקראטית״. חבירי היהודיים וחבירותי הנכריות. פגישתי עם ראובן אשר ברודס. שינוי־ערכים אמיתי.

מיד לאחר שבאתי להיידלברג נכנסתי אל פרופיסור הרמאן (צבי) שפירא. הוא ישב בווילה נאה, עטורת גן־פרחים נהדר, מעבר לגשר. כבר היה זקן אז, אבל עיניו היו צעירות וכחולות־כהות ומַבָּט של התפעלות היה להן תמיד. והיה מלא חיים, מוכן להתקפה ולוויכוחים סוערים, קפדן ועומד על דעתו, מתנהג בחשיבות ומעריך את עצמו, וביחד עם זה אוהב את הצעירים ומתיחס אליהם יחס אבהי. זה היה אדם לא־רגיל. התלמוד אומר, שלפי אמונת־הפרסיים האדם הוא ״מפלגא ולעילא דאהורמיז ומפלגא ולתתא דאהורמין״ (מחלקו ולמעלה של אהורה־מזדה ומחלקו ולמטה — של אַנגרה־מאיניו). דבר זה הייתי יכול להמליץ על פרופיסור שפירא, בעל הרעיון של הקרן הקיימת ושל האוניברסיטה העברית: הוא היה תרכובת של גאון אירופי ושל בחור־ישיבה. כל ישיבתו הארוכה בגרמניה לא ניפרה את מוצאו הליטאי ואת חינוכו בישיבות ובבתי־מדרשות. ואירע לו אסון בהיידלברג: אשה גרמניה־נוצריה, שישבה בבית סמוך לביתו, הלשינה עליו, שרצה לאנס את בתה הקטנה בת־החמש. הדבר הגיע עד בית־המשפט — ובית־המשפט זיכה את הפרופיסור הזקן. אבל עצם משפט זה — ואפשר, בכלל מה שהיה יהודי, ועוד יהודי רוסי — הרחיק ממנו את הפרופיסורים וגם — את התלמידים. והוא נשאר בודד בהיידלברג ומצבו החמרי נעשה דחוק ביותר, שהרי היה פרופיסור שלא מן המניין ומשכורתו היתה תלויה בשכר־הלימוד של הסטודנטים. וכך הוכרח להרכיב בסתר שעונים מעשי־ידי־אמן ואותם היה מוכר בסתר, בתור מתווך, אדם אחד, שלא היה מגלה, מי הוא ״שען״ נפלא זה. האסון והדחקות גרמו, שפרש מכל עניין ציבורי ולאומי. ורק עם ההתעוררות הגדולה בתנועה הציונית על־ידי הרצל נתעורר גם הוא לעבודה ולמלחמה. שהרי הוא היה אחד מראשוני־הראשונים בין המצדדים בזכותה של חיבת־ציון, יסד עוד בשנת 1882 את אגודת

"ציון" בהיידלברג, יצא ב"המליץ" באותה שנה עצמה בקריאה ליסד אוניברסיטה עברית, ובהתקנות של אגודת־"ציון" הנזכרת (שנתן לי ונשתמרו בידי עד היום) כבר דיבר על ייסוד של "קרן קיימת לאומית". הוא היה, כשנזדמן לאודיסה, ביחד עם פינסקר, ליליינבלום וד"ר מאנדלשטאם, מן המיסדים של האגודה הציונית הראשונה, שהעמידה את פינסקר במרכז־העבודה לשם התחיה המדינית, הכלכלית והתרבותית של ארץ־ישראל.

פרופ' שפירא קיבל את ליב יפה ואותי בסבר פנים יפות. נועצנו עמו בדבר הכניסה לאוניברסיטה, והוא יעצנו לילך אל פרופ' קארל בויזולד, האשוריולוגן המפורסם בימים ההם, שהורה באוניברסיטה את כל לשונות־שם (עברית, אשורית, ערבית, סורית וחבשית), ולומר לו, שאנו רוצים ללמוד את לשונות־הקדם, ובוודאי יסייע אותנו להתקבל לתוך האוניברסיטה.

וכך היה. בלא קשי נתקבלתי בתחילת יוני, 1897, כתלמיד מן המניין של האוניברסיטה בהיידלברג במחלקה ההיסטורית־הפילוסופית.

ולאשרי לא היה גבול. התחלתי מבקר את השיעורים בפילוסופיה של קונו פישר, שהיה מפורסם בשעתו לא רק בתור ההיסטוריון המקיף ביותר והבהיר ביותר של תולדות־הפילוסופיה, אלא גם בתור אחד מן המרצים המצוינים ביותר שבין הפרופיסורים כולם. ואמנם, כל גודל־חשיבותם של ספריו על גדולי הפילוסופים החדשים, וביחוד ספרו על קאנט, ושל ספריו בביקורת־הספרות, ביחוד ספרו על "פאוסט" של גיטה, אינו יכול להידמות אל כשרון־ההסברה הגאוני שלו.

כי היה לו כשרון מיוחד להגדיר אידיאות, למיין רעיונות ולהבהיר את אלו ואלה עד כדי כך, שהפרובלימות הפילוסופיות הקשות ביותר היו נעשות בהירות וברורות עד כדי שקיפות, וכמעט נעשו מובנות מאליהן. ועל־ידי כך היו השיעורים שלו חג ממש בשביל הסטודנטים. ממנו למדתי הרבה לא רק בפילוסופיה ובניתוח־הספרות, אלא עוד דבר, שהוא, אפשר, חשוב מכל זה: למדתי שלא לעשות אפילו את הדברים העמוקים ביותר מסובכים ומורכבים על־ידי הרצאה מפותלת ומפולפלת, אלא, להפך, לעשות את הבעיות הסבוכות והמורכבות ביותר פשוטות ומובנות על־ידי הסברה קלה ובהירה. ולפיכך הרבה ממאמרי תכנם עמוק הרבה יותר ממה שהם נראים בהשקפה ראשונה על־פי סיגנונם הפשוט והקל. מעולם לא כתבתי מאמרי־מדע פופולאריים: אין אני גורס את המדע העממי השטחי. המדע האמיתי נעשה בספרי ובמאמרי עממי על־ידי סיגנונו הפשוט והחי בעוד שתכנם של ספרי ומאמרי הוא מדעי גמור ואינו עממי ולא קל. זוהי "אונאה" מן הצד המהופך: בעוד שאחרים מרמים ב"עמקנות" במקום שאינה על־ידי סיגנון מופשט ומסובך אני משתדל "לרמות" על־ידי פשטות

וקלות במקום שאינן, כלומר, על־ידי סיגנון בהיר וברור לשם הרצאת אותם הדברים, שאינם פשוטים וקלים כל עיקר. ומה איכפת לי, אם מחפשי־מומים יאמרו, שספרי ומאמרי הם שטחיים ואַרכנים ואין בהם מן ה"מקוריות" הגרמנית הברוכה?...

חוץ מפילוסופיה ותולדות־הספרות (אלו האחרונות — מפי פרופ' וואלדברג) למדתי בהיידלברג ארבע לשונות שֵׁמניות: אשורית — ארבע שנים רצופות, והגעתי בה לידי ידיעה מרובה, עד שבשעת בחינת־הדוקטור שלי ניתן לי טֶפסט היסטורי של כתבי־היתדות וקראתיו ותירגמתיו בלא הכנה, מה שקשה באשורית מאד. ערבית למדתי גם־כן 4 שנים: עברתי על רוב־הקוראן, קראתי כמה מן ה"מועלקאת" (השירים הערביים מימי ה"ג'אהיליה") ואחד מהם, "ענתרה", תירגמתי עברית ביחד עם פירוש ערבי עתיק, והתרגום מצוי בידי עד היום, וכן גם תירגמתי את "סיפור־בילקיס" לאת־תעלבי, שפירסמתיו בצירוף מבוא מפורט ב"השלח" (כרך י"ג, עמ' 444־456); וכמו־כן קראתי בערבית את אבן באטוט, ועוד, ועברתי על דיקדוק ערבי שלם בערבית ("אג'ורומיה"), ואף אותו תירגמתי לעברית והתרגום שמור בידי. כושית (חבשית) למדתי שלש שנים ושקדתי עליה יותר מעל שאר הלשונות השמניות מפני שבה נשתמרו "ספר־היובלות" ו"ספר־חנוך", שחשיבותם להכרתו של הרעיון המשיחי בימי בית שני מרובה ביותר; ואף מכושית תירגמתי את "ספר ברוך" ופירסמתי את התרגום בצירוף מבוא מפורט ב"השלח" (כרך ח', עמ' 236־252). וגם סורית למדתי שלש שנים מפי ד"ר באומשטארק ופרופ' ביצולד וקראתי ספרים סוריים הרבה לשם הכרת התקופה התלמודית, וביחוד לשם ידיעה נכונה של הלשון התלמודית, שנשתבשה בפי המלומדים שלנו, שהרי אפילו החוקרים התלמודיים, שאינם בקיאים בסורית, נכשלים בקריאתה ובהבנתה.

ושתי שנים למדתי כלכלה מדינית — בתור מקצוע הכרחי בשביל היסטוריון — מפי המומחה הגדול לכך פרופ' וֶבר ומפי פרופ' יהודי־גרמני לֶזר. ואף סוציולוגיה למדתי מפי פרופיסור שפר. ומפיו וביחוד מפי פרופיסור אֶריך מארקס למדתי היסטוריה — את תולדות ימי־הביניים, תקופת הריפורמאציה והרינסאנסה. שמעתי שיעורים בתולדות־האמנות מפי פרופ' הנרי תודה (Thode), חתנו של ריכארד וואגנר. ולמדתי גם לשונות חדשות: איטלקית, שהשתלמתי בה הרבה, מפי ד"ר פוסלר, שפירסם אחר־כך ספר מובחר על ה"קומידיה האלהית" לדאנטה, וכן ספרדית והולאנדית מתוך ספרי־לימוד, אבל את שתי הלשונות הללו הזנחתי אחר־כך; אלא שבשעת הצורך אני קורא אף בהן בלא קושי. גם שוויידית ונורוויגית־דאנית ניסיתי ללמוד, אך לא הגעתי בהן לידי ידיעה הגונה.

חוץ משיעוריו הנפלאים של קונו פישר, שלא אשכח אותם לעולם, שמעתי שיעורים בפילוסופיה, פסיכולוגיה ולוגיקה (תורת־ההגיון) גם מפיו של פרופ׳ פאול הֶנזל, מצאצאיו של משה מנדלסזון, שכתב ספר נאה על קארליל וחיבב סופר אנגלי זה עלי יותר ויותר (הרי כבר הייתי קורא את ספרו "הגיבורים והערצת־הגיבורים" בחוג של ידידותי באודיסה ובהורודנה). פרופ׳ הנזל היה מנהל את הסמינריון הפילוסופי בהיידלברג (קונו פישר היה מסתפק רק בקריאת־שיעורים בלבד). ואדם נפלא היה פרופ׳ הנזל. ידיעותיו היו כמעט למעלה מן היכולת האנושית ללמוד ולדעת. וכששאלתי אותו פעם אחת:

— אדוני הפרופיסור, כיצד הצליח להגיע עד כדי כך? —

השיב לי במלות קצרות אלו:

— אֵיני קורא עתונים.

ובאמת העתונים גוזלים מאתנו את מבחר זמננו לקריאה. אבל כלום אפשר בלא עתונים? בלא לדעת את הנעשה בימינו ולעינינו? — הרי העתונים נותנים לנו את ההיסטוריה של ההווה, בעוד שהספרים מדברים על ההיסטוריה של העבר. באמת היה פרופ׳ הנזל יודע כל מה שכתוב בעתונים: היתה לו קריינית (לֶקטריסה), שהיתה קוראת במקומו את כל העתונים החשובים ביותר, קוטעת מתוכם את הקטעים הנראים לה מעניינים וחשובים ביותר וקוראת אותם לפני פרופ׳ הנזל כל יום בשעה קבועה אחר הצהרים.

הסמינריון הפילוסופי היה בביתו הפרטי של פרופ׳ הנזל משעה 6 עד 8 בעבר. כשהיה נגמר היינו הולכים, כל חברי הסמינריון וחבירותיו (היו שם גם חבירות מצויינות כמו מארי׳אנה וֶבר, אשתו של פרופ׳ מאַקס ובר, אלישבע שמידט, שקיבלה אחר־כך את פרס־קאנט, ועוד), ביחד עם הפרופיסור לבית־בירה ויושבים שם על כוסות־בירה עד אחת־עשרה בלילה. אלו היו השעות הנפלאות ביותר בשנות־האוניברסיטה שלי. היינו באים בשאלות שונות, מדעיות, מוסריות, חברותיות וספרותיות, אל פרופ׳ הנזל, והוא היה משיב על כל שאלה ומברר אותה בהגיון נפלא ומתוך ידיעה מרובה. גם בדיחות היה אוהב לספר אז — והיו אלו מן המחודדות ביותר.

בימים ההם יצאה "תורת־המידות" של פרופ׳ חיים שטיינטאל. שאלתי את פרופיסור הנזל:

— אדוני הפרופיסור — מה דעתו על "תורת־המידות" של שטיינטאל?

— את, אדון קלוזנר, שטיינטאל הוא אדם טוב כל־כך, שהייתי שמח אילו היה חותני; אבל אל־נא יכתוב ספר על האֶתיקה!

אתיקה אינה עניין של טוב־לב. המוסר הוא לפעמים קפדני וחמור, ואפילו אכזר. — בשעת ההכרח. אתיקה אמיתית היא קפדנית וחמורה ורואה

שני צדדים של מטבע מוסרי והיא מכרעת את כף־המאזנים המוסרית לצד האחד. אין בה רק רוך וטוב־לב — ורפיפות מוסרית. וכי לא היו נביאי־ישראל קפדנים, מוכיחים עזים, מנבאים להרס ואבדון לרשעים, לנקמה באויבי־ה' ואויבי־עמו?

פעם אחת דיברנו על נ י ט ש ה. פרופ' הנזל התנגד לדעותיו, אבל הוקיר את כשרון־ההבעה שלו ואת לשונו הנפלאה. אז אמר אחד מן התלמידים:

— אבל הרי ניטשה יצא מדעתו.

— חזיז ורעם! — אמר הנזל — גם אני מוכן לצאת מדעתי ובלבד שאכתוב כרכים נפלאים כאותם שכתב ניטשה.

אז יצא הספר "התנוונות" של נ ו ר ד א ו. שאלתי את פרופ' הנזל:

— אדוני הפרופיסור, מה דעתו על נ ו ר ד א ו וספרו Entartung?

והוא השיב לי בשאלה:

— אדון קלוזנר, יודע הוא תלמוד? — שם יש ביטוי "כמשחל בינתא מחלבא" (כמוציא שערה מן החלב, — כמובן, אמר זאת הנזל בגרמנית). זהו נורדאו. הוא חריף ומעמיק, אבל הוא קל ומהיר בהחלטותיו יותר מדאי. הכל נראה לו ברור כל־כך! — והרי אין הדברים ברורים כל־כך, שטולסטוי ואיבסן ומאטרלינק הם "מנוונים", אף־על־פי שלפי שיטת־לומברוזו אפשר שידומה לנורדאו כך.

קראתי אז את ספריו של הפילוסוף הצרפתי מ. ז'. ג ו י ו (Guyau), שבאותם הימים מרובים היו המתעניינים בתורתו. שאלתי את הנזל: מה דעתו על פילוסוף זה?

— אה, כן, הוא מעניין מאד. אבל יש בספריו חסרון: הוא בוזיר כל־כך, עד שפחד תוקף אותי מפני בהירותו. אסור לפילוסוף להיות בהיר וברור כל־כך!

דעה גרמנית טפוסית.

את חידודיו של הנזל קשה למסור בעברית. כשהפרופיסור לאמנות הֶנרי תוֹדֶה, שהזכרתי למעלה, נקרא להיות פרופיסור בברלין — וסירב ונשאר בהיידלברג, אמר הנזל:

Berlin ist freigesprochen, Heidelberg zum Thode verurteilt (zum Tode במקום zum Thode: ברלין זוכתה, היידלברג נשפטה למות).

וכשהנזל עצמו קיבל את הקריאה להיות פרופיסור ב א ר ל א נ ג ן ושאלתיו, למה עשה כך, השיב: Man muss suchen das Gottesreich zu Erlangen (צריך לבקש את מלכות השמים בארלאנגן: Erlangen-erlangen).

בסמינריון הפילוסופי שלו קראתי כמה וכמה הרצאות (נשתמרה בידי בגרמנית הרצאה על "אפלטון ושופנהאואר"), ואחת מהן היא "הדיאיסטים וביקורת־המקרא", שתירגמתי עברית ופירסמתי בספרי "פילוסופים והוגי־

דעות" (כרך ב', עמ' 46-67). לאחר שקראתי הרצאה זו לפניו ולפני תלמידי־הסמינריון אמר לי: Sie sind der geborene Professor ("הרי אתה פרופיסור מלידה!"). ואולם נבואתו זו נתקיימה בירושלים רק לאחר מלחמה ארוכה וקשה, כמו שיסופר להלן.

ובימים הראשונים ללימודי בהיידלברג ניצנץ בלבי רעיון זה: היהדות היא לא רק דת אלא גם תפיסת־עולם; להחזיק בה אפשר רק מתוך אהבה; ולאהוב אותה אפשר רק מתוך ידיעה. וכדי לדעת את מהותה ואת סודה־קיומה יש להשוותה אל שאר תפיסות־העולם הגדולות, שכבשו את האנושיות: אל הנצרות, היוונות, האיסלאם והבודהיסמוס. וחלמתי על "טטראלוגיה" גדולה: חלמתי לכתוב ארבעה ספרים על ארבעת גדולי האנושיות: ישו, אפלטון, מוחמד ובודהא. לשם ספר על ישו צריך לדעת עברית, יוונית ולאטינית — מה שידעתי; לשם ספר על אפלטון צריך לדעת יוונית — וידעתי; לשם ספר על מוחמד צריך לדעת ערבית — מה שלמדתי באוניברסיטה. ולשם ספר על בודהא צריך לדעת סאנקריט. ובהיידלברג היה סאנסקריטולוגן מצוין, שיש לו זכויות בהסברתה של Lalita Vistara, פרופ' לְפמאן. הוא היה יהודי אדוק, שביום־כיפור היה עומד עטוף בטליתו בבית־הכנסת במשך כל היום. ולמרות כן, כשיעצתי לד"ר מ. בודנהיימר, שישלח לפרופ' לפמאן חומר על ה"אגודה הלאומית היהודית" (כלומר, הציונית), שמרכזה היה אז בקולוניה (קיֶלן), התנפל עלי פרופ' לפמאן (שניחש, שאני יעצתי לבודנהיימר לעשות כך, ומידי באה לו ה"צרה" הזאת) כדוב שכול ורצה לקרוע אותי כדג: — מה? היהודים הם אומה ולא כנסיה דתית? — והמשרתת הגרמנית קיבלה חומר נורא זה וראתה את הכתוב על־גבי העטיפה — והאיך נרים פנינו אליה? — הרי היא נוכחה, שאנו שייכים לאומה אחרת זולת הגרמנית!

כזה היה היהודי הדבק בדתו פרופ' לפמאן.

הוא לימד שנתיים סאנסקריט אותי ועוד סטודנטית אחת, גרמנית־נוצרית. ומכיון שרק שנים היינו תלמידי־סאנסקריט התנינו בינינו, שאם האחד מאתנו לא יוכל לבוא, יודיע להשני, כדי שהפרופ' לפמאן לא יישאר בלא שומעים לגמרם.

הוא היה נכנס לאולם־ההרצאה בלא להביט ימין ושמאל (כפי הנראה, היה מתבייש במיעוט־השומעים), קורא את הרצאתו — ויוצא.

פעם חלינו שנינו, חברתי (גברת קִיפֶּמִילֶר היה שמה, אריה טהורה) ואני, ולא הספקנו להודיע זה לזו וזו לזה, שלא נוכל לבוא. כשהבראנו ובאנו לשיעור הבא שאל אותנו ה"פֶּדֶל" (השמש של האוניברסיטה):

— מה זה אירע הפעם? — האדון פרופיסור לפמאן נכנס לשיעורו,

קרא שלשת רבעי־שעה כמנהג, וכשיצא לא יצא אחריו שום תלמיד או תלמידה.

מתברר, שפרופ' לפמאן קרא לפני ספסלים ריקים!

אבל הוא היה מלומד גדול ועברנו עמו בשנה הראשונה את הדיקדוק הסאנסקריטי ובשנה השניה קראנו עמו את "מַהַבְּהָרָטָה" במקורה. שפרק אחד ממנה מתורגם על־ידי גרמנית נשתמר אצלי עד היום. אבל ברבות הימים נוכחתי, שלא אכתוב את כל ארבעת הספרים — והזנחתי את הסאנסקריט עד ששכחתי את רוב הדברים, שלמדתי מפיו של פרופ' לפמאן, רק מושג מהתפתחותן של הלשונות ההודו־אירופיות נשאר לי וסייע לי במחקרי על התפתחותה והרחבתה של הלשון העברית. וכמו־כן היה ביכלתי לשפוט על השיווי והשינויים שבין האגדות השמניות והאריות.

הספקתי לחבר ספר לא רק על ישו אלא גם על פאולוס ממשיכו, על אפלטון כתבתי מבוא לכרך הראשון של שיחותיו המתורגמות לעברית, שערכתי אותן. ואולם על מוחמד לא כתבתי כלום, ועל בודהא יש משהו במאמרי "בודהיסמוס ויהדות" בספרי "יהדות ואנושיות" בהוצאתו השלישית (עמ' 206־224) ובמאמרי על "ראבינדראנת טאגור" בספרי "משני עולמות" (עמ' 32־42).

והרעיון לכתוב ספר על ישו בא באמת מתוך הרעיון לעסוק בהיסטוריה של בית שני ביחוד, שהרי עוד מיום שקראתי את "מלחמות־היהודים" בתרגומו של קלמן שולמאן נראה לי הבית השני כתקופה המרכזית בתולדות־ישראל. ומכיון שעיקרו של ישו הוא — מה שנחשב ל"משיח" (כריסטוס) התחלתי לעסוק ברעיון המשיחי; והחלטתי מיד לאחר שסידרתי את לימודי באוניברסיטה, שהדיסרטאציה שלי תעסוק ברעיון המשיחי בישראל. וכל השנים, שלמדתי באוניברסיטה, אספתי חומר בשביל שלש עבודות עיקריות: א) בשביל ספר על תולדות בית שני, ב) בשביל ספר על הרעיון המשיחי בישראל, וג) בשביל ספר על ישו, חייו ותורתו. וידיעותי ביוונית ורומית, בכושית (בחבשית) וסורית וברוב לשונות־אירופה עמדו לי לאסוף את החומר המקורי וגם להכיר את החקירות החדשות על שלשת הנושאים הללו, שפירסמו גדולי גרמניה, צרפת, אנגליה ואיטליה.

וכך עברו עלי חמש שנות־לימודי באוניברסיטה בהיידלברג בשיעורים מעניינים, בקריאה שקדנית ובכל מיני לימודים מדעיים. אבל למרות כל עבודה רוחנית עצומה זו הספקתי ליהנות שם גם מן הסביבה הנהדרת, לנסוע לפראנקפורט על נהר מיין, לדארמשטאט ולקארלס־רוּהה בעניינים ציוניים, להתוודע אל צעירים וצעירות, סטודנטים וסטודנטיות, יהודים ונוצרים, להשתתף באסיפות ציוניות ועבריות ובאסיפות סטודנטיות־כלליות, לשוחח ולהתווכח ערבים שלמים ולהכיר גם את הגרמנים וחייהם.

כי חבורה קטנה של לאומיים וציוניים היתה בהיידלברג עוד בסמסטר הראשון ללימודי. את ליב יפה כבר הזכרתי. למד אז בהיידלברג מי שנעשה אחר־כך פרופ׳ א. ש. יהודה, למדו שם ריבקין מהומל, אפשטיין מווילנה, החימאי פייטלוביץ, ואחר־כך בא גם טשרניחובסקי. והיו גם סטודנטים נוצריים, רוסיים, פולנים וליטאיים, שהתיידדתי עמהם. היינו מטיילים בהרים המיוערים הסמוכים להיידלברג, שקשה לי לתאר, כמה התמזגו בהם טבע ותרבות כאחד, כמה זיו טבעי והדר בא על־ידי יגיע־בני־אדם ניכרו בהם על כל צעד ושעל. ובלילות־לבנה כאילו קסם היה שפוך עליהם וכאילו בממלכת־אַשפים היינו מתהלכים בתוכם.

וחבירות היו לי באוניברסיטה, נוצריות כולן, שאחדות מהן נתקשרו בי כמעט כידידותי באודיסה. אחדות מהן הזכרתי למעלה. ויש לי להזכיר עוד אחת, בארונית פון ריכטהופן, צעירה בעלת פני־אצילים והילוך של מלכה, שתקנית וגאה, מקורית בכל הליכותיה ובכל דיבור, שיצא מפיה. וסטודנטית שוויידית אחת, פאוֹאס שמה, ששמעתי עליה, שהיא בת־רוזן בשטוקהולם ואחר־כך אף היתה פרופיסור באוניברסיטה השטוקהולמית. היא היא שהשקתה אותי בביתה טה דומה לבירה, שלא יכולתי לשתותו — ואותו טה שתה חברינו המשותף, סטודנט יפאני, בלא שעיקם אפילו את פיו; אותו יפאני, שעוד אספר עליו כשאגיע ל״ימי־לוזאנה״ שלי. בחברתן הכרתי גם סטודנט אנגלי אחד, גולדסמית, חבירי בסמינריון הפילוסופי, שחושד אני בו, שהיה יהודי מאנגליה, אבל לא רצה אפילו לרמז על כך.

התרועעתי שם עם ד״ר אהרון גורלאנד, שנתן תקוות מרובות כל־כך, ועם ד״ר ישראל (איזידור) אלישוב, המבקר בעל־מחשבות, שבאמת היה מעיין נובע של מחשבות מקוריות והיה בעל טעם ספרותי מובחר, אבל איש־ה״בוהימה״, שלא סבל כל חיים מסודרים וכל עבודה מסודרת.

וישבו בהיידלברג שתי אחיות, האחת גברת אלאפין, אשה לא־צעירה, אבל מלאת־חיים ואפיקורסית בכל המובנים, שתענוג היה לדבר עמה, והשניה — גברת ז״ק, אלמנתו של הבאנקיר אברהם ז״ק, שהיו לו עסקים עם אברהם אורי קובנר ועם סטודנטים חובבי־ציון. בביתה ראיתי בפעם הראשונה והאחרונה בחיי את הכרך העצום, שלא היה בכוחו של אדם לטלטל אותו ממקום למקום (שישה חלקים), בשם ״המלחמה העתידה לבוא ותוצאותיה הכלכליות״ (1898), שנתחבר על־פי התעוררותו של איוואן בליוך, היהודי המומר העשיר. בכרך גדול ונורא זה ניסה בליוך להוכיח על־פי מספרים סטאטיסטיים, שאם תפרוץ מלחמה חדשה — תחריב את העולם. ובעצתו קרא הקיסר ניקולאי השני את ועידת־השלום של האגו. גברת ז״ק, שכבר היתה אז זקינה מופלגת, סיפרה לי,

שהכירה את המומר המשונה, שהיה בעל שני פרצופים: מצד אחד דאג לשלום־העולם וביזבז על קיבוץ החומר לספרו 150,000 רובל, כדי לעורר את שליטי המדינות הגדולות לפירוק־הזין, ומצד שני, בתור בעל כמה בתים בעיר פולנית קטנה, היה משליך מדירותיהם יהודים עניים, בעלי־מלאכה ופועלים, אם לא יכלו לשלם דמי־דירה בשעתם. והוא הרי היה עשיר מופלג, מיליונר. אכן ללב־האדם אין חקר!

הפגישות בהיידלברג עם כל מיני בני־אדם משכילים, הוויכוחים וחילופי־הדעות, חברת הבחורות המשכילות והנאות והנשים העדינות — כל אלה ביחד עם הקריאה המרובה והשיעורים של גדולי־המדע פיתחו את רוחי, הרחיבו את אפקי מחשבתי והרגשתי, העשירוני עושר תרבותי גדול וגם הפנו את תשומת־לבי לא רק למדע ולספרות בהקף רחב מאד, אלא גם לחיים עשירים ומגוונים. נעשיתי יותר עֵר ויותר חודר לחיים הכלליים והיהודיים כאחד.

והחיים היהודיים אז המו ורתחו, סערו ותססו. בסמסטר הראשון לאחר שבאתי להיידלברג (קיץ 1897) הוכרז על הקונגרס הציוני הראשון. ובאותה שנה נוסד ברוסיה ה"בונד" הסוציאל־דימוקראטי, שהתנגד לציונות ושם כל תקותו להטבת־מצבם של ההמונים מישראל בגולה בהתגשמותו של הסוציאליסמוס. ובציוניות עצמה היתה נטושה המלחמה בין חובבי־ציון ואחד־העם מצד אחד ובין אחד־העם והציוניים המדיניים ו"משני הערכים" ברדיצ'בסקי ובירנבאום מצד שני. והספרות העברית חידשה אז את נעוריה: ד"ר ברדיצ'בסקי, ד"ר ניימארק, ד"ר אֶהרנפריז, ד"ר טהון, ביאליקוטשרניחובסקי, הוצאות "תושיה" ו"אחיאסף", התחלת "השלח", קבצים עבריים שונים ברוסיה ובגאליציה. ועוד, ועוד, — כל אלה הנעירו את ספרותנו והכניסו בה רוח של חיים חדשים. והנוער העברי, שנעשה כיתות־כיתות נלחמות זו בזו מלחמת־דברים ופולמוס־סופרים עזים וארוכים, היה כתירוש תוסס. אפקים חדשים נפתחו לפניו וכולו צופה לחדשות ונצורות, לגדולות ונפלאות בחיים המדיניים, הסוציאליים והתרבותיים.

כבר סיפרתי בקשר להתנגשותי עם פרופיסור לפמאן, שעוד בשנת 1897 כבר היה קיים מרכז של תעמולה ציונית בקולוניה על־נהר ריינוס, מרכז, שבראשו עמד ד"ר מ. בודנהיימר. מרכז זה היה המכין לקראת הקונגרס הציוני הראשון, שהיה צריך להתכנס במונכן, אבל מחמת התנגדותם של "רבני־המחאה" הגרמניים הועבר לבאזל.

והנה זכיתי לקבל מכתב בעצם כתב־ידו של הרצל ובו הזמנה לחבורה הקטנה של הסטודנטים הציוניים שבהיידלברג לבוא אל הקונגרס. איני יודע,

אם ד"ר בודנהיימר הצביע עליו להרצל או הרצל הכיר אותנו מפני ש ל י ב י פ ה ואני השתתפנו בחלק העברי של הירחון "ציון", שהוציאו אז בעברית וגרמנית ד"ר נ ת ן בירנבאום, ד"ר היינריך לִיווה וראובן ב ר י י נ ן (שהיה העורך של החלק העברי). והנה ד"ר בירנבאום, שפירסמתי מאמרים גם בשני עתוניו הגרמניים, כמו שסיפרתי למעלה, סר, בדרכו לבאזל, אלינו להיידלברג כדי להתראות עמי ועם פרופיסור ש פ י ר א. כמו שסיפר לי, היתה לו מחלוקת גדולה עם הפרופ' שפירא, שקודם הקונגרס הראשון עדיין נטה לחיבת־ציון והיה מתירא מפני המלות "מדינת־היהודים", שמא תזיק סיסמה נועזת זו לישוב הצעיר בארץ־ישראל. וכפי שמסר לי ד"ר בירנבאום עצמו, צעק שפירא:

— אתם (כלומר, בירנבאום וחבריו) הכנסתם את כל הזוהמה של הסוציאליסמוס לתוך הציוניות!

כוונתו היתה, ודאי, להדימוקראטיות הקיצונית וליחס החפשי אל הדת של "מתתיהו אחר" במחברתו Juedische Moderne ובמאמריו בירחון "ציון". כהרצל חשב גם שפירא, שהסוציאליסמוס יכניס פירוד בין המעמדות השונים של עם־ישראל, ואף חשש, שמא יראו שליטי־המדינות את הציוניות בעין רעה אם אפשר יהא לערבב אותה בסוציאליסמוס שהיה שנוא אז עליהם כל־כך. על כך דיבר עמי פרופ' שפירא כמה פעמים. ומי יגלה עפר מעיניו ויראה, שהקרן הקיימת, פרי־מחשבתו, היתה הסיוע הגדול ביותר לסוציאליסמוס בארץ־ישראל...

אל הקונגרס הראשון נסענו, אנו הסטודנטים ההיידלברגיים, חבורה שלמה ביחד עם פרופיסור שפירא ועם ד"ר בירנבאום. בדו אז מן הלב, שהלכנו ברגל מהיידלברג עד באזל — מחוסר הוצאות־הדרך ומרוב התלהבות מרעיון־הקונגרס. באמת נסענו ברכבת מהירה. אבל ביאתנו לבאזל ביחד עם הפרופיסור הזקן והמפורסם וביחד עם אבי־הציוניות במערב־אירופה עשתה באמת רושם על כל באי־הקונגרס.

הקונגרס הציוני הראשון חל במקרה ביום־הולדתי, בראש־חודש אלול— בר"ח אלול, תרנ"ז (אוגוסט, 1897). על רישומי מן הקונגרס הראשון כתבתי פעם מאמר מיוחד בשם "שלשת הימים הגדולים" (הארץ, תרצ"ז, גליון 5475), ואיני רוצה לחזור על הדברים. רק אחת אני רוצה להוסיף: היתה לי הרגשה, כאילו זכיתי ל"מעמד־הר־סיני" חדש. שלשת ימי־הקונגרס היו שלשת ימי־חג בלתי־פוסקים בשבילי. הייתי כשיכור ולא מיין. הרגשתי, שאירע כאן מאורע גדול, שקשה להעריך את כל תוצאותיו. וכשנתאספנו, אנו סופרים עבריים: אחד־העם, סוקולוב, ד"ר ניימארק, ד"ר אהרנפריינ, ד"ר קאמינקה ואני, אחר נעילת־הקונגרס ל"בורגפוגטאי" בבאזל וסוקולוב

ד"ר קאמינקה, ואפילו אחד־העם, ליגלגו על כמה הופעות מגוחכות, שמצאו להן מקום בקונגרס, ומצאו צדדים מגוחכים גם בהופעתו של הרצל, מצאתי עוז בנפשי, אני הצעיר שבחבורה, לומר להם:

— גם במהפכה הצרפתית הגדולה היו דברים מגוחכים ורעים הרבה, ואף־על־פי־כן כותבים כיום La Grande Revolution Française באותיות־התחלה גדולות.

ואחד־העם ניענע לי בראשו.

ואף־על־פי־כן בא על־ידי הקונגרס הראשון גם שינוי לרעה ביחסי אל הציוניות המדינית.

עד הקונגרס הייתי על צדו של הרצל. וכשהפיליטוניסטן המצוין א. ל. לְווינסקי הרשה לעצמו להתלוצץ ב"השלח" על הרצל ועל הקונגרס, יצאתי נגדו ונגד אחד־העם, עורך "השלח" בכבודו ובעצמו, במאמר בשם "ליצנות אסורה" (המליץ, תרנ"ג, גליון 179). וכשעלה על דעתם של כמה מחובבי־ציון להחרים את הקונגרס הציוני ולא לנסוע לבאזל מפחד, שמא תזיק הסיסמה "מדינת־היהודים" לישוב הקיים בארץ־ישראל או שמא ישתלטו הציוניים החדשים, מחוסרי ידיעת־היהדות, על חובבי־ציון המעורים ביהדות, דרשתי בכל תוקף מן הציוניים שברוסיה, שיסעו לבאזל, וביטלתי את כל החששות של חובבי־ציון ("לנסוע או לחדול", הצפירה, תרנ"ז, גליונות 175־177). ובימי הקונגרס הראשון הוקסמתי מהדר־גאונו של הרצל, שבשעת־באומיו נראה היה לי תמיד כאילו הוא צופה למרחוק וחוזה־עתידות, ימגודל־חזונו של נורדאו ועוז תוכחתו הנבואית, שכמעט כל דבריו על עתיד־האומה נתקיימו כיום.

אולם למרות התלהבותי מנאומיהם של הרצל ונורדאו ומכל ההופעה הגראנדיוזית של הפארלמנט היהודי הראשון, נראה היה לי לאחר זמן מועט, שיש יסוד ידוע לחששות של א ח ד־ה ע ם, שהציוניות המדינית היא כ ל י מפואר, שלא נתמלא ת ו כ ן לאומי.

בשני דברים לא הסכמתי להרצל: ראשית, במה שביקש להפסיק את כל עבודות־ההתיישבות עד שתווסד מדינת־היהודים—וזה בימי ע ב ד־א ל־ח מ י ד ובמצב של הציוניות בימים ההם!— ושנית, במה שהרצל התייחס בקרירות לשאלות של הלשון והתרבות העברית. תנועת־תחיה מדינית בלא תחיה תרבותית נראתה לי אז, ונראית גם היום, כגוף בלא נשמה. השקפתי זו גרמה לכך, שהתחלתי להרהר אחר הרצל ותכניתו המדינית; ומכיון שחליתי אז לא נסעתי לקונגרס השני וחזרתי לאודיסה, אל משפחתי. באודיסה עבדתי עבודה ציונית מרובה במשך חדשי־החופש של הקיץ תרנ"ח (1898), ולשנת־הלימודים החדשה, בסתיו תרנ"ט (נובמבר, 1898), חזרתי ל ה י י ד ל ב ר ג.

ובימים ההם חלה מלחמתו הקשה של אחד־העם בהרצל ובנורדאו ובכל הציוניות המדינית. אחר ה"ילקוט הקטן" שלו על הקונגרס הראשון כתב את מאמריו המפורסמים "מדינת־היהודים וצרת־היהודים", "המדיניות וישוב ארץ־ישראל", ועוד, שבהם הוכיח "באותות ובמופתים", ש"קיבוץ־גלויות" יכול לבוא רק בדרך נס, שהרי אפילו אם ניישב בארץ־ישראל מספר גדול של יהודים בכל שנה יעלה ריבוי־הילודה בכל שנה בתפוצות־הגולה למספר כזה או קרוב לזה — והגולה תישאר בריבויה כמו שהיא או כמעט כמו שהיא... מי יגלה עפר מעיניו ויראה, מה היה לגולה ונבואתו של מי נתקיימה, לצערנו: "נבואתו" שלו או זו של הרצל ונורדאו...

ואחד־העם, כיון שנלחם בהרצל, מיד פרש מן ההסתדרות הציונית, שנוסדה בקונגרס הראשון, ולא היה משלם שקל ולא היה בא לקונגרס בתור ציר (ביקר בקונגרסים אחדים בתור אורח או — בתור ז'ורנאליסטן!). לא כן אני. לא פרשתי מן ההסתדרות הציונית אף אם נלחמתי בהשקפות של הרצל ונורדאו על ההתישבות ועל עבודת־התרבות, ובימי המחלוקת בין אחד־העם ובין נורדאו כתבתי קשות — אפשר, קשות יותר מדאי — נגד נורדאו, שלא נהג כבוד באחד־העם כמו שנוהגים במתנגד חשוב.

מאחר שהייתי ונשארתי חבר להסתדרות ההרצלאית, השתתפתי כציר גם בקונגרס השלישי, החמישי, השביעי, השמיני, התשיעי והאחד־עשר וכתבתי כמעט על כל הקונגרסים הללו ב"השלח". הייתי באופוזיציה, אבל ב ת ו ך ההסתדרות הציונית, וכך נשארתי עד היום הזה. לא שחיתי עם הזרם, אבל מתוך אמונה, שהחיוב יוצר יותר מן השלילה, עם כל נחיצותה של זו, ביקרתי ונלחמתי, אבל לא נסתלקתי מן העבודה הכללית ולא אמרתי: כיון שמה שנעשה אינו מוצא חן בעיני — אפרוש לי אל קרן־זוית שלי ומשם אורה חיצים אל מחנה־המתנגדים.

בקונגרס החמישי היתה ציר מאודיסה גם הגברת קלוזנר וישבה על ידו של הרב ר י י נ ס, המיסד של ה"מזרחי", והצביעה עמו יחד על ייסודה של הקרן־הקיימת. וביחד עם ד"ר ו ו י צ מ א ן, מ ו צ ק י ן, פ י י ב ל, ב ו ב ר, י פ ה, א ֶ ל י א ס ב ר ג, ועוד, יסדנו בקונגרס החמישי את ה"פראקציה הדימוקראטית", שלא היתה סוציאלסטית, אבל דימוקראטית באמת: מתנגדת לשלטון־יחיד אפילו של אדם גדול כהרצל, דואגת להמוני־העם, מצדדת בזכותן של עבודת־ההתיישבות ועבודת־התרבות בציוניות ומתנגדת לכל כפיה באמונות ודעות ולכל שלטון קלֶריקאלי. בדירתנו בהיידלברג נתחברו התקנות של ה"פראקציה הדימוקראטית". ואם יש חושבים, שזוהי "וזטאת־נעורים" שלי ועכשיו לא הייתי נכנס ל"פראקציה" כזו, אינם אלא טועים. אני עד היום חושב, כמו שחשב הרצל בימי הקונגרס השלישי, שאני שמאלי ודימוקראטי יותר ממפא"י ו"שאר השמאליים", שהרי בציוניות אני

דורש יותר מהם, עם השלטון איני הולך, עם התקיפים בשעה זו איני מתפשר והעם הפשוט, המדוכא והנדחק לקרן־זוית על־ידי תקיפי־השעה — יהיו מי שיהיו — יקר לי ביותר. וכלום יש לך דימוקראטיות אמיתית יותר מזו? כלום השתלטות של מפלגה אחת או מעמד אחד על רוב־האומה בכספו של אותו רוב זוהי דימוקראטיות? —

ורק עוד שני "זכרונות" מן הקונגרס הראשון אביא כאן, זכרונות, שיש בהם משום כאראקטריסטיקה לתקופה שלמה.

חברי ל י ב י פ ה, שביחד עמו באתי להקונגרס הראשון, ניגש אלי בערב הקונגרס וסיפר לי "מעשיה" נאה זו:

הוא התהלך ברחוב עם צעירה אחת ושוחח עמה על כל מיני עניינים. והנה ראה אותו מרחוק ר' פ י נ ח ס ר ו ז ו ב ס ק י, הרב מ ש ו י נ צ י א נ י (בלך ווילנה), אחד מראשוני־הראשונים בין הרבנים הציוניים, רב משכיל, שכתב בעתונים ושאמרו עליו, שידע יוונית ורומית, ופנה אליו בשאלה:

— האשה, שאתה מתהלך עמה, היא אשתך?

— לא, אֵיני נשוי, — השיב יפה.

— ובכן — אמר הרב — הרי זוהי בוודאי אחותך.

שהרי כלום יכולה להיות אפשרות שלישית? כלום יצוייר, שבחור יהודי יתהלך עם בחורה, שאינה לא אשתו ולא אחותו? —

כך היתה השקפתו של רב משכיל פחות או יותר בימים הללו. כלום אין זה מציין את התקופה יותר מכרכים שלמים?

והרי סיפור שני. מעשה שהיה בי בעצמי.

בקונגרס הראשון השתתף המספר האמן — אפשר, האמן היחידי בתקופת־ההשכלה — ר א ו ב ן א ש ר ב ר ו ד ס. הוא עומד לנגד עיני עוד כיום הזה לאחר 48 שנים: בעל קומה ממוצעת, פנים לא־עדינים, חוטם עבה ואדום (היה שותה לשכרה, כידוע), אבל בעל עינים חיות וצעירות וידים לבנות וענוגות כידי־אשה. איני יודע, מאיזה טעם חיבב המספר הזקן אותי, את הבחור הצעיר, שרק התחיל אז את הקאריירה הספרותית שלו. אפשר, מצאו מאמרי ומחברותי ה"נועזים" חן בעיניו של bohémien טיפוסי זה. ואפשר, שבהרגשה אינסטינקטיבית הרגיש במוצא המשותף שלנו: גם הוא וגם אני היינו בני־בניו של ר' א ל כ ס נ ד ר ז י ס ק י נ ד מהורודנה. על כל פנים, הוא התקרב אלי מאד בימים שקודם ימי־הקונגרס ובימי הקונגרס עצמו.

ובאחד משלשת ימי־הקונגרס נתלקחה המלחמה הגדולה בדבר "תכנית־באזל": אם צריך להיות כתוב בה "בית לאומי בטוח במשפט הבינלאומי" או "במשפט" סתם (rechtlich או voelkerrechtlich); מלחמה, שנסתיימה בפשרה: "במשפט גלוי" (oeffentlich-rechtlich). מ ו צ ק י ן,

פאביוס ש"ך ואחרים היו בעד הנוסחה הראשונה והגנו עליה בדברים כאש.

והנה בעצם סערת־הוויכוח, שהיה חשוב כל־כך לכל עתידות־הציוניות ושהקשבתי אליו בנשימה עצורה, ניגש אלי ברודס, אחז בשרוולי ומשך אותי:

— בוא, בוא!

— לאן, מר ברודס?

— נלך, נלך! בוא, בוא! — טען ברודס מחזיק בשרוולי ומושך אותי.

— אבל, מר ברודס, הרי וויכוח חשוב לפנינו. נמתין עד שיסתיים.

— לא, איני מניחך עד שתלך עמי. יש לי להראות לך דבר חשוב מכל זה. אין מסרבים לגדול. ואני הולך אחר ברודס, שאינו מרפה משרוולי. עברנו את אולם־הקאזינו הגדול, שהקונגרס נתכנס בתוכו, עברנו עוד אולם ועוד אולם... לאן סוחב אותי אדם משונה זה? כלום אינו שיכור, כדרכו?

לסוף הכניסני לתוך — חדר־הבגדים (המלתחה, כמו שאומרים כיום). והוא מצוה עלי, גוזר ממש:

— הבט וראה!

מה יש לראות? — שלש שורות של קולבים מרוחקות קצת זו מזו, ועל הקולבים כל מיני מעילים (היה יום גשום של תחילת־אלול באירופה) וכובעים. זולת זה איני רואה כלום.

ברודס רואה במבוכתי, מגחך גיחוך ערמומי ומקרב אותי אל רֶוח שבין שתי שורות של קולבים וחוזר ואומר:

— הבט וראה!

והנה אני רואה יהודי מתחבא בין הבגדים — ומתפלל מנחה...

ברודס צחק צחוק כבוש ואחר־כך אמר ברצינות מרובה:

— הנה ברדיצ'בסקי שלכם מדבר על "שינוי־ערכים" — ועדיין לא זכיתי להבין, למה הוא מתכוין בעצם. אבל הנה שינוי־הערכים האמיתי: רק לפני שלשים שנה הכה אותי אבי מכות־רצח על שפעם החסרתי תפילת־מנחה. והנה עברו רק שלשים שנה ויהודים מתאספים לשם הקמתה של סוכת־דוד הנופלת, לשם חידוש היהדות במקור־מחצבתה, בארץ הנביאים והתנאים. ולאומיים וציוניים אלה מתנגדים לתיקונים בדת ומשבחים ומפארים ומעריצים ומקדישים את היהדות הישנה — ובכינוס כזה של יהודים לאומיים וציוניים מתחבא יהודי לאומי בין שתי שורות של בגדים כדי שיתפלל מנחה ואיש לא יראנו!... כלום אין כאן שינוי־ערכים בחיים גדול הרבה והרבה ממה ששיער ברדיצ'בסקי שלכם?

שני מאורעות קטנים אלה, שאירעו בימי הקונגרס הראשון, עשו עלי רושם חזק יותר מספרים שלמים. נוכחתי: דבר נפל ביהדות, דבר פֻּבַּד־

משקל וכבד־תוצאות יותר ממה שאפשר היה לשער בימים ההם. התקופה הישנה, שבה אי־אפשר היה לשער אף לרב משכיל, שבחור יהודי יתהלך לא עם אשתו ואחותו, כלתה, חלפה ועברה, ובאה תקופה חדשה, שבה מסתתר יהודי בחדר־הבגדים כדי שחברים של קונגרס ציוני לא יראוהו מתפלל מנחה..

פרק ט.

פגישה מפליאה. חשד משונה. אני מתחתן. "יחידת־חיי". אני נעשה "דוקטור". בועידת מינסק. שען־אמן יחיד־במינו.

בקונגרס השלישי, בסוף תרנ"ט (1899), השתתפתי השתתפות אקטיבית ביותר. ביחד עם מנחם שיינקין המנוח הורדתי את דֶי ווייס טריטש מעל הבמה הקונגרסאית על שנועז להציע את קפריסין במקום ארץ־ישראל, נאמתי בכל מיני ועידות ונתווכחתי עם כל מיני מתנגדים, עד שנעשיתי צרוד כולי. לימי־הפגרה באוניברסיטה חזרתי לאודיסה.

ובדרך אירע לי מאורע משונה, שקשה לי לשכוח אותו:

עברתי את גבול גרמניה־רוסיה (של אז) בתחנת אלכסנדרובו ונסעתי ברכבת עד ביאליסטוק. בביאליסטוק הייתי צריך להחליף את הרכבת. והנה — דחק ולחץ בקרון, שאני יושב בו (מובן, של מחלקה שלישית— סטודנט עני), ובתוך הדחק כאילו נדחפת לתוך הקרון בחורה צעירה ויפה, ואחריה נזרקים מזודה גדולה ושאר חפצים.

לא היה מקום לא רק לשבת אלא גם לעמוד. אך מה אין סטודנט עושה בשביל צעירה נאה? ובפרט שהצעירה היתה נרגשת מאד וכולה מזועזעת: פחדה, שתהא מוכרחת להישאר בתחנה, מחוסר מקום בקרונות של הרכבת.

הסתכלתי בה: צעירה מאד, בת 19 לכל היותר, דקת־גיזרה, מחוטבת יפה, בעלת עינים מאירות ומחייכות, מצח לבן וזך, פה קטן, שפתי־פטל ופנים מלאים ווּרדים.

פיניתי לה את מקומי, סידרתי איך שהוא את חפציה והרגעתי אותה:

— כך תמיד בתחנות. אחר־כך הכל מסתדר ויש מקום לכל. אל־נא תתרגש!

היא הכירה לי טובה. ישבה על מקומי, אבל נדחקה לקרן־זוית ופינתה מקום צר גם לי — והתחילה בינינו שיחה, שנמשכה יום ומחצה: רק בקירבת אודיסה עברה לרכבת אחרת מלווה בברכות־הפרידה החמות שלי. כי מקום לישון לא היה והדחק בקרון היה נורא — ועל־כן ישבנו צפופים ושוחחנו לא רק כל היום אלא גם כל הלילה וחצי־היום למחרתו. השעות עברו עלינו כרגעים — ואושר לא־ידוע מילא את נפשי. נתקרבנו מאד זה לזה. יפה היתה ומעניינת בשיחה. היא הבטיחה לכתוב לי ראשונה כשתבוא הביתה,

מפני שעדיין לא היתה לה כתובת מדויקת שעל־פיה אכתוב אני לה ראשון.

והנה קיבלתי את מכתבה — אכזבה גמורה! כותבת כילדה בת עשר. צעירה בלתי־משכלת. השיבותי לה במכתב מנומס, אבל לא חם. חדלה לכתוב. רק לאחר שנה שלחה לי הזמנה לחתונתה. ברכתיה במכתב או בטלגראמה; ודומה, שהכל נגמר.

לאחר 25 שנים קוראים לי באוניברסיטה לטלפון. אשה מדברת רוסית וישואלת, אימתי תוכל לבקר אותי. אמרתי לעצמי מיד: זוהי מכרתי מן הרכבת! — למה חשבתי כך איני מבין עד היום. הרי אי־אפשר הדבר, שאכיר בקולה של אשה מלפני 25 שנים: במשך זמן ארוך כזה הקול משתנה בהחלט. עד היום חידה היא בעיני: למה עלתה על דעתי היא דוקה? — כנראה, במדור התחתון שבנפש, כלומר, מתחת לסף־ההכרה, נשארה איזו צפיה בלתי־מודעת, שפעם עוד אפגוש אותה שנית על דרך־חיי.

היא באה לביתנו לבקרני. עדיין צעירה, עדיין די יפה, אבל מגושמת קצת. הפשטות ומיעוט־ההשכלה שלה נתנו אותותיהם בפניה.

סיפרה לי, שלא הצליחה בנישואיה. מבעלה נתגרשה. יש לה ממנו בן בארגנטינה. אבל לבה משך אותה לארץ־ישראל.

והיא מוציאה מן הארנק שלה את מכתבי היחידי, שקיבלה ממני לפני עשרים וחמש שנים.. עשרים וחמש שנים שמרה על המכתב — והריהו כחדש בידיה!

הדבר נגע עד נפשי. אבל היא כשלעצמה שוב לא משכה את לבי לא רק כאשה אלא אף לא כאדם, שאפשר להתיידד עמו.

קשה היה לה להסתדר בארץ־ישראל, ולסוף נסעה אל בנה לארגנטינה. ואלהים הוא היודע, מה גורלה שם. כי לא כתבה לי אף פעם. כפי הנראה, אף לה היתה אכזבה בי.

ואף־על־פי־כן, כשנתפשטה השמועה, כאילו טבעה הספינה, שהפליגה בה לארגנטינה, בים (השמועה הוכחשה אחר־כך), חשתי כאב חזק בלבי. וצערי היה גדול לא רק על אבדנו של אדם מוכר, אלא גם על אבדן של שלשים ושש שעות נפלאות, שבהן היו לי רגעי־אושר, — אף אם אושר בטעות, — שרק הנוער של פז יכול להעלות אותם בקסמיו הנפלאים.

אך אני חוזר למה שאירע לאחר שחזרתי לאודיסה.

כמו שאמרתי, הייתי צרוד כולי והוכרחתי לנוח מפעולה ציונית במשך ימים מועטים. ואולם כשאך הוטב לי וחלפה הצרידות של גרוני — מיד התחלתי בתעמולה ציונית בתוך האגודות הלאומיות־הציוניות המרובות, שהיו אז באודיסה ושהשתתפו בהן חבירי נחום סלושץ, אשר סיגל, טשרניחובסקי ואחרים.

ולאחת מן האסיפות הציוניות באה בלויתה של אחת מידידותי זו

שנועדה להיות "יחידת־חיי". העלמה (בסיגנון של אז) פאני (פייגה־צפורה מיום שבאה לארץ־ישראל) וירניק עדיין לא היתה אז ציונית ולא ידעה עברית כלל, אך היתה מקוראותיו הוותיקות של הירחון הרוסי־העברי "וסחוד", שבו היו הולכים ונדפסים תאוריו הנפלאים, שנשתכחו שלא בצדק, של חיים חיסין הבילויי מחייהם של האיכרים העבריים הראשונים. הגברת וירניק באה עמי, לאחר שידידתנו המשותפת הציגה אותי לפניה, לשמוע אחת מהרצאותי, שעשו עליה רושם. ומעט־מעט נעשתה לא רק ציונית, אלא גם יושבת־ראש ב"בנות־ציון" באודיסה, חבירה פעילה ב"אגודה העיונית" של הסטודנטים הציוניים ועסקנית ציונית זריזה ורבת־פעלים. ועל יסוד הרעיון הציוני המשותף ומפני השכלתה הכללית, פיקחותה, ישרותה השלמה ונימוסיה הנאים, שלקחו את לבי, ואפשר, קודם־כל מפני שהיו לה עיני־קטיפה מלאות אור רך ולוקח־לב, נתקשרו לבותינו ביחד.

בקונגרס הרביעי, הלונדוני, לא השתתפתי מפני שהתנגדתי יותר ויותר ליחסו של הרצל אל ההתיישבות בארץ־ישראל ואל התרבות העברית, ואפשר, בעטיה של פאני וירניק, שמשכה אותי בחבלי־קסם — וחזרתי בימי־הפגרה האוניברסיטאיים לאודיסה, אל בית־אבותי. ואז, בתחילת שנת תר"ס (סוף 1899), קרה בביתנו אסון לאמי האהובה: היא נכוותה ברותחים של מיחם רוסי, ששפכה על עצמה מתוך אי־זהירות. גברת וירניק טיפלה בה כבת והצילה אותה ממות; אבל עד שנתרפאו הפצעים ברוב־גופה עברו כמה וכמה חדשים. לא יכולתי לעזוב אותה עד שתבריא, ועל־כן לא נסעתי לסמסטר של החורף להיידלברג. אבל גם לסמסטר של הקיץ לא נסעתי מפני שקיבלתי הזמנה מבן־אביגדור, בעל "ספרי האגורה" והוצאת־"תושיה", לעסוק בתיקון מילונו של יהודה גראזובסקי, שהוצאת־"תושיה" קנתה ממנו, והוברר, שהמילון דורש עיבוד יסודי. עסקתי בו כל ימי־הקיץ של שנת תר"ס באודיסה, עד שהוטב לאמי, ובחורף של שנת תרס"א (1901) קרא לי בן־אביגדור לבוא לווארשה ולהוסיף לעסוק במילון של גראזובסקי, שעד אות ה' רק תיקנתי בו פה ושם, אבל מאות ה' עד אמצע אות פ' שיניתי אותו תכלית־שינוי, ואפילו ההקדמה אליו ושמו "מילון של כיס" מידי באו לו. במילון זה עסקתי לא רק בשנת 1899 ו־1900 באודיסה ובווארשה אלא גם בשנות 1901־1902 בהיידלברג. וסוף־סוף לא הספקתי לסיימו מפני שקפצה עלי "בחינת־הדוקטור" (עיבדתיו מחדש עד מלת "פלשת", ומכאן ואילך אין אחריותו עלי).

בווארשה ישבתי זמן ידוע בביתו של בן־אביגדור. אחר־כך שכרתי לי חדר עם אוכל בביתו של סוכן־נוסע יודע עברית, שהיו לו אשה צעירה וילדה בת ארבע או חמש. בתור סוכן־נוסע לא היה האיש רוב־ימיו בבית. גברת אגנסה ברגר, אשתו, היתה אשה משכלת, אידיאליסטית חדורה

כולה את הרעיונות של סופרי־רוסיה בשנות־השבעים. היינו מרבים לדבר על כל מיני שאלות ציבוריות וספרותיות ונעשינו ידידים בלא שום מחשבה לא־טהורה. אבל כשחזר הבעל לביתו ואשתו, שפגשה אותו בתחנת־הרכבת, נזדרזה לשוב הביתה מפני שה"דייר, ודאי, כבר הוא רעב", נכנסה קנאה בלבו ל"דייר" צעיר זה, שבשעת־פגישה עם הבעל אין האשה מסיחה את דעתה ממנו. בתור אדם תרבותי לא הראה לי סימני־קנאה, ורק הודיע לי, שיש לו צורך בחדרי. הבינותי מיד, ש"דברים בגו". הגברת בירגר התרגשה מאד: היא ידעה, ששנינו טהורים כמלאכי־השרת ואין שום יסוד לקנאה. והרי ניחשה, שיש לי נפש אהובה מחוץ לווארשה. התחלתי מחפש חדר — ופתאום אמרתי לעצמי: אם אעזוב את בית בירגר מיד לאחר שבא בעל־הבית לביתו הרי יתחזק החשד בלבו ואשתו הישרה תסבול מזה. מוטב שאספר לו, שעדיין לא יכולתי להשיג חדר, ואבקש ממנו, שיתן לי עוד שנים־שלשה שבועות שהות לחפש. בינתיים יכיר אותי ויכיר גם את יחסי לאשתו ויווכח, שאין שום יסוד לחשד. וכך היה. לאחר שלשה שבועות הסכים הוא עצמו, שאוסיף לשבת בביתו, ונעשה ידידי הטוב. ולאחר חדשים אחדים עברה הגברת וירניק דרך וווארשה בדרכה מהיידלברג לאודיסה והצגתי אותה לפניו ולפני אשתו, וכל ימי־חייהם היינו ידידיהם הטובים.

אל טופרי־וווארשה לא התקרבתי באותה שנה: הייתי עמוס עבודה במילונו של גראזובסקי והירביתי לכתוב בעתונים וגם חיברתי את הספר "האדם הקדמון" בשביל הוצאת "תושיה" (וווארשה תר"ס). לעומת זה נתקרבתי אל הציונים בווארשה ואל חברי־"אחיאסף", נאמתי והרציתי התווכחתי באגודות הציוניות ובלילות־השבת של ראשי "אחיאסף". ובווארשה היתה חבורה של "בנות ציון" יקרות, צעירות בעלות "נשמה יתרה" וטהורות־לב. קראתי לפניהן הרצאות על ספר־איוב ומצאו ההרצאות חן בעיניהן והגישו לי למתנה עט ודיותה וחרותות עליהם בעברית סיסמאות ציוניות נאות. הדיותה נשתמרה בידי עד היום.

ובאותו חורף, שבילתי בווארשה, היתה הגברת וירניק, שדבר־אהבתנו לא גילינו לשום אדם, בהיידלברג. היא נכנסה למחלקה של מדעי־הטבע באוניברסיטה ולמדה שם שנתיים — ולא גמרה את חוק־לימודיה מפני שאחר הנישואים הוכרחתי לשוב לרוסיה ולערוך את "השלח", כמו שיסופר להלן. לאחר סמסטר־החורף תרס"א (1901) חזרה מהיידלברג לאודיסה דרך וווארשה. ועדיין לא הצגתיה לפני האדונים בירגר ולפני חברי "אחיאסף" בתור ארוסתי; אך, כנראה, לא היה צורך בכך: היה זה מובן מכל יחסינו והליכותינו וממבטינו המאוהבים.

נסענו ביחד מווארשה לאודיסה. נסיעה קצרה, אבל מן הנפלאות ביותר בחיי: נסיעה של זוג אהובים־נאהבים. וברי"ח אייר תרס"א (6/19 לאפריל,

1901) התחגה חתונתנו (בלא שקדמו לה אירוסים) באודיסה ברוב־פאר, כדי לספק את רוחם של אבותינו משני הצדדים (אנו שנינו לא רצינו בחתונה רועשת).

ומאז, זה כמעט 44 שנים, יש לי כוכב מאיר על דרך־חיי. אם במצבנו החמרי, שהיה קשה כמעט תמיד, חיינו חיי־אדם, לא ירדנו לשפל־המדרגה של קבצנות מנוולת ומנוֶלת, כהרבה סופרים עבריים, הרי אני חייב תודה על כך לאמנות המיוחדת, אמנות־החיים, של צפורה היקרה שלי. אם בכל ההתנפלויות, שהתנפלו עלי מכל הצדדים במשך כל ימי־חיי, היו בי עוז ואומץ לעבוד ושלא להתייאש, הרי אהבתה — אש־התמיד, שיוקדת על מזבח־הלב — נתנה לי עוז ואומץ אלה. ואם במצב־בריאותי, שהיה רעוע תמיד, יכולתי להגיע עד גיל שבעים שנה, לכתוב עשרות ספרים ומאות מאמרים ולעבוד את עבודת־עמי גם בדרכים אחרות, לאומיות וציבוריות, הרי זה מפני שהיתה לי תמיד לא רק אשה נאמנת וטובה, אלא גם ידידה וחבירה, שאהבתי אליה בתור אשה לא הפחיתה את הערצתי אליה בתור אדם. טעות מוסכמת היא, ש"אהבה אפלטונית" היא אהבה, שכולה רוחנית. אפלטון עצמו אמר בפירוש, שהאהבה האמיתית היא זו, שיש בה אהבת־הגופים ואהבת־הנשמות כאחת. באהבה כפולה כזו זיכה אותנו אלהים והיא היא שנתנה לי כוח ואומץ לסבול התנפלויות ועלבונות, דחיות ודחיפות, ולא רק להוסיף לעבוד אלא גם להוסיף להלחם.

ועוד דבר: במשך 44 שנות חיים משותפים היו לנו שעות של צער וייסורים, כמו לכל בני־האדם על פני־האדמה, אבל לא היתה לנו אף שעה אחת של חולין. כשהיינו ביחד לא ידענו מה זה שעמום. תמיד היו לנו עניינים רוחנים משותפים, שמילאו את חיינו ולא נתנו לריקנות לחדור אליהם. קראנו ביחד, חילקנו זה עם זו מחשבות והרגשות — וכל זה עורר לעבודה ציבורית, מדעית וספרותית. אי־הנעימות והעלבונות מבחוץ כלו כעשן. וזהו סוד הריבוי של ספרים ומאמרים, שהספקתי לפרסם בחיי, אף־על־פי שאיני "סופר מהיר" כלל וכלל ומעולם לא מסרתי לדפוס אפילו מאמר קטן, שלא תיקנתיו והעתקתיו, לפרקים גם שלש פעמים ולא פחות מפעמיים. שהרי אין ככתב־ידי מלא מחיקות, תיקונים ושינויים.

ובשלשה מקרים נתגלה ביותר גודל־נפשה של גברת קלוזנר: בשעה שישבנו ב ל ו ז א נ ה, בשעת הנסיון להכריחני, שאשנה מקום חשוב בספרי "ישו הנצרי", ובשעת נסיעה אחת מ ק א ר ל ס ב א ד ל ב א ז ל. אבל על כל אלה — בפרקים הבאים.

אני חוזר לסיפור־המעשים.

חמישה ימים אחר חתונתנו עזבנו את אודיסה וחזרנו, זוג צעיר של סטודנט וסטודנטית, להיידלברג, לי היו שם צרות של אימאטריקולאציה חדשה: מפני שהפסקתי את הלימודים באוניברסיטה במשך שנה שלמה נמחקתי מרשימת־הסטודנטים. הייתי צריך להרשם מחדש — אבל יום־האימאַטריקולאציה חל באותה שנה בשבת ואני לא כתבתי בשבת מעולם; והאימאטריקולאנט הרי צריך לחתום בשעת הָהַרְשָׁמוּת. הדבר היה תלוי בְּרֶקטור — והרקטור היה אז החימאי הידוע ווּיקטור מאיר, שכמדומה לי, היה מומר. מתחילה לא רצה להבין, שיש יהודים משכילים, שאינם כותבים בשבת, ורק לאחר תחינות ובקשות מצדי הסכים לרשום אותי יחידי ביום שני בשבוע, יומיים לאחר שנרשמו כל שאר הסטודנטים.

קשים היו חיינו בהיידלברג. את כסף ה"נדוניה", שקצב לי מעצמו, בלא שאפילו רמזתי על כך, חותני המנוח ר' אריה ווירניק, משכיל מן הדור הישן, חסיד של ריב"ל ואדם ישר בתכלית, פיקח והוגה־דעות, אבל שתקן ונחבא אל הכלים, לא רציתי לקבל ורובו נשאר בידו; אלא שבשעת־דחק מיוחדת היה שולח לנו סכומים קטנים מזמן לזמן בלא שביקשנו אותם מידו. וכדי שיהא לנו במה להתפרנס הייתי מוכרח לעבוד במילון של גראזובסקי ואף לכתוב מאמרים ב"המליץ", "הצפירה" ו"השלח". וחוץ מזה הייתי מרבה גם אז לשמוע שיעורים שונים באוניברסיטה והירביתי גם לקרוא בכל מיני לשונות. ונוסף על כך הוכרחתי לכתוב אז את הדיסרטאציה. כבר אמרתי, שבחרתי לי נושא בשבילה את הרעיון המשיחי בישראל. מתחילה רציתי לכלול בה את הרעיון המשיחי מראשיתו ועד היום הזה; אבל עד מהרה נוכחתי, שהקף כזה הוא למעלה מכוחותי ואף עולה הוא על הכמות המאקסימאלית של דיסרטאציה. ולפיכך בחרתי בחלק חשוב מן הנושא, חלק, שעוד לא הירבו לטפל בו חכמי־ישראל וחכמי־הגויים: ב"רעיון המשיחי בתקופת־התנאים". כשנה ומחצה (מתחילת האביב 1901 עד סוף יוני, 1902) עמלתי בדיסרטאציה זו. מחוץ להמון־ספרים על הנושא שלי שקראתי עברתי אז מחדש על כל תלמוד בבלי וירושלמי ועל מדרשי־התנאים ושאר המדרשים המפורסמים באומה. זכורני: באתי אל פרופ' בּיצולד, שהוא הוא שהיה צריך לקרוא את עבודתי, והתאוננתי לפניו, שיש בהולאנדית ספר (של טאל) על הרעיון המשיחי — ואני איני קורא הולאנדית.

— אינך מתבייש? — אמר לי.

— מה יש לי להתבייש? אני קורא גרמנית, צרפתית, אנגלית, איטלקית, רוסית, ספרדית, חוץ מבלשונות שֵׁמָנִיות וקלאסיות, וכלום אני מחויב לדעת גם הולאנדית?

— אבל מה זה בשביל סטודנט שכמותך? תשב שישה שבועות "על המכנסיים" — ותלמד הולאנדית.

ואמנם עשיתי כך ולמדתי גם הולאנדית, וקראתי גם בה כל מה שהוצרכה לו עבודתי המרובה והקשה.

הבוחנים שלי היו קארל ביצולד — בלשונות שמניות (המקצוע הראשי), קונו פישר — בפילוסופיה ואֶרִיך מארקס — בהיסטוריה. את יום־הבחינה קבעו לי באחד מימי־יולי 1902. ואולם הספקתי לגמור את הדיסרטאציה רק 8 ימים קודם הבחינות. הייתי עיף עד מות ובשביל הכנה לבחינות נשאר לי רק שבוע אחד. ולפיכך רציתי להסתלק מן הבחינות לגמרן. כי מה יתן ומה יוסיף לי התואר "דוקטור" — ואני כבר פירסמתי אז כמה ספרים בעברית והייתי סופר מפורסם כביכול. ואולם הגברת קלוזנר דיברה על לבי, שלא אעשה כך: תמיד ידומה לי, שעדיין לא השלמתי את חוק־לימודי. כמו תמיד נשמעתי לעצתה הנכונה. אבל בלב כבד הלכתי אל הבחינות: נדמה היה לי, שאֵיני מוכן אליהן כל צרכי. והרי אחד מן הבוחנים היה צרך להיות לא פחות ולא יותר מקונו פישר, הזקן המחמיר והקפדן, שצריך היה לבחון אותי בדבר, שהיה מומחה לו ביותר — בפילוסופיה של קאנט. חוץ מזה, המקצוע הראשי שלי היו לשונות־שם, והן חמש במספר, ושלש מהן (אשורית, חבשית וערבית) הן קשות מאד. ואֶרִיך מארקס, ההיסטוריון המפורסם, היה צריך לבחון אותי בתולדות הריפורמאציה והקונטרה־ריפורמאציה. וכל אלה עניינים חמורים. ביצולד נתן לי לקרוא בשעת הבחינה, בלא הכנה קודמת (à livre ouvert) ארבעה טפסטים: בכתבי־היתדות, בערבית, בחבשית ובסורית. רק בעברית לא בחן אותי: "זה יהא מגוחך" — אמר בעצמו... הוא הודה בפני, שמעולם לא היה לו דוקטוראנט, שיקרא בכל ארבע הלשונות הללו בלא הכנה, כבלשונות חיות. קונו פישר הציע לפני שאלה אחת מרכזית בתורתו של קאנט, וכשהשיבותי עליה כהלכה אמר: "מעתה אין לי עוד צורך לבחון אותך בקאנט; מה שאשאלך עוד אינו אלא 'קצת פיטפוט', כדי לצאת ידי חובת־בחינה". והוא צדק: מי שיודע את נקודת־המרכז של שיטה פילוסופית עמוקה שוב אין הוא צריך בדיקה בנקודות־ההקף שלה. ואריך מארקס הציע אף הוא שאלות מרכזיות חמורות; אלא שהן היו קשורות בעניינים דתיים נוצריים, שעסקתי בהן הרבה, ועל־כן השיבותי עליהן כהלכה הדיון על הציון שלי נמשך אך שני רגעים. כפי הנראה בלא וויכוחים הוחלט לתת לי את הציון הטוב ביותר שאפשר: Summa cum laude. זה היה מאורע בהיידלברג: לקבל ציון כזה אצל קונו פישר היה זוכה רק אחד ממאה נבחנים.

ומנהג היה באוניברסיטה של היידלברג, שלמחר אחר הבחינות היה

הנבחן בא להודות להבוחנים. להיבחן צריך היה בפראק וצילינדר וכסיוּת לבנות; ובתלבושת זו צריך היה לבקר את הפרופיסורים הבוחנים לאחר הבחינה.

קודם הלכתי אל קונו פישר. והוא, הגאוותן והקפדן, קיבלני בפנים מאירות וברכני, ש"יהא טוב לי בחיים". אֶריך מארקס היה חביב מאד והירבה להלל את תשובותי בשעת־הבחינה. ואולם ההפתעה הנעימה ביותר היתה לי בשעת ביקור־התודה אצל פרופיסור ביצולד, הבוחן במקצוע הראשי, שהיה באותו זמן גם הדיקאן של הפאקולטה ההיסטורית־הפילוסופית (המחלקה למדעי־הרוח שלנו). הוא לא רק קיבלני בשמחה ובחיבה אלא אף הציע לפני להישאר על־יד האוניברסיטה והבטיחני, שלאחר זמן מועט אתמנה לפרופיסור בתוכה.

— האמנם מועטים כאן הפרופיסורים הגרמניים ויש לאוניברסיטה בהיידלברג צורך ביהודי רוסי? — שאלתי, אפשר, בגילוי־לב גדול יותר מדאי.

ביצולד השיב נעלב:

— המדע אינו מבדיל בין עמים ודתות.

תשובה נאה זו עוררה אותי לתשובה ישרה זו:

— רוצה אני לעבוד בשביל עמי בלשונו — בשביל העלוב שבעמים והעזובה שבלשונות.

ואותה תשובה על אותה הצעה השיבותי גם לפרופיסור אדאלבּרט מֶרכּס (Mercx).

מֶרכס היה אחד מגדולי־המלומדים בזמנו. היו אומרים עליו, שהוא בקי ב־22 לשונות ובכל מיני מדעים. מפיו של פרופ' הרמאן שפירא שמעתי הלצה זו עליו: "שואלים: 'מה בין ה' אלהים ובין יועץ־הסתרים פרופיסור מרכס?' — ומשיבים: 'ה' אלהים יודע את הכל ויועץ־הסתרים פרופ' מרכס יודע את הכל יותר". — מרכס כתב מחקרים חשובים על השומרונים, על הנגינות והטעמים בכתבי־הקודש, חיבר דיקדוק סורי, חֶרסטומתיה בסורית חדשה וחרסטומתיה תרגומית, כתב על יסודות ההיסטוריה הכללית של תורת־המסתורין ועל הטכסט הקדום ביותר של ארבעת האוונגליונים, ועוד. הוא כתב ספר על איוב, ופרופ' דוד קאופמאן בביקרתו על ספר זה כתב: "לכל ייסודיו של איוב צריך הוא לסבול גם את פירושו של מרכס"...

מרכס הנוצרי היה מלמד תלמוד במחלקה התיאולוגית של האוניברסיטה בהיידלברג וסמסטר אחד שמעתי גם אני, מתוך סקרנות, את שיעוריו במסכת־גיטין. עברנו במשך הסמסטר על 11 דפים של מסכת זו, ואני צריך לומר, שלמדתי מתוך שיעורי־תלמוד אלה הרבה: ראשית, שבתלמוד

יש הגיון ולא פילפול; שנית, שאין צורך להשתמש בלימוד־התלמוד בבהן־היד הימנית; שלישית, שבלא ידיעת הלשון הסורית אין לבטא מלה תלמודית כהלכתה; רביעית, שההגיון התלמודי קשור בדרכי־המחשבה של התקופה, שבעלי־התלמוד חיו ופעלו בה, ועוד. מרכס חיבב אותי על ידיעותי בעברית ועל ש"אני מאחד במחקר המדעי הבנה יהודית והשכלה אירופית" (כך הגיד פעם את שבחי בפני). על כן באתי לספר לו, שעמדתי בבחינה. ואף הוא הציע לפני להתכונן לחיבור לשם האביליטאציה, ש"הרי אין ספק, שאתה צריך ויכול להיות פרופיסור בהיידלברג". ואף לו השיבותי, שאני רוצה לעבוד בשביל עמי ובלשונו. ותשובתי זו עשתה רושם על ביצולד ועל מרכס ושניהם מסרו אותה בתוספת של דברי־שבח לכל הפרופיסורים מכריהם.

אם טוב עשיתי, שדחיתי את הצעתם של ביצולד ומרכס? —

ודאי, אילו הייתי נעשה פרופיסור בהיידלברג היה כבודי גדול בירושלים. כל השערים היו נפתחים אז לפני, שהרי הגויים הכירו בי. אז לא הייתי יושב בתוך עמי, שיש לו "מנהג נאה" לבטל כל מה שהוא שלו ולהעריץ מה שבא עליו הסכמת־הגוי. הייתי כותב גרמנית ולא עברית, ואז היו העברים דוקה מכבדים אותי ביותר... ואולם איני מתחרט על שדחיתי את ההצעה. אילו הייתי כותב גרמנית היתה הספרות העברית מפסדת משהו. אילו הייתי עוסק רק במדע טהור בלבד ולא הייתי נלחם את מלחמת־הציוניות ועובד לשם תחית־לשוננו, אפשר, היה העם העברי חסר אחד מלוחמי התחיה המדינית והתרבותית. ומה בכך אם מפני־כן סבלתי מחסור וספגתי עלבונות? — את תעודתי בחיים מילאתי פחות או יותר והשאר אינו אלא ברק־שוא וצלצלי־שמע...

את היידלברג אני זוכר בגעגועים וקשה לי להשלים עם הרעיון, שבמשך כמה שנים השתלטו עליה חיות־הטרף של היטלר. בהפסקת שנה אחת ביליתי משנת תרנ"ז עד תרס"ב (1897־1902) בעיר קטנה ושלֵוה זו, שקסמו לי סביבותיה הנהדרות. היא היתה כולה אוניברסיטה. בכל פינה שפנית — מוסדות אוניברסיטיים, בתים של פרופסורים וחדרים של סטודנטים. שם למדתי 7 לשונות, שלא ידעתי קודם־לכן, וגם 8 לימודים שונים. שם קראתי עד לשכרון ספרים כמעט בכל ענפי המדע והספרות וכמעט בכל לשונות־אירופה. שם חיברתי, מחוץ ל"האדם הקדמון" ואת רוב ה"מילון של כיס", שכבר הזכרתי למעלה, גם את המחברת הראשונה על הספרות העברית החדשה (וואַרשה 1900), שחיברתי אותה רוסית דוקה כדי לעשות פירסום ללשוננו ולספרותנו בין אלה שאינם יודעים עברית, וכן גם את ספרי על "אחד־העם והציונות הרוחנית", שאף הוא נכתב רוסית מאותו טעם עצמו ונדפס קודם־לכן בירחון "ווסחוד" ואחר־כך יצא במחברת מיוחדת (פטרבורג

1900), ובהיידלברג פירסמתי גם מאמרים עבריים הרבה ב"המליץ", "הצפירה", "המגיד" ("השבוע") של פוכס, ב"ספרי־שעשועים" של יצחק פֶּרנהוף, שבהם נדפס (בחוברת ו', דרוהוביטש תרנ"ח, עמ' 3־17) אחד ממאמרי החשובים בעיני ("ספרות מקורית"), ב"האשכול" של גינצ'יג וביחוד ב"השלח" בתקופת עריכתו של אחד־העם, שאז פירסמתי ב"השלח" את רוב המאמרים המחקריים, שנתכנסו אחר־כך לספרי "יהדות ואנושיות", וחלק גדול מן המאמרים הביקרתיים, שנתכנסו לתוך ספרי "יוצרים ובונים". וב"השלח" נדפסו אז גם מאמרים פובליציסטיים משלי מעין המאמר "גבולות־הציונות" (השלח, כרך ז', עמ' 415־425), שבו באה לידי ביטוי ראשון שלילת־הגלות הגמורה שלי. ובהיידלברג כתבתי גם את הדיסרטאציה שלי, — בגרמנית כמובן, — שיצאה בתור ספר מיוחד בשם: Die messianischen Vorstellungen des Juedischen Volkes im Zeitalter der Tannaiten, ברלין 1904 (באמת קראקוב, 1903), שאחר־כך תירגמתיו בהוספות ותיקונים עברית והכנסתיו גם לתוך ההוצאה השניה של "הרעיון המשיחי בישראל" (ירושלים תרפ"ז). לספר יחיד זה, שכתבתי גרמנית, היתה הצלחה מרובה בין גדולי־החוקרים פרופ' יוסף הלוי פירסם עליו מאמר מצוין ברבעון Revue Semitique (משנת 1904 או 1905). ואֶמיל שו'רר, גדול החוקרים של הבית השני, לא רק פירסם עליו מאמר מפורט ומלא־שבחים ב־Orientalistische Literaturzeitung משנת 1904, אלא גם הזכיר אותו בהוצאה הרביעית של ספרו הגדול Geschichte des Juedischen Volkes zur Zeit Jesu Christi, Leipzig 1907, II⁴, 579—651 עשרות פעמים. ומי שישוה את הפרק על "התקוה המשיחית" שבהוצאה השלישית של שו'רר אל אותו פרק עצמו בהוצאה הרביעית שלו יראה, שבכמה מקומות שינה שו'רר את הרצאת מהותו של הרעיון המשיחי על־פי ספרי זה. ומאז יצא ספרי לאור לא היה חכם, בין יהודי ובין נוצרי, שעסק ברעיון המשיחי, שלא השתמש בספר זה ולא הזכיר אותו. ואילמלא הייתי כותב אלא ספר זה בלבד, ובגרמנית דוקא, ודאי לא היה מי שהוא מטיל ספק בדבר, שאני חוקר ומלומד וראוי לקתדרה בהיסטוריה. אלא שאסוני היה, שחוץ מספר זה כתבתי עוד ספרים בביקורת־הספרות ומאמרים על שאלות־החיים — ו"חטא כבד" כזה בשביל חוקר אי־אפשר ל"חכמי־אשכנז" שלנו (אף אם הם מצרפת או מאנגליה, ואפילו מרוסיה ופולניה) לסלוח בשום אופן.

ומיד אחר הבחינות, במקום לנוח, עבדתי עבודה מדעית קשה: העתקתי מכתב־היתדות ותירגמתי מאשורית לעברית בצירוף מבוא מפורט והערות הרבה את הכתובת הגדולה של סנחריב ופירסמתי אותה ב"השלח", כרך י"א (בכל שש החוברת). זה היה הנסיון הראשון, וכמעט היחידי, לתת את

המלות האשוריות לא בהעתק לאטיני, אלא באותיות עבריות, — מה שמקל גם על ההבנה וגם על ההשוואה של לשון שמנית צפונית אל הלשון העברית, שהאשורית קרובה אליה הרבה יותר מערבית. ודאי, יש בתרגום טעויות ודברים שנתיישנו; אבל הרי אסור לשכוח, שהתרגום נעשה בשנת 1902, לפני ארבעים ושלש שנים.

מהיידלברג נסענו, אשתי ואני, לא לאודיסה אלא לטרוקי, אל דודי האהוב, ר' אהרון קדש קלאוזנר, כדי לנוח שם מעבודתי הקשה בדיסרטאציה, בבחינה ובמאמר המפורט "כתבי־היתדות וכתבי־הקודש" (כתובת־סנחריב). אבל רוחי הצעירה והמלאה מרץ לא ידעה מנוחה: כתבתי אז בטרוקי את מאמרי המפורט על קאנט ושיטתו הפילוסופית, שנדפס תחילה ב"לוח־אחיאסף", תרס"ג (עמ' 307־329), ואחר־כך — ב"יהדות ואנושיות", הוצאה א' וב', וב"פילוסופים והוגי־דעות", II, 165—186.

בימים ב'־ח' באלול, תרס"ב (1902), נתוועדה ועידת הציוניים הרוסיים במינסק. גם הגברת קלוזנר וגם אני היינו צירים בתוכה. זכורני את הרושם הגדול, שעשה לילינבלום הזקן, אחד מיוצרי־התנועה הראשונים, כשעלה על הבמה וברך בשם ומלכות ברכת "שהחיינו". אחד־העם הרצה שם את הרצאתו המפורסמת על "תחית־הרוח", שעוררה התלהבות מרובה, ולאחר שנסתיימה הריע הקהל הגדול לקראת המרצה אחד־העם. וזכורני: הוא ירד מעל הבמה ופניו היו מלאים תמיה ואי־רצון כאחד. קראתי על פניו כאילו את דבריו של סוקראטס: "מה עשיתי רעה, שקליאון מהלל אותי?"... הוא הורגל להתנגדות ופחד מפני ההסכמה. ואמנם, בהמשך הוויכוחים דיבר שנית, ואז כבר צעקו לו "אנטי־ציוני!", "לא נכון!" — ונחה דעתו...

בועידת־מינסק זכיתי, למרות צעירותי, להיבחר ל"ועדה התרבותית" של החפשיים (אחד־העם הציע שתי ועדות תרבותיות, האחת לחרדים והשניה לחפשים־בדעות) ביחד עם אחד־העם, ביאליק, ואברהם אידלסון, העורך של ה"ראזסוויט". התאספנו פעמים אחדות, ואני נבחרתי למזכיר של הועדה, ואף נשתמרו בידי פרוטוקולים אחדים של ישיבותיה. אך אף אחד מאתנו לא היה מאנשי־המעשה, וההסתדרות הציונית לא נתנה לרשותנו שום סכומי־כסף לשם פעולות תרבותיות — ונתבטלה הועדה מאליה, מחוסר־אמצעים ומאפס־מעשה.

ובמינסק היה לי קרוב אחד, סאיט היה שם־משפחתו. הוא היה שען על־פי אומנותו; אבל לא שען פשוט היה אלא שען־אמן. די להזכיר, שהממשלה הצאריסטית, שלא היתה נותנת דריסת־רגל ליהודי בפקידות ממשלתית, מינתה אותו למשגיח על כל השעונים שבתחנות של מסילות־

הברזל ברוסיה הצפונית־מערבית. ביקרתי אותו ושמעתי מפיו סיפור נאה זה:

"לפני שנתיים, בשנת 1900, היתה התערוכה העולמית המפורסמת ב פ א ר י ס. רציתי גם אני להשתתף בה. עלה בדעתי ליצור שעון יוצא מן הכלל, שלא היה עוד כדוגמתו, ובוודאי אקבל בעדו פרס או אות־כבוד. עבדתי שישה חדשים רצופים. גמרתי אותו יום אחד קודם המועד הקבוע למשלוח חפצים לתערוכה. השעון היה כלול בהדרו. הייתי צריך רק לארוז אותו ולשלחו על־ידי הדואר. אך במקום זה עשיתי אחרת: בערב־היום שלפני המשלוח, בשעה 6, סעדתי סעודת־הערב, ואחר־כך העמדתי לפני את השעון שעשיתי וישבתי והסתכלתי בו משעה 7 בערב עד שעה 12 בלילה, בלא הפסק. ולאחר שהזנתי עיני בו הליטותי אותו בנייר נקי — והשארתיו בבית. לא שלחתי אותו לתערוכה: למה לי הפרס או אות־הכבוד? כלום לא די לי בהכרה, שעשיתי דבר נאה? — הסתכלתי בו חמש שעות רצופות — וזה היה שכרי... הנה השעון עומד עטוף עד היום, כמו שהיה אז. לא הראיתיו לשום אדם. ורק מזמן לזמן אני מתגנב לראותו שעה־שעתיים, פושט לשעה־שעתיים את העטיפה שעליו, מסתכל ומסתכל בו — וחוזר ועוטפו בנייר הנקי...".

מימי לא ראיתי אדם ראוי לשם "אמן" כשען פשוט זה, שאף לא ידע, מה זו "אמנות טהורה" ו"אמנות לשמה".

פרק י.

אני נעשה עורך "השלח". ימי־וארשה. ביאליק — עורך שני של "השלח". י. ל. פרץ. מעשה בפרץ ופרישמאן.

המצב החמרי של "השלח", שאחד־העם ערך אותו בשנות תרנ"ז־תרס"ב, לא היה מזהיר בכל משך ימי־קיומו; אבל בשנות תר"ס־תרס"ב הורע יותר ויותר. סיבות־הדבר היו, לדעתי, שתים, שהן חמש: האחת — האופי של היהדי, שהישן, אפילו אם הוא מצויין, נמאס עליו עד מהרה ותמיד הוא משתוקק לחדש, אף אם החדש הוא גרוע מן הישן; והשניה, מלחמתו של אחד־העם בציונות המדינית מצד אחד, בחרדים — מצד שני וב"צעירים" מטיפוסם של ברדיצ'בסקי וברנר — מצד שלישי, ומצד רביעי — יחסו השלילי לספרות היפה האמנותית הטהורה ותביעתו, שבעברית יהיו נכתבים בעיקר רק דברים, שיש להם יחס ישר או מעוקף אל היהדות. כל אלו ביחד גרמו לכך, שנתמעטו חותמיו בשנת 1902. בעלי־"אחיאסף" לא היו יכולים עוד לשאת בעול־ההפסד, ואחד־העם, בעל הנפש האצילה, הג'נטלמן האמיתי, לא היה יכול עוד לסבול, שיהא למשא על החברה היקרה לו. ועל־כן ביקש דרך להתפרנס לא מעריכה (מספרות עברית בלבד לא התפרנס אז — ואינו מתפרנס עד היום — שום סופר עברי זולת עתונאים). וכשהוצעה לפניו משרה הגונה בבית־המסחר של טה לרק"ז ווייסוצקי, קיבל את המשרה והתפטר מעריכת "השלח".

בעלי־"אחיאסף" התחילו מבקשים עורך בשביל "השלח", ובהסכמת של אחד־העם (לא שכפה על "אחיאסף", שיבחרו בי דוקה) הציעו לפני להיות עורך־"השלח".

בן 27 הייתי אז. והיו לי שונאים הרבה, שהרי מעולם לא שחיתי עם הזרם. ויותר משונאים היו לי מקנאים: בן 27 — והוא יהא ממלא־מקומו של הארי שבחבורת־סופרינו, אחד־העם!—היתה התנגדות עצומה לבחירתי. בין המתנגדים היו ד"ר שמריהו לוין, י. ח. רבניצקי ודרויאנוב. פרישמאן כתב במאמר בשביל "הזמן" הפטרבורגי, שעם מסירת "השלח" לידי קלוזנר נעשה בירחון" "ניתוח קטן": הוציאו ממנו את הלב ואת המוח (לא פחות ולא יותר!); אלא שהעורך של "הזמן", בן־ציון

כ״ץ, לא רצה להדפיס את הדברים. על כל פנים, המתנגדים לא השפיעו על אחד־העם ולא על בעלי־״אחיאסף״, שהפעיל שביניהם היה אליעזר קאפלאן — אדם מעניין, פיקח, חרוץ ומשכיל, עם מעלות גדולות וחסרונות לא־קטנים. אני נתמניתי עורך־״השלח״ לאחר שהסכמתי לקבל משכורת של עורך, שהיתה מחצה ממה שהיה מקבל אחד־העם, שאף משכורתו לא היתה גדולה ביותר.

מיד הודעתי בכרוז־מודעה, שאבטל את המחיצה בין ספרות כללית וישראלית ואקדיש מקום יותר לספרות יפה ולמדע טהור (בניגוד למדע הפופולארי, שחיבב אחד־העם, וד״ר ברנפלד היה הסַפָּק של ״מדע״ מסופק זה ב״השלח״). אחד־העם הקפיד על מה שכתבתי בכרוז; ואפילו הקפיד על ששמתי בשער ״השלח״ במקום המלים ״מכתב־עתי חדשי״ — מלת ״ירחון״ שחידשתי. הוא שלח לי אז את ״מכתבו אל עורך השלח״, שהדפסתי, כמובן, כמו שהוא, אלא שפירסמתי אחריו תשובה קצרה ומנומסת.

מובן, שנמצאו סופרים מן המפורסמים, שראו במה שעבר ״השלח״ לידי ירידה של הירחון החשוב. את כל הטענות, שטענו הם עצמם כלפי ״השלח״ של אחד־העם, שכחו או השכיחו. הרי תמיד ״הימים הראשונים היו טובים מאלה״ ו״אחרי מות קדושים אמור״. כשהיה אחד־העם עורך ״השלח״ קִבלו עליו וכשעבר ״השלח״ לידי הפנו את כל הקובלנות נגדי. זכורני, שהמבקר ח״י כצנלסון, הרב־מטעם באוריול, התנפל עלי ב״כרוניקה״ של ה״ווסחוד״ אפילו על שהדפסתי יצירות נפלאות כ״לביבות מבושלות״ של טשרניחובסקי ו״זקנים״ של ש. בן־ציון. ב״השלח״ שלי דוקה, ולא בזה של אחד־העם, השתתפו פרץ, נומברג, שלום אש, אנכי — ובכמה מאמרים ייחסו ל״השלח״ של אחד־העם את השתתפותם של כל הסופרים הללו וטענו, שאני דחיתי אותם... כדאי היה, שאיזה סופר רצין יעבור על כל 46 הכרכים של ״השלח״ וישוה את 36 הכרכים, שערכתי אני, אל 10 הכרכים, שערך אחד־העם, ואפשר, ימצא, שאין ירידה בכרכים שערכתי לא מצד הספרות היפה ולא מצד הספרות המדעית, לא מצד הביקורת ולא מצד הפובליציסטיקה. לא רק מבחר שירי ביאליק וטשרניחובסקי, יעקב כהן ושניאור נדפסו ב״השלח״ בשנות־עריכתי, אלא גם כמעט כל סיפורי ברנר ומבחר מאמריהם של ד״ר אהרנפריז וד״ר קלאצקין. ואני רואה זכות לעצמי, שכל עוד ש״השלח״ היה קיים לא היה סופר צעיר, שלא קירבתי אותו. אם הייתי מקבל מאמר, סיפור או שיר של מפורסם ושל מתחיל — תמיד הייתי מעדיף את המתחיל: המפורסם — דוקה הוא יכול להמתין. יכולים להעיד על כך אשר ברש, א. צ. גרינברג, א. שלונסקי, מנחם פוזנאנסקי, אליהו מייטוס, ד. א. פרידמאן, ועוד, ועוד. ו״השלח״ בימי־עריכתי

היה חי ועֵר, היה נ ל ח ם לרעיונות שלו ונותן מקום גם לדעות של אחרים, של מתנגדים פרינציפיוניים, כדי לברר וללבן את האמונות והדעות החדשות, ועל־ידי כך היתה משתקפת בו רוח־התקופה וניכרת בו אותה התסיסה הגדולה, שתססה היהדות בתחילת המאה האחרונה. במשך כמעט חצי־יובל שנים (1903־1927) נשא את דגל הלאומיות והציונות ביד רמה, ואף אחד־העם עצמו הוסיף לפרסם בו כמעט כל מה שכתב עד סוף־ימיו וסוף־ימיו של "השלח" עצמו. את "השלח" שבתקופת ארץ־ישראל הרגה המפלגתיות, שקשה היה לו לעמוד בה.

כדי להיות קרוב אל "אחיאסף", המוציא של "השלח", העתקנו, גברת קלוזנר ואני, את דירתנו ל ו ו א ר ש ה (בכסלו תרס"ג — סוף 1902) לאחר שהיינו זמן מועט באודיסה כדי להתראות עם אבותינו. בווארשה ישבנו שתי שנים ומחצה (מחורף תרס"ג עד קיץ תרס"ה, 1903־1905). שם ערכתי את "השלח", השתתפתי ב"הצופה" הווארשאי — העתון היומי המצוין, שנשתכח שלא בצדק — וערכתי גם כרך אחד של "לוח־אחיאסף" (תרס"ד), שנחשב לאחד מן המעולים שבאלמנחים אפילו לפי הביקורת השוטמת אותי. ב"לוח" זה פירסמתי את הביוגראפיות הראשונות של א ח ד־ ה ע ם ו ב י א ל י ק בצירוף הערכה של יצירותיהם ופעולתם, וכן כתבתי בו הרבה גם על סופרים אחרים (למשל, על ד ו ל י צ ק י) בחתימת "איש עברי".

גם ב"השלח" וגם ב"לוח־אחיאסף" אסרתי את המלחמה הקשה על ה צ ע ת־ א ו ג א נ ד ה, שעמדה אז על הפרק. א ו ס י ש ק י ן, שהיה בימי הקונגרס השישי בארץ־ישראל וניסה אז לארגן כאן את הישוב החדש, קרא למלחמה באוגאנדיות וטריטוריאליות ו ב ה ר צ ל, ב ן־ י ה ו ד ה ו ה ל ל צ י י ט ל י ן, שהיו בעד אוגאנדה. בווארשה נתרכזה אז התנועה של "ציוני־ציון", שנלחמה באוגאנדיסטים במאמרים, שנתפרסמו ב"השלח" וב"הצופה", אבל גם בכרוזים ובנאומים. במלחמה זו השתתפו השתתפות אקטיבית אליעזר קאפלאן וזאב גלוסקין בעלי־"אחיאסף", ל ו ד ו י פ ו ל ו א ל י ַ ש ֶ ב בעלי "הצופה", י צ ח ק ג ר י נ ב ו י ם, ח י י ם כ צ נ ל ס ו ן, שהיה מנהל־"השלח", וגם נ ח פ ר י ל ו צ ק י שאחר־כך נעשה ראש־ה"פולקיסטים", שונא־ציון ושונא־עברית. אני כתבתי את רוב המאמרים והכרוזים, נלחמתי ב"מגיני ההסתדרות", עוררתי את ביאליק לכתוב את הפיליטון שלו נגד האוגאנדיסטים, ובביתי היו כל האסיפות והדיונים בדבר האמצעים נגד האוגאנדיות והטריטוריאליות, — אסיפות ודיונים, שהיו נמשכים לפעמים עד אחר חצות, והגברת קלוזנר היתה דואגת, שהמתווכחים והמתדיינים לא יהיו רעבים וצמאים ולא יתייגעו בעבודתם הממושכת והקשה.

בקיץ שנת תרנ"ד (1894) הציע אחד־העם לפני הנדבן רק"ז ויסוצקי, שתמך בהוצאת "השלח", להוציא את "אוצר־היהדות בלשון עברית", שיהא אנציקלופדיה חינוכית בשביל משכילי־ישראל ולא רק אנציקלופדיה שימושית בשביל חוקרים ומלומדים. ההצעה מצאה, כנהוג בתוכנו, מתנגדים ומפריעים, ובסופו של דבר נסתלק ויסוצקי ממנה. ואולם לאחר 10 שנים, בשנת תרס"ד (1904), כשישבתי בווארשה בתור עורך "השלח", החליטו בעלי־"אחיאסף", שהם יגשימו את רעיונו הגדול של אחד־העם. והציעו לפני להיות העורך הראשי של "אוצר־היהדות", שהיה לו סניף בברלין ובראשו יעמוד ד"ר דוד ניימארק. הסכמתי להצעה זו של "אחיאסף" בשמחה, שהרי ראיתי ברעיונו של אחד־העם אמצעי חשוב להפצת־היהדות בקרב הנוער העברי. ואולם היה זה דבר בלתי־אפשרי, שאהיה העורך של כל "השלח" כולו וביחד עם זה אכין את כל הנצרך להוצאתו של "אוצר־היהדות". ולפיכך הצעתי לבעלי־"אחיאסף" ולאחד־העם, שיעבירו לווארשה את ח. נ. ביאליק, שמצבו החמרי באודיסה לא היה טוב ביותר, כדי שיהא הוא העורך של חלק הספרות היפה ב"השלח", ואני אערוך רק את החלק המדעי והפובליציסטי שבו, ויישאר לי פנאי בשביל "אוצר־היהדות".

ביאליק בא לווארשה. היינו ידידים עוד מאז ביקורו הראשון באודיסה (לא על מנת להתישב) בשנת 1896 (אם איני טועה); וידידותנו נתחזקה לאחר שכתבתי מאמר נלהב עליו ב"לוח־אחיאסף" תרס"ד, כנזכר למעלה. אני הערצתי אותו במידה אחת עם טשרניחובסקי, כשני צדדים של מטבע אחד — המטבע של התחיה התרבותית שלנו. ואף הוא כיבד אותי, כפי שנראה ממכתביו הראשונים. וכך ערכנו שנינו את הכרכים י"ג־ט"ו של "השלח", כל אחד את חלקו, בשלום ובהסכמה.

ובקיץ תרס"ד יצאנו לדור בכפר מרוזי, סמוך לווארשה, בתור קייטנים. שלשה חדשים ישב ביאליק בדירתנו ואכל על שולחננו. כאן כתב את "אַיך?", את "צפורת" ואת "דבר". כאן ראינו, הגברת קלוזנר ואני, את המשורר הגדול בשעת־יצירתו — והנה הוא כולו בוער באש ואיזו השראה עליונה יורדת עליו. ואי־אפשר היה שלא נעריץ אותו.

ואף־על־פי־כן בא הדבר באותו קיץ לידי חיכוכים בינינו. ואין לתמוה על כך. הרי שונים ומשונים היינו שנינו בכל חינוכנו, בכל דרכי־חיינו ובכל תפיסת־עולמנו. אני לא נתחנכתי ב"חדר" אלא מעט מאד, לא למדתי ב"ישיבה" ממש, לא הייתי מחובשי־בית־המדרש ולא אהבתי את וולוז'ין, כלומר, את הגלות וצורת־תורתה (את עצם התורה אהבתי לא פחות מביאליק), ואילו ביאליק — לא היה דבר, שמילא את לבו חיבה וגעגועים, כוולוז'ין וכבית־המדרש הישן. גם ישיבתי בחוץ־לארץ במשך

חמש שנים, גם חינוכה של אשתי, גם יחסינו זה לזו, — כל אלה היו רחוקים ממה שהורגל ביאליק לראות בסביבתו. וצריך לומר בגלוי: עד שבא ביאליק לארץ־ישראל לא היה שולל־הגלות, אף אם לא היה כמותו מכיר את ליקוייה של הגלות כיום ושונא אותם: מתחילה לא האמין בארץ־ישראל החדשה ואף לא בדיבור העברי. את ארץ־ישראל ראה כ"קבצנית הניזונית על חשבון חוץ־לארץ" — מה שהיה אז אמת במידה מרובה — ובדיבור העברי, ביחוד בגלות, ראה רק "אספורט" — ואף בזה היה הרבה מן האמת. אבל מתחילה לא ראה בחזון את עתידותיהם של ארץ־ישראל ושל הדיבור העברי. והיתה לו השקפה פסימיסטית על כל תנועת־התחיה ועל כל עתידו של עם־ישראל. ודאי, השירים "דבר", "אכן גם זה מוסר־אלהים", "קיראו לנחשים", ועוד, מתקרבים למדריגתן של תוכחות־הנביאים הנעלות ביותר. ואולם הנביאים הירבו גם בנבואות־נחמה — וכמה שירי־נחמה אתה מוצא אצל ביאליק?—והרי בימים הקשים לתנועת־התחיה דוקה היה גדול כל־כך הצורך לעודד את הדור הציוני, שעמד במלחמה קשה וארוכה בכל מיני מתבוללים ושונאי־ציון. והרי זו היתה גם סיבת התנגשותו של ביאליק עם אוסישקין (כמו שיוצא מתוך הוויכוח שביניהם, שנתפרסם בירחון הקטן "הגינה" של המנוח יחיאל האלפרין). נוסף על כך התיחס ביאליק בחיוב, ועל כל פנים בסבלנות, להז'ארגון ולה"יידישיסטים", שאוסישקין ואני נלחמנו בהם בכל כוחותינו; ומכאן באה הקטטה הגדולה, שפרצה בין ביאליק ובין אוסישקין ב"אגודת חובבי שפת־עבר", שהרבה היה אשם בזה רבניצקי, שהיתה לו השפעה מרובה על ביאליק ושהירבה הוא עצמו לכתוב אשכנזית־יהודית והיה "בעל־בית מתון" שונא כל קיצוניות, ומובן, שְׁשלילת הגלות, זו, שתארו מנדלי ושלום־עליכם, ויחס שלילי ללשון־הגלות, לשון־היצירה של שניהם, שהיו ידידיו, לא יכלו למצוא חן בעיניו. יהיה איך שיהיה, שונים היינו, ביאליק ואני, באופי, באמונות ודעות ובדרכי־החיים; וכְשֶׁישבנו בדירה אחת ואכלנו על שולחן אחד אי־אפשר היה שלא נבוא לידי וויכוחים, ועל־ידם — גם לידי חיכוכים.

פעם אחת, אחר וויכוח ארוך בדבר הגלות, ארץ־ישראל והאידישיסמוס, אמרתי לביאליק:

— אתה יודע, מה ההבדל בינינו? — אני אנסה להסביר אותו במשל: אילו היה נמצא כיום איזה הדריינוס קיסר, שהיה גוזר גזירה קשה להשמיד ולאבד את התנ"ך או את התלמוד, היית אתה בוכה על השמדת־התנ"ך ובוחר משתי הרעות הגדולות, שיישאר התלמוד, ואני הייתי בוכה על השמדת־התלמוד ובוחר משתי הרעות הנוראות, שיישאר התנ"ך.

ביאליק שקע במחשבות כמה רגעים ולסוף אמר: "צדקת!".

אני חושב, שבזה חשפתי את עצם השרשים של המחלוקת, שהתחילה בקייטנה מְרוֹזִי (סמוך לווארשה) והתלקחה ביתר עוז לאחר שנים, כמו שאספר באחד מן הפרקים הבאים. והיא מוכרחת היתה לפרוץ. ולא מטעמים אישיים. שום עלבון פרטי לא נעלבתי על־ידי ביאליק, ואני רק ידעתי להעריץ אותו ואת שיריו. ואולם שונים היינו כל־כך בכל! הרי שתי עובדות:

סיפר לי מ. בן אליעזר המנוח: פעם ישבה חבורה של סופרים עבריים באודיסה והתווכחה: מי גדול ממי — מופאסאן הצרפתי או צ'חוב הרוסי? — נתחלקו הדעות וכל אחד מנה את מעלותיו של אחד משני הסופרים. גם ביאליק השתתף בוויכוח זה והיה על צדו של צ'חוב דוקה: הוא יותר פשטן, פחות מטעים את הצד הפורנוגראפי, יותר מתרומם בהומור הרענן שלו על נושאי־סיפוריו. כך נימק ביאליק בהתלהבות יתרה את דעתו. ופתאום פסקה התלהבותו והוא ישב על מקומו ואמר באשכנזית־יהודית:

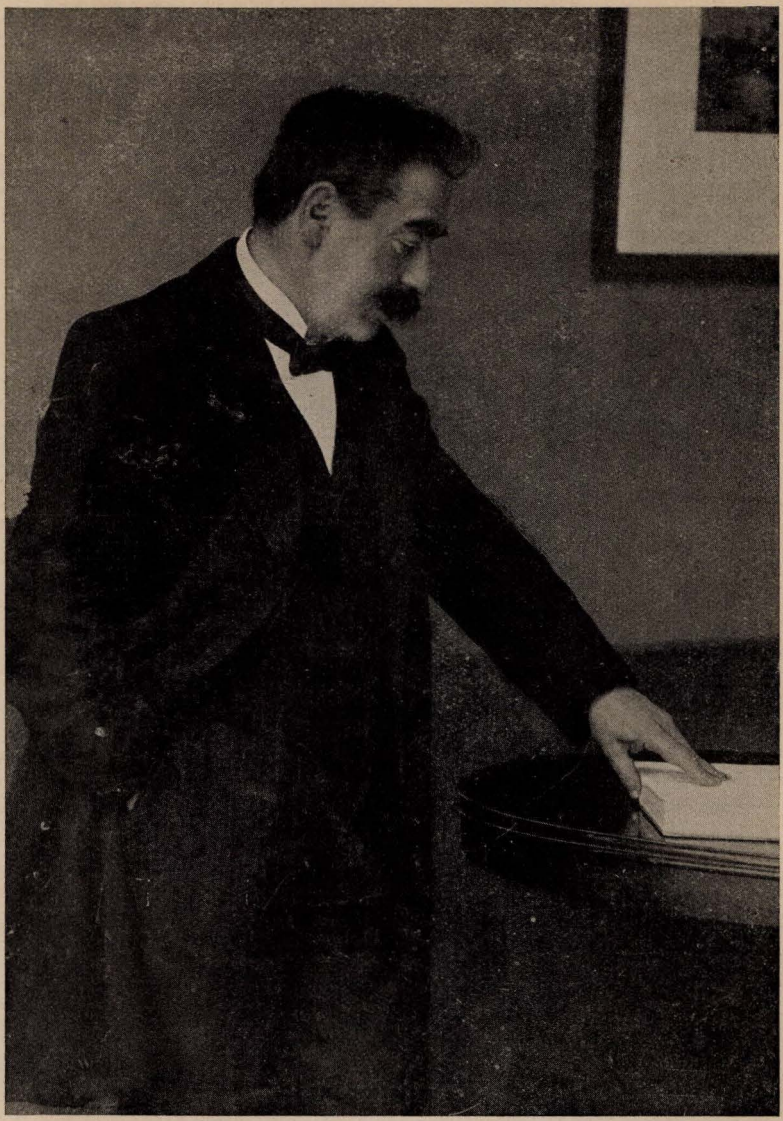
— תהא לי שנה טובה (די גוטע יאָהר זאל איך האבען) כמו שפסוק חומש ורש"י חשוב ממופאסאן וצ'חוב ביחד!

אפשר, יימצאו הרבה יהודים, ולא רק חרדים בלבד, שתשובה זו תהא תשובה של יהודי גדול בעיניהם. אני איני יכול, לצערי, לראותה כך. "פסוק חומש ורש"י" יקר גם לי, אבל לעולם לא אמוד אותו באמת־המידה של יצירות ספרותיות עולמיות. עצם־ההשוואה בין מופסאן וצ'חוב ובין "פסוק חומש ורש"י" מעולם לא היתה עולה על דעתי.

והרי מקרה ממין אחר:

ביאליק השתתף כמותי בקונגרס הציוני השמיני בהאאג בתור ציר מאודיסה. ובקונגרס זה, הראשון אחר חיסולה של הצעת־אוגאנדה ואחר הקרע של הטריטוריאליסטים, עמדה על הפרק הצעת־חוק, שהיתה צריכה למנוע מן ה"באנק הקולוניאלי" הציוני לעסוק בעבודות־התישבות מחוץ לארץ־ישראל. גם אוסישקין וגם אחד־העם ראו בהצעת־חוק זו עניין גדול וחשוב, ואוסישקין גייס בקונגרס את כל הצירים האנטי־אוגאנדיסטיים כדי שלא ייכנס לתוך התקנות של הבנאק סעיף, שיתן להגניב לתוכו עבודה לא בארץ־ישראל. והנה הגיעה שעת־ההצבעה, ומניין הקולות צריך להכריע את הכף לצדנו או לצד מתנגדינו, וכל קול היה יקר ועלול להועיל או להזיק. ואני מחפש בעיני את ביאליק, שיצביע עמנו ביחד — וביאליק איננו!

ההצעה נגמרה ברוב קטן לצדנו. כל עניינו היה בסכנה. ואני מחפש ומוצא את ביאליק ומתנפל עליו: כיצד יכול היה לחסור באולם־הקונגרס בשעת־הכרעה כזו?

י. ל. פרץ בשנת 1909

ועל כך הוא משיב ברצינות איומה:

— הייתי עסוק. היה לי עניין חשוב אחד.

— מה עניין חשוב יכול להיות כשהעבודה הציונית בסכנה?

— אבל גם ענייני היה חשוב ולא יכולתי אחרת.

הירפיתי ממנו. ודאי, היה זה עניין חשוב באמת.

והנה הוא מפנה את ערפו אלי ופונה לאחד ממכריו ואומר בקול נמוך:

— עניין חשוב באמת: שתיתי קהוה עם ד"ר קוראלניק...

וצוחק צחוק כבוש. ואני לא יכולתי לסלוח לו קלות־דעת כזו בשעה קשה כזו. ודאי, ממשורר אין לתבוע מה שתובעים מפובליציסטן ומעסקן ציבורי. אבל הרי ביאליק לא רצה להיות, כ ט ש ר נ י ח ו ב ס ק י למשל, רק משורר ב ל ב ד. הרי מורה־דרך ומנהיג רוחני רצה להיות — ואף היה במידה מרובה. וכלום מותר למנהיג ומורה־דרך לנהוג כך?

הזכרתי למעלה דרך־אגב, שביאליק יצא ב"הצופה" הווארשאי בפיליטון חריף נגד האוגאנדיסטים "מגיני־ההסתדרות", ש"הצפירה" היתה הביטאון שלהם. אחד מהם (אם איני טועה, היה זה מ נ ח ם נ ח ו ם ס י ר ק י ן — שלא להחליפו בד"ר נ ח מ ן סירקין!) התנקם בו וכתב בשם בדוי בהוספה השבועית ל"הצפירה" של שנת תרס"ד (או תרס"ג?) ביקורת חריפה וגסה על "משא נמירוב" (כיום "בעיר־ההריגה"). קראתי את הביקורת הטפשית והבלתי־צודקת — ולא עשתה עלי שום רושם: חירופים וגידופים וחידודים זולים. לתמהוני הגדול השפיעה על ביאליק הרבה. כאילו היה זה אתמול זוכרני, האיך בא לביתנו בווארשה, השתטח על גבי הספה, כולו מדוכא ומדוכדך־נפש ואמר:

— קלוזנר, קראת מה שכתבו נגדי?... קשה לי לסבול דברים כאלה. אם עוד שתים־שלש פעמים יתנפלו עלי — אחדל לכתוב.

— ביאליק, אינך מתבייש? — אמרתי לו —: דברי שטות וגסות כ א ל ה יכולים להשפיע עליך? להוכיח בדברים חריפים את כל האומה כולה אתה יכול, ואילו לשמוע דברים בלתי־נעימים עליך מפי "סופרים" ממדריגה שלישית אין בכוחך?

— כן, כך אנכי. איני איש־מלחמה במובן הרגיל. זה מפריע ליצירתי.

לא הוסיפו להתנפל עליו בספרות העברית, ולהפך, הירבו להללו, לשבחו ולפארו. ואני — תמיד יראתי מפני התהילות בסיטונות ולא ציירתי לעצמי יצירה בלא מלחמה, התנגדות והתנפלות מצדי־צדדים. מורגל בפי: "עושה חדשות — בעל־מלחמות". ועל־כן נדמה לי, כאילו ביאליק מצליח כל־כך מפני שאינו נלחם כל צרכו, מפני שהוא מחבב על הקוראים מה שחביב על הרוב — את היהדות הישנה, את "וולוז'ין" — את ה"חדר", את ה"ישיבה", את ה"חומש ורש"י", שפסוק אחד ממנו "יקר ממופסאן וצ'חוב".

ואני שאפתי ודחפתי לקראת יהדות חדשה, שתחבב את ה"חומש ורש"י" ביחד עם מופאסאן וצ'חוב (יותר נכון, ביחד עם אפלטון וגיטה וטולסטוי) ותשנא את הגלות עד כמה שאין בה מן האנושי־הנצחי שביהדות.

ואפשר, גרם לסיכסוכים שבינינו גם שינוי־אופי מוחלט. ביאליק היה אדם נוח לבריות והירבה להיטיב לבני־אדם: השתדל בעד זקוקים לעזרה, קירב סופרים צעירים. אבל מי שכתב את "דבר" ואת "בעיר־ההריגה" בהכרח שהיה בו מקשי־הלב. ואמנם, ביאליק עצמו סיפר לי פעם בהתגלות־לב מעשה נורא מצדו: פעם הילקה אותו ה"רבי" ב"חדר" שלא בצדק. הנער ביאליק נעלב מאד ושאף נקם. מה עשה? — היתה ל"רבי" עליה על גג ביתו, שבה היו שמורים עצים להסקה ביחד עם תבן ומספוא בשביל העז של ה"רבי". התגנב הנער אל הגג והצית את התבן ואת העצים — ואילמלא הוזעקו השכנים עם דליים של מים וכיבו את השרפה היה נשרף כל ביתו של ה"רבי".

ופעם הייתי עד־שמיעה לקשי־לב משונה מצדו.

באתי לבקר את ביאליק — ולא מצאתיו בביתו. בבית היו אמו של ביאליק — זו הפעם הראשונה והאחרונה, שראיתי את הזקנה, שהיה לה מראה טיפוסי של יהודיה ווהלינית קרתנית משנות־השבעים למאה שעברה — ואשתו של ביאליק. שתיהן היו מדוכאות מאד: הדבר היה אחר הפסח של שנת תרס"ה. והרי בימים 24־25 לאפריל היה הפוגרום בז'יטומיר, שאז נהרגו ונפצעו שם עד 120 יהודים, וכשיצאו 14 חברי־ההגנה מן העיירה צ'ודנוב לעזרתם של יהודי־ז'יטומיר — ובדרך עברו דרך העיירה טרויאנוב, הרגו האיכרים בטרויאנוב עשרה מהם. לגברת ביאליק נודע כל זה רק שעה אחת קודם שבאתי לביקור והיא סיפרה לי את הפרטים — וכולנו ישבנו מורדי־ראש כאבלים. ביאליק לא היה בבית: הלך לאיזה מקום.

פתאום נפתחה הדלת — וביאליק נכנס. הגברת ביאליק, מזועזעת כולה, סיפרה לו מיד מה ששמעה.

לתמהוננו הגדול ביאליק לא נזדעזע. קצת בכעס, כאדם שמטרידים אותו בדבר של מה־בכך, אמר:

— ובכן נהרגו עשרות אחדות מן הנמושות. הרי אנשים חשובים אינם נהרגים בפוגרומים ממין זה.

— חיים נחמן, מה אתה שח? — אמרה גברת ביאליק —: הרי קרוביך שם!

— כן, — התנער ביאליק כמו מחלום משונה: — על זה לא חשבתי כלל...

ונשתנה כולו. והתחיל מדבר בהתרגשות מרובה על הפרעות בכלל.

ואני רחוק אני כל־כך מהלך־רוח כזה! ולא יכולתי להשלים עם אי־יציבות רוחנית זו, שאפשר, מעלה היא במשורר, אך לא במנהיג־הדור. והרי הכתירו את ביאליק גם בכתר זה, שהוא עצמו לא רדף אחריו.

פעם נתקבלה חוברת של "השלח" ובה השיר המפורסם של ט ש ר נ י־חובסקי "לנוכח פסל אפולו". ביאליק קרא וחזר וקרא את השיר — ונתפעל ממנו. "דברים של טעם", "דברים של טעם!" — אמר וחזר ואמר על השיר כמה פעמים.

לאחר שעות אחדות בא לביתו ידידו ברוך לאדיז'נסקי מלא תרעומת על השיר: "היתכן, שיעז משורר עברי לכתוב: 'זקן העם — אלהיו זקנו עמו?' או 'ויאסרוהו ברצועות של תפילין'? — הרי זה חילול־השם, חירוף וגידוף כלפי השמים!".

וביאליק, במקום להתנגד לדברים אלה, הסכים ואמר:

— באמת השיר "טוב לכפרות"! (באשכנזית־יהודית: "עס טויג טאקע אויף כפרות").

ומאז היה מורגל בפי החוגים הקרובים לביאליק לומר בדרך הלצה: "דברים של טעם — טוב לכפרות".

מכאן — ו ר ק מ כ א ן בלבד — באו ה ח י כ ו כ י ם ביניהם, שהביאו לידי פירוד זמני, כמו שאספר באחד מן הפרקים הבאים. אחרי ימי־מרוזי לא בא פירוד כזה. אז נפרדנו בשלום והוספנו לעבוד ביחד ב"השלח" גם בווארשה וגם אחר־כך באודיסה, כמו שאספר להלן.

בווארשה לא נתקרבתי לסוקולוב מפני שסוקולוב היה אז מתנגד גמור לאחד־העם לאחר שהוא, סוקולוב, נהפך אחר הקונגרס הראשון ממתנגד לחיבת־ציון לציוני מדיני קיצוני ו"הצפירה" שלו שימשה מקום־קליטה לכל מיני ההתנפלויות של"מגיני־ההסתדרות" והאוגאנדיסטים־הטריטוריאליסטים על אחד־העם ואוסישקין, וסוקולוב לא מיחה בידם. והמאמר הכתוב בעפרון והנגמר בקצה המחודד של דף־המחברת, שסיפרתי עליו למעלה, נשתמר בזכרוני ודחה אותו מעלי, עד שגם בחג־יובלו לא השתתפתי ולא שמתי לב לדרישות של ה"נימוס" וכתבתי בעצם ימי־החג מאמר־חריף — אפשר, חריף יותר מדאי — נגדו ב"השקפה עברית", שהייתי כותב ב"השלח" בקביעות.

גם אל ה"צעירים" הווארשאיים, ש ל ו ם א ש, נ ו מ ב ר ג ודומיהם, לא יכולתי להתקרב מפני שהתנגדתי ליחסם החיובי לאשכנזית־יהודית וליחסם השלילי לתנועה הציונית. ומחמת יחס שלילי זה לציונות ומפני כל "יפי־הרוחניות" של ד ו ד פ ר י ש מ א ן לא יכולתי להתקרב גם אליו. ואולם הוא

דחה אותי מעליו בהחלט מפני מעשה נורא ממש, שהיה בינו ובין י. ל. פרץ.

לי. ל. פרץ ולאשתו ובנו ל ו צ י א ן נתקרבנו, אשתי ואני, עד מאד למרות מה שגם פרץ לא היה ציוני כלבי (אמנם, לא היה גם שונא־ציון וספקני כשלום אש, נומברג ופרישמאן) והיה סופר אשכנזי־יהודי לא פחות מעברי, ואפשר, יותר מִכֵּן. ישבנו בווארשה ברחוב אחד (צְגְלִיאֶנה), במרחק של שני בתים, ולא זזה ידי מתוך ידו במשך שתי שנים ומחצה. היינו מבקרים זה את זה לעתים קרובות, היינו מדברים על כָּל ועל כּל, והיינו מתווכחים, אך לא מתקוטטים. הוא פירסם דברים חשובים הרבה ב"השלח", ויש בידי חוברת של "השלח" (כרך י"ג), שעמודים אחדים ממנה (עמ' 305 ועמ' 321־323) מלאים תיקוני־לשון בעצם כתב־ידו של פרץ. ודרך אגב: המאמר הביקרתי־הפיליטוני הנחמד "לבני־הנעורים" החתום "אוהב ילדים", שב"השלח" (כרך י"ג, עמ' 473־476), הוא של פרץ. הוא חיבב אותי, למרות שינוי־דעותינו, והתייחס בידידות מרובה להגברת קלוזנר. הרבה שמענו מפיו אמרות קולעות כחיצים, מחוכמות ומלאות בינת־הלב, משפטים חריפים על ענייני ספרות וחיים ועל משוררים, סופרים וסתם בני־אדם, וספר אפשר היה למלא בכל אלה. הוא היה חריף ומחודד בחיים כמו בכתביו, בעל דמיון עז, אנוכי מאד, אוהב חיים וכבוד ותהילה. היה בזבזן ואוהב־כסף כאחד. לא היה קטן־נפש והיה מקורי בכל הליכותיו. ביאליק היה אומר עליו, כמו על אוסישקין: "הוא אינו אדם גדול, אבל גברא רבה" (ברוסית большой человек ולא великий человек; והרי גם באנגלית אפשר להבדיל בין a great man ובין a big man). דיבורו של פרץ לא היה הגיוני, מודרג ושיטתי, אלא היה זה דיבור קופץ מעניין לענין, מלא ברקים ובזקים, חריף וחד, אֶפוֹריסטי ופעמים פאראדוקסאלי. ואם לא תמיד היה נכון מה שאמר, הרי היה זה תמיד מלא עניין וחידוש. מחשבתו לא היתה מובעת בדרך דיסקורסיבית: היא היתה אינטואיטיבית ביסודה ועיקרה, אף אם גם חשבון היה בה לפרקים. אבל עם כל מקוריותו היה פֶּרץ מושפע מאד מכל מה שקרא בלשונות־העמים, ביחוד מן הספרות החדשה שבחדשה, המודרניסטית הקיצונית. פחד־מות פחד מפני הפשוט, הרגיל, המקובל, ה"בעל־ביתי", הבאנאלי והפיליסטרוזי. פעם אמר לי על אדם אחד, שנחשב בווארשה למשכיל והוגה־דעות:

— מה לי להגיד לך עליו עוד? די שאוֹמַר, שיש לו גראמופון!

ואף בחייו לא היה נוהג מנהג של "בעל־בית". הרהיטים שבדירתו היו מוצטים והיו מודרניים שבמודרניים, ובכל יום שני וחמישי היה מחליף אותם ומשנה את מקומותיהם בתוך חדרי־ביתו. ספרים לא היה אוסף כלל, וכשהיה מקבל ספר היה נותן אותו במתנה למפר הראשון, שבא לביתו, אף אם הספר

היה מן הספרים החשובים ביותר. לא רק את העתונים, שבו נדפסו המאמרים, הפיליטונים והשירים שלו, לא היה מכנס, אלא אפילו לא את הירחונים והקבצים, שיצירותיו נתפרסמו בהם. היה גוזר מתוך העתונים והחוברות של הירחונים ומתוך הקבצים את העמודים, שבהם נדפסו היצירות, ומדביק אותם באלבום מיוחד עשוי לכך — ואת העתונים והחוברות ואת הקבצים היה זורק או נותן אותם במתנה לכל מי שנפגש עמו ראשונה.

מימי לא שמעתי מפיו דברי־שבח על איזה סופר, משורר או חוקר מן הכותבים עברית או אשכנזית־יהודית: היה רק מבליט את המומים שבכל הנחשבים ל"גדולים" ו"גאונים". וביחד עם זה היה מושפע שלא מדעת מכל אלה שהירבה לבקר את חיבוריהם. פעם אמר לי:

— אל תפרסם דבר זה כל עוד אני בחיים. אבל לך אודה על האמת: כשאני קורא דבר מצוין בספר של אחד מאומות־העולם — מיד מתעוררת בי התשוקה לעשות כ מ ת כ ו נ ת ו בעברית או ביידיש.

ד ו ד פ ר י ש מ א ן הפריז על המידה כשקרא לפרץ פלאגיאטור ממין מיוחד, שגונב דברי־שירה וצובע אותם בצבע חדש כדי שלא יכירו בגניבתו. פרישמאן רצה להוכיח את אמיתותה של דעתו זו על־ידי מה שהישוה את שיר־האהבה של פרץ בקובץ הקטן והנחמד "העוגב" לכמה וכמה שירים ב"ספר־השירים" (Buch der Lieder) של ה י י נ ה; וכבר הוכחתי במאמרי "שירי־אהבה" (האשכול, 1 [תרנ"ח], 54־71 — כשנדפס מאמר זה ב"יוצרים ובונים", 2, 152־164, קיצרתי בכל דברי־הפולמוס עם פרישמאן), שאין הדבר כך. אבל אין להכחיש מה שאמר פרץ עצמו על עצמו. הרי "חורבן בית־צדיק" של פרץ, שנדפס ב"השלח" תחילה ואחר־כך עיבד והרחיב אותו פרץ עצמו באשכנזית־יהודית, נתחבר תחת השפעתה של הדראמה המפורסמת של ב י ר נ ס ו ן Ueber die Kraft ("למעלה מן הכוח"). מובן, שפרץ לא היה חֶקְיָן פשוט. זכורני: לאחר הפסקה של כמה חדשים מיום שנדפסו בכרך י"א שני ההמשכים הראשונים של "חורבן בית־צדיק" הביא לי פרץ את סוף־הדראמה, שנדפס בכרך י"ב. העיפותי עין על פניו — ונבהלתי: הוא היה כולו שחור משחור ושטוף־זעה. לֵאות איומה נסתמנה בכל רשמי־פניו. לא יכולתי להבין מה גרם לכך: הרי חשבו את פרץ לאחד מקלי־הכתיבה מפני שהירבה לפרסם סיפורים קטנים ונאים. הוא הבין לתמהוני הבלתי־מובע ואמר:

— מה שקל להיכתב אינו כדאי להיכתב. יצירה חשובה באמת באה מתוך מאמצים.

שמחתי לשמוע זאת מפיו של פרץ לאחר שאני עצמי באתי לידי מסקנה מעין זו: בזעת־אפיך תיצור יצירה. אלא שלמדתי מאחד־העם "למחות את הזעה", כמסופר למעלה.

מטבעו היה פרץ עליז ושמח ואוהב־חיים. ואף־על־פי־כן כמה פעמים אחר שיחה בדבר יצירותיו, שנהנה מהן הוא עצמו והיה מתפאר בהן וחושב, שהן עולות על כל מה שנוצר בספרות היפה העברית והאשכנזית־יהודית שבימיו, היה נעשה עצוב פתאום ושואל:

— ומה לאחר כל זה?

כלומר: מה תכליתם של דברים? לאן ללכת ומה להוסיף ולעשות לאחר שאתה יודע, שאין תכלית ומטרה לכל מה שיוצר האדם ואין ממש בכל זה,— שהכל חולף ועובר כצל וכחלום והכל הולך ומשתכח? — —

ועם כל פסימיסמוס עמוק זה היה פרץ מתפעל מכל תופעה חיונית, היה דומע את דמעות־העשוקים, היה מצר בצרתה של דלת־העם, ומפני־כך אף חשבו אותו ה"בונדאים" לאחד משלהם, ואפילו ישב שלשה חדשים במאסר בתור סוציאליסטן.

הרבה דיברתי עמו על ציוניות וסוציאליסמוס. דומה, שהיה בנידון הציוניות כמנדלי: שמח על הלאומיות העברית, עד כמה שאינה קלריקאלית ושוביניסטית, שמח על מפעלי־התחיה בארץ־ישראל (עד הוא סיפורו "מנגינת־הזמן"), אבל לא האמין בחיסול־הגלות על־ידי הציוניות וחשב, איפוא, שפתרונה של שאלת־היהודים יבוא על־ידי משטר סוציאליסטי בכל תפוצות־הגולה, משטר של שיוויון וצדק.

ואף־על־פי־כן אמר לי פעם:

— כלום אתה חושב, שאני מאמין, שהסוציאליסמוס יפתור את כל השאלות שבעולם? — הרי יש, למשל, שאלת ה"בתולות הזקנות". בֶּבֶל חושב, שאין זו אלא שאלה כלכלית: אם יהא לחם לכל תהיינה כל הבחורות נשואות. ואני חושב, שכאן יש סבך פסיכולוגי, ששום משטר סוציאליסטי לא יתירנו.

דומה, שהיה פרץ יותר ציוני ממה שחשב הוא עצמו ופחות סוציאליסטי ממה שחשבו אחרים.

פעם שאלתיו:

— הרי התחלת לכתוב עברית ולמה פנית פתאום אל אשכנזית־יהודית?

ועל זה השיב:

— בזה אשם סוקולוב.

— ?

— פעם מסרתי ל"הצפירה" סיפור קטן, שבו מנשק הבחור את הבחורה האהובה שלש נשיקות. והנה החזר לי הסיפור בטענה, שאי־אפשר להדפיס ב"הצפירה" סיפור "פורנוגראפי" כזה, שבו בחור מתנשק עם בחורה שלש פעמים! שלש פעמים!!! — ואז אמרתי לעצמי: ספרות, שבה שלש נשיקות

נחשבות לפורנוגראפיה, לא כדאי לעבוד בתוכה. ופניתי אל אשכנזית־יהודית.

קרתנות זו לא היה אירופי זה יכול לסלוח לספרותנו של אותם הימים. ומי יגלה עפר מעיניו וירָאה, לאיזו "דרגה" של פורנוגראפיה הגיעה ספרותנו כיום הזה!

עם דוד פרישמאן לא היו לפרץ יחסים טובים מעולם. פרץ לא כיבד את פרישמאן ופרישמאן לא כיבד את פרץ. פרץ חשב את פרישמאן לריק מכל רעיון ציבורי ולאומי, לשטחי ובלתי־ישר, ופרישמאן חשב את פרץ למגנב־דברים, לפלאַגיאטור ולבעל־"פוֶזה", שאין תוכו כברו.

אני באתי בדברים עם פרישמאן רק מעט. לא אהבתי את יחסו השלילי — ולפעמים גם הציני — לכל דבר. בכל שאיפה אידיאלית ראה רק פניה פרטית. העולם היה מתחלק אצלו לשני סוגים של בני־אדם: לתמימים־טיפשים ולפיקחים־מנולים. אחד־העם היה בעיניו "תמים", כלומר, טיפש מאמין באמת ובתמים באיזו "פנטסיה", ששמה ציוניות, ואילו הרצל היה בעיניו של פרישמאן שארלאטאן פיקח, שרוצה לקנות לו פירסום על־ידי מה שהוא מטעה את העולם היהודי בהצלחות דיפלומאטיות. כך הגיד לי פרישמאן בפירוש פעם אחת בשיחה פרטית. וכשנזדעזעתי לשמוע דברים כאלה אמר בצחוק ציני:

— תמים אתה, אדוני (כלומר טיפש), ואינך מכיר את החיים. שנים תעבורנה ותראה, שאין אדם חכם ומפורסם, שאין שכרו בצדו, ושאין צדיק בעולם, שאין צדקתו "לשמה", כלומר, לשם פרנסה או כבוד...

מכאן נבע יחסו השלילי של פרישמאן אל הציוניות, מפני־כן קרא לליליינבלום, במאמרו המפורסם נגד ליליינבלום ובעד גורדון, בשם "שוטה שאינו מרגיש", ומפני־כן כתב על ביאליק, ששירי־החזון שלו אינם אלא זיוף וחיקוי בלתי־טבעי לנבואה הישראלית, שאף היא עבר זמנה: כל הפתוס הנבואי של ביאליק אינו אלא מלאכותי. מה שעורר אותי לכתוב את מאמרי החריף נגדו בשם "יפי־הרוח" (השלח, כרך כ"ג, עמ' 289־297) ומה שלא שכח לי פרישמאן כל הימים, ובמקום שהיתה לו אפשרות לבעוט בי — בעט ובעט בגסות יוצאת מן הכלל.

ופעם הייתי עֵד־ראיה ועֵד־שמיעה לשיחה אחת בין פרץ ופרישמאן, שלעולם לא אשכח אותה.

הדבר היה בביתו של הצנזור נחמיה זק"ש בווארשה. לא הייתי רגיל לבוא בדברים עם הצנזור, שגורלו של "השלח" היה תלוי בו: לזה היה דואג אליעזר קאפלאן, מבעלי "אחיאסף". אבל קרה המקרה, שנחמיה זק"ש זה שמע מספרים בשמי, שמצאתי פיסול בתרגום האשכנזי־היהודי של

ה"היסטוריה העממית של היהודים" ל ג ר ץ, שהוציא זק"ש: בתרגום היה איזה עניין של צלבים ביום הכיפורים, שהרגיזני מאד. זק"ש פחד, שדברים כאלה על התרגום יזיקו למכירתו, והזמין אותי לביתו לשם בירור. וכשבאתי אל הצנזור מצאתי שם את פ ר ץ ואת פ ר י ש מ א ן משוחחים ביניהם.

בירור־הדברים ביני לבין זק"ש לא ארך הרבה: זק"ש הודה, שצדקתי בטענתי, והבטיח לתקן את התרגום במקום שהראיתי על פיסקה משונה ומסוכנת שבו. אז ניגשתי אל פרץ ופרישמאן ושמעתי שיחה משונה זו ב"קונגרס־דייטש":

— פאַני פרץ! — אומר פרישמאן —: בקובץ "החץ", שהוציא אדוני, כתוב, שלחינם טיפלתי בתרגום ספרו הגדול של ל י פ ר ט: "תולדות־השלמת־האדם", בעוד שיש ספרים חדשים וטובים מספר זה במקצוע של הסוציולוגיה. ואני תאב לדעת, אילו הם הספרים ה"טובים יותר" הללו?

פרץ השיב בנחת:

— הרי ספריהם של ל י ט ו ר נ ו, של ב א ר ט, ועוד.

— חה־חה־חה! חה־חה־חה! חה־חה־חה! — התפרץ פרישמאן בצחוק גדול של שחקנית על במת־התיאטרון: לא ידעתי, שפאַני פרץ מוכשר לבדות שמות, שלא היו ולא נבראו, מניה וביה!

פרץ לא השיב כלום על כך לפרישמאן, ואך פנה אלי ואמר:

— מוטב, שהיה פרישמאן סוטר על לחיי.

והפנה אל פרישמאן את ערפו ויצא מן הבית.

אבל מה שאספר להלן על מה שאירע בין פרץ ופרישמאן יש לו ערך לא רק להכרתם של שני הסופרים המפורסמים בספרותנו. מאורע זה קשור בפוגרום של ק י ש י נ ו ב ובשיר "על השחיטה" של ב י א ל י ק.

ומעשה שהיה כך היה:

בשנת 1899 יסדה חברת "אחיאסף" עתון שבועי באשכנזית־יהודית בשם "דער יוד". מתחילה היה ערוך על־ידי י. ח. ר ב נ י צ ק י ואחר־כך עברה עריכתו לידיו של ד"ר י ו ס ף ל ו ר י א, מי שהיה אחר־כך מנהל־החינוך בארץ־ישראל. העתון היה יוצא, מחוסר רשיון רוסי, ב ק ר א ק ו ב, אבל עורכו ד"ר לוריא ישב ב ו ו א ר ש ה.

בשנת 1903 נוסד ב פ ט ר ב ו ר ג העתון היומי באשכנזית־יהודית "דער פריינד", וד"ר יוסף לוריא הוזמן להיות אחד מעורכיו בתנאי שיפסיק את הוצאתו של העתון "דער יוד". ד"ר לוריא קיבל את התנאי והסכים לעבור מוואַרשה לפטרבורג.

ד"ר לוריא היה אדם נבון, משכיל וחביב על חבריו הסופרים. הוחלט, שכולנו, הסופרים העבריים והאשכנזיים־היהודיים (אז כתבו רוב הסופרים בשתי הלשונות), נצטלם עמו ביחד ותהא זו מזכרת־כבוד לו מחבריו

הסופרים. וצריך היה, כמובן, שכל הסופרים הללו יתכנסו למקום אחד ומשם ילכו ביחד עם ד"ר לוריא לאטֶליֶה של הצלם.

ובאותם הימים התחתן דוד פרישמאן בבחורה עשירה וקיבל נדוניה הגונה, ועל־כן יכול היה לשכור לו דירה נאה ומרווחת ולרהט אותה ברהיטים יפים. ולפיכך הוחלט להתכנס בדירתו ומשם לילך אל הצלם.

מכיון שפרץ ואני דרנו ברחוב אחד, בבתים סמוכים זה לזה, כאמור למעלה, הלכנו אל דירתו של פרישמאן ביחד. וכשניגשנו אל הדלת התפרץ פרץ בצחוק גדול, דחף אותי במרפקו לצד הטבלה המודבקת על הדלת ואמר:

— הביטה!

והנה על הדלת מודבקת כרטיס־ביקור ועליה מודפסות המלים: "דוקטור דוד פרישמאן"—והרי ידענו כולנו, שפרישמאן לא קיבל תואר־דוקטור מעולם: למד כמה שנים בברסלאו — ועזב את האוניברסיטה בלא שהשלים בה את חוק־לימודיו.

הרגשתי כאילו בלעתי צפרדע. ומפי התפרצו המלים:

— כמה זה לא יפה!

ופרץ לא פסק מלצחוק.

— זהו פרישמאן כולו — אמר —: הדוקטור היה נחוץ לו כדי לקבל נדוניה הגונה.

אני לא צחקתי: קשה היה לראות בקלקלתו של סופר עברי כשרוני ומפורסם, אף־על־פי שידעתי, שפרישמאן אינו מצטיין במוסריות קפדנית בכמה דברים.

ולאחר זמן מועט פירסם פרץ פיליטון ב"הצופה" ובו כתב בקירוב: "שלשה מיני דוקטורים יש בעולם: ד"ר לרפואה, ד"ר לפילוסופיה וד"ר פרישמאן".

וכשנכנס פרץ לביתנו לאחר שנדפס פיליטון זה אמרתי לו, שלא טוב עשה: אין להשתמש בחייו הפרטיים של הסופר לצרכיו של פולמוס ספרותי.

פרץ לא הסכים לדעתי, ושעה ארוכה השתדל להוכיח לי, שמכיון שאני מודה, שהסופר ויצירותיו דבר אחד הם, כמו שביררתי במאמרי "השתלמות מוסרית והכרה שכלית" (יהדות ואנושיות, תרס"ה, עמ' 94־108, הוצאה ג', תש"א, עמ' 16־32), הרי שחובה מוטלת על הסופרים, מורי־העם ומדריכיו, להתאים את החיים הפרטיים שלהם אל מה שהם מטיפים לעם. וסופר, שאינו נוהג כך, חובה מוסרית היא להוקיע נגד השמש את מעשיו הפרטיים המכוערים.

הסכמתי לרעיון בכללו, אך לא הסכמתי, שהספרות חייבת לטפל בפרטים אישיים כנוסחתה של כרטיס־ביקור שעל הדלת. ולסוף הוספתי:

— פרישמאן לא יסלח לאדוני את ההלצה שבפיליטון. הוא ינקום ממנו את נקמתו!

וכך היה לאחר זמן מועט.

אנו עומדים בשנת 1903. בפסח של אותה שנה פרץ הפוגרום בקישינוב. היהדות נזדעזעה כולה. ונזדעזע, קודם כל, המצפון של העם— המשורר ביאליק. הוא כתב לאחר זמן קצר את השיר המזעזע "על השחיטה" ושלח אותו אלי להדפיסו ב"השלח" (ביאליק עדיין לא עבר אז לווארשה וישב באודיסה).

קראתי את השיר — ועשה עלי רושם עצום. אלא שחשבתי, שהצנזורה הצאריסטית לא תתן להדפיסו ב"השלח".

וכשקיבלתי עלי את עריכת "השלח" התניתי עם אליעזר קאפלאן מ"אחיאסף", שהמשא־והמתן עם הצנזור יתנהל על־ידו. קאפלאן ניסה לדבר עם הצנזור הווארשאי הנזכר, נחמיה זק"ש — וזה פחד אפילו לקרוא את השיר— ולהתיר אותו לדפוס גם לא עלה על דעתו. אז החליט קאפלאן לפנות אל הצנזור הפטרבורגי, המומר לאנדאו, שהיה עליון על כל שאר הצנזורים העבריים ובתור מומר היה "נאמן" על הממשלה יותר מהם. קאפלאן שלח לו את השיר בצירוף 25 רובלים וביקש להתירו. אני הייתי מסופק, שיותר שיר חריף כזה, ועל־כן העתקתי אותו בכמה העתקות והראיתי אותן לסופרים שונים, וביניהם גם לפרישמאן ופרץ.

כבר סיפרתי, שפרץ הגיד לי הוא עצמו, שהוא נוטה לעשות "כמתכונתו" של כל דבר מקורי, שקרא בספרות. וחוץ מזה, מכיון שאף פרץ לא האמין כמותי, שיותר שירו של ביאליק לדפוס, התחכם — כך הגיד לי — וכתב בפיליטון אחד ב"הצופה" בשם "משוט בארץ" (נדפס מחדש ב"כתבי י. ל. פרץ", הוצאת "דביר", X, 165־166), שכאילו נמצאה באוקספורד ה"מגינה הי"א" ל"מגינות־ישראל", ו"היא כתובה בעצם ידו של בירון ממש" — ופרץ מפרסם כביכול את "מגינת־היהודים — אל טיטוס" של בירון, שבאמת אינה אלא חיקוי אל השיר "על השחיטה" של ביאליק, שאז עדיין לא נתפרסם בדפוס. רק לאחר חדשיים החליט הצנזור לאנדאו להתיר אותו לדפוס תחת השם "שמים, בקשו רחמים עלי" (הוא החרוז הראשון של השיר) במקום "על השחיטה" ובחילופו של ביטוי חריף אחד ("הֲנֵף גרזן" במקום "דמי מותר" — "השלח", XI, 475).

ראה פרישמאן את החיקוי לשירו של ביאליק, שפירסם פרץ — וכאן מצא בעל־חוב מקום לגבות את חובו.

בווארשה היה בן־אביגדור, בעל "ספרי־אגורה" והוצאת "תושיה", מוציא גם שבועון באשכנזית־יהודית בשם "יידישע פאלקסצייטונג". העורך היה אברהם מרדכי ספקטור, המספר האשכנזי־היהודי; אבל הסופר,

שכל כבוד־השבועון נשען עליו, היה דוד פרישמאן. ותנאי הותנה בין פרישמאן ובין בן־אביגדור וספקטור, שכל מה שפרישמאן יתן לעתון, חייבים הם לפרסם בלא זכות־דחיה וזכות־שינוי. ופרישמאן היה נותן בעתון זה מדי שבוע בשבוע מאמר פובליציסטי־פיליטוני נאה, שבו היה דן על כל ועל כל.

והנה אני שומע, שפרישמאן השתמש בחיקוי של פרץ כדי לשפוך על פרץ קיתון של שופכים ולהוכיח, שאמנם צדק הוא, פרישמאן, שקרא לפרץ בקשר ל"העוגב" בשם "גנב ספרותי" ו"פלאגיאטור".

הצטערתי על חילול־כבודו של פרץ, שהפעם, ודאי, עשה מה שעשה רק בכוונה טובה — להציל שיר־מחאה נגד הפרעות מצפרניו של הצנזור הצאריסטי. אבל אמרתי לעצמי: מידה כנגד מידה! פרץ עלב את פרישמאן ופרישמאן התנקם בו. שניהם כאחד טובים.

ואולם אירע דבר, שזיעזע את כל לבי ונפשי.

באותו קיץ, תרס"ג (1903), ישבנו בקייטנה בכפר רוּדַה־גוּוּבְּסקַה הסמוך לווארשה. ושם ישבו כקייטנים גם פרץ ואשתו. פרץ היה עובד בקהילה היהודית שבווארשה, כידוע, והיה בא אחר הצהרים ממשרד־הקהילה לקייטנה כדי לנוח שם, ולמחר היה חוזר לעבודתו. בשעות אלו שלאחר הצהרים היינו נפגשים בביתו או בביתנו והיינו הולכים לטייל ביער־הארנים הנחמד שעל־יד הכפר, משוחחים ומתווכחים, מחליפים דעות ושמועות ומתכנים תכניות ספרותיות שונות, שרובן לא נתגשמו.

והנה פעם, בשעת טיול־ביער, שוחחנו על נושא "ישן־נושן וחדש תמיד" — על הנוער והזיקנה. ופתאום אומר לי פרץ:

— אתה חושב, שאתה הצעיר ואני הזקן. לא נכון הדבר. הבה נתחרה בריצה!

פרץ היה אז בן 52 ואני — 29; הוא היה גוץ ושמן ואני ארוך ורזה כמקל. וצחקתי בלבי על הצעה משונה זו. אבל פרץ עמד על הצעתו; והתחלנו רצים בתוך היער. מובן, שהוא נשאר מאחורי. ופתאום אני שומע במרחק־מה ממני אדם נושם בחזקה. הפניתי את פני — והנה עמד פרץ במרוצתו, פניו אדומים כדם, כולו שטוף־זעה ונשימתו כבֵדה מאד, כנשימתו של חולה־קַצֶרֶת. עמדתי מיד. ראיתי, שכאן נעשה משגה חמור מצדו של פרץ ושאסור היה לו, בגילו ובקוֹמפְּלֶקציה הגופנית שלו, להתחרות עם צעיר רזה שכמותי.

הוא ישב עיף ומזיע על ספסל שביער ואני על־ידו. לא הוספנו לדבר והוא נפטר ממני בשלום והלך לביתו לנוח.

למחר בשש בבוקר השכם דופקים על דלת־חדרנו. בשעה מוקדמת כזו נהגו ברוסיה לבוא רק לשם חיפוש של הַבְּלֶשת. ירדתי ממיטתי מלא

פחד — והנה לקראתי גברת פרץ. אשה אלגאנטית ומשכלת זו, שעוד כשמלאו לה שמונים שנה היתה מהדרת ומתהדרת בתלבשתה, עכשיו היתה לבושה איזו שמלת־בית ישנה ועטופה מטפחת פשוטה. ובלא לומר שלום אמרה בקול־זעקה:

— קומו! פרץ הולך למות!

קל לשער מה שנעשה עם הגברת קלוזנר ועמי. התלבשנו איך שהוא ורצנו אל ביתו של פרץ. והנה לפנינו מחזה נורא כזה: פרץ שוכב על מיטתו במכאובים קשים, פניו הוורודים תמיד הם בעלי צבע שחור כשחור־האדמה, ידיו ורגליו מכווצות וכמעט מעוקמות מגודל־הכאב ועל פניו המעוותים נסתמן צער, שאין ביכלתו של אדם להביעו בדברים... הריצה ביער של אתמול הזיקה לו מאד מפני שהיה בעל לב חלש, כרוב השמנים־הגוצים.

הרגשתי בי איזו אשמה. הן אמנם, לא אני הצעתי לפניו לרוץ אלא הוא לפני. אף־על־פי־כן גרמתי למצב הנורא שלא מדעתי. סוף־סוף לא הייתי צריך להסכים להצעתו ולדעת מראש, שריצה כזו מסוכנת היא לו.

כל היום עבר על שנינו, על הגברת קלוזנר ועלי, בריצה לדעת, מה שלומו של פרץ. בצהרים הוטב לו קצת והרופא המקומי דרש, שיחזור פרץ לדירתו בווארשה. נסענו לַלַוותו. ובתחנת־ווארשה פגשנו — בפרישמאן. הוא הסתכל בתמהון בפרץ החולה ובנו. בארתי לו, שפרץ קיבל התקפת־לב מסוכנת, והלואי שלא יקרה אסון. פרישמאן ניענע בראשו בצער — ונסע לדרכו.

וכשבאנו לווארשה עם פרץ נזכרתי בדבר הפיליטון הגס של פרישמאן נגד פרץ. מיד שכרתי עגלה ונסעתי אל בית־המערכת של "יידישע־פאלקס־צייטונג". מצאתי שם את בן־אביגדור, את א. מ. ספקטור ואת העובד במערכת ישראל שאף, שכתב סיפורי־ילדים נאים. סיפרתי להם מה שאירע לפרץ ואמרתי, שבמצב כזה אסור להדפיס פיליטון גס של פרישמאן נגדו.

על כך השיבו לי בן־אביגדור וספקטור כאחד:

— ודאי אסור. אלא שיש לנו חוזה עם פרישמאן לפרסם כל מה שהוא מוסר לנו לדפוס.

— אבל — אמרתי בתום־לבי —: הרי פרישמאן ראה את פרץ במצב נורא, ולא יתכן, שימצא שעה נוראה זו דוקה כשרה לחישוב חשבונות של נקמה עם פרץ.

— גם אנו חושבים כך, — אמר ספקטור: — אלא שנצטרך לבקש רשות מפרישמאן, שידחה את הדפסת הפיליטון שלו.

וכמובן מאליו, לא היה לי ספק כְּלָשֶׁהוּ, שפרישמאן ידחה את ההדפסה עד שיבריא פרץ.

לתמהוני הגדול ולהתמרמרותי הגדולה יותר ויותר נדפס הפיליטון של פרישמאן בעתון "ידישע פאלקסצייטונג" כמו שהוא — "על קרבו ועל כרעיו ועל פרשו"...

ולא עלה אף על דעתי, שפרישמאן אשם בזה. חשבתי, שספקטור היה מחוסר־חומר, או אף לו היו חשבונות עם פרץ (ובאמת גם אותו עלב פרץ ב"הצופה"), ועל־כן פירסם את הפיליטון המגונה למרות המצב הגופני החמור של פרץ.

ושוב נסעתי אל המערכת ומצאתי בה את ספקטור ואת שאף. התנפלתי עליהם על פירסום־הפיליטון. והנה ספקטור נשבע בחייו והעיד על עצמו את שאף, שהוא, ספקטור, התחנן לפני פרישמאן לדחות את הדפסתו של הפיליטון — ופרישמאן לא הסכים ואמר:

— פרץ יכול ליהרג, יכול להיות כפרת־כולנו — אין זה מעניין אותי! הוא עלב אותי עלבון גס ואני צריך לנקום בו. אם לא תדפיסו את הפיליטון בגליון הבא — שוב לא אוסיף לכתוב בעתונכם.

וספקטור הוסיף:

— הרי אדוני יודע, שהעתון נשען על הפיליטונים המצויינים של פרישמאן, ומצבו החמרי של העתון לא־טוב, ואם פרישמאן יעזוב אותו לא יהא העתון יכול להתקיים.

וישראל שאף אישר את דבריו של ספקטור בדבר המשא־ומתן שלו עם פרישמאן.

לא אמרתי כלום. אך בלבי החלטתי, שלאחר מעשה כזה לא אוסיף לדבר עוד עם פרישמאן עד עולם. הוא מת בשבילי.

ואולם לסיפור מזעזע זה יש "פינאל" מצחיק.

פרץ נסע לווינה, התרפא במאריינבאד, כמדומה לי, וחזר בריא פחות או יותר. ושוב היינו נפגשים. וכבר ידע את כל התנהגותו המכוערת של פרישמאן.

והנה פעם אחת הלכנו, הגברת קלוזנר, אני וד"ר שמריהו לוין, שהוזמן לביתנו לסעודת־ערב, ל"קאפֶה בריסטול" שבווארשה. ושם מצאנו את פרץ ואשתו יושבים ושותים קהוה. נלוינו אליהם שלשתנו ושוחחנו שיחה כללית. ופתאום נכנס פרישמאן, ניגש אל פרץ — ומושיט לו את ידו. ופרץ לחץ את ידו של פרישמאן.

רק אשת־פרץ אמרה:

— לבני־אדם שכמותו איני מושטת יד.

פרישמאן, מבויש ונבוך, עזב את השולחן.

שאלתי את פרץ:

— כיצד יכול אדוני להושיט יד לאדם, שעשה מה שעשה פרישמאן?

פרץ התפרץ בצחוק הסארדוני הרגיל שלו:

— אדם כפרישמאן — מה מידו תיקח? מי דורש מוסריות והגינות ממנו?

אני לא כן חשבתי. אני כיבדתי בפרישמאן את הסופר הכשרוני, שיש בו ניצוץ של זעם מוסרי, של אי־רצון ואי־מנוחה. ומפני־כן דוקה האשמתיו כל־כך ופסקתי מלהפגש עמו ומלדבר אליו. וכך היה עד יום־מותו. מסופקני, אם ידע, מה סיבת־הדבר. כי מעולם לא בארתי לו דבר זה. ודאי חשב, שכעסתי על עקיצותיו המכוונות נגדי במאמרים ופיליטונים שונים. לא ידע, שמעולם לא השפיעו עלי קטנות כאלו. השפיע עלי רק מעשה נורא זה, שהיה פרישמאן מוכשר לעשות לאדם, שראה אותו חולה מסוכן ושנחשב בעיני־כולנו כהולך למות. וכל זה — בשביל עלבון טיפשי בפיליטון.

ידידותי עם פרץ נמשכה עד ו ע י ד ת־צ׳ ר נ ו ב י ץ, שבה הצביע פרץ, שהאשכנזית־היהודית היא, אמנם, לא הלשון הלאומית (בה״א הידיעה, כלומר, הלשון הלאומית ה י ח י ד ה) של עם־ישראל, אבל היא לשון לאומית של עם־ישראל. ראיתי בהחלטה כזו סכנה ללשון העברית ולכל הרעיון הציוני השלם, — מה שנתאמת אחר־כך כשהבולשוויקים והיבסקציה הכירו באשכנזית־יהודית את הלשון הלאומית ה י ח י ד ה של ישראל ורדפו — ומוסיפים לרדוף — את הלשון העברית בתור לשון לאומית של ישראל דוקה.

והרי פרץ ידע את האמת ונתכוין למרוד בה.

כבר סיפרתי פעם ב״הדואר״ האמריקני ה י ו מ י (משנת תרפ״ב, כמדומה לי — אין הגליון בידי), שביום שמת ח י י ם ז ל י ג ס ל ו נ י מ ס ק י כשהוא זקן מופלג (בן תשעים וארבע היה במיתתו וכבר היה ״עובר ובטל״) הלך פרץ אל הלוויה — ואני חליתי אותו יום ולא הלכתי. פרץ חזר מן הלוויה ונכנס לבקרני.

ראיתיו עצוב ומדוכא. שאלתיו:

— כלום מצטער אדוני על פטירתו של זקן מופלג זה, שדעתו לא היתה שפויה עוד?

— שטות! — אמר פרץ וניענע בידו לאות־ביטול —: מי זה יצטער על כך? — על אחרת אני מצטער: הייתי בבית־הקברות והתהלכתי בין המצבות. וראה זה מצאתי: שמונים למאה מן המצבות חרותות בעברית בלבד, 15 אחוז — בעברית וגרמנית או בעברית ופולנית, ועוד 5 אחוזים בפולנית בלבד או בגרמנית בלבד. ואולם באידיש לא מצאתי אף מצבה אחת בכל בית־הקברות הגדול (הדבר היה בשנת 1904 — אחר־כך נשתנה המצב). ודאי, יש הפרזות בשבחים, שמשבחים את המתים בכתב שעל־גבי הקבר; אבל סוף־סוף בני־אדם הם בבית־הקברות, לנוכח המות, רצינים

יותר ואמיתיים יותר מבחיים הרגילים. ואם לא נמצא יהודי, שיחרות את הכתב על גבי הקבר של אביו או אמו באידיש, אות הוא, שאידיש לא נחשבה בעיני־היהודי ללשון בכלל, וללשון לאומית על אחת כמה וכמה.

והאיש, שאמר את הדברים הנכונים הללו, יכול היה לאחר שנים מועטות להצביע בעד הכרתה של האשכנזית־יהודית כלשון לאומית של עם־ישראל! — דבר זה לא יכולתי לסלוח לו. וכשעברנו לחוץ־לארץ דרך ווארשה זמן ידוע אחר ועידת־צ׳רנוביץ נכנסה רק גברת קלוזנר לביתו של פרץ וקיבלה ממנו צילום נאה של דמותו בחתימת־ידו — אני לא נכנסתי אליו ולא ראיתיו עוד עד יום־מותו.

ואף־על־פי־כן מקורי ויחיד־במינו היה האיש ויקר וחביב לי זכרו הנעלה. ובכל התנגדותי לכמה מדעותיו כתבתי עליו 5 מאמרים מלאי כבוד והערצה, שארבעה מהם נקבצו ב״יוצרים ובונים״, חלק ב׳ (עמ׳ 125־164). ודמותו המופלאה חקוקה על לוח־לבי עד היום.

פרק י"א.

המהפכה הרוסית הראשונה. "אוצר־היהדות". הקונגרס הציוני השביעי. ימי פרייבורג ולוזאנה. "גן־עדן תחתון". ראשיתו של "ישו הנצרי". נקמת־ההיסטוריה.

אחר המפלה הגדולה של רוסיה הצאריסטית במלחמת רוסיה־יאפאן התחוללה "תנועת־השחרור הרוסית" הראשונה בתחילת שנת תרס"ה, ובכן עוד בסוף שנת 1904. עדיין הייתי אז בווארשה ועבדתי הרבה לשם סידור ה"חוברת לדוגמה" של "אוצר היהדות", שיצאה רק לאחר כשנתיים ("אוצר היהדות", חוברת לדוגמא, ווארשה תרס"ו). בה באו לא רק מאמריהם של אחד־העם וניימארק ומאמרי שלי על מהותו, תכניתו ועיקריו של "אוצר־היהדות", אלא גם 4 דוגמאות של מאמרים בשביל "אוצר־היהדות": "עיקרים" של נימארק, "פרושים" של אֶלבוגן, "עמוס" של צ"פ חיות ומאמרי המפורט "ספרים חיצונים" — העבודה המדעית המפורטת הראשונה בעברית על נושא זה. את כל המאמרים הללו ערכתי, ובמאמרו של חיות אף הוספתי 4 פרקים שלמים (ג'־ו') ואף הוספתי בו ביבליוגראפיה מפורטת. מפני המהומות והשביתות, שקמו ברוסיה בשנות 1904־1906, לא יצאה התכנית היחידה־במינה של "אוצר־היהדות" לפועל. ואף הורע אז מצבה של הספרות העברית בכלל.

כי על־ידי התגברותה של תנועת־השחרור הרוסית הכללית גברו גם המפלגות השמאליות בין יהודי־רוסיה. והמפלגות הללו היו או סוציאליסטיות טהורות, מתנגדות לציוניות ניגוד מוחלט ושונאות לא רק את ארץ־ישראל ואת הלשון העברית אלא גם כל שאיפה לאומית־מדינית עברית, כ"הבונד", שביסס את כל הלאומיות הישראלית על אבטונומיה אישית ליהודים בגולה ועל הדיאלֶקט הגרמני־היהודי, או מפלגות חצי־סוציאליסטיות וחצי־ציוניות או חצי־סוציאליסטיות וחצי־טריטוריאליסטיות כ"ציוניים הסוציאליסטים" (ס.ס.—"סיוניסטים־סוציאליסטים"), כ"פועלי־ציון" שמאל וכ"הסיימיים" (שה־עמידו את קיום־היהדות בגולה על כעין פארלמנט—"סיים"—יהודי מיוחד). חלק מהם הכיר בצורך במדינה יהודית מיוחדת לשם האפשרות המהירה יותר של פרוֹליטאריזאציה, שאינה אפשרית כל עוד שהיהודים אינם אומה

ከዳ ወርሃ ነሐሴ ዘመነ ማርቆስ ዓ.ም 1906

נורמאלית במובן הכלכלי — וזה אפשר רק בארץ מיוחדת, אבל לא בציון דוקא; וחלק מהם היה גם בעד ציון, מפני שרק בה אפשרית פרולטאריזאציה זו, אבל התיחס בחיוב ל"לשון העממית" — האשכנזית־היהודית — כאל לשון לאומית של ישראל, ואת העברית סבל בצדה, או אף לא סבל כלל. הצד־השוה שבכל המפלגות הללו היה — יחס של זילזול וביטול לדת־ישראל ולכל דבר קשור במסורת ובהיסטוריה הישראליות, כי על־כן חבריהן "מהפכנים" הם ובאו להפוך משורש את כל ההיסטורי, המסור והמקובל. בקיצור: התחילה בין הנוער דיהיסטוריזאציה, — כמו שקראתי לה במאמרי "הסכנה הקרובה" (השלח, XV, 419־431), — שהלכה ונתקרבה לדינאציונאליזאציה והביאה בסופה לידי העובדה המשונה, שרוסיה הסובייטית הכירה כלשון לאומית לישראל בז'ארגון הגרמני ורדפה — ומוסיפה לרדוף או, על כל פנים, לדחות — את הלשון העברית, את דת־ישראל ואת הרעיון הציוני—כל מה שהוא היסוד והבסיס ההיסטוריים של היהדות.

ובמצב־רוחות כזה אין לתמוה, שבא שיתוק גמור לספרות ולעתונות העבריות. בשנת 1904 נתקשר "השלח" ב"הצופה" הווארשאי בחוזה מיוחד, שעל־פיו ניתן "השלח" לחותמי־ה"הצופה" כפרס במחיר מועט; ומיד הגיע מספר־החותמים של "השלח" לשמונת־אלפים, — מה שלא היה לשום ירחון עברי מעולם. ואולם בימי המהומות והשביתות הופסקו גם "הצופה" וגם "השלח" ביחד עם כל שאר העתונים העבריים. לא היה לי עוד מה לעשות בווארשה — וחזרנו לאודיסה.

למעלה הזכרתי, שהייתי פעיל מאד באירגון של "ציוני־ציון" (אף שם זה הוא שלי) וכתבתי את כל הכרוזים ואת כל המאמרים החתומים בשם "ציוני־ציון". בחורף 1905 השתתפתי בועידת־וילנה, שאירגנה את המלחמה באוגאנדיות בראשותו של אוסישקין. ולפיכך טבעי היה הדבר, שאשתתף בכנסית־פרייבורג, שקדמה לקונגרס הציוני השביעי בבאזל, — זה הקונגרס הראשון אחר פטירתו של הרצל, שצריך היה להציל את הציוניות מן הסכנה של האוגאנדיות והטריטורי־טוריאליות. גם הגברת קלוזנר היתה ציר בכנסיה זו ובקונגרס זה. המלחמה היתה קשה. צריך היה להלחם באישיות כזנגוויל, כהלל ציטלין וכד"ר נחמן סירקין. הייתי, כמו ברוב־הקונגרסים, חבר של ה"ועדה המתמדת" של הקונגרס וזכורני, שישבנו בה ודנו על האפשרויות להפטר מן הטריטוריאליסטים. הדיון נמשך 14 שעות רצופות בלא הפסקה, בלא סעודת־צהרים וסעודת־ערב, ורק הגברת קלוזנר היתה מכנסת לי מאחורי הדלת פרוסת־לחם בחמאה. ואחד מחבריה הנלהבים של "ועדה מתמדת" זו

ושל השלמים שבין "ציוני־ציון" ובין המתנגדים הקיצונים לאוגאנדיסטים ולטריטוריאליסטים בקונגרס זה היה — ד"ר י. ל. מאגנס! — ומי פילל ומי מילל אז, שהוא יהא נעשה פעם אחד מן המינימאליסטים בציוניות! — אפשר, מפני שאני זוכר אותו כציוני שלם כל־כך קשה לי עד היום לראותו כאנטי־ציוני כמו שרואים אותו שאר הציוניים המדיניים הקרובים לי בהשקפותיהם (עד כמה שאינם כופרים בחשיבותו של הצד הרוחני שבציוניות).

הקונגרס השביעי נגמר בניצחון של "ציוני־ציון". את המלחמה הקשה ניהלו אוסישקין וחבריו, אך לניצחון סייע בעיקר — נורדאו, שאף מתחילה לא היה לבו שלם עם הצעת־אוגאנדה והגן עליה רק על־פי בקשתו של הרצל. הרצל מת — ונורדאו חזר לציוניות הטבעית, הארצישראלית. הלב רק כאב על שבקונגרס השביעי הגיעו הדברים עד לידי הקרע הטריטוריאליסטי ואיבדנו אישיות כזנגוויל וכהלל ציטלין.

אני נלחמתי קשה בימי־הקונגרס ולפניו — עד שחליתי. ואז החלטנו לשאול בעצתו של פרופיסור־לרפואה מפורסם, ביימלר, בפריבורג (בברייזגאו), לא רחוק מבאזל. זה היה רופא בעל־אינטואיציה ורחוק מחמדת־ממון. בלא שהגדתי לו הכיר בי, שהייתי ציר לקונגרס בבאזל, ולאחר שתי בדיקות מצא, שמחלתי היא העיפות. ולפיכך סידר לי "דיאטה" ויעץ לי לשבת בכפר גונטרסטאל על־יד פריבורג. זה היה מקום נהדר. מסביב — יער־ארנים, שהתרומם על מדרונו של הר תלול ומרהיב־עין. מזמן לזמן היו יורדות מן ההר־היער צביות צעירות, קלות־מרוץ ובעלות עיני־איילה תמימות ופחדניות, היו קרבות אל הכפר, כמעט ניגשות אל חדרנו — ובורחות בבהלה למראה פני־אדם. שם, בכפר נחמד זה, בילינו שני חדשים (סוף הקיץ, 1905). סוף־הקיץ היה גשום, והגשמים פעלו עלי פעולה לא־טובה. באתי אל רופאי הפרופיסור ושאלתי:

— אפשר, כדאי לי להעתיק דירתי למקום אחר?

לתמהוני השיב הפרופיסור:

— לא. מכיר אני את טבעם של המלומדים והסופרים שכמותו: מוטב שיסבול מן הרטיבות ולא יסבול מהעתקת־דירתו, שתוציא אותו ממסלולו.

נדהמתי לראות, כמה הכיר אדם זר זה, שלא קרא שורה משלי וראה אותי רק פעמיים, את עצם־טבעי.

בתחילת־הסתיו של אותה שנה (תשרי תרס"ו — אוקטובר 1905) עברנו ללוזאנה, שהרי לא היה לנו מה לעשות ברוסיה: "השלח" פסק אז ושום עתונים עבריים לא יצאו כסדרם מחמת המהומות והשביתות ברוסיה. בחרנו בלוזאנה, בשוויצריה הצרפתית, מפני שבאיזו הרגשה סתומה הרגשתי, שלא

טוב הדבר, שקיבלתי את כל תורתי באוניברסיטה גרמנית. זוהי חדצדדיות וחדגוניות. יש להוסיף על דרכי־העיון הגרמניות דרכים אחרות, שונות מאלו — את דרכי־העיון של הצרפתים. מפני פאריז פחדתי: זכרתי, שלא היתה לי אפשרות להתמכר ללימודים בברלין, מפני שעיר גדולה מפזרת את הדעת ומאַבדת את הזמן ואת הכוחות. ללמוד ולכתוב אפשר בעיר קטנה דוקה, כהיידלברג. ואם יש לבחור באוניברסיטה צרפתית של עיר לא־גדולה, הרי טוב לבחור באוניברסיטה של אחת מערי־שווייציה הצרפתית — בז'נבה או בלוזאנה. ובחרתי בלוזאנה מפני שלשם העתיק דירתו מהיידלברג שאול טשרניחובסקי. דבר זה משך אותי לשם, כמו שמשך אותו מה שלמדתי אני בהיידלברג.

ישבנו בלוזאנה שנה ורבע (מתשרי תרס"ו עד טבת תרס"ז, סוף 1905 וכל 1906). שמעתי שם שיעורים בפילוסופיה וספרות, התעניינתי בתנועות־החירות של עמים שונים, שלוחמיהן נתרכזו בז'נבה הקרובה, קראתי את מבחר־ספריהם של הסוציאליסטים והאנארכיסטים, ביקרתי אסיפות והרצאות של כל מיני מפלגות קיצוניות ושמעתי וויכוחים של פְּלֶיכאנוב ולֶנין, של חסידי־טולסטוי ושל חסידי־קראפוטקין. שם גם קראתי את כל כתביו הפובליציסטיים־הפילוסופיים של טולסטוי, שהיו אסורים ברוסיה. חוּשְׁבָני, שימי־לוזאנה נתנו להתפתחותי ולהשכלתי לא־מעט. מובן מאליו שהשתלמתי כאן בלשון ובספרות הצרפתיות. רק חסר אני את הכשרון לדבר בלשונות, שאני קורא בהן בקלות, ועוד היום קשה לי לדבר צרפתית, אנגלית ואיטלקית, שאני קורא בהן כמו בעברית, רוסית וגרמנית השגורות על־פי.

מלוזאנה הייתי בא לשם הרצאות לְבֶרן ולז'נֶבה. להרצאה אחת זכיתי לנסוע ולהשתתף בה ביחד עם מנדלי ועם בן־עמי. זוהי אותה הרצאה, שבדרך אליה אמר מנדלי לבן־עמי, שנתפעל מן ה"בריכה" של ביאליק ולא נתפעל מן "כחום היום" של טשרניחובסקי:

— הֶרגע־נא! — אף בגן־עדן זה מתהלך אלהים לרוח־היום!

וכבר סיפרתי דבר זה בזכרונותי על מנדלי בספרי "יוצרים ובונים" (חלק שני, עמ' 122).

קראתי אז הרצאה ברוסית על מנדלי בנוכחותו, ואחר־כך קם מנדלי וקרא מתוך כתביו באשכנזית־יהודית. זוהי היתה קריאה של שחקן מלידה. כל תנועה, כל עֲוִיָה, כל חידוד והלצה עוררו צחוק הוֹמֶרי בין מאות הסטודנטים והסטודנטיות, שנתאספו באולם גדול. לסוף גדל הצחוק כל־כך, עד שמנדלי מוכרח היה להפסיק את קריאתו באמצע, לקול מחיאות־כפים סוערות ובלתי־פוסקות.

אבל כשם שלא אשכח נשף זה של עונג גדול כך לא אשכח עוד נשף אחד של צער עמוק.

הימים היו ימי־עליה לסוציאליסמוס הרוסי וימי־ירידה לציוניות. בברן היו ציוניים הרבה, אבל כפלי־כפליים היו שם הסוציאליסטים מישראל, שכל אחד מהם היה שמאלי מחברו — "שמאלי מן השכל הישר", היינו אומרים אז — והיה שוטם ומבזה את הציוניות. כדי לתקן את המצב ולרכוש נפשות לרעיונגו הלאומי הוחלט לסדר "נשף של וויכוח" (soirée contradictoire) בין ציוניים ובין סוציאליסטים. בברן למד אז ד"ר מוסינזון. הזמינו מז'נבה את ד"ר דניאל פאסמאניק ומלוזאנה — אותי. שלשתנו היינו צריכים להרצות על דרכי־הציוניות בזמן הזה — לאחר הרצל. כשגמרנו את הרצאותינו התחילו הוויכוחים. הם נמשכו שלשה לילות רצופים משעה 8 בערב עד 2 בלילה. קיתונות של שופכים ניתכו עלינו מפי בונדאים, סוציאליסטים־ריבולוציונרים וסוציאל־דימוקראטים מנרע־אברהם. ההתקפה הקשה ביותר באה מצדו של אנ־סקי (רפופורט), בעל "הדיבוק", שאחר־כך נתקרב לציוניות. האשימו אותנו בריאקציוניות, ב"הליכה של הרצל אל התליין פלֶווי", ועוד. הייתי האחרון בין הנואמים. הוכחתי, שמנקודת־מבטם של אנ־סקי וחבריו דוקה היה הרצל מחויב ללכת אל פלווי, שהרי לדעתם לא העם הרוסי אשם בפוגרום הקישינובי אלא הממשלה הצאריסטית, שפלווי עמד בראשה, — ובכן כלום לא היה צריך הרצל לילך אל פלווי כדי למנוע תשפוכת־דמים נוראה? — ואת תשובתי סיימתי בדברים הקשים הללו:

— היו פוגרומים איומים ברוסיה; אך הפוגרום, שסידרו מתנגדינו כאן בשלשת הלילות הללו, אינו נופל מהם מן הצד המוסרי.

תשבתי, שהמתנגדים ידרסוני ויטרפוני ויקרעוני כדג. ולתמהוני נשתתקו כולם. וד"ר פאסמאניק עלה על הבמה קודם שירדתי מעליה ונשק לי מרוב־התפעלות.

מצבנו החמרי בלוזאנה היה רע בתכלית־הרוע. "השלח" פסק זה כבר, "המליץ", "הצפירה" ו"הזמן" פסקו גם הם זה אחר זה ("המליץ" קדם לכולם), ובעתונים אשכנזיים־יהודיים לא רציתי להשתתף אחר ועידת־צ'רנוביץ (קודם־לכן כתבתי מאמרים ב"דער יוד" וב"יידישע פאלקסבליאטהעק" של פרץ, ואפילו מחברת הוצאתי על "דון יוסף נשיא", ברדיצ'ב תרנ"ט) בעד כל הון. באין ברירה כתבתי אז מאמרים גדולים ברוסית (הלשון הרוסית לא טענה, שהיא לשון לאומית לישראל, ולא התאמרה לבוא במקום העברית): על ר' אייזיק הירש וויים בירחון Восходъ ועל "מגילת האש" של ביאליק — בירחון Еврейская Жизнь, ואת שניהם כתבתי אחר־כך עברית מחדש (נדפסו ב"יוצרים ובונים", חלק

א', עמ' 1-17; שם, חלק ג', עמ' 41-67). כתבתי אז גם מאמרים אחדים בגרמנית, בעתון Die Welt ובאיטלקית — בירחון Rivista Jsraelitica. מובן, שלא יכולנו להתפרנס משכר־סופרים דל בעד מאמרים אלה. קצת כסף שלח לנו אז ר' אריה ווירניק, חותני אבי־אשתי; אבל אף כסף זה לא הספיק. ובפרט שמחמת המהומות והשביתות ברוסיה לא בא הכסף אף פעם בזמנו. אבל אז ראיתי את כל גדל־נפשה ועדינות־רוחה של צפורה היקרה שלי. אף פעם לא התאוננה על מצבנו החמרי הקשה, על המחסור והדחקות. המיד היתה עליזה ושמחה ושרה כצפור־רננים. וכשנודע מצבנו להעשיר המופלג שרירא, שישב אז בלוזאנה, והוגד לו, שלוינו כסף מסטודנטית עניה, והוא הציע לפנינו מלוה משלו, דחינו שנינו את הצעתו בארבע ידים. הוא נעלב ושאל:

— במה אני גרוע מן הסטודנטית? —

ועל זה השיבונו:

— מן הסטודנטית לוינו היום ומחר תלוה היא מאתנו; אבל אדם עשיר כאדוני הרי לא ילוה מאתנו לעולם — ובכן מוטב, שלא נלוה גם אנו ממנו.

תשובה זו מצאה חן בעיניו. ונעשה ידידנו הטוב.

הגב' קלוזנר צימצמה את צרכינו עד קצה־גבול־האפשרות והקלה מעלי את משא־המחסור. ועל־ידי־כך נתנה לי יכולת לעבוד את עבודת המדע והספרות. ולעולם לא אשכח לה "חסד־נעורים" זה. הרי באה מבית עשיר ולא ידעה מחסור מימיה. ואולם נפשה העדינה לא ביקשה מותרות התסתפקה במועט שבמועט — ובלבד שלא אמכור את נשמתי ואת מצפוני בכסף או ב"שוה־כסף"...

את הקיץ, שנת 1905, בילינו בכפר סמוך ללוזאנה בשם Penet-le-Jorat. זה היה "גן־עדן תחתון" קטן. הכפר כאילו מוסתר בתוך יער הררי, שבו גדלים אלונים חסונים, ארנים צעירים ותרזות תמירות. והיער מלא כל מיני גרגירים: אוכמניות ודמדמניות ופטל. שכרנו בביתו של איכר קומה שלמה של chalet שווייצי טפוסי ועברנו לדור בה ביחד עם אחות־אשתי, עם הסטודנטית שיקוויץ, שהיתה אחר־כך אשתו של השופט וואלירו, שעשה לו שם באומץ־לבו במשפט בדבר רצח־ארלוזורוב, עם הסטודנטית בראגינסקה (עכשיו רופאה בתל־אביב), עם הסטודנטית היפהפיה בולסלאבה סטאווסקה, בתו של דוב סטאווסקי, מטובי חברי "אחיאסף", ועם סטודנט אחד. מכיון שנהגנו בכשרות והשחיטה אסורה בשווייץ היינו מקבלים בדואר בשר כשר מלוזאנה והגברת קלוזנר היתה מבשלת לשנינו לבדנו, בעוד ששאר ה"קייטנים" שלנו היו סמוכים על שולחנו של בעל־הבית השווייצי.

אבל לאחר סעודת־הצהרים היינו מתכנסים כולנו ביחד, הגברת קלחנר, אחותה, או אחת מן הסטודנטיות, לפי התור, היתה מכינה טה ופודינג, וסטודנטית אחרת, גם־כן לפי התור, היתה הולכת היערה, מלקטת ומביאה כד שלם של פטל (דרך־אגב: מלה זו הכנסתי אני להתוך השימוש בעברית), ובשיחה עליזה מלווה חידודים על חשבון־הנאספים, ובעיקר — על חשבון־הנאספות, היינו שותים טה ואוכלים פודינג — ונהנים מן החיים הצעירים בתוך הטבע הנהדר. ומה בכך אם פעם בא אלינו אל הקייטנה העשיר שרירא הנזכר והגברת קלוזנר כיבדה אותו בסעודת־צהרים — והיא לא יכלה להשתתף בסעודה מפני שהיו לנו רק שתי כפות בשביל המרק ולא שלש? — הוא לא ידע "סוד" זה והיה מרוצה מאד, ולא עוד, אלא שגם קינא בנו ואמר: "כלום אם אני עשיר אני אוכל שתי סעודות־צהרים במקום אחת?".

אכן, היו אלה ימים טובים למרות המחסור והדחקות החמריים. ועל־כן הירביתי אז לכתוב ולעבוד לטובת הלשון והתרבות העבריות. אז פירסמתי ב"המעורר" של ברנר את המאמר הקטן בשם "המחנה הנשאר", שהיה כעין פרוקלאמאציה עברית ועודד את המיואשים במחנה הציוני־העברי בימים הקשים ביותר לתנועת־התחיה. אז עבדתי הרבה, ביחד עם ד"ר יעקב כהן וד"ר ש. פרלמאן, שלמדו אז בברן, בהסתדרות "עבריה", שאפשר לומר, ש"הצילה את המצב" של הלשון העברית בימים ההם והפיצה את הדיבור העברי גם בגולה. אז כתבתי את מחברותי "עם הזרם" (ווארשה תרס"ז), "הזרמים החדשים של הספרות העברית הצעירה" (ניויורק תרס"ז), שניתרגמה רומינית על־ידי ד"ר יעקב נאכט, "מה לעשות?" (קראקה תרס"ז), ובזמן מאוחר מזה — את ה"דיבור העברי" (אודיסה תרס"ט). וכשחזרתי לרוסיה, כמו שאספר להלן, יסדתי שם אגודות של "עבריה" עם מרכז באודיסה, שבראשו עמדנו הפיליטוניסטן א. ל. לוינסקי ואני. "עבריה" זו היתה המבשרת של חברת "חובבי־שפת־עבר" בפטרבורג, שהוציאה את הירחון "השפה", שבו פירסמתי עבודה מועטת־כמות ומרובת־יגיעה בשם "טראנסקריפציה עברית" (יצאה גם בתור מחברת מיוחדת, פטרבורג תרע"ג), ו"עבריה" היתה גם המקדמת את חברת "תרבות", מיסודם של זלאטופולסקי ושושנה פרסיץ.

השתתפתי בקונגרס התשיעי בהאמבורג (תרס"ט) ובקונגרס הי"א בווינה (תרע"ג) (בהם השתתפה גם גברת קלוזנר) וב"ועידה לשפה ולתרבות העברית" בווינה, שנשתכחה כיום ובשעתה עשתה רושם ועוררה תנועה להפצתו של הדיבור העברי בגולה. הייתי סגן־יושב־ראש בסניף של "חובבי שפת עבר" באודיסה, שאוסישקין היה היושב־ראש שלו, סניף, שאף הוא פעל הרבה להפצתו של הדיבור העברי,

ולא באודיסה בלבד. אלא שסניף זה גרם גם למחלוקת בין ביאליק ובין אוסישקין בדבר בחירתו של מנדלי ל"חבר נכבד" של הסניף: אוסישקין התנגד לכך מפני שמנדלי הירבה לכתוב אשכנזית־יהודית והיה מלגלג על הדיבור העברי בכתב ("בימי הרעש") ובעל־פה ומפני שמנדלי התיחס בריתיון אל בנו המומר, שחזר ליהדות רק לאחר פטירת־אביו. הדברים הגיעו לידי כך, שביאליק קרא לאוסישקין באסיפה פומבית של הסניף "קומידיאנט" ואוסישקין חלה מזה, אלא שאחר־כך ביקש ביאליק סליחה מאוסישקין והם השלימו ביניהם. ולא הזכרתי את הדבר המעציב אלא מפני שאף הוא היה הגרם לקרע, שבא אחר־כך ביני ובין ביאליק: ביאליק חשב, שאני גרמתי ליחסו השלילי של אוסישקין למנדלי, מה שהיתה טעות גמורה: אני הייתי בעד בחירתו של מנדלי לחבר נכבד של הסניף מפני שטענתי, שפעולתו של מנדלי בעברית מכפרת על יחסו החיובי לאשכנזית־יהודית; ויחסו לבנו המומר אינו עניין לאגודת "חובבי־שפת־עבר"; אלא שלא הייתי מוכן להתקוטט באוסישקין בשביל עניין זה: הבינותי את נימוקיו אף אם לא הסכמתי להם.

על כל פנים, הרבה טרחתי להפצתו של הדיבור העברי בגולה והרבה נלחמתי באידישיסטים ובחצי־אידישיסטים, שעברית היתה להם גם לשון לאומית בצדה של האשכנזית־יהודית. חלילה לי להפחית מחשיבותה הגדולה של פעולתם העצומה של אליעזר בן יהודה וחבריו לתחית־הלשון בדיבור בארץ־ישראל; אך אילמלא המדברים עברית בגולה מי יודע, אם היתה פעולתם זו מוכתרת בהצלחה כיום הזה: היתה חסרה בסיס מוצק בתוך המוני העולים הראשונים. מה שעשו הם בארץ עשינו אנו בחוץ־לארץ, ומהם ומאתנו נסתייעו הדיבור העברי החי והספרות העברית המחודשת.

בלוזאנה כתבתי את המאמר המפורט: "ארץ־ישראל בתנועות־המהפכה הישראליות", שנדפס תחילה ב"העומר" של ש. בן־ציון ודוד ילין (יפו תרס"ז), ואחר־כך — בספרי "כשאומה נלחמת על חירותה" (הוצאה ג', תל־אביב תש"ד, עמ' 227־268); מאמר, שאני מחשיב הרבה. אבל חשוב מזה הוא — ששם התחלתי לכתוב את "ישו הנצרי".

המחשבה לכתוב ספר כזה עלתה על דעתי עוד בשנת 1897, כשאך באתי להיידלברג והתהלתי עוסק בתולדותיו של בית שני וברעיון המשיחי בישראל, כאמור למעלה. קונו פישר בשיעוריו על "פילוסופיה נוצרית", ששמעתי מפיו בהיידלברג בחורף, שנת 1898, ושבהם דיבר דברים קשים על היהדות והצדיק את התנגדותו של ישו אליה, עוד חיזק בלבי מחשבה זו. את ההכנות לספר כזה עשיתי במשך 10 שנים רצופות, שבהן

שקדתי על כל מה שמתיחס לרעיון המשיחי. התכוננתי לחיבור חדש על ישו על־ידי הדיסרטאציה שלי, שעוסקת ב"רעיון המשיחי בתקופת־התנאים", ועל־ידי חיבורי על ה"רעיון המשיחי בתקופת־הנביאים" (שנדפס תחילה ב"השלח", כרכים י"ב וט"ז, ואחר־כך בספר מיוחד, קראקה תרס"ט). וכשישבתי בלוזאנה פנוי מעבודת "השלח" חשבתי, שבאה שעת־הכושר להתחיל בכתיבתו של הספר גופו. השגתי בלוזאנה ובניישאטל ב"פאקולטה של התיאולוגיה החפשית" (Faculté de Théologie libre), שהעומדים בראשו הכירו את הדיסרטאציה הגרמנית שלי וקירבו אותי מאד, את כל הספרים, שעבודתי היתה זקוקה להם. וחוץ מזה, למרות דחקי החמרי, הוצאתי הרבה כסף — אפשר, יותר ממה שהכניס לי הספר "ישו הנצרי" — על ספרים, שלא היו בבית־מדרש פרוטסטאנטי זה. הייתי הולך לחנויות של ספרים ומחטט בעגלות של ה"בוקיניסטים" עד שהייתי מוצא וקונה את הספרים, שאני צריך להם.

ובאחד מן החיטוטים הללו פגשתי את היאפאני, ששתיתי עמו טה דומה לבירה בחדרה של הסטודנטית השוויידית פַּאוּאֶס בהיידלברג, כמו שסיפרתי למעלה, והוא הודיעני, שמלחמת רוסיה ויאפאן, שהיתה תחילת־מפלתה של השושלת הצאריסטית האחרונה, צוררת־היהודים, לא היתה פורצת אילמלא הפוגרום בקישינוב: פוגרום זה שימש ראיה למיניסטר־המלחמה היאפאני, שהכל רקוב ברוסיה וכל מי שיתקיף אותה עכשיו יצליח. הכל כמו שכתבתי בפרטות במאמרי "נקמת־ההיסטוריה" (ספר השנה של ארץ־ישראל לשנת תרצ"ה, עמ' 128־136).

בערב־סוכות, תרס"ז (1906), התחלתי לכתוב את "ישו הנצרי" בלוזאנה וגמרתיו רק בט"ז במרחשון, תרפ"ב (סוף 1921), בירושלים. יותר מחמש־עשרה שנה (אמנם, לסירוגים) לא פסקתי מלעבוד בו. אך על ההרפתקאות, שהיו כרוכות בהוצאתו לאור ובפירסומו, אספר באחד מן הפרקים הבאים.

עם מנדלי וטשרניחובסקי ובן עמי, ד"ר יעקב כהן וד"ר קלאצקין
בברן בשנת 1906

פרק י"ב.

שלש הצעות. אני חוזר לאודיסה וישב בקתדרה של ההיסטוריה הישראלית ב"ישיבה" המחודשת. חיכוכים עם ביאליק בעריכת "השלח". שבת וז'אנדאראמריה. שיעורי ב"הישיבה" בהיסטוריה ישראלית ובתורת־המדות. אני עוזב את ה"ישיבה".

בחדשים האחרונים לשהייתי בלוזאנה קיבלתי שלש ידיעות מעניינות. ראשית, אוסישקין, שנבחר ליושב־ראש בועד של חובבי־ציון באודיסה (במקומו של ר' אברהם גרינבֶּרג, שנפטר אז) ועבר מיקאטרינוסלאב לדור באודיסה, חשב מחשבה לחדש את "השלח", שהתאים להשקפותיו על הציוניות ועל העבריות השלמה ולדרכי־מלחמתו בציוניים המדיניים ה"טהורים", בטריטוריאליסטים ובאידישיסטים. אוסישקין פירסם בעתונים קול־קורא ובו הודיע, שאם יתקבלו 1,500 חותמים על "השלח" יתחדש הירחון; ומאחר שמספר כזה של חותמים לא יהא מספיק לקיים את הירחון בכבוד, הבטיח הלל זלאטופולסקי, העברי והציוני המסור, לתת 1,500 רובל לשנה לשם מילוי־הגרעון. וכאן באה הפתעה נעימה: נתקבלו במקום 1,500 החותמים המבוקשים — 3,500 חותמים. חביב כל־כך היה "השלח" על הקוראים העבריים. ושוב לא היה צורך בתרומתו הנדיבה של זלאטופולסקי.

שנית, ה"ישיבה" באודיסה, שלמדתי בה בילדותי ותארתי אותה למעלה ובשנות 1904־1906 באה לידי דילדול גמור, ככל מוסד עברי ודתי בימי המהפכה הרוסית הראשונה, עומדת בפני התחדשות בהנהלתו של "רב צעיר" (הרב ר' חיים צֶ'רנוביץ) ובהשגחתם של מנדלי ואחד־העם, וביאליק יהא אחד מן המורים בתוכה. ביאליק כתב לי מכתב לבבי ובו קרא לי בשמם של מנדלי ואחד־העם ובשמו לחזור לאודיסה, לחדש את "השלח" ולשמש בישיבה מורה להיסטוריה ישראלית. ומיד השיבותי במכתב, שחפשי אני בהשקפתי על התנ"ך, ובכן — גם על ההיסטוריה הקדומה של ישראל, שהיא מיוסדת על התנ"ך. מובן, שלא אלמד לתלמידי־הישיבה, ש"משה רבנו בדאי היה" וש"כתבי־הקודש מלאים זיופים ותוספות בכוונות ופניות שונות"; אבל איני יכול ללמד את דברי־ימי־ישראל ברוחם של

הדבקים במסורת המקובלת בין החרדים. ועל שיטתי זו בהוראת־ההיסטוריה לא אוותר. ולאחר זמן מועט קיבלתי מכתב, שהמנהל של ה"ישיבה", הרב צ'רנוביץ, והמשגיחים עליה הסכימו לכך — ודאי, בהשפעתם של אחד־העם וביאליק.

ואולם גם ידיעה שלישית קיבלתי בלוואנה, ומתחילה היא היתה חשובה בעיני ביותר. וזה הדבר:

בפטרבורג היו "שיעורים עליונים", אוניברסיטה ממש, על שם לסהאפט בשביל נשים, שרוצות להשתלם במדעי־הרוח בשיעור אוניברסיטאי גמור. ומכיון שבין הלומדות, שרובן היו נוצריות, היה גם מספר הגון של סטודנטיות יהודיות, הסכימה הנהלתם של "השיעורים העליונים" לסדר בהם שיעורים בהיסטוריה ישראלית ובספרות העברית, ש"חברת מפיצי־השכלה בישראל" תשלם בעדם משכורת לדוצנטים מיוחדים, שתציע היא ויתאשרו על־ידי הנהלת־השיעורים. החברה נתנה עיניה בדובנוב להיסטוריה ישראלית ובי — לספרות עברית. הציעו לפני משכורת הגונה והזמינוני לעבור לפטרבורג.

על הצעה זו שמחתי מאד. כי כמה ש"השלח" היה יקר בעיני, לבי הגיד לי, שההוראה ב"הישיבה" תגרום לי צער ויסורים: אין אני איש־וולוז'ין ואין אני מרצה מתאים בשביל ישיבה — אפילו בשביל ישיבה מודרנית... ולפיכך הסכמתי לקבל את הצעת הקורסים של לסהאפט, שהיתה כעין פרופיסורה באוניברסיטה כללית — ואני אז רק בן 33 שנים! — ולהורות לנשים עבריות משכילות ספרות עברית נחשב בעיני לזכות יתרה ולמצוה גדולה.

אבל קודם שאצא לפטרבורג חשבתי לחובתי לילך לאודיסה ולהיפרד מאמי, מאחי ומאחיותי. כי אבי מת בערב סוכות, תרס"ד (1903), כשהייתי עוד בווארשה, ומאז הוצרכתי לפרנס את אמי עד יום מותה, בכ"ה בשבט תרפ"ח (1928), ואת אחיותי — עד שנישאו. הייתי הבכור במשפחה והייתי קשור באמי ובאחי ואחיותי בכל נימי־נפשי, וקשה היתה עלי הפרידה מהם. והיתה גם שאלה, כיצד אסדר את ענייני־"השלח", שאי־אפשר היה שלא אשתתף בעריכתו ובפירסום־מאמרים בתוכו; והיה בדעתי להעבירו לפטרבורג.

באתי לאודיסה — ומיד הירבו אוסישקין והרב צ'רנוביץ וביאליק לדבר על לבי, שאשאר באודיסה: צעירים משכילים, שיהיו תלמידיה של "הישיבה" המתוקנת והמחודשת, חשובים הם מסטודנטיות, שהן בורות גמורות בכל הנוגע לחכמת־ישראל. והרי את "השלח" אי־אפשר להעביר לפטרבורג, שאינה מקום תורה עברי: אם "השלח" לא יצא באודיסה יתנוונה וילך עד שיפסוק.

פיתוני ואפתי. סוף־סוף אחר כבוד־שוא ואחר כסף לא רדפתי מעולם. ו"השלח" היה יקר לי מאד ודאגתי לקיומו. ואת אחד־העם, ביאליק,

מנדלי ואוסישקין הוקרתי הרבה. והרי באודיסה יושבים כל בני־משפחתי ומשפחת־אשתי.

נשארתי באודיסה ונסתלקתי מן הקתדרה של לסהאפט. "השלח" נתחדש באודיסה בראשון ליאנואר, 1907 (שבט, תרס"ז), בעריכתי ובעריכתו של ביאליק, כל אחד במקצוע שלו, כמו שהיה בווארשה. אלא שעל גבי השער של כרך ט"ז נרשם ביאליק לבדו בתור עורך לא מפני שערך אותו הוא לבדו אלא מפני שהרשיון להוציא את "השלח" ברוסיה נתקבל מתחילה רק על שמו בלבד: היה חשש מבוסס, שהרשות לא תאשר אותי בתור עורך מפני שזה עתה חזרתי משווייציה — מקום מפורסם לגנאי בעיני הרשות הצאריסטית בימים ההם, שבהם נתרכזו כל הריבולוציונרים בברן, בז'נבה ובלוזאנה.

שישה כרכים של "השלח" (משבט תרס"ז ועד טבת תר"ע) הוצאנו, ביאליק ואני ביחד, באודיסה לאחר שהוצאנו שלשה כרכים (י"ג־ט"ו) ביחד בווארשה. היו חיכוכים ואי־הסכמה בינינו. מה שהדפסתי על־פי רוב לא מצא חן בעיני־ביאליק, ואני לא תמיד הסכמתי להתפעלותו מיצירות גלותיות. אבל לפי ההסכם שבינינו אסור היה לנו להיכנס זה לתחומו של חברו. פעם אחת הדפסתי פיליטון של לווינסקי, שאהב את ביאליק אהבת־נפש, ובו, בפיליטון זה, כתב לווינסקי על הצורך, שביאליק יסע לארץ־ישראל ויראה בעיניו את הנעשה שם; והפיליטון נתן מקום לחשוב, שלווינסקי מרמז, שהקהל העברי ישתתף בהוצאות־הנסיעה. ביאליק ראה ברמיזה זו עלבון לעצמו וכעס לא על לווינסקי, אלא — עלי. והוסיף בלא ידיעתי לחוברת הבאה של "השלח" פיתקה מיוחדת, שבה כתב, ש"זיווגנו (שלו ושלי בתור עורכי "השלח") אינו עולה יפה". קל לשער, כמה נעים היה דבר כזה לי בתור העורך האחראי לכל החוברת, זולת הספרות היפה שבה. התחילו קטטות בינינו, על־פי רוב מחמת דברים עיוניים; אבל לא היו כאן שום עניינים אישיים ופניות פרטיות. היו עניינים פרינציפיוניים: שאלות־הציוניות, חיוב־הגלות מצדו של ביאליק, היחס לז'ארגון (עדיין לא כתבו אז "אידיש"), ועוד. היינו מתווכחים על כך בחום, ופעמים שהוויכוח היה עובר ונעשה ריב, ו"אנשים טובים" הגדילו את המדורה, כנהוג. ובטבת, תר"ע (דצמבר, 1910), התפטר ביאליק מעריכת־"השלח". את התפטרותו קיבלתי לא אני אלא קיבל המנהל את "השלח", מר חיים כצנלסון, ש"נמאס לו, שתהא החוברת תלויה תמיד בשני עורכים מתרעמים זה על זה" (כך הגיד לי אחר־כך). לי נודעה התפטרותו רק "אחרי ככלות הכל". ביאליק חשב בטעות, שאני הוא שרציתי בהתפטרותו, בעוד שבאמת לא היה לי שום רצון להישאר עורך יחידי של "השלח". כי בימים ההם דוקה הירביתי לעסוק ב"ישו הנצרי" וב"היסטוריה ישראלית" (תקופת־החשמונאים) ולא היה לי

פנאי לערוך את "השלח" כולו. אך על־ידי השד־חינם זה גדלה הטינה שבלבו של ביאליק אלי.

ואפשר, שאף אני הייתי אשם בדבר.

ראשית, הייתי אומר לפעמים לביאליק בגילוי־לב, שעם כל שנאתו לה"גלות", שנתגלתה בשיריו, עדיין אוהב הוא את הגלות יותר מדאי: וולחו'ין יקרה לו מארץ־ישראל החדשה, וחידוד ז'ארגוני — מן הדיבור העברי, שביאליק התיחס אליו אז לא בחמימות הדרושה; הייתי מוכיחו על שבמשרד של "מוריה" (הוצאת־הספרים שלו ושל רבניצקי ולווינסקי) מדברים אשכנזית־יהודית ועל שהוא מתרועע עם שלום אש, שנעשה אז שונא גמור לעברית ואידישיסטן קיצוני, ועוד. ואוסישקין היה מסכים לדעתי, ועל־כן הרגיזו דברי אלה את ביאליק יותר ויותר. ורבניצקי ודרויאנוב, ידידיו הקרובים של ביאליק, עוד חיזקו את השנאה בלבו אלי. רבניצקי בכלל קשה היה לו "לסבול" אדם שכמותי, שיש בו "התפר־צות" ו"מהפכנות" והוא "מעז פניו" אף כלפי הגדולים, כאמור למעלה, ודרויאנוב כעס עלי על שאחד־העם קיבל ממני מאמר על מנדלי בשביל "השלח" ופסל את מאמרו, על שחיבבתי את טשרניחובסקי במאמרים גלהבים — מה שהרגיז גם את רבניצקי, שביטל מתחילה את טשרניחובסקי ואת כשרונו בביקורת הראשונה, שפירסם ב"השלח" של אחד־העם על "חזיונות ומנגינות" — ומשום מה ראו בזה שניהם עלבון לביאליק, וביחוד — על שאחד־העם מסר את "השלח" לי ולא לו (מה שלא סלח לי גם ד"ר שמריהו לוין). וכך עוררו שניהם והרבה מן האידישיסטים את ביאליק נגדי. עד שפעם, בשנת 1908, פרצה השנאה מלבו של ביאליק ונתבטאה בביטוי גס אחד בוויכוח באחת מאסיפות־ה"ישיבה" — ופסקתי מלדבר עמו.

ואף־על־פי־כן באותו זמן עצמו, שהופסקו כל היחסים הפרטיים בינינו, הייתי הראשון, שהירצה על ביאליק הרצאה פומבית ברוסית לפני קהל גדול באולם "אוניון" באודיסה והבאתי את עצמי על־ידי כך לידי סכנה. כי נגעתי בהרצאתי זו בתוכן ובכוונה של "משא נמירוב" ("בעיר־ההריגה") — והיה זה רמז ברור כלפי הפוגרומים ברוסיה באותן השנים (בקישינוב, הומל, ועוד). והימים — ימי שר־העיר הריץ טולמאצ'וב, והפקיד הרוסי, שהשגיח על ההרצאה, הפסיק את הרצאתי באמצע והכריחני לסיים ב"שירי־האהבה" של ביאליק (שירים, שאף הצאריסמוס לא אסר אותם), וכמעט הייתי בכל רע. ביאליק עצמו לא בא להרצאה, אבל התהלך מסביב לאולם, שבו הורצה עליו. והוא אמר לי פעם, שאובייקטיביות זו שלי — להרצות על אדם, שלא דיברתי עמו אז — הפליאה אותו.

דרך אגב:

ההרצאה נתקיימה ביום ראשון בשבוע. ובשבת בבוקר השכם בא שוטר לקרוא לי להנהלת — הז'אנדארמריה... גם הגברת קלוזנר וגם אני ידענו את טעם־הדבר — ונבהלנו מאד. ואף־על־פי־כן, כשהשוטר דרש, שאחתום על ההזמנה, סירבתי מפני קדושת־השבת. אז בא פקיד־הרובע ודרש את חתימתי — וגם לו סירבתי ואמרתי לו, שאני הולך מיד להז'אנדארמריה. ואמנם כך עשיתי. הגברת קלוזנר וד"ר יוסף ספיר, ראש המרכז הציוני באודיסה אז, ליוו אותי בפחד ובהלה, והגברת קלוזנר נטלה עמה כר ושמיכה: היתה בטוחה, שאֶאָסר מיד.

קיבל אותי קצין־ז'אנדארמים צעיר, שעיכב אותי שתי שעות רצופות ושאל אותי כל מיני שאלות על הציוניות, על הסוציאליסמוס, על הטריטו־ריאליסמוס ועל שירי־ביאליק, ודומה, שלא נכשלתי בתשובותי. לסוף רשם פרוטוקול קצר, קרא אותו לפני וביקש, שאחתום עליו.

— לצערי, איני כותב בשבת, — אמרתי.

— ד"ר לפילוסופיה, סופר וחוקר אינו כותב בשבת? היתכן? — עדיין לא ראיתי באודיסה דבר כזה, — אמר קצין־הז'אנדארמים.

— במה חושד אותי אדוני? שאני משתמט? שאברח? — יאסרני עד הערב, ועם צאת הכוכבים אחתום ברצון.

תשובה זו עשתה עליו רושם ונתן לי ללכת. ואת שמחתם של אשתי ושל ד"ר ספיר לא קשה לשער.

ובהזדמנות זו רוצה אני להזכיר, שהירציתי באותן השנים הרצאות למאות בעברית, ברוסית ובגרמנית על השירה העברית, על תולדות־ישראל, על הנבואה, על המוסר העברי, על הרעיון המשיחי ועל הציוניות בערים ועיירות למאות בפולניה, בליטה, בגרמניה ובשוויץ. על־ידיהן הפיצותי את הידיעה של הספרות העברית, של ההיסטוריה הישראלית, של הציוניות, ועוד, בין חוגים, שלא היו מצויים אצל הספרות העברית והציונית.

ב"הישיבה המתוקנת", שהיתה באמת מעין בית־מדרש עליון לחכמת־ישראל, קראתי שיעורים בהיסטוריה ישראלית ובתולדות האֶתיקה (תורת־המידות) הישראלית מראש־חודש אדר, תרס"ז, עד חודש ניסן, תרס"ח (1907־1908). השיעורים הללו נרשמו מפי על־ידי מבחר־תלמידי, שאזכיר להלן, ניתקנו על־ידי כהוגן ונדפסו לאחר זמן בשם "היסטוריה ישראלית", חלק א' (אודיסה תרס"ט, הוצאה שניה, שם תרע"ה, הוצאה שלישית, שם תרע"ט), שנמכרו ממנה עד 9,000 אכסמפלארים ועשתה רושם חזק. שיעורי ב"תורת־המידות הקדומה בישראל" נדפסו מקודם ב"השלח", כרך ל"ג,

ואחר־כך — במחברת מיוחדת (אודיסה תרע"ח). קשה לשער את העמל, שהשקעתי בהכנתם של השיעורים הללו. וקורא הייתי אותם בהתלהבות יוצאת מן הכלל. על־פי רוב, לאחר שהייתי גומר את השיעורים הייתי שטוף־זעה כולי וקרוב להתעלף. והשיעורים השפיעו על התלמידים, שהיו צעירים מאד ומלאי־התפעלות. בחירי־התלמידים הללו נעשו מורים, סופרים ואנשי־מדע: ד"ר יחזקאל קאופמאן, יהושע גוטמאן, ד"ר צבי וויסלאבסקי, ד"ר יום־טוב הֶלמאן, גור־אריה (פיקאנגור), נחום הֶרמאן, ועוד. אכן עבודתי ב"הישיבה" נשאה פרי!

ואולם הצלחה זו דוקה, שהצלחתי בשיעורי, עוררה קנאה, כנהוג. התחילו מבקשים תואנות: יש "דברי־מינות" בשיעורַי. והרי כדי להמלט מ"מינות" תיקנו, שאתחיל את השיעורים בהיסטוריה הישראלית מגלות־בבל ולא מראשית ימי־האומה. ואולם לא יכולתי להסביר את גלות־בבל בלא להקדים לכך מבוא לתולדות־ישראל מתחילתן ועד חורבן בית ראשון. יהרי זוהי הסיבה, שבחלק א' של "היסטוריה ישראלית" תופסת ההיסטוריה מראשיתה של האומה עד גלות־בבל רק 94 עמודים, ומגלות־בבל עד החשמונאים — "לוח חלק" בספרי־היסטוריה אחרים — 206 עמודים! — אבל אף במבוא קצר זה מצאו דברי־מינות. לא לחינם הוציא ד. קרויזקי ספר שלם נגד "היסטוריה ישראלית", חלק א', בשם "קשת ומגן" (ווארשה תרע"א). בקיצור: התחילו תואנות ועלילות עלי, וסופו של דבר היה — שהשלטון הצאריסטי הממונה על בתי־החינוך לא התיר לי לקרוא שיעורים ב"הישיבה" מפני שהיתה לי תעודת־דוקטור רק מאוניברסיטה של חוץ־לארץ (לאחר שיצאתי מן הישיבה יכולים היו לקרוא בה שיעורים לא רק בעלי תעודה של חוץ־לארץ אלא גם מחוסרי כל תעודה...). בניסן, תרס"ח (1908), עזבתי את הישיבה על מנת שלא לחזור עוד אליה, וביחד עמי עזבו אותה מבחר־התלמידים מתוך סולידריות עם מורם האהוב. בכמה דמים עלה לי כל העניין קשה לשער. ואף־על־פי־כן בא הרב ר' חיים צ'רנוביץ באחד מגליונות "הצפירה" לפני כמה שנים והטיל את כל האשמה עלי. כל זה אמת כמו שאמת היא, שנעשיתי פרופיסור באוניברסיטה בירושלים מפני שאיימתי, שאפתח אוניברסיטה שניה, או הלכתי אל מנשה מרגלית לבקשו, שיילחם באחד־העם, וכדומה מסיפוריו של הרב צ'רנוביץ. אבל חוק שמתי לי שלא להשיב על שום התנפלות, שמתנפלים עלי בעתונים ובירחונים. במשך 52 שנות עבודתי המדעית־הספרותית והציבורית רבו הפגיעות, שפגעו בי, משערות ראשי; ואף־על־פי־כן איני זוכר, שהשיבותי עליהן יותר מפעמיים או משלש פעמים. חוק שמתי לי: מוטב שאכתוב דברים חדשים משֶאתווכח עם מתנגדים ומקנאים ואויבים — ויאמרו עלי מה שיאמרו. אחד־העם, שהיה רגיל דוקה להשיב על כל דבר קטן נגדו, כתב

עלי באחת מאגרותיו, שאני "מחוסר־טאקט". הוא צדק. מעולם לא היו חשובים בעיני ה"טאקט" וה"כבוד". דיברתי אמת כמו שדרש המצפון ממני אפילו אם האמת הזיקה לי ואפילו אם ידעתי מראש, שיכניסו בדברי כוונות זרות וישתמשו בהם לגנותי ולרעתי. ואפשר, שזוהי סיבתה של אי־הצלחתי בהרבה דברים וסיבתם של צרות ויסורים, שהבאתי עלי אני עצמי. אבל איני מתחרט.

פרק י"ג.

עבודתי ב"אנציקלופידיה העברית־הרוסית". נסיעתי לפטרבורג. מציעים לפני "רבנות מטעם" בעיר־המלוכה. עבודתי בועד של חובבי־ציון. הרצאתי הראשונה על אוניברסיטה עברית בירושלים. מסעי הראשון לארץ־ישראל. המלחמה באידישיסטים.

בשנת 1907 התחילה יוצאת בפטרבורג ה"אנציקלופידיה הרוסית־העברית". המחלקה המוקדשת ל"תקופה היהודית־ההלנית" (מאלכסנדר מוקדון עד סוף התקופה הבו'זאנטינית) נמסרה להלניסטן המפורסם, פרופיסור טאדיאוש זלינסקי. ומיד הזמין אותי לעבוד במחלקתו ומסר לידי את הערכים החשובים ביותר שבמחלקה זו. וכך פירסמתי ב"אנציקלופדיה הרוסית־העברית" שורה של מאמרים ארוכים ומפורטים על הספרים הגנוזים והחיצונים, שנשתמרו בכושית (בחבשית), ביוונית, ברומית (בלאטינית) ובסלאווית, ובהם מאמר מפורט על בן־סירא, על "גליון־אברהם" בסלאווית, ועוד. חשובים בעיני הם מאמרי על עקילס הגר ועל אלכסנדר יגאי (את זה האחרון הרחבתי ועיבדתי מחדש ב"היסטוריה ישראלית", חלק ב', עמ' 122־139, וביחוד בהוצאה השלישית והרביעית של ספרי "כשאומה נלחמת על חירותה", עמ' 269־294). כמו־כן הוזמנתי לעבוד במחלקת־התנ"ך, ובה פירסמתי מאמרים מפורטים על הושע, ישעיה (א' וב') ויחזקאל. מי קורא עוד כיום מאמרים רוסיים אלה?

בקיץ שנת 1909 הוזמנתי על־ידי ד"ר י. ל. כצנלסון (בוקי בן יגלי), שהיה העורך הראשי של האנציקלופידיה כולה, לבוא לפטרבורג כדי להיות אחד מעורכיה של אנציקלופידיה זו. ובאותה שעה הציע לפני הבארון דוד גינצבורג להיות דוֹבֵר ב"שיעורים לידיעות־המזרח" (באמת רק השם היה כך, "סגולה" מפני הרשות הרוסית, ובפועל היה זה בית־מדרש עליון ללימודי־היהדות), שיסד אז בפטרבורג. השיבותי, שאקבל הצעות אלו רק אם העבודה באנציקלופידיה וההוראה בשיעורים לא יכריחוני להפסיק את עריכת "השלח" ויישאר לי פנאי לשאר העבודות. באתי לפטרבורג, כמדומה לי, בתחילת־יולי, 1909, ושהיתי שם עד אמצע אבגוסט, אותה שנה. ששת

צפורה ויוסף קלוזנר באודיסה בשנת 1908

השבועות הללו עבדתי עבודה קשה, יום ולילה; ומכיון שנוכחתי, שאי־אפשר לי לערוך גם את "השלח" וגם את האנציקלופידיה ונוסף על כך עוד לקרוא שיעורים בבית־מדרש עליון, הסתלקתי מן התנאים החמריים והרוח־נים המזהירים שם וחזרתי לאודיסה.

ובעצם הימים, ששהיתי בהם בפטרבורג, היתה המשרה של רב־העדה ("רב מטעם־הממשלה") פנויה בקהילה החשובה של עיר־הבירה הרוסית. הבארון דוד גינצבורג הציע משרה זו לפני וביקש, שאדרוש "דרשת־בחינה" בבית־הכנסת הגדול של הקהילה. הסכמתי לדרוש פעם אחת, אף־על־פי שאמרתי להבארון גינצבורג מראש, שלא אקבל את המשרה. הנושא של הדרשה היה — "הצלם בהיכל בימי קאיוס קאליגולה". כמו שהגידו לי הבארון גינצבורג והד"ר כצנלסון, מצאה דרשתי חן בעיני הקהל הגדול, שבא לשמוע אותה, ובתוכו היו גם יהודים מתבוללים קיצונים. אבל שנאתי את הרבנות ולא רציתי להיות משועבד לעדה היהודית מצד אחד ומובכח לבוא בדברים עם הממשלה הצאריסטית מצד שני. אלא שלא רציתי להחליט את הדבר בלא שאמלך בהגברת קלוזנר. כתבתי לה ותארתי לפניה בכוונה תחילה את המשכורת הגדולה, שמציעים לי, ואת הכבוד הגדול, שמתכבד הרב של קהילת־עיר־הבירה, כדי לשמוע מה בפיה. ושוב הראתה צפורה היקרה והאצילה שלי את גודל־נפשה: למרות מצבנו החמרי הדחוק השיבה בלא פיקפוק והיסוס: "לא. זכור־נא את הרב המוסקבאי מ ז א "ה, שמיום שנעשה רב פסק מלהיות סופר". אני זוכר לה תשובה אמיצה ונמרצת זו לטובה עד היום.

באסיפה הכללית ה ש ב י ע י ת של ה ו ו ע ד ל ח ו ב ב י־צ י ו ן, בשבט תרס"ט (תחילת 1909), נבחרתי ביחד עם ב י א ל י ק, לחבר־הועד. הועד של חובבי־ציון היה אז בעצם פריחתו הודות להמרץ, האהבה והכשרון, שהשקיע בו א ו ס י ש ק י ן היושב־ראש שלו. מאז שימשתי חבר־ועד נבחר במשך 9 שנים רצופות (1909־1818), עד שבטל הועד עם השתלטותם של הבולשוויקים על אודיסה ויציאתו של אוסישקין למערב־אירופה, ומשם — לארץ־ישראל.

עבודתי בועד לא היתה מועטת. לא על דבר אחד, שהיה חשוב להתפתחותה הכלכלית והתרבותית של ארץ־ישראל, נלחמתי. על־פי רוב הייתי על צדו של אוסישקין, אבל לפעמים אף — נגדו. כך, למשל, התנגד אוסישקין לייסודה של הגימנסיה הראשונה בירושלים, וטען, שדַי לה, לארץ־ישראל, בגימנסיה שביפו־תל־אביב, ואני התנגדתי להשקפתו זו וניצחתי אותו ברוב של 7 קולות כנגד 5. ערכתי את הדין־והחשבון הרוסי המפורט של האסיפה הכללית השביעית ביחד עם ד"ר ג ל י ק ס ו ן, א. מ. ב ר ו כ ו ב

ומשה קליינמאן, ובראשו של הדין־והחשבון בא מאמרי, שהיה כעין הערכה וסיכום של אסיפה חשובה זו. וכשאוסישקין הציע לסדר קיבוץ־כספים מיוחד "לתקנת ירושלים" כתבתי מחברת עברית בשם "ירושלים לפנים והיום" (אודיסה תרע"ד — 1914), שניתרגמה גם רוסית ואשכנזית־יהודית ושתכליתה היתה לשפר את מצבה החמרי והתרבותי של ירושלים, שהיה אז שפל מאד אף בהשתוות אל יפו. בתור חבר־הועד נשלחתי ל"חגיגת־קאטוביץ" (כ"ג במרחשוון, תרס"ט), שבאה למלאת חצי־יובל שנים לועידת־קאטוביץ.

אבל חשובה מזו היא עובדה אחרת: בסוף שבט, תרע"ב (תחילת שנת 1912), הרציתי בתור חבר־הועד באסיפה הכללית השמינית של הועד את ההרצאה המפורטת על הנושא: "העבודה התרבותית בתוך יהודי־ארץ־ישראל", שעיקר־מטרתה היה — להכריז על נחיצותה של אוניברסיטה עברית בירושלים.

להרצאה זו בא קהל של יותר מאלף איש והורצתה באולם הגדול "אוניון" שבאודיסה של אז. הדחק והצפיפות באולם היו גדולים והיה קשה לשבת ולהקשיב לנאומים; אבל הקהל הגדול התעניין בתוכן־ההרצאה ולא השמיע הגה. והנה פתאום, באמצע ההרצאה, ודוקא בשעת הבירור של הצורך הגדול והתכוף באוניברסיטה עברית בירושלים, כבה אור־החשמל... אילו הייתי מפסיק את ההרצאה לרגע אחד, היתה קמה בהלה והדבר היה מגיע לידי סכנת־נפשות. ואולם גם אני הנואם וגם קהל־השומעים נשתקענו כל־כך בכל לבנו ונפשנו בעניין הגדול והחדש, עד שהוספתי להרצות על האוניברסיטה והקהל הוסיף להקשיב, כאילו לא אירע כלום, במשך 12 רגעים רצופים, עד שניתקן החשמל והיה אור באולם. הדבר היה אז לשיחה בעתונים העבריים והרוסיים־העבריים.

ואולם להרצאה זו קדם המאמר: "בית מדרש למדעי־הרוח", שנכתב בסיון, תרע"א (1911), ונתפרסם ב"השלח" בראש כרך כ"ה (עמ' 1־6). זה היה המאמר הראשון, שדן לא על אוניברסיטה עברית בכלל (עניין, שעורר אותו הפרופ' הרמאן שפירא ב"המליץ" תרמ"ב ואחר־כך טיפלו בו ד"ר ווייצמאן, מוצקין, פייבל ובובר, ראובן ברייניז, פרופ' אברהמ'ס, ועוד), אלא על מחלקה פילוסופית־היסטורית באוניברסיטה כזו, שהיהדות והאנושיות תלכנה בה שלובות־זרוע. ואחר מאמר זה בא מאמר: "במה נתחיל?", שנדפס קודם־לכן ב"העולם" (1913) ואחר־כך יצא בחוברת מיוחדת (אודיסה תרע"ג), שנתחלקה על־ידי ועל־ידי הגברת קלוזנר לחברי הקונגרס הי"א בווינה. בקונגרס זה נתקבלה ההחלטה בדבר פתיחת האוניברסיטה לאחר נאומים נלהבים של וויצמאן ואוסישקין. גם אני נאמתי בקונגרס זה על חשיבותה ותכיפותה של האוניבר־

סיטה, ובפעם הראשונה הבאתי בנאומי את הדברים המופלאים של ז׳אן ז׳אק רוסו מתוך "אֶמיל" שלו בדבר הצורך באוניברסיטה עברית בירושלים מפני שאך היא תתן אפשרות לדעת את היהדות כמו שהיא, בלא סניגוריה ובלא פחד מפני השלטון הנוצרי. כלום דברים אלה של רוסו לא היו דברי־נבואה ממש בשבילי, בעל "ישו הנצרי" ו"מישו עד פאולוס"?

בכ"ז באדר, תרע"ב (1912), יצאנו, גברת קלוזנר ואני, לארץ־ישראל בפעם הראשונה ושהינו שם שלשה חדשים. מה שראינו שם תארתי בספרי "עולם מתהַוה", שבא מתחילה ב"השלח" (בכרכים כ"ז־ל"א), ובימי מלחמת־העולם הראשונה יצא בהוספות ותיקונים בתור ספר מיוחד, אבל במספר מצומצם מאד של אכסמפלארים (אודיסה תרע"ה — 1915), ורק זה לא כבר יצא מתוקן מחדש בשני כרכים בשם "עם וארץ קמים לתחיה" (ירושלים תש"ד). ספר זה פוטרני מלדבר כאן על מסעי הראשון בארץ־ישראל. ואך כדי שיהא לקורא מושג מן הרושם הגדול של המסע ומאַפיה של צפורה שלי אספר כאן עובדה זו:

כשיצאנו מאודיסה מסרנו את דירתנו לזוג צעיר כדי שישמור על הדירה ועל מה שבתוכה. וכשחזרנו אמרה האשה הצעירה בצער להגברת קלוזנר:

— לצערי, היתה גניבה בביתכם.

הגברת קלוזנר אינה שמה לב, כאילו מספרים על גניבה בבית זר. והאשה הצעירה תמַהה ליחס כזה ואומרת בהטעמה:

— ב ב י ת כ ם היתה גניבה, גברת קלוזנר!

— כן, שומעת אני — משיבה גברת קלוזנר: — ואולם כל־כך הרבה ק י ב ל ת י בנסיעה זו עד שלא מן היושר יהיה אם גם לא א ת ן משהו. ונתתי מה שגנבו הגנבים תמורת העונג הגדול, שקיבלתי בארץ.

נסיעה זו היתה כעין חתך בחיי. נוכחתי הפעם במיוחד, שאיני שייך לגלות ושארץ־ישראל היא מקום־חיותי. החלטתי, שאשוב לרוסיה, אסדר את ענייני באודיסה ואתישב בארץ־ישראל. אבל אוסישקין חשב ומצא, ש"השלח" לא יתפשט באירופה ובאמריקה אם יֵצא בארץ־ישראל, מפני ריחוק־הדרך, מצד אחד, ומפני הצנזורה הרוסית מצד שני. ואז יאבד את השפעתו. ובעוד אנו מבקשים דרכים כדי שנוכל לעבור לארץ ע ם "השלח" או זולתו — ופרצה מ ל ח מ ת־ה ע ו ל ם ה ר א ש ו נ ה (1914־1918).

בשנת תרע"ג (1913) השתתפתי בקונגרס הי"א, הווינאי, וב"ועידה העברית ללשון ולתרבות", שקדמה לו, כמו שכבר הזכרתי למעלה. וכל השנים הללו שקודם מלחמת־העולם הראשונה עברו עלי לא רק בעבודות ספרותיות ובעריכת "השלח" אלא גם ב מ ל ח מ ה ב א י ד י ש י ס מ ו ס, שאחר ו ע י ד ת־צ׳ ר נ ו ב י ץ נעשה מסוכן ממש לא רק ללשון העברית

אלא אף לכל ההכרה ההיסטורית של אומתנו. מלחמתי זו באידישיסטים הקנתה לי שונאים מרובים מכל צד, אף מצדם של גדולים כ מ נ ד ל י ו ב י א ל י ק, שכמובן, לא היו אידישיסטים מעולם, אבל השתדלו "לפשר" בין הלשון העברית ובין האשכנזית־היהודית כהנצרנים הראשונים בין יהדות ובין גיות; ואילו אני לא הייתי "בעל־פשרה" מעולם. והניגוד לפשרנות הוא שקירב אותי ואת אוסישקין זה אל זה, אף־על־פי שתכונותינו העיקריות מנוגדות היו בעצם: הוא היה כולו מעשי בצביעה רומאנטית ידועה ובאהבת המסורת בתור מסורת ואני — כולי עיוני בנטיה מהפכנית ידועה ובבקשת האמת החדשה בלא פחד, אך בקביעת החדש על בסיס היסטורי.

פרק י"ד.

מלחמת־העולם הראשונה. היחס אל גרמניה ותורכיה. ז'אבוטינסקי צדק. האיסור לפרסם דבר בעברית. הפסקת "השלח". טראגידיה של משפחה יהודית. עבודתי ב"חברה להפצת ידיעות נכונות" וב"חברה הספרותית היהודית". מחברותי הרוסיות. ביקאטרינוס־לאב. פרופיסור דולז'אנסקי ורעיתו האצילה. פגישתי עם ד"ר חזנוביץ. בצלאל אחי עונש את עצמו. אני נעשה מחלק בגדים למשפחות־החיילים. שיעורי ב"בית־המדרש למורים" וב"בית־המדרש לגננות". אני מתרגם את ה"ספרים החיצונים". הפרקים המודפסים הראשונים של "ישו הנצרי".

בתשעה־באב, תרע"ד (אבגוסט, 1914), פרצה מלחמת־העולם הראשונה. היה זה רעם ביום בהיר לרוב־היהודים. לא האמינו באפשרותה של מלחמה עולמית; ולאחר שפרצה האמינו, שתארך רק חדשים מועטים. אך חוזי־עתידות מועטים הכירו, שאנו הולכים לקראת חורבנו של העולם הקיים. וביחוד הרגישו מועטים, שמלחמה זו היא הרס וחורבן של היהדות במזרח־אירופה. לא לחינם התחילה המלחמה בתשעה־באב, יום מועד לפורענות: הרי לא רק בית ראשון ושני ומצודת־ביתר חרבו בו אלא בו חלה גם גלות־ספרד.

ואמנם, מלחמה זו, שפסקה מלהיות נוראה ואיומה בעינינו מפני שמלחמת־העולם השניה נוראה ממנה שבעתיים או שבעים ושבעה, החריבה את החיים הכלכליים והתרבותיים של היהדות בפולניה־גאליציה ובליטה כמעט עד היסוד. גירושי־היהודים בימי המצביא הרוסי יאנושקביץ ממדינות שלמות, המוני־הפליטים, שברחו ממקומות־מושבותיהם, שדרו בהם הם ואבותיהם ואבות־אבותיהם במשך דורות, הפוגרומים הנוראים, שערכו הצבאות הרוסיים בכל מקום שעברו, ההרס של העיירה היהודית, העלילות על היהודים, שגרמו לא רק לפרעות אלא גם לעלבונות והשפלות וכל מיני עינויים, — כל אלה עקרו את היהדות במזרח־אירופה משרשיה, שהעמיקו בגולה במשך דורות, עשו אותה תלושה, מחוסרת־בסיס, לאחר שהיתה קודם־לכן רק מחוסרת־קרקע.

העיירה היהודית, שהיתה ראשונה למפגע לסולדאטסקה הרוסית והגרמנית כאחת, איבדה את רוב־היהודים, תושביה המושרשים בה ביותר, מפני שהיהודים היו הראשונים להיפגע, ועל־כן — גם הראשונים לבריחה. והרי העיירה היהודית היתה המקור והיסוד של היהדות המסרתית. וכך הלכה וחרבה המסורת הדתית היהודית ביחד עם התרבות הלאומית העברית הקשורה בה. והרי בעיירות היהודיות נתקיימו רוב הישיבות, ובבתי־המדרש שבעיירות היו לומדים תורה אלפי בחורים מתמידים, — וכל אלה נתפזרו לכל רוח. ועוד גם זאת: מיליון יהודים עבד בצבא — ובעל־כרחם לא היו לחיילים עבריים אלה לא שבת ולא יום־טוב ולא מאכל כשר, ומעט־מעט התרגלו לזלזל בכל קדשי־הדת. תחילתם באונס וסופם ברצון. והיהודים שאינם חיילים הוכרחו לעבוד עבודת־כפיה בערים הנצורות, והרבה מהם היו עגלונים ונהגים וסַפָּנים בשביל הצבא, — והרי גם אלה לא היו יכולים לשמור שבת והיו מוכרחים לעבוד אף בראש־השנה ויום־הכיפורים, ועל־פי־רוב אף לא היו יכולים להימנע ממאכלות אסורים. וכך חתרה מלחמה ראשונה זו חתירה עמוקה תחת סדרי החיים הכלכליים והדתיים־התרבותיים של היהדות הבסיסית ביותר — היהדות בפולניה, בגאליציה, בליטה, ברומניה, ובמידה־ידועה — אף בגרמניה ובאוסטריה. על צד האמת רק השלימה המלחמה העולמית השניה מה שהתחילה המלחמה העולמית הראשונה: חורבנה הכלכלי והרוחני של היהדות באירופה; אלא שההשמדה הגופנית לא נעשתה אז מטרה ותכלית לשונאינו. ואף כאן יש לומר, שבאוקראינה בימי פֶּטלורה, מאכנו ושאר הכנופיות נרצחו יהודים למאות אלפים, אמנם, לא ב"שיטתיות מדעית" וב"יסודיות גרמנית", אבל לא בפחות אכזריות וחמת־נקם. די לקרוא את המחברת השותתת־דם "מגילת־דובּובה" של רחל פיינגנברג.

וכשפרצה מלחמה ראשונה זו היינו, אנו הלאומיים העבריים והציונים, ברובנו הגדול שונאיה של רוסיה הצאריסטית מעומק־לבנו. החוקים המגבילים והגזירות הקשות על היהודים, שהוציאה הממשלה הצאריסטית ביחד בשנים הקרובות למלחמה הראשונה, שבהן גברה ברוסיה הריאקציה הכללית, שנתבטאה, קודם־כל, ברדיפת־היהודים, ונוספה על כך — רדיפת־הציוניים ברוסיה, שהלכה וגברה מיום ליום, ואחר־כך — פקודת־הגירוש והעלילות על היהודים, הפרעות, שפרעו החיילים הרוסיים בכל מקום שבאו לשם ביהודים דוקא, — כל אלה מררו את חיינו ועשו אותנו ברובנו שונאים בנפש לרוסיה; ולפיכך ציפינו למפלתה. מטעם זה לא היינו על צדן של אנגליה וצרפת ואיטליה, שרוסיה היתה בעלת־בריתן, ושמחנו למפלותיהן בשנים הראשונות של המלחמה: "בהתחברך עם הרשע פרץ ה'

את מעשיך" (דברי־הימים ב', כ', ל"ז). ומטעם זה עצמו היתה האהדה שלנו נתונה לגרמניה ואוסטריה: לא מאהבת מרדכי אלא משנאת־המן. והרי תורכיה, שקודם המלחמה הראשונה היינו על צדה משום שזכרנו לה את החסד, שעשתה עם גולי־ספרד, ומשום שהיהודים בתורכיה היו שָׁוִי־זכויות לתורכים אפילו בימיו של עבד־אל־חמיד, נצטרפה לגרמניה נגד רוסיה ובעלות־בריתה, — ואף זה היה לנו טעם מספיק להיות נגד אנגליה וצרפת. ונוסף על כך, פחדנו מפני הריסותו של הישוב הצעיר שבארץ־ישראל, שתבוא אם היהודים יהיו על צדם של אויבי־תורכיה. וזה היה הטעם היחידי, שהתנגדנו ברובנו להגדודים העבריים של ז'אבוטינסקי — לא משום איזה טעם אחר שהוא. על כל פנים, לא היינו ולא יכולנו להיות פטריוטים רוסיים. אלא שטעינו בנוגע לתורכיה וגרמניה. ואני מודה בטעותי. ז'אבוטינסקי היטיב לראות מאתנו.

"השלח" הוסיף לצאת בשנה הראשונה של המלחמה, אף־על־פי שהוצאתו נעשתה קשה כקריעת־ים־סוף. החותמים של הירחון נתמעטו וההוצאות על הנייר וההדפסה גדלו. ואולם הצרה העיקרית היתה — הצנזורה הצבאית. היא נעשתה חמורה וקפדנית ואף קאפריסית ומטורפת מיום ליום. הצנזור הצבאי התחיל מתאנה ל"השלח", ולאחר זמן מועט התחיל דורש, שימציא עורך־"השלח" תרגום רוסי מדויק מ כ ל מה שהוא מדפיס, — מה שהיה קשה מאד, שהרי יש ביטויים ועניינים בעברית, שאינם מתפרשים כהלכה בלשון לועזית. וחוץ מזה, פטריוטיות רוסית ודאי שלא היתה ב"השלח". ההפך מזה היה מורגש בו: נטיה לתורכיה וגרמניה. לסוף מצא הצנזור תואנה להפסיק את "השלח": מצא רמזים נגד רוסיה בסיפור "הקדיש" של ד"ר דוד אריה פרידמאן, ובסוף ניסן, תרע"ה (1915), כמה חדשים קודם שנאסרו ברוסיה כל שאר העתונים העבריים והאשכנזים־היהודיים, הפסיקה האדמיניסטראציה הצבאית של אודיסה את "השלח" מפני ש"אינו די פטריוטי".

ניסיתי לבקש דרכים כדי לקרוע את רוע־הגזירה. לתכלית זו צריך היתי לפנות אל הגנראל־גוברנאטור הצבאי אֶבֶּילוב—ארמני על־פי מוצאו. הלכתי אל המשרד שלו וביקשתי, שיקבל אותי. הכניסוני לחדר־המתנה גדול, ששם מצאתי המון מצפים לגורלם. וביניהם ראיתי אשה חולנית אחת, שהכרתי אותה מיד.

ב"השחר" של סמולנסקין עבד אחד ממבחר הסופרים העבריים של שנות־השבעים — ד"ר אהרון פוֹרֶיס. הוא הוא שפירסם ב"השחר" ביוגראפיה ראשונה של ש"ר וב"השחר" וב"האסיף" הדפיס שני ספרים חשובים: "תורת־החיים" ו"תורת־הבריאות". מתחילה היה רופא בווינה

ואחר־כך עבר לאודיסה ונעשה שם רופא די מפורסם. וכשיצאה בימי אלכסנדר השלישי הגזירה על יהודי־חוץ־לארץ, שאסור להם לדור ברוסיה, היה גם ד"ר פוריס מחויב בתור נתין אוסטרי לעזוב את אודיסה. אבל איזה גנראל רוסי או פקיד רוסי גבוה אחר, שפוריס הצליח לרפא אותו ממחלה קשה, השתדל בעדו בפני הממשלה — ונתקבלה פקודה לתת לד"ר פוריס להשאר באודיסה "עד לפקודה חדשה". ומאז השתדל ד"ר פוריס, שהאדמיניסטראציה האודיסאית תשכח את מציאותו. וכך חי כ"אנוס" או כ"נעלם" במשך עשרות בשנים. במשך עשרות בשנים לא רק לא עזב את אודיסה אף ליום אחד, אלא אף לא החליף את דירתו באחרת. כי לפי החוק הרוסי צריך היה למחוק את המחליף דירתו מרשימת־הדיירים של מחוז־המשטרה במקום אחד ולרשום אותו ברשימת־הדיירים של מחוז־המשטרה במקום אחר — ואז הרי היתה המשטרה נזכרת במציאותו, ואפשר, שהיתה מוציאה פקודה לגרשו. ומטעם זה, כשנישאה בתו (היא הגברת מַתילְדָה פוריס־ספיר, שהיא חיה עמנו עוד כיום בתל־אביב) להציוני האודיסאי המפורסם, ד"ר יוסף ספיר, ערכו את טקס־החתונה לא באודיסה, שבה היו מרובים הידידים והמכרים של אבות החתן והכלה, אלא בתחנה ראזדלנאיה, לא רחוק מאודיסה, — ואף־על־פי־כן לא נסע אבי־הכלה אל החתונה מפחד, שמא יארע משהו או יתפרסם דבר־נסיעתו ויימחק מרשימת־הדיירים, ואז אפשר שתבוא פקודה לגרשו מאודיסה.

בתנאים נוראים כאלה חי ד"ר פוריס באודיסה עשרות בשנים; ומכיון שלא הכל ידעו את כל המסופר כאן, אף חשדו בו, שהמיר דתו (או קיבל "פיתקת־המרה" — מה ששוה להמרה) כדי שיוכל להשאר באודיסה. ואת הכל סבל ד"ר פוריס בדומיה — ובלבד שלא יצטרך לנוד לאוסטריה, שעזב אותה לפני הרבה שנים, ולא יעזוב את אודיסה, שהיכה בה שרשים עמוקים.

אבל הנה באה המלחמה העולמית הראשונה — ונזכרו בפוריס, שהוא גם נתין אוסטרי וגם יהודי כאחד. ויצאה עליו ועל משפחתו גזירת־גירוש.

בן שבעים היה ד"ר פוריס אז, זקן וחולה. אשתו היתה בתו של אברהם קונסטאנטינובסקי, אחד מחובבי־ציון הראשונים, שהיה לו משא־ומתן עם סֶר אוליפאנט המפורסם, זה שכתב את הספר האנגלי "ארץ הגלעד" והשתדל בקושטה לטובת חובבי־ציון. את קונסטאטינובסקי זה ביקרתי ביחד עם נחום סלושץ כשהיה קונסטאנטינובסקי חולה מסוכן, שלשה ימים קודם פטירתו. הוא כבר כמעט היה גוסס אז ובקשי נשם את נשימותיו. והוא ידע והכיר, שהוא הולך למות. ואף־על־פי־כן, ברגעים אחרונים אלה, כשטבעי לאדם לשוב אל אלהיו, הטיף בכוחותיו האחרונים לשני צעירים מישראל דברי מינות וכפירה, שלא שמעה אזני דוגמתם מעולם: "היכן הוא האלהים? היכן הוא סדר־העולם המוסרי?

הביטו אל הצדיקים והישרים הגוועים ברעב ובקור, ואל הרשעים, שבתיהם מלאים כל טוב. כלום הצדיק אינו מת בייסורים וצרות והרשע אינו מתענג על חיים ארוכים וטובים? והביטו אל עם־ישראל — כלום יש מדוכא ואומלל יותר ממנו — והכל מפני אמונתו באלהים. אימתי עזר לו אלהיו בצרה? אימתי הציל אותו מכף־אויביו יותר משהציל עם אחר, שכופר באלהי־ישראל? — כל האמונה באלהים אינה אלא אגדה של אלף לילה ולילה!".

יותר מחמישים שנה עברו מאז שמעתי דברי־כפירה קיצונים אלה מפי וולטריני זקן זה — וקשה לי לשכוח, באיזה מצב נאמרו.

ובתו של קונסטאנטינובסקי זה, אשתו של ד"ר פוריס, עמדה עכשיו ביחד עמי בחדר־ההמתנה של הגנראל אבילוב והתחננה לפניו, שישאיר אותה ואת בעלה הזקנים והחולים באודיסה, שהרי אי־אפשר להם להיטלטל בחורף ובקור לארץ, שניתקו את כל הקשרים עמה. והאשה הזקנה, שקשה היה לה לעמוד על רגליה, בכתה לפני הגנראל.

אבל הפקיד הרוסי־הארמני האכזר רק העיף עין עליה ואמר בתוקף ובקרירות:

— יהודיה? — שתסע! שתסע!

ושילח אותה מעל פניו. ואמנם, היא ובעלה הוכרחו לשוב לאוסטריה. והיא היתה חולה כל־כך, עד שעל כפיים הכניסו אותה אל הקרון, שהוביל אותה אל ארץ רחוקה וזרה לה (קונסטאנטינובסקי היה נתין רוסי ודבר לא היה לבתו עם אוסטריה). ורק לאחר מהפכת־קֶרנסקי חזרו שניהם לאודיסה וד"ר פוריס מת שם לאחר זמן קצר.

התור שלי אצל אֶבּילוב הגיע אחר תורה של גברת פוריס. ואבילוב דחה גם את בקשתי: "ירחון יהודי — אי־אפשר לשנות, אי־אפשר!". ו"השלח" נשאר מופסק.

נשארתי בלא כלום. בלא ירחון לערוך אותו ולכתוב בו ובלא פרנסה.

ושנה שלמה — שנת תרע"ו (1916) — לא פירסמתי בעברית אף מאמר אחד, שהרי הממשלה הצאריסטית לא התירה ממחציתה של שנת תרע"ה (1915) ועד מהפכת־קרנסקי באביב תרע"ז (1917) לפרסם דבר בעברית. אז פירסמתי שורה שלמה של מאמרים ברוסית (עיין "כתבי יוסף קלוזנר" לאלי צדק ושוחטמאן, ספר־קלוזנר, תל־אביב תרצ"ז, עמ' 487־488), מתוך הכרח.

אוסישקין, שדאג תמיד לפרנסתי, הציע לפני, שאכתוב בשכר קצוב לכל גליון את "תולדות הועד של חובבי־ציון משנת תר"ן עד תרע"ה", במשך 25 שנים (1890־1915). ואמנם, כתבתי חלק הגון מספר זה, אך לא גמרתי אותו. את הגליונות מסרתי לאוסישקין. כפי הנראה, הגיד לו מישהו

ממתנגדי, שהספר הבלתי־נשלם אינו מוצלח, ועל־כן לא נדפס עד היום, וכפי ששמעתי, מסר אותו אוסישקין להארכיון הציוני שעל־יד ההנהלה הציונית בירושלים.

אחר־כך הציעה לפני שושנה פרסיץ, בתו של הלל זלאטופולסקי, שיש לה ולאביה זכות גדולה בכל הנוגע להמשכת קיומן של הספרות והלשון העברית המדוברת בזמנים הקשים ביותר ברוסיה, למכור לה כרך שני של ספרי "יהדות ואנושיות" (קובץ של מאמרים פובליציסטיים־פילוסופיים בעלי ערך בלתי־זמני) וגם קובץ של מאמרי־ביקורת על גדולי ספרותנו בתקופה, שקדמה לציוניות החדשה. עבודה מרובה עבדתי עד שתיקנתי את המאמרים משני הסוגים הללו ומסרתי את כתבי־היד לגברת פרסיץ. ואולם הדבר היה עוד בזמן שלא התירו להדפיס במוסקבה שום דבר בעברית. רק עם מפלתו של ניקולאי השני ועליתו של קֶרֶנסקי לשלטון (אביב של שנת 1917) התחילה הדפסתם של מאמרי־הביקורת, שקראתי להם בשם "יוצרי־תקופה ומבשרי־תקופה". נשלחו לי ממוסקבה נדפסים ששת הגליונות הראשונים מהם. ואולם התחילו המהומות והמלחמות בין האוקראינים והבולשוויקים ברוסיה הדרומית, ואודיסה נקרעה מעל מוסקבה לגמרה — ולא קיבלתי יותר משלשת הגליונות. השאר אבד. אבל המאמרים שב"יוצרי־תקופה ומבשרי־תקופה" נכנסו רובם ככולם לכרכים א'־ב' של ספרי "יוצרים ובונים", שיצא לאחר 7 שנים בירושלים. ומ"יהדות ואנושיות", חלק שני, לא נדפס כלום וגם כתב־היד (כלומר, המאמרים המתוקנים והמורחבים על־ידי) הלך לאיבוד. אלא שחלק מן המאמרים הללו נתפרסם בשני הכרכים של ספרי "פילוסופים והוגי־דעות".

כשהתחיל בן־ציון פץ להוציא בפטרוגראד (לכך נשתנה בימי המלחמה הראשונה השם "פטרבורג") קבצים קטנים בשם "העם", "קול העם", ועוד, כתבתי בהם מאמרים על ענייני־השעה. וכשנוסד במוסקבה העתון השבועי "העם", שעורכו היה ד"ר מ. גליקסון ומוציאיו — זלאטופולסקי ופרסיץ, פירסמתי שם מאמרים הרבה מן הסֵריה "קרן־זוית", שקודם־לכן היתה הולכת ונדפסת ב"השלח". שם פירסמתי גם מאמרי־ביקורת מפורטים על פרץ סמולנסקין, על שמחה פינסקר, על ד"ר י. ל. כצנלסון, ועוד מאמרים, שנכנסו אחר־כך לתוך "יוצרים ובונים", חלק א'. כמו־כן ערכתי אז את הקובץ הראשון של "שפתנו" על־פי הצעתו של ש"י וולפיקובסקי. קובץ זה יצא בימי־קרנסקי (אודיסה תרע"ז; הוצאה ב' של קובץ ראשון וקובץ שני של "שפתנו", ברלין תרפ"ג). מכיון שהקובץ הראשון הוסדר (ולא יצא) באודיסה בימים, שעדיין היה אסור ברוסיה להדפיס דברים בגרמנית, הוכרחתי לתת את תרגום המונחים שבקובץ זה באותיות עבריות; ובאותיות הללו אי־

אפשר להבדיל בין Eiter (מוגלה) ובין Euter (כחל של פרה). וכשנדפסה ההוצאה השניה של אותו קובץ בברלין תרפ"ג, מובן, שהעתיקו את המונחים בתרגומם הגרמני מאותיות עבריות לגרמניות בלא ששלחו לי הגהה — והחליפו את הכתיב של שתי מלות גרמניות אלו. ומובן, שהשתמשו בזה מתנגדי. ב"דואר־היום" והראו על בערותי בגרמנית, שפירסמתי בה מאמרים וספרים שלמים... כך השתדלו לנבל את שמי בכל הזדמנות.

וד"ר גליקסון הוציא באותם הימים קובץ בשם "עולמנו" (אודיסה־מוסקבה, תרע"ז). בו פירסמתי מאמר אחד על שאלות־הזמן ("ממעמקים") ומאמר שני, מפורט הרבה, על ביאליק בשם: "משורר־התחיה או נביא־האחרית?" (עולמנו, עמ' 146־171), שבו ניסיתי להוכיח, שביאליק הוא יותר "נביא־האחרית" מ"משורר־התחיה". מאמר זה, שנדפס אחר־כך, בשינויים בלתי־עיקריים, ב"יוצרים ובונים" (חלק ג', ספר א', עמ' 41־67), הרגיז את ביאליק, ויותר ממנו — את מעריצי הקיצונים. ואף הוא גרם למה שעבר ביניינו בסוף ימי־המלחמה, כמו שאספר להלן.

שנים אחדות קודם המלחמה העולמית הראשונה נוסד באודיסה סניף של ה"חברה הספרותית היהודית" שבפטרבורג. הייתי חבר־הועד של חברה זו והרציתי בה הרצאות על פרוג (הרצאה זו נדפסה ברוסית כהקדמה להוצאה השביעית של שירי פרוג, בהוצאת שֶרמאן, אודיסה 1917, ומקוצרת ב"העם" השבועי, ועכשיו — בספרי "משני עולמות", ירושלים תש"ד, עמ' 119־128), על ביאליק וטשרניחובסקי (נדפסו ברוסית במחברות מיוחדות בהוצאת "כנרת" ונכנסו בתרגום עברי מורחב ל"יוצרים ובונים", כרך ג') ועל מנדלי מוכר־ספרים. כמו־כן הרציתי שורת־הרצאות על הנביאים, ועוד. הרצאתי על ז. שניאור נדפסה גם בעתון הרוסי הגדול Одесскія Новости, ששם פירסמתי כמה וכמה מאמרים, שאינם בידי כיום ורק את רובם רשם הביבליוגראף מר ב. שוחטמאן, תלמידי החשוב, ב"כתבי יוסף קלוזנר". הרצאתי, שהרציתי בחברה זו על התנ"ך, נדפסה בחוברת מיוחדת ברוסית בשם: "מוצאה ומהותה של הספרות העברית העתיקה" (אודיסה 1911), ואחר־כך עיבדתי אותה בעברית בשם "כתבי־קדשנו" (יפו תרע"ב), כמו שעיבדתי בעברית את מחברתי האשכנזית־יהודית "דון יוסף נשיא" (יפו תרע"ד); כל אלה נדפסו בהוצאת "לעם". ושם נדפסה גם מחברתי העברית המקורית "נחמיה" (יפו תרע"ב — שתי המחברות הללו נכנסו לתוך ספרי "כשאומה נלחמת על חירותה" — בארבע הוצאותיה). ואל תתמה, שכתבתי אשכנזית־יהודית את "דון יוסף נשיא" ואת המאמרים "די נביאים" ו"משה רבינו": קודם שהז'ארגוניסטים נעשו

"אידישיסטים" ציידתי גם אני בזכות הכתיבה בלשונם של המוני־העם ובשבילם.

וזמן מועט קודם המלחמה נוסדה באודיסה "חברה להפצת ידיעות נכונות על היהודים והיהדות" (או, אפשר, היה זה סניף אודיסאי של החברה המוסקבאית בשם זה). בחברה זו קראתי בתחילת־ימי־המלחמה הרצאה על "מוסר־היהדות", שיצאה על־ידי חברה זו ברוסית בשם Сущность Еврейской Этики ("מהותה של תורת־המידות העברית", אודיסה 1916), שהעיבוד העברי המורחב שלה היא המחברת "תורת־המידות הקדומה בישראל" (אודיסה תרע"ח).

ובימי־המלחמה מינתה חברה זו ועדה, שתחקור ותדרוש בדבר ההתנהגות של הצבא הרוסי עם היהודים ברוסיה ובגאליציה. בועדה זו השתתפו גם עורך־הדין ש. א. פֶּן וגם — מֶרְזִ'ין, שהיה פעם ציוני, אחר־כך נעשה בונדאי ולסוף נהפך לבולשוויק קיצוני, ובתור חבר של היבסקציה רדף את הציוניות ואת הספרות העברית וכל דבר עברי דתי או לאומי יותר משרדף טוֹרקימאדה בשעתו את האנוסים. הישיבות של ועדה זו הזקינו אותי בלא עת. נתגלתה לפנינו תהום של אכזריות, שאין הפה האנושי יכול לספר ושאין הלב האנושי יכול להכיל. לא ישיבות היו אלו אלא שעות של קריאת־קינות, קינות יותר נוראות מאותן שנוסדו על שני החורבנות. היו ימים, שהייתי בא הביתה מישיבות־הועדה בשתים בלילה ומספר לצפורה שלי מה שנודע לי ממה שעשו החיילים הרוסיים והאוקראיניים ליהודים — ושנינו היינו בוכים עד אור הבוקר... ומי פילל ומי מילל, שכל מעשי־האכזריות הללו יהיו כמשחק־ילדים לעומת מה שייעשה על־ידי ה"עם של משוררים והוגי־דעות", ואף־על־פי־כן יזדעזעו הלבבות מנוראות מאוימות אלו הרבה פחות ממה שנזדעזעו בשנות 1915—1917 — — —

כשהתחילה המלחמה העולמית הראשונה הייתי קרוב לשנת־הארבעים לחיי ולא היה לי לחשוש, שיקחוני לצבא, ובפרט שקצר־ראיה אני מעודי. ואולם עברה שנה, עברו שנתיים — והגיוסים התכופים התחילו מתקרבים אל בני־גילי; ואף התחילו נוטלים לצבא גם את קצרי־הראיה. מתחילה דאגתי לא לעצמי אלא לשני אחי ולבעל אחותי הבכירה. כדי לסדר את אחי האחד, אלכסנדר זיסקינד, נסעתי ליקאטרינוסלאב, מפני שהוגד לי, שיש מקום לסדרו במרפאה הגדולה של הד"ר דולז'אנסקי.

רופא מפורסם זה, שהיה אחר־כך פרופיסור ברוסיה, ואף־על־פי־כן עזב את הכל ובא לארץ־ישראל, היה אדם מקורי ומעניק. ציוניותו היתה מושרשת עמוק בלבו הטוב ובמחשבתו המקורית. כי חולם חלומות גדולים היה האיש, — חלומות, שעכשיו הם מתחילים להתקיים. הוא חלם על מרכז

רפואי גדול בארץ, שיהא אבן־שואבת לכל המזרח התיכון כולו ועד המזרח הרחוק יגיע שמעו. הוא עבד ב"הדסה" — ולא יכול להתכנס לתוך המסגרת הצרה של "אנשי־הסדר" ו"אנשי־המעשה" שם — ועבר לעבוד ב"ביקור־חולים" — זנסתבך במחלוקת עם הגבאים של בית־החולים, ומחלוקת זו השפיעה לרעה על בריאותה של אשתו, שמתה פתאום. והוא, שאהב אותה אהבה עזה, לא האריך ימים אחריה (חי לאחר פטירתה פחות משנה). כמעט כל יום היה הולך אל הר־הזיתים ויושב שעות על קברה ומדבר אליה כאילו עדיין היתה חיה — עד שהלך אליה גם הוא עד מהרה...

ואמנם, אי־אפשר היה שלא לאהוב את הגברת דולז'אנסקי. אשה־מלכה היתה זו: קומת־התומר היתה קומתה, ומצח רחב ולבן כשלג־החרמון ועינים חולמות לה, וכולה אומרת הדר וצניעות כאחת. בשנת 1926 חליתי מחלה קשה והפרופיסור דולז'אנסקי החליט, שזהו פצע במעיים (ulcus duodenalis), וריפא אותי על־ידי הרעבה: חוץ משלש כפות של ז'לאטין לא התיר לי לבלוע; אפילו טה אסור היה לי לשתות. חשבתי, שקרב קצי. ביקשתי, שיתנו לי את ההוצאה הראשונה בצורת שלש חוברות של "הרעיון המשיחי בישראל" ותיקנתי אותן במיטה, בשעת רעב ומחלה מסוכנת, שלא פיללתי לקום ממנה. נמאסו עלי היסורים — ושאלתי את נפשי למות. ואז באה הגברת דולז'אנסקי לבקרני. הבעתי לה כל מה שהרגשתי: מה הם החיים? — עבודה קשה ויסורים, התנגשויות עם בני־אדם רעים וחטאים, בתוך עולם מלא קנאה ושנאה. למה לנו חיים? כלום אין מיתה טובה מהם?

הגברת דולז'אנסקי הקשיבה בנחת, ואחר דומיה קצרה אמרה בפשטות:

— כן, החיים מלאים בוץ ויסורים ובני־אדם אינם שוים הרבה. אך הרי יש שמש, יש פרחים, יש צפרי־רננות. כלום לא כדאי לחיות בשביל כל אלה?

כל נשמתה היפה והעדינה של אשה אצילה זו נתבטאה במשפטים הקצרים הללו.

ובכן באתי ליקאטרינוסלאב לסדר במרפאה של ד"ר דולז'אנסקי את אחי אלכסנדר. נתברר, שטעיתי ואין מקום בשבילו, וכבר הייתי מוכן לעזוב את יקטרינוסלאב.

ואולם נזכרתי, שבעיר זו דר באותו זמן ד"ר יוסף חזנוביץ, המיסד של הספריה הלאומית הגדולה בירושלים, שטיפל באוסף־ספרים בשביל ספריה ירושלמית זו — עכשיו הספריה של האוניברסיטה — במשך הרבה שנים. הוא דר קודם־לכן בביאליסטוק, וקודם שכבשו הגרמנים עיר זו ברח ליקאטרינוסלאב והוסיף לעסוק בה באוסף־ספרים.

הלכתי לבקרו. עליתי על סולם רעוע בעל מדרגות רקובות לקומה השניה של בית ישן ודל ונכנסתי אל חדר קטן — ואני רואה את ד"ר חזנוביץ לפני. היכרתי אותו עוד מן הקונגרסים הציוניים ושמחתי לראותו.

אדם מוזר היה ד"ר חזנוביץ ואגדות היו מספרים עליו בליטה. רופא מצוין היה; אלא שכשהיה מבקר חולה היה מוכשר פתאום למלמל בפני החולה וקרוביו: "רע, רע, רע מאד!". החולה והקרובים היו מזדעזעים: הרופא אומר בגלוי, שרע, רע מאד — מובן, שהוא מדבר על מצבו של החולה. בפנים נבהלים היו פונים אל הרופא ומבקשים, שיאמר, עד היכן מגיע רוע־המצב ומה יש לעשות. ואז היה ד"ר חזנוביץ משיב:

— שטות! מצבו של החולה טוב. אבל המצב של המושבות החדשות בארץ־ישראל רע, רע מאד. והמצב של היהדות כולה, ושל חיבת־ציון ושל הציוניות כלום אינו רע, רע מאד? ומי חולה על זה? ומי דואג לכך?

בכניסתי לחדר מצאתי את ד"ר חזנוביץ מוקף תלי־תלים של ספרים ישנים וחדשים. וכאן נתגולל לפני מחזה, שתארתיו פעם במאמרי "פגישותי עם ד"ר חזנוביץ" (הבוקר, תש"ב, גליון 2057), אבל קשה לי להתאפק מלתארו שנית בקיצור:

נכנסתי לחדר ואמרתי: "שלום"! — כנהוג. לתמהוני, לא החזיר לי ד"ר חזנוביץ שלום ולא ביקשני לשבת ואף לא הושיט לי את ידו, אלא קרא בקול נחפז ומקוטע:

— בוא! בוא!

והתחיל מושך אותי בשרווּלי אל החדר השני.

נזכרתי בימי הקונגרס הראשון ובראובן אשר ב ר ו ד ס, שמשך אותי בשרווּלי אל חדר־הבגדים, בין הקולבים.

נכנסתי עם ד"ר חזנוביץ לחדר השני והוא מראה לי על הקיר ואומר:

— הבט!

ואני איני רואה על הקיר כלום זולת — זוג־מכנסים. ובכן אני שואל:

— מה יש כאן לראות?

— את המכנסים, — משיב חזנוביץ: — משש אותם, בבקשה!

ואני ממשש את המכנסים, כבקשתו.

— האריג טוב? חזק?

— כן, טוב, חזק.

— קניתי אריג זה לפני 27 שנים. חיפשתי אחר אריג חזק ביותר, שלא ייקרע עשרות בשנים ולא אצטרך לתפור לי חליפה חדשה — ואת הכסף אוכל להוציא על קנית־ספרים ל"בית נאמן" ו"גנזי־יוסף" (שמה הקודם של הספריה הלאומית בירושלים).

נדהמתי. עד כדי כך הגיעה האידיאליות של אדם יקר זה. לא לחינם היו אומרים עליו, שהוא אוכל פת במלח — ואת כל מה שהוא מרוויח הוא משקיע בספרים; ולא עוד, אלא שאף לא נשא אשה כל ימיו כדי שלא יוציא כסף על אשה ובנים ויהא יכול להקדיש כל מה שיש לו לספריה הלאומית.

ילדת־טיפוחיו. כולנו משתמשים בספרים העבריים והלועזיים, שאסף בעמל גדול ובהוצאות מרובות כל־כך, שהרי הוציא עליהם את פרוטתו האחרונה לאחר שמנע מעצמו כל תענוג אנושי רגיל כדי שיוכל להרבות בקנייתם, — ומי מאתנו זוכר כיום את האדם הנפלא, שהכין לנו ספרים יקרי־מציאות למאות ולאלפים והניח יסוד לספריה גדולה ונפלאה זו, שמן הספריות המיוחדות ליהודים רק הספריה היהודית בניו־יורק גדולה ממנה? כך אנו, היהודים, מכירים טובה לבני־אדם דגולים מרבבה!...

אבל אני חוזר לענייני.

למרות מה שלא סידרתי את אחי האחד ביקאטרינוסלאב הסתדרו אחי זה וגיסי באיזה אופן שהוא. ואולם אחי השני, ב צ ל א ל (כיום א ל י צ ד ק), החלש בגופו שבין כולנו, שכתב מאמרים ב"השלח" ועובד זה שנים ב"המשקיף", צדיק תמים, עמקן ומוסרי ובעל־השכלה, שמועטים כמותו בתוכנו, — הוא דוקה נלקח לצבא למרות חולשת־גופו ולמרות מה שהוא קצר־ראיה אף ממני. אמרתי לו, שלא ילך לצבא ויתחבא "עד יעבור זעם". אבל הוא השיב לי:

— על־פי השקפותי אני קרוב לדעותיו של ט ו ל ס ט ו י ואני מתנגד למלחמה בפרט ולעבודת־הצבא בכלל. ואם אֵיני מטיף להשתמטות מעבודת־הצבא הרי זה מפני שאני פחדן. והעונש של הפחדנות הוא — להיות משועבד לרצונם של אחרים. ואין לך שעבוד קשה מן השעבוד שבעבודת־הצבא. על־כן אסור לי להשתמט ממנה. אני הולך לקבל את ענשי.

והלך. ולמרות קוצר־ראייתו נלקח לצבא ועבד בצבא כמעט עד סוף המלחמה העולמית הראשונה.

נבהלתי. אידיאליסטן כבצלאל אחי לא הייתי ולא רציתי לקבל "עונש" זה על עצמי — ולהילחם בעד נ י ק ו ל א י ה ש נ י, צורר־היהודים.

ושוב בא א ו ס י ש ק י ן, שדאג לי תמיד, לעזרתי. הוא סידר אותי בתחילת שנת תרע"ז (סתיו של שנת 1916) בתור מחלק בגדים וכותנות לאמותיהם, נשיהם ובניהם של החיילים — עבודה לטובת משפחות־החיילים, שפיטרה אז מעבודת־הצבא. הגיוס לא הגיע עד שנותי (בינתיים נעשיתי בן 43, שהרי המלחמה נמשכה 4 שנים ויותר). אבל עד שנסתיימה המלחמה פחדתי להסתלק מחלוקת־הבגדים. ועבודה נבזה זו מֵררה את חיי. ראיתי בין היהודים מן השכבות הנמוכות עניות נוראה ומנוולת כאחת. התקנות הרשמיות של חלוקת־הבגדים היו קשות ומסוכן היה לעבור עליהן, והנשים הפשוטות טרחניות וטרדניות היו, והיו צועקות ומתרעמות ובוכות לפני ומאשימות אותי בקשי־לב — ואני אין בידי להושיע להן... סוף־דבר היה, שבחג־הפסח תרע"ז (אביב של שנת 1917), חודש אחד אחר מהפכת־

קרנסקי, כשעברה הסכנה, שיגייסו אותי, ואז עזבתי את העבודה בחלוקת־הבגדים, חליתי בהתקפות קשות של הכבד והמרה, וזמן ידוע היה נראה, כאילו אני נוטה למות, ועל כל פנים כל ימי־הקיץ של שנת 1917 הייתי חולה — ובימי־החירות הראשונים ברוסיה דוקה!

בסוף ימי־המלחמה ולאחריהם קראתי שיעורים בהיסטוריה ישראלית בבית־המדרש לגננות של יחיאל היילפרין, ואחר־כך גם בבית המדרש למורים ולמורות מייסודה של "תרבות" בהנהלתו של ד"ר יוסף מוהילבר. וחוץ ממאמרי ב"העם" ומחברותי וספרי הנזכרים בעברית וברוסית הספקתי לכתוב אז את רוב הכרך השני של "היסטוריה ישראלית" (תולדות־בית־חשמונאי). אז התחלתי לתרגם בשביל הוצאת "מוריה" את ה"ספרים החיצונים" והשלמתי את תרגומי זה בימי מחלתי הנזכרת, בקיץ תרע"ז, ועד היום מונח התרגום במגרת־שולחני. הוא דורש עיבוד ותיקון, ולאחר שיצאו ה"ספרים החיצונים" בהוצאתו של אברהם כהנא לא היה לי חשק לשוב ולטפל בתרגומי, אף אם ההוצאה של כהנא לא השביעתני רצון כל־כך.

ואת "ישו הנצרי", שכתבתי את ה"ספר" הראשון שלו (שכולל את "המקורות" ושנדפס ב"העתיד" של ש"י איש הורוויץ, כרכים א'־ג' וה') עוד בלוזאנה, המשכתי גם־כן מעט־מעט ועבדתי בו בשתי השנים מניסן תרע"ז עד ניסן תרע"ט (1915־1917), שבהן הופסק "השלח" על־ידי השלטון הצאריסטי, ופירסמתי ב"העתיד", כרך ה', גם את הפרק הראשון של ה"ספר" השני — על "החיים המדיניים".

עבודתי היתה איפוא מרובה וקשה, כמעט מעל לכוח־אנוש. ואין לתמוה, שזקנתי ונחליתי במשך 4 שנות־המלחמה, אף אם גם בסוף־המלחמה הייתי רק בן 44.

פרק ט"ו.

המהפכה הרוסית הגדולה. אני נעשה דוצנט לתולדות־המזרח.
חוויה בלתי־נשכחת. אני נעשה פרופיסור להיסטוריה עתיקה.

בסוף־יאנואר, 1917, ביקרתי בביתו של אוסישקין ואמרתי לו, שהמשטר האבטוקראטי הרוסי לא עוד יאריך ימים, והחדשים שלו — לא השנים! — ספורים.

אוסישקין צחק. חלומות! — המשטר הצאריסטי מחזיק מעמד זה 300 שנה והוא די חזק כדי להוסיף ולהחזיק מעמד שנים לא־מועטות.

לאחר חדשיים פרצה המהפכה הגדולה — מהפכת קֶרֶנסקי. ואמו של אוסישקין סיפרה להגברת קלוזנר ולי, שביום שניצחה המהפכה התהלך אוסישקין בחדרו אחת הנה ואחת הנה ודיבר לעצמו:

— מנין ידע קלוזנר דבר זה? כיצד יכול היה לחזות אותו מראש?

לא נביא ולא בן־נביא אני. ואף לא דיפלומאט ופוליטיקאי "לפי המקצוע". בהיסטוריה אני עוסק כל ימי־חיי, והיא היא שחידדה את ראייתי וסייעה לי לחדור אל ההווה דרך העבר ולהקיש מן העבר על העתיד.

המפלות והתבוסות של רוסיה, שהוכתה לא רק על־ידי הגרמנים והאוסטרים אלא גם על־ידי התורכים בקווקז; המיניסטרים הרוסיים, שמינה קיסר מוגבל בשכלו ומושפע על־ידי חצרנים עריצים וחנפים, מיניסטרים קטני־נפש ומחוסרי־מעוף, שלא התאימו כל־כך לרגע ההיסטורי הגדול, עד שהיו חִדים עליהם חידה זו: "מי הוא מיניסטר ברוסיה?" — והפתרון היה: "מי שהוא גרוע ממי שקדם לו"; שלטונו של המתועב ראספוטין, ששפך את ממשלתו על הקיסֶרת הגרמנית על־פי מוצאה, שבלתי־טבעי היה בשבילה להיות נגד עמה ומולדתה; התרכזותם של הקיסר והמיניסטרים שלו ברדיפת־היהודים, כאילו בזמן מסוכן כזה אין שום דאגה אחרת לרוסיה זולת היהודים (כמו שגם להיטלר בזמננו לא היתה דאגה אחרת זולת השמדת־היהודים), ועל כל אלה — תנועה מהפכנית רוסית לכל הסתעפותה הגדולה, שנמשכה כמאה שנה, מימי הדֶקאבריסטים עד ימי פליכאנוב ובורצֶב, לֶנין וטרוצקי, — כל אלה ביחד עשו לי ודאית את קירבתה של המהפכה הרוסית הגדולה. וכשקראתי בעתון

בלתי־לֶגאלי, שהמלומד הרוסי המפורסם והמנהיג של מפלגת הדימוקראטים־הקונסטיטוציונאליסטים, פ. נ. מיליוקוב, אמר ב"דומה" בפירוש, שזוממים בגידה והשלמה עם גרמניה המקורבים ל"צארית הצעירה" (אשת־הקיסר, להבדילה מאֵם־הקיסר, ה"צארית הזקנה"), ודבר זה הגיד מיליוקוב בשם הציר הבריטי ברוסיה סיר ג'וֹן בּיוּקֶנֶן, — נעשה לי ברור, שימי־הצאריסמוס ספורים. שהרי כך אין מדברים על אשתו של קיסר מושל־יחיד כל עוד המשטר של שלטון־יחיד עומד איתן. אות הוא, שהפֵּרצות רבו ושכל הבניין עומד להתפורר — ו ע ד מ ה ר ה.

והדבר בא כאילו לפתע־פתאום. באמת הוכן זה כבר. אף העם הפשוט שוב לא האמין בקיסר "בחסד־עליון" לאחר שראה, שקיסר זה עלול לתבוסות בלתי־פוסקות ונותן להשתלט על חצר־המלכות לאיזו אישיות אפלה, ששמה ראספוטין. "סר צלם מעליהם" — ודי היה במהומה של חוסר־לחם בפטרוגראד הבירה, מהומה, שבוודאי הוכנה מראש על־ידי השמאל של ה"דומה", — די היה בכך כדי שהמרד יתפרץ. ומרד בשעת־מלחמה זהו כ"פֶּטר־מים": השטפון הולך וגֵאֶה וסופו — הרס וחורבן ואבדן של כל הישן העומד על דרכו של החדש.

בחדש הראשון של המהפכה (מאמצע־אדר עד חג־הפסח, תרע"ז, אפריל, 1917) עדיין הייתי בריא ביחס — ולבי צהל ועלץ לקראת כל הנעשה ברוסיה. כאילו שמעתי את משק הכבלים הכבדים, שמאה וחמישים מיליונים של בני־אדם נכבלו בהם עד התכים עמוקים בבשרם, והנה כבלים אלה משתברים לרסיסי־רסיסים ומיליוני בני־אדם מכל השכבות ומכל העמים יוצאים לחירות. הימים היו ימי־האביב הראשונים, בזמן שביחד עם הניצנים הרכים המבצבצים ויוצאים מן האדמה ועם הפקעים הראשונים הנובטים בפרחים ובאילנות נובטת גם תקוות־אדם והוא משתכר מקרניה הרכות של השמש הצעירה ומיפיו הענוג של העולם המחודש. ואכן, אלה היו ימי־שכרון, שאיני יודע כדוגמתם אלא אחר סאן־רימו ולאחר שהופיע בירושלים ה"נציב הראשון ליהודה". הן אמנם, שיכור גמור לא הייתי: זכרתי את הכתוב בקוהלת "ושבו העבים אחר הגשם", שהוא כלל גדול בהיסטוריה; ואת חששותי הכבדים בדבר הריאקציה העתידה לבוא הבעתי במאמרי הראשי "לשעה ולדורות" (השלח, כרך ל"ב, עמ' 289־297). אף־על־פי־כן — "באבוד רשעים רִנה". הלב רָן וצהל משמחה, שבא יום־פקודה, יום נקם ושילם להמשטר של עריצים, שהתרחצו בדמי־ישראל בפרט ובדמי כל אדם מתקדם בכלל במשך מאות בשנים, וביחוד בימי המלחמה של 1914־1917.

לצערי הגדול, לא יכולתי להשתתף במעשים הגדולים, שנעשו אז ברוסיה בכלל ובין יהדי־רוסיה בפרט, עד סוף ימי־קֶרֶנסקי, מפני

שבפסח, תרע"ז (אפריל, 1917) חליתי במחלת־הכבד, נפלתי למשכב והתאפכתי על ערש־דַוַי במשך כמה חדשים. מפני־כן לא השתתפתי גם בועידה הציונית הגדולה בפֶטרוגראד, שהטביעה את חותמה על כל עתידותיה של הציוניות החדשה.

ושני ימים אחר מפלתו של המשטר הישן בא למעוני הפרופיסור יְוגני שֶצֶ'פקין (מלומד רוסי מפורסם, מי שהיה ציר של הדימוקראטים־הקונסטיטוציונאליסטים ב"דומה" הרוסית והצטיין בנאומו הנמרץ נגד הממשלה בקשר להפוגרום בביאליטוק) והודיע לי, שבתור דיקאן של ה"פאקולטה ההיסטורית־הפילולוגית" (כלומר, הפאקולטה למדעי־הרוח בלשוננו) ב"שיעורים העליונים לנשים באודיסה", שהם אוניברסיטה גמורה, שהרי אין מתקבלות לתוכם אלא נשים, שיש להן תעודת־בגרות, ולשיעורים הללו יש זכויות ממלכתיות (הגומרות אותם מתקבלות למשרות בממלכה הרוסית), — הוא מיופה־כוח של הפאקולטה להציע לפני את הקתדרה של "תולדות המזרח (הקדום)", שהוא שיעור של חובה בפאקולטה. הוא הציע לפני לקרוא שיעורים 4 פעמים בשבוע, אבל מכיון שחשבתי אז על חידושו של "השלח" הסכמתי רק לשתי פעמים בשבוע כדי שלא תפריע משרתי החדשה לעריכתו של הירחון היקר בעיני. המשכורת היתה הגונה מאד לפי מה שהורגלתי לקבל בעד עבודתי הספרותית ובעד שיעורים באיזה בית־מדרש עליון יהודי שהוא; ונעימה היתה ההרגשה, שזו הפעם הראשונה, שאני מקבל שכר ממוסד ממשלתי, לא־עברי. בין הפרופיסורים היו 35 נוצרים, מומר אחד ואני — היהודי היחידי. בין הסטודנטיות היו לערך 60% נוצריות ולערך 40% יהודיות. הנוצריות היו רוסיות, פולניות, יווניות, ארמֶניות וגרוזיות; והיו ביניהן אפילו תַתָריות־מושלמיות. היחס אלי היה אידיאלי גם מצד הפרופיסורים, שהיו נוצרים כולם (חוץ ממומר אחד, כאמור), וגם מצד הסטודנטיות הנוצריות, ואין צורך לומר מצד היהודיות. שיבחו את רוב־הידיעות המדעיות, שאני מוסר להן, את כשרוני הפדגוגי להחדיר את הידיעות בקלות לתוך המוחות הצעירים ואת כשרון־ההרצאה שלי. בשעת שיעורי הראשון נוכחו כל הפרופיסורים של "השיעורים העליונים" בבגדי־כבוד; ושתי סטודנטיות ציוניות נאמו נאום לכבודי והודיעו, שהן מתגאות לראות כאן יושב בקתדרה את האיש, שהיה מורה לדור הצעיר בספרות ובהיסטוריה בדפוס ובעל־פה ולימד את הנוער היהודי לחיות על האידיאלים היהדיים הגדולים. האחת משתי הנואמות היתה היפיפיה הקלאסית לִיליה רוזנטאל־צֶ'רטקוב, שאחר־כך נבחרה ראשונה כאסתר המלכה בתל־אביב. היא באה לבושה תלבושת לבנה נהדרת ובידה זר של חבצלות לבנות, ולאחר

נאום עברי נחמד בהברה ספרדית (מה שהיה חידוש גדול בימים ההם) הרשיטה לי את החבצלות הלבנות, שכאילו סימלו את טוהר־רוחה ואת יפי־גופה כאחד. וכבר ציירתי כל זה באריכות במאמרי "חוויה בלתי־נשכחת" (הבוקר, תש"ג, גליון 2252).

בכל שתי השנים ומחצה (מארס 1917 — נובמבר 1919), שישבתי בקתדרה של תולדות־המזרח הקדום, עד שיצאתי לארץ־ישראל, הרגשתי את עצמי מוקף אטמוספירה נעימה ביותר באוניברסיטה נעלה זו, שהממשלה לא התערבה במעשיה ובתכניתה והיתה לה אבטונומיה אקדימית גמורה. השיעור שלי כלל את תולדות אשור ובבל, תולדות מצרים, תולדות צור וצידון ותולדות ישראל מראשיתו עד חורבן הבית השני. ובתוך חולדות בית ראשון היו כלולים שיעורים על היסודות של ביקורת־המקרא. השיעור היה שיעור של חובה, כאמור, כלומר, חובה היתה על הגומרות את ה"שיעורים העליונים" להשתתף בהרצאות על המקצוע ולהבחן בו. במשך חמשת הסמסטרים בחנתי עד 300 סטודנטיות, רובן נוצריות ומיעוטן יהודיות. וצריך אני לומר, שלצערי, הצטיינו הנוצריות בידיעותיהן אפילו בתולדות־ישראל יותר מן הסטודנטיות היהודיות. הסטודנטית, שהפליאה בידיעתה בתולדות־ישראל, היתה פולניה, מורה בגימנסיה. שניה לה היתה בתו של כומר רוסי פראבוסלאבי, ושלישית להן — רוסיה טהורה, בתו של מנהל בית־הספר הצבאי הארטילרי ליונקרים. ו"זכיתי" גם לבחון את בת־אחותו של פ. קרושיוואן, שגרם לפוגרום הקישינובי... היתה זו בחורה צעירה מאד, יפה וכשרונית, אבל חצופה וגאוותנית, ומאד לא נעים היה לה, כפי הנראה, להיבחן אצל יהודי, שלא כיסה על יהדותו, ואפילו התגאה בה.

גם היחסים ביני ובין הפרופיסורים היו מצוינים. כמו שכבר אמרתי, היו כולם נוצרים, 35 במספר, ורק אחד מהם היה יהודי מומר, ורק מן המומר התרחקתי בתכלית. כל שאר 34 הפרופיסורים התייחסו אלי בידידות ובכבוד; וכן התייחסתי אליהם. אף פעם לא הרגשתי סימן של אנטישמיות ביחסים שביני לביניהם. בחדר־הפרופיסורים היינו משוחחים על שאלות מדעיות ומדיניות, וכשהחמירו החיים החמריים באודיסה — גם על שאלות־כלכלה פשוטות, ואף פעם לא הרגשתי, שיבדילו ביני, היהודי היחידי, ובין כל 35 הפרופיסורים הנוצריים. וכמה מן הפרופיסורים שיבחו את דרכי־לימודי ואת אופן־בחינתי כפי ששמעו את שבחם מפי תלמידותי המרובות.

וכשכבשו הבולשוויקים את אודיסה בפעם הראשונה בחורף של שנת 1917־18, מיד ביטלו את ה"שיעורים העליונים לנשים", שהרי לא הבדילו בעניניי־השכלה בין גברים לנשים; ואנו, כל מורי ה"שיעורים העליונים לנשים", עברנו באופן אבטומתי לאוניברסיטה האודיסאית. חשבתי, שאשאר

גם שם בהוראת ה"היסטוריה של המזרח הקדום", שהוריתי ב"שיעורים העליונים לנשים". לתמהוני, החליטה ה"פאקולטה ההיסטורית־הפילולוגית" (המחלקה למדעי־הרוח שלנו), שאלמד שם גם את ה"תקופה ההליניסטית" בהיסטוריה של הזמן העתיק. ודאי, גרמה לכך העובדה, שב"אנציקלופידיה הרוסית־העברית" מסר לי ההליניסטן הגדול זילינסקי את התקופה "היהודית־ההליניסטית", כמסופר למעלה, והיה מרוצה מעבודתי. והרי באוניברסיטה העברית עדיין חוששים למסור לי, כלפרופיסור בתקופת הבית השני, את הוראת הטכסטים של כתבי יוסף בן מתתיהו ושל פילון ושאר הדברים הכתובים יוונית והמתיחסים לתקופה ההליניסטית של תולדות־ישראל בלבד. הגויים לא חששו למסור לי אף את התקופה ההליניסטית הכללית.

ולא עוד, אלא שלמרות מה שידעו את התנגדותי לבולשוויסמוס אף בחרו בי להיות חבר ב"אגודת הועדים של בתי־המדרש העליונים" (Сквуз : Союз Комитетов Высших Учебных Заведений). אלא שלא זכיתי להורות באוניברסיטה ולהשתתף באגודה זו מפני שעזבתי עד מהרה את אודיסה ונסעתי לארץ־ישראל.

יחסי השלילי לבולשוויסמוס עדיין לא הזיק לי אז בעיני הרשות הקומוניסטית של בתי־המדרש העליונים. אני אומר "אז" וכוונתי לחורף תרע"ח (18־1917), שאז השתלטו הבולשוויקים על אודיסה בפעם הראשונה ושלטונם ארך אז רק כשני חדשים. גם אז עשו תועבות נוראות הרבה; אבל מצד אחד עדיין היה שלטונם פחות קיצוני, ומצד שני עדיין לא היתה שיטתיות במעשים הנוראים שלהם. ועדיין לא היה אז מסוכן להיות ציוני. לאחר שני חדשים גורשו הבולשוויקים מאודיסה על־ידי האוקראינים. ואולם הם חזרו לאודיסה בקיץ של שנת 1918, ואז החריף שלטונם וכבר התחילו רודפים את הציוניים באף ובחימה — ואף אותי ביניהם, כמו שאספר להלן.

בסוף הקיץ 1918 גורשו הבולשוויקים שנית מאודיסה — הפעם על־ידי חברי ה"גארדות הלבנות" בפיקודו של הגנראל דֶניקין. ואז חזרו ה"שיעורים העליונים לנשים" לקדמותם והוספתי להורות בהם עד עצם היום, שבו יצאתי לארץ־ישראל, בתחילת כסליו תר"פ (נובמבר, 1919).

אבל להבולשוויסמוס ברוסיה בראשיתו יש להקדיש פרק מיוחד.

פרק ט"ז.

הבולשביסמוס ברוסיה. "יום המרידה בשלום". "שוד תוקי".
התעללות. רדיפות והצלה. עבודה ספרותית ומדעית בעברית
וברוסית

הסוציאליסמוס המארקסיסטי (יש גם סוציאליסמוס בלתי־מארקסיסטי, סוציאליסמוס הומני ונבואי, שהוא עצם היהדות ויסודה!) נחשב כל הימים — עוד מימי חיבת־ציון ודרך הציוניות המדינית של הרצל — לניגוד לציוניות. הרצל חשב אותו לניגוד וסתירה לציוניות שלו מפני שכל "מלחמת־מעמדות", שהמארקסיסמוס הושתת עליה ומטיף לה, צריכה לגרום לפירוד באומה, — והרי הציוניות באה להציל את האומה כולה בעזרת־הפועלים ובעזרתם של בעלי־הממון כאחד. ואולם חובבי־ציון ואחד־העם וכל הציוניים הכלליים מכל הגוונים חשבו את הסוציאליסמוס מנוגד לציוניות מטעם אחר (זולת הפחד מפני הממשלה הצאריסטית ברוסיה והממשלות הליבראליות והאנטי־סוציאליסטיות במערב־אירופה): הציוניות מבוססת היא על חידוש־העבר, על ההיסטוריסמוס בעצם, בעוד שהסוציאליסמוס מטיף למהפכה ול"הסתלקות מן העולם הישן". הפשרה בין הציוניות ובין הסוציאליסמוס, שהטיפו לה ד"ר נחמן סירקין ודוב ברוכוב, לא נתקבלה אז עדיין אלא על דעתו של מיעוט ציוני לא־גדול. אפילו "צעירי־ציון" ו"הפועל־הצעיר" היו אז אנטי־מארקסיסטיים והטיפו אז לשיתוף־פעולה בין כל המעמדות היהודיים לשם תחית העם והארץ על־ידי כיבוש־העבודה בידי פועלים עבריים. אפילו לחגיגת ראשון במאי התנגד אז "הפועל הצעיר".

טבעי היה, איפוא, הדבר, שציוני שכמותי, עם כל התמכרותי לסוציאליסמוס הנבואי ועם מה שהייתי חבר ל"פראקציה הדימוקראטית", שדאגה ליהדים הפשוטים והעניים ביחוד ("עמך" היתה הסיסמה של ה"פראקציה"), לא היה יכול להיות קומוניסטן: הרי הקומוניסטים באו אז "לעקור את הכל": לבטל את הדת, לשנות מעיקרם את סדרי־החיים של המשפחה, לבטל את החוקים ואת המנהגים, ואף את הספרות והאמנות שעד ימיהם, וביחוד — להשמיד את כל מי שאינו פועל ואפילו את מי שאבותיו לא היו פועלים.

אבל לא זה בלבד גרם לי, שאתרחק מן הקומוניסטים ואתנגד להם — לא בפועל, אלא בהשקפה, שלא העלמתי אותה ולא כיסיתי עליה.

המעשים הנוראים, שעשו אז הבולשוויקים, ההתעללות, שהתעללו אז בכל מי שאינו "משלהם" — זהו מה שהרחיק אותי ואת חברי הציונים מהם תכלית ריחוק.

לא אשכח כל ימי־חיי שתי עובדות, שנחרתו במוחי כְּבַרְזֶל לוהט.

בעצם יום־ראשון אחד, בשעה שהחנויות סגורות לכבוד יום ראשון, בשעה אחת בצהרים, מתהלכים ספנים־קומוניסטים מנמל־אודיסה ברחובות־העיר, פורצים לעיני־השמש את המנעולים שעל הדלתות של החנויות הסגורות, נכנסים לתוך החנויות — ונוטלים לעצמם כל מה שיש בחנויות הללו. ואין מפריע ואין מחה...

אך מעשה־שוד כזה יכול להחשב למעשה של שרירות־לב מצד ספנים אלמים ואנסים.

ואולם הרי עובדה ממין אחר:

ידוע, שבכל עיר כבושה על־ידי הבולשוויקים היה מקום רק לשני עתונים ממשלתיים: Правда ו־Известия, "אמת" ו"ידיעות" —, והליצנים היו אומרים, שב"אמת" אין ידיעות וב"ידיעות" אין אמת... והנה בשני העתונים הללו, שחזרו ויצאו באודיסה מיום שנכבשה שנית על־ידי הבולשוויקים, אנו מוצאים "פקודה" כזו של ה"ועד הפועל המקומי" בשם "יום המרידה בשלום" (День Мирного возстания). ומהו "יום המרידה בשלום"? — הפקידים של השלטון הבולשוויסטי ילכו מבית לבית ויקחו בשביל הממשלה ובשביל הצבא כל מה שיש בבית וישאירו לכל משפחה רק חליפה אחת לגבר ושתי שמלות (של קיץ ושל חורף) לאשה, כיסאות כמספרם של המבוגרים שבבית (הילדים, כנראה, יכולים לשבת על הארץ), שולחן אחד בכל הבית, כפות, מזלגות וצלחות כמספרם של בני־הבית — ולא יותר (אורח, כנראה, הוא בבל ייראה ובל ייָמצא); כל כלי כסף וזהב וכל מיני שעונים של כסף וזהב יש למסור לשלטונות ואפשר להשאיר בבית רק שעון אחד של מתכת; כל כסף, אפילו בשטרות (מטבעות של זהב ושל כסף היו אסורים מאז), יש למסור לשלטונות ויש להשאיר לכל משפחה רק 1,000 רובל בשטרות, שהיתה להם אז חשיבות של 10 לא"י לכל היותר. וכן הלאה. כלומר: יש לדלדל את בני־האדם עד האפשרות האחרונה.

והתחיל ה"שוד החוקי". מי שהיו לו שני זוגות של נעליים והזוג האחד היה ישן וגרוע והשני היה חדש וטוב יותר — היו פקידי־השלטון נוטלים את החדש והטוב דוקא. זקן וחולה כר' שמואל ברבש, אחד מטובי חובבי־ציון, עסקן ציבורי ונדבן, שהתחנן, שישאירו לו, לכל הפחות, את

שעון־הזהב שלו, שהרי שעון של מתכת אין לו, נטלו הפקידים ממנו את הכל וגם את שעונו היחיד. נשים רועדות מקור (הדבר היה בתחילת־החורף) גזלו מהן את הפרווה היחידה שעל גופן. מגוחך ומעציב כאחד היה לראות, למשל, את שאול טשרניחובסקי שלנו, שהיה אז מחוסר־כל ועבד כרופא על פת לחם יבש, מתהלך בחוץ לבוש שלש כותנות זו על גב זו כדי שלא יגזלו ממנו את שתי כותנותיו ה"יתרות"... כמה בני־אדם התהלכו בחוץ, לאחר שהפקירו את כל מה שבבית, לבושים שני מעילים זה על גב זה, או מעיל על גבי פרווה, כדי להציל מה שאפשר להציל. נשים הצפינו מבעד למחוך כפות ומזלגות וסכינים כדי שיישאר להן משהו יותר מן המכסה של הכלים למערכת־השלחן, שקצב "הועד־הפועל האודיסאי" לכל משפחה.

אנו, הגברת קלוזנר ואני, לא הצפנו כלום ולא הסתרנו כלום. אמרנו לעצמנו: "כשמתיזים את הראש אין בוכים על השערות". יקחו מה שיקחו — בין כך ובין כך הכל אבוד.

ואולם נעשה נס — ולא הכל היה אבוד.

את השוד צריך היה לבצע אצל הבורגנים בלבד. אצל הפועלים אין לקחת כלום. אבל הרי אפשר, שהבורגנים יצפינו משהו אצל הפועלים ידידיהם הפרטיים. על־כן בא בפקודה סעיף מיוחד, שאצל הפועלים רק בודקים מה שיש להם ורושמים בספר, בלא שיטלו מהם משהו. ואולם כשבאו פקידי־השלטון לרשום אצל הפועלים, שעבדו אותה שעה בבתי־החרושת, מה שיש בבתיהם, נבהלו נשי־הפועלים: הרי בתי־הפועלים היו אז מלאים כל טוב ממה שהרוויחו על־ידי שכר־העבודה הגדול באותו זמן וממה שגזלו מן הבורגנים וגם נטלו בזרוע מתוך הספינות, שהגיעו מלאות סחורות לנמל־אודיסה בשביל הסוחרים — והסחורות לא נמסרו למזמיניהן. ואם ינסו לרשם את הנמצא בבתי־הפועלים הרי יתגלו דברים לא־נעימים הרבה... ובכן רצו נשי־הפועלים לבתי־החרושת וצווחו באזני־בעליהן: "שודדים אותנו!".

מיד עזבו הפועלים את עבודתם, רצו לבתיהם, נזדיינו ברובים, בקרדומות ובפטישים ואיימו על הפקידים והפקידות הממונים על הרשימות, שיהרגו את כל מי שינסה לרשום את הנמצא בבתיהם. הפקידים והפקידות הודיעו את הדבר ל"ועד הפועל" — וזה הוכרח לבטל את הפקודה. ורק מה שכבר הספיקו לגזול נשאר בידי השלטון או בידי הפקידים והפקידות...

את הרושם של "יום המרידה בשלום" (שוד־בצהרים זה נקרא "בשלום" אצל הבולשוויקים) קל לשער.

אבל, אפשר, רושם יותר נורא עשה עלי מאמר אחד ב"ידיעות" האודיסאיות הרשמיות.

סופרים ועסקנים עבריים באודיסה בשנת 1918 (ביניהם ביאליק, טשרניחובסקי, פינחס מינקובסקי, ועוד)

בעל־המאמר חושש מפני קונטרא־ריבולוציה של ה"יסודות הריאק־ציוניים". ובכן מה לעשות? — ובעל־המאמר משיא "עצה טובה" כזו: באודיסה יש 600,000 תושבים. מהם 400,000 הם פועלים, וכמובן, כולם קומוניסטים. נשארים 200,000 בורגנים. מהם 160,000 הם ילדים, שאפשר לחנך אותם בבולשוויסמוס, וזקנים וזקנות, שימותו עוד מעט ואינם מסוכנים עוד. נשארו, איפוא, רק 40,000 חשודים בבורגנות מגיל בינוני. אותם צריך להוציא להורג בפשטות גמורה — ולא יהא עוד שום חשש של קונטרא־ריבולוציה...

הגליון, שבו נדפס המאמר, היה בידי ושמרתי עליו, ורק לפני שנים מועטות נעלם מביתי.

אבל הבולשוויקים לא רק הוציאו פקודות וכתבו מאמרים. הם רצחו באודיסה מאות אנשים, שכל חטאם היה — שהיו הם עצמם סוחרים או היו בני־סוחרים. רציחות אלו נעשו על־פי החלטותיה של ה"צֶרֶזְוִויצַ'יקה" או ה"צֶ'קַא" (קיצור־המלות Чрезвычайная комиссия — ה"ועדה היוצאת מן הכלל"). הרציחות היו מוצאות לפועל בחשאי, בלא דין ומשפט, בלא חקירה ממשית ובלא הגנה על הנאשם. יום־יום הייתי רואה בעיני אבטומובילים של משא מכוסים "בְּרֶזֶנטים" (כעין מכסה של בד חזק ביותר), שמתחת להם היו מזדקרים אברים של הרוגים, ומאחורי האבטומובילים מתפתלים שבילים של דם מטפטף והולך...

ואולם בזה לא היה די.

הבולשוויקים נלהמו באוקראינים וב"חברי הגאַרדות הלבנות", שפרעו פרעות ביהודים כמעט בכל מקום־בואם. אבל ה"אנטי־בולשוויקים" ה"לבנים" הללו הרגו גם בולשוויקים כמו שהבולשוויקים הרגו גם "לבנים". ובכן החליטו הבולשוויקים, שאין להסתפק באויביהם הנופלים בידיהם: הם הכריזו, שב"סדר של הטרור האדום" הם הורגים כך וכך בני־אדם נקובים בשמותיהם, שאין בהם שום חטא מיוחד, אלא שמכיון שה"לבנים" הורגים "אדומים" (בולשוויקים פעילים) צריכים ה"אדומים" להרוג "לבנים" (בורגנים, שלא פעלו שום פעולה נגד הקומוניסטים). בין הנהרגים היה יהודי סוחר, תלמיד־חכם ירא־שמים, נדבן לצרכי־ציבור ולישיבות, בתי־כנסיות ובתי־מדרשות, מוֹנוֹשזוֹן שמו, שלא היה לו שום יחס לפוליטיקה, שכמדומה לי, לא ידע אפילו להבדיל בין מפלגות מדיניות, וכל חטאו היה — שהיה סוחר מפני שאביו היה סוחר ואביו הוריש לו רכוש ידוע.

אבל נורא מזה היה הרצח הבא:

מי שקרא את ספרי "עולם מתהוה" (בהוצאתו השניה: "עם וארץ קמים לתחיה"), אפשר, זוכר, שנסע עמנו לארץ־ישראל עורך־דין מאודיסה, בעל־

הזיה וחלום חלומות, שנתפעל ביותר מיפיה של נ צ ר ת וחלם, שמכאן תצא אמונה חדשה לעולם, שתאחד את היהדות, הנצרות והאיסלאם. עורך־דין זה, י ל י ק שמו, היה גידם ו"לא־יוצלח". סיים את חוק־לימודיו במחלקת־המשפטים של האוניברסיטה באודיסה, אך מעולם לא השתמש בתגא של עורך־דין. אביו היה צורף, וכשנעשה אמיד פתח בית־מסחר של תכשיטי כסף וזהב. לצורף זה היו שנים או שלשה בנים, והבן, שהיה בן־הלויה במסענו לארץ־ישראל, היה בלתי־מוכשר למסחר, ועל־כן היה אביו נותן לו סכום כסף לא־גדול (25 רובלים לחודש) למחיתו, ובזה היה מתפרנס. וכשמת אביו עבר בית־המסחר לידי בנו האחר, המוכשר למסחר, ובנו הלא־יוצלח הוסיף לקבל "קיצבה" מאחיו.

והנה הבולשוויקים החליטו "לחסל" את בעל בית־המסחר מפני שהוא בורגני, בלא שום סיבה אחרת. ובאו לקחת אותו אל ה"צ'קא". במקרה נמצא בבית־המסחר לא האח הסוחר אלא האח הגידם, עורך־הדין, — ולקחו א ו ת ו. הוא היה בטוח כל־כך, שלא יגעו בו לרעה, שהרי אף בורגני אינו, עד שבשעה שקראו לו לחוקר של ה"צ'קא" תיקן את עניבתו והלך בשקט גמור אל חדר־החקירה. ואולם במקום לחקור אותו שאלוהו, אם הוא יליק, בנו של בעל בית־המסחר לתכשיטים, וכשהשיב "הן!" — מיד העמידו אותו אל הכותל וירו בו — —

מעשה־רצח זה של אדם נקי, שלא היה לו כלום בחייו ולא התערב בשום עניין מדיני, הרעיש את הלבבות של כל בני־האינטליגנציה באודיסה. ואותי, שבסעתי עמו ביחד והיכרתי את תמימותו ואת חוסר־הכל שלו, הדהים רצח זה ממש, עד שבמשך כמה לילות לא יכולתי לישון ולא לחשוב מחשבות עגומות על מעשה נורא זה של מפלגה מתיימרת לתקן עולם במלכות־הצדק.

אבל לא רק רצחו הקומוניסטים באודיסה. הם גם התעללו ב"בורגנים" וב"קונטרא־ריבולוציונרים". הרי שתים־שלש עובדות.

הבולשוויקים אסרו לא רק גברים־בורגנים אלא גם נשים בורגניות. אשמתן של אלו היתה, שבעליהן היו סוחרים או שהיו להן בתים גדולים או בינונים באודיסה. בין הנאסרות היתה גם ידידה אחת שלנו, ציונית טובה, עסקנית של תרבות עברית (היא עכשיו בארץ־ישראל ועוסקת בעבודה לטובת הקרן הקיימת ובהפצת הלשון העברית). והנה מה שסיפרה לי:

— נאסרתי על־פי פקודתה של ה"צ'קא" והוכנסתי לבית־האסורים. פעם אחת בא "מיליציונר" (שוטר סובייטי) וקורא בשמי ובשמותיהן של עוד נשים אחדות, מן המשכילות והמכובדות שבין הנאסרות. מוליכים אותנו כאסירות ומביאים אותנו לבית אחד ריק ומלוכלך וגוזרים עלינו לנקות את

חדריו ולשפשף את רצפתם ואת חלונותיהם. נותנים לנו רק דלי ומים בלא סכרטוטי־שטיפה. בשמלותינו התחתוניות הוכרחנו לעשות מלאכה קשה זו במשך כל היום. הגיע לידי כך, שנתרפו ונפלו הסוליות של נעלי מתוך רטיבות זו של מים מלוכלכים, שהייתי מוכרחת לאספם בידי לתוך הדלי כשאני עומדת בנעלי בתוך הבור. לפנות ערב כילינו את המלאכה וקראו אותנו ל"נשף" — לכבוד אחד מפקידי־ה"צ'קא" היהודיים, ש"נשא אשה" למזל־טוב (מובן, בלא חופה וקידושין) וקיבל שלשה חדרים לעצמו: אלה היו החדרים, שניקינו בעבודה קשה זו. עכשיו היינו מוכרחות לשמש את האורחים של ה"זוג הצעיר" בשעת־הנשף. ושיא־ההתעללות היתה — שהוגש לנו בסוף־הנשף, שהיה בו מכל טוב בשעה שכל אודיסה רעבה ללחם יבש, תפוח־זהב לכל אחת (דבר יקר־מציאות באודיסה באותם הימים) "שכר טרחתנו"...

אבל התעללות יותר גדולה ומסוכנת שמעתי מפיו של עורך־הדין ש. א. פֶּן מאודיסה.

הוא, יחיאל היילפרין (בעל "בית־המדרש לגננות") ועוד כמה ציונים, נאסרו על־ידי ה"צ'קא" והושמו במאסר באשמה כבדה באותו זמן: שהם מסייעים ל"אימפריאליסמוס הבריטי", שנלחם אז (או רצה להילחם) בסובייטים. ושני רגעים קשים ביותר עברו בבית־האסורים עליו ועל שאר הנאסרים.

סימן מובהק היה להם: אם היו באים בלילה וקוראים לאסירים להתלבש ולילך — הרי זה להיות מוכן להריגה.

והנה בליל־חורף אחד, בשתים בלילה לערך, באים "מיליציונרים" וקוראים לקום ולהתלבש ולילך לשלשה מן האסירים המכובדים ביותר: האחד היה הנסיך אוּבּוֹלֶנְסקי, אחד מן החברים החשובים במפלגה הקונסטיטוציונית־הדימוקראטית (שלגבי הקומוניסטים נחשבו לקונטרא־ריבולוציונרים מפני שאינם מודים במארקסיסמוס ובשינוי המשטר בדרכים ריבולוציוניות ואַנסיות), מיניסטר אחד של ה"הֶטמאן" (הנשיא) האוקראיני סקוֹרוֹפאַדסקי ועוד שלישי, ששכחתי את שמו ומשרתו, כמדומה לי, בעל־אחוזה מגדולי מפלגת־המרכז בדומה הרוסית. שלשת אלה קמו בחרדה. הרגישתם היתה, ודאי, זו של אגג מלך־עמלק כשאמר: "אכן סר מר המות". בידים רועדות התלבשו ובדמעות על עינים נפרדו מעל האסירים, שכניהם בתא, שהעורך־דין פן היה אחד מהם: הרי הם הולכים לקראת מיתה ודאית...

דממת־מות השתררה בבית־האסורים. חרדה ואין־אונים ויאוש כאחד... שום אסיר לא עצם עוד עין עד הבוקר. ובבוקר לא נגע שום אסיר במה

שהוגש לאסירים וכל אחד חשב: הנה כי כן "נחטפו" אלה היום — ומחר אחטף אני...

והנה, לתמהונם של האסירים, חזרו כל שלשת ה"לקוחים למות" לבית־האסורים בשעת־הצהרים. המראה שלהם היה נורא: הם היו מלוכלכים מכף רגל ועד ראש; פניהם, שנצטמקו בשעות מועטות אלו עד לאין הפֵּר, היו חיוורים ושטופי־זעה, שנתערבה בליכלוך, ששטף את כל גופם, ובגדיהם המלוכלכים היו קרועים במקומות שונים.

נתברר, שאף להם אירע מעין מה שאירע בזמן אחר לנשים האסירות: איזה פקיד צ'קאי, יהודי מנוול, "נשא אשה" בדרך הידועה אז, ולא מצא לטוב לפניו אלא שנסיך, מיניסטר ובעל־אחוזה גדול ינקו את החדרים, שנטל בזרוע לעצמו מבורגני אחד. ואת שלשתם הכריח לנקות את הבית בבגדיהם ובכתנותיהם, לחצות בבוץ עד צוואר ולעבוד בזעת־אפים...

כזו היתה ההתעללות ברוסים ואוקראינים חשובים, שכל חטאם היה— שלא הסכימו למעשי־הבולשוויקים באותם הימים.

אבל על פן וחבריו עברה שעה קשה הרבה יותר.

פעם קוראים אותם אל חוקר־הדין של ה"צ'קא". וזה היה תמיד סימן רע לאסירים: על־פי רוב היתה חקירה זו נגמרת במיתה... אבל היו גם מקרים של צידוק וזיכוי. הפקיד, שבא לקרוא להם, החזיק גליון בידו ואמר להם, שחלק מהם, שקרא בשמותיהם, יעמוד מצד ימין וחלק שני — מצד שמאל. וידוע היה הדבר, שהעומדים מצד ימין נידונו למיתה.

ופתאום שומע ש. א. פן את שמו ושמות־חבריו בתוספת: "מצד ימין!"... עיניו חשכו ודמיו קרשו בעורקיו: מיתה ודאית... ברגע זה — כך סיפר לי — חשב על אשתו ובניו והתחיל אומר "וידוי"... ואולם בעוד רגעים אחדים הודיע הפקיד, ש"הפעם יוחזרו כולם לבית־האסורים". ולאחר ימים מועטים נתבררה אפסותה של העלילה, שהעליל על הציוניים פרובוקאטור יהודי מרומניה בלא שום יסוד, — ונשתחררו כולם. אבל גם פן וגם יחיאל היילפרין חלו אז באותה מחלה, שהורידה אותם לקבר לאחר שנים *).

גם גורלי שלי יכול היה להיות כגורלם של פן והיילפרין וחבריהם: הפרובוקאטור העליל גם עלי, שאני מסייע ל"אימפריאליסמוס הבריטי". ואולם מקרה משונה — "סייעתא דשמיא" ממש — הציל אותי מגורלם.

היתה באודיסה משפחת לוינטוב־יוזפוביץ, שאנו, הגברת

*) לשם האמת חייב אני להעיר, שלאחר שנים מועטות פסקו מעשי־זוועה אלה מצד הבולשוויקים. אבל זכרונותי הם משנות 1917 — 1919.

קלוזנר ואני, התידדנו עמה. לווינטוב היה אדם משכיל מאד, ואף אם לא היה לא ציוני ולא לאומי הוקרתי אותו על השכלתו הרחבה ועל ישרו ותום־לבו. ואשתו היתה פיקחית ומשכלת, זריזה וחריפה, וחיבבנו אותה. ולה אחות, הגברת יוזפוביץ, רכה ועדינה, ישרה ותמימה וטובת־לב, שגם אותה אהבנו וכיבדנו. את בעלה של זו האחרונה הכרנו רק מעט. פעמים שהיה מזדמן עמנו בביתו או בבית לווינטוב גיסו — ואז היינו מתווכחים על האנגלים והגרמנים, על הציוניות ועל הסוציאליסמוס. ראיתי מתוך דבריו, שהוא סוציאליסטן קיצוני, קרוב לקומוניסטים, אבל אידיאליסטן נלהב ומסור לדעותיו. ואני מעולם לא שנאתי אדם על דעותיו — אם אין לו פניות זרות בהחזקתו בדעות אלו.

וכשהבולשוויקים באו שנית לאודיסה צף פתאום יוזפוביץ זה על פני השטה, בכינוי חדש, כמובן (סֶבֶרְנִי — "צפוני"), ונעשה אחד מראשי־הבולשוויקים באודיסה. וכשהולטלט ב"צ'קא" לאסור ציוניים בתור מסייעים ל"אימפריאליסטים אנגליים" וראה ברשימה את שמי — התנגד לכך, שיאסרו גם אותי: "אני מכיר את ד"ר קלוזנר — אמר —: הוא, אמנם, ציוני נלהב ומתנגד לקומוניסמוס, אך אינו ריאקציונר ואינו בעד ה'אימפריאליסטים'". וכך נמחק שמי בדרך־נס מרשימת־הנאסרים.

ואף־על־פי־כן שלחה לי הגברת שושנה פרסיץ (זכרה לה, אלוה, לטובה!) פיתקה בלילה מן הלילות, באחת־עשרה בלילה, ובה היה כתוב, שנודע לאביה, מר הלל זלאטופולסקי, מפי גרוזי, שהיה ראש־ה"צ'קא" באותה שעה וזלאטופולסקי עשה לו פעם טובה גדולה, ששמי נמצא בתוך רשימת הראויים להאסר מפני שאני "ציוני קיצוני ואנטי־אידישיסטן" (שני חטאים גדולים באותם הימים).

צריך היה לעזוב את דירתנו. אבל שער־הבית שלנו כבר היה סגור, וכן היו סגורים כל השערים בעיר, ואם ניכנס לבית זר ללון בו יראה אותנו השוער, שיפתח לנו את השער, יעקוב אחרינו וילשין על בעל־הדירה, שקיבל אותנו בלילה.

החלטנו לרדת אל הקומה השניה (ישבנו בקומה הרביעית) וללון אצל שכנינו. ולהמשרתת הנכריה שלנו לא הגדנו כלום, כדי שלא תדע כלום אם יהא חיפוש בביתנו ויכריחו אותה לגלות את מקום־מחבואינו. לַנו הלילה בבית־השכן בתנאים, שאף פעם לא הורגלנו בהם, וחשבנו, שנישאר בבית זה "עד יעבור זעם". והנה ילד בן חמש של בעל־הבית יצא אל הגזוזטרה וסיפר לתומו למשרתת שלנו: "אירינה, אירינה, האדונים שלך לָנו אצלנו!" —

הוכרחנו, איפוא, לעקור דירתנו שנית.

לאשרנו, נמצא באודיסה יהודי פשוט וטוב־לב, פיינבוים שמו,

שאשתו היתה טובה גם ממנו, והיא אדוקה ויראת־אלוהים, ולהם בית קטן, שיש בו רק ארבעה דיירים, והשוער של הבית הוא זקן מופלג, שאינו מבחין עוד בין הדיירים, והם סיכנו את עצמם והחזיקו אותנו בביתם כשישה שבועות וחילקו עמנו את לחמם הצר, פרוסות לחם שחור במידה ובמשקל, עד שנתברר, שהבולשוויקים חדלו לרדוף אותנו מפני שהיו להם דאגות אחרות: הגייסות של דֶנִיקִין התקרבו לאודיסה ולאחר זמן גם כבשו אותה — והבולשוויקים ברחו בפעם השניה, בסוף הקיץ של שנת תרע"ט (1919).

זכורני: כשיצאתי בפעם הראשונה "לחפשי" מ"מאסר־בית" זה, שנאסרנו בו בעצמנו מתוך חשש של מאסר יותר קשה, ועברתי אחד מן הרחובות הראשיים שבעיר אודיסה, נדהמתי לראות את פני המתהלכים ברחוב — והנה הם כפני יהודים צמים ביום־הכיפורים: פנים מצומקים ועינים בוערות באש־הרעב. ובעיני ראיתי, כיצד גחנו בני־אדם אל תוך הביב של שופכים והוציאו משם קליפות של תפוחים, שכבר נרקבו בתוך הביב מזמן, ובלעו אותן לתיאבון...

במשך ששת השבועות של "מאסר־הבית" או, יותר נכון, של ההסתתרות ו"חיי־המחתרת" עבדתי מן הבוקר עד הערב באין איש בא לבקרנו, שהרי שום אדם לא ידע את מחבואנו, ועל־כן הספקתי להשלים בהם את הפרקים האחרונים של "ישו הנצרי", שלא פסקתי מלעסוק בו אף בימים הקשים ביותר שבחיי. אכן, אין רע בלא טוב!...

וכשיצאתי מן ה"מחתרת" שקדתי על המשכת העבודה ב"היסטוריה ישראלית", שאז יצא החלק הראשון שלה בהוצאה שלישית (אודיסה תרע"ח). דרך אגב: חלק ראשון זה של "היסטוריה ישראלית" נתפשט במספר של 9,000 אֶכסמפלארים; אלא שחלק מן ההוצאה השלישית נשרף ונמכר לנייר על־ידי הבולשוויקים ביחד עם המון ספרים עבריים אחרים ממבחר הספרות העברית החדשה.

מובן, שהבולשוויקים, מיד כשחזרו לאודיסה, הפסיקו את "השלח" (באדר תרע"ט, מארס 1919) ושמונה חדשים לא היה לי כלום. ואז המשכתי לכתוב וסיימתי את החלק השלישי של "היסטוריה ישראלית": "תולדות בית־הורדוס".

כל המעשים הללו של הבולשוויקים עשו עלי רושם קשה מאד. ומאז נקעה נפשי מן הסוציאליסמוס המארקסיסטי כולו (ולא מן הסוציאליסמוס הנבואי ההומני), שהרי כל מארקסיסמוס שואף אל קומוניסמוס כתכליתו האחרונה — ומהי "תכלית" זו כשהיא מגעת לשלטון ראיתי באודיסה בשנות 1917־1919...

ידעתי גם ידעתי, שאין מהפכות היסטוריות גדולות נעשות בלא

קרבנות. אך עם קרבנות כאלה, שיש בהם גם רציחת־הגוף וגם כבילת־הרוח, לא יכולתי להשלים מאז ועד היום.

אבל יש לי לומר עוד משהו על פעולתי הספרותית בשנות 1917־1919.

כשנתחדש "השלח" בניסן, תרע"ז (אפריל, 1917), מיד אחר מהפכת־קרנסקי והכרזת הביטול השלם של "חוקי־היהודים" המיוחדים של ימי־הצארים, פירסמתי בו מאמרים ארוכים הרבה, פובליציסטיים ומדעיים, ובראשונים שבהם ניסיתי, מצד אחד, להרים את רוח־האומה, ומצד שני — שלא לתת ל"התפעלות של עגל" ול"התלהבות של קש" להתפשט בישראל לרגל שיווי־הזכויות ברוסיה והכרזת־באלפור באנגליה. גם ברוסית כתבתי מאמרים הרבה בשאלות־הזמן ועל יצירות חשובות של הספרות העברית, לשם פירסומה בין הקוראים רק לועזית. אך כדאי להזכיר ביחוד רק מחברת ומאמר, שאף הוא יצא גם במחברת מיוחדת, ברוסית, ושניהם נדפסו באותן השנים. המחברת היא "הציוניות לזרמיה", אודיסה 1917 (Сионизм и его течения), שכתבתי בגרמנית לבקשתו של ד"ר פרידנוואלד מאמריקה. כתב־היד הגרמני לא נדפס משום־מה, וד"ר ל. ב. רודלפובין כהן מאודיסה תירגם את כתב־היד לרוסית. למחברת, שלצערי לא ניתרגמה עברית על־ידי, יש חשיבות מרובה להבנתם של זרמי־הציוניות באותן השנים. והמאמר, שיצא גם בתור מחברת, נקרא בשם המשונה קצת: "הספרות העברית העתיקה בזמנים החדשים" (Древне-Еврейская Литература новейших времен, 1785-1915). מאמר זה נכתב בשביל קובץ רוסי גדול בשם Отечество (Петроградъ 1916), שתכליתו היתה לתת מושג מקיף ושלם מתרבויותיהם של כל עמי־רוסיה. עלי הוטל לתת במאמר זה מושג מן הספרות העברית החדשה. המאמר יצא גם במחברת מיוחדת (אודיסה 1918) ועשה רושם בשעתו.

פרק י"ז.

חגיגת־היובל הראשונה שלי ותוצאתה העגומה. הוכרזתי זייפן מתוך רדיפה אחר הכבוד.

בחורף תרע"ח (תחילת 1918) נשתלטו הבולשוויקים על אודיסה — וה"אוקראינים הלאומיים" עם הכנופיות הפוגרומיות שלהם וה"רוסים בעלי הגארדה הלבנה" נלחמים בקומוניסטים בחימה שפוכה ומקיפים את אודיסה מכל צד. ואחר "ניצחון" אחד של האוקראינים, ניצחון, שעלה בקרבנות הרבה, הייתי עֵד ל"מחזה", שלא אשכח אותו כל ימי־חיי:

אני עובר בפינה של הרחובות הנהדרים ביותר שבאודיסה, רחוב רישֶלְיֶה ודיריבאסוב, ורואה לפני שלולית של דם — נהרג כאן בן־אדם בכדור תועה או לא־תועה. ואל השלולית ניגש כלב גדול, שמראה־זאב לו, ולוקק את הדם... ועל־יד הכלב עומדת ריבה אוקראינית וורודת־פנים ובריאת־בשר, לבושה תלבושת אוקראינית לאומית ועגילים גדולים מטיפוס ישן־נושן באזניה, והיא מרקדת על שפת השלולית ובקירבתו של הכלב המלקק דם־אדם ריקוד אוקראיני לאומי, וירכותיה השמנות מתנדנדות והעגילים הגדולים מתנועעים באזניה, והיא שרה שיר אוקראיני עממי בהתלהבות מרובה, וקהל גדול של אוקראינים, רוסים וגם יהודים עומדים ומסתכלים בה, בשלולית־הדם ובכלב — ולא כלום...

עד כדי כך הגיע טימטום־הלבבות עוד אז, קודם היטלר והנאצים שלו. ולבי ניבא לי אז, שימים יבואו ואכזריות זו תתפשט בכל העולם וקרבנותיה הראשונים נהיה אנו, היהודים. ואמנם, עוד באותו זמן עצמו כבר היו הולכים ונמשכים הפוגרומים האוקראיניים האיומים, שתארה גברת רחל פיגנברג בכשרון אכזרי ואמיתי כל־כך בספרה "מגילת־דובּנה". והמעשים, שאין שֵם ואין דמיון להם, שעשו הנאצים בפולניה ובשאר ארצות, אינם אלא המשך "טבעי", לצערנו, ממה שנעשה באוקראינה בשנות 1919־1921...

אבל אנו עומדים עדיין בכיבוש־הבולשוויקים מחורף תרע"ח. אז משל באודיסה המצביא הבולשוויסטי אנטונוב. אודיסה היתה סוגרת ומסוגרת בפני כל העולם כולו, ואנטונוב הכריז מצב של מלחמה בעיר

והוציא פקודה, שלאחר שמונה בערב לא תיראה ולא תימצא שום נפש חיה ברחובות־העיר. אפשר לשער, כמה היה קשה המצב המדיני והכלכלי באודיסה באותו החורף.

ואז דוקה, בערב־פורים תרע"ח, חל חציי־יובל לעבודתי הספרותית. מכבדי באודיסה, וביחוד אלה שנתרכזו מסביב לבית־הכנסת הציוני "יבנה", שבו הייתי נואם במשך שנים בפני קהל גדול נאומים בעניינים דתיים, ציוניים וספרותיים, חשבו מחשבות להוציא קול־קורא לכל תפוצות־ישראל ולאסוף קרן־קיימת לשם בנין "וילה" ("חוילה" אומרים כיום בארץ־ישראל — לדעתי, בלא יסוד) בשבילי בארץ־ישראל. אך אודיסה היתה אז אי בלב־ימים, אין יוצא ואין בא, ולא היה לה קשר אפילו לשאר ערי־רוסיה, ואין צורך לומר לשאר תפוצות־ישראל. ולפיכך נתכנסו מכבדי מבני־"יבנה" בערב־פורים לביתי, ולאחר שאחד מהם נאם נאום נלהב על עבודתי המדעית, הספרותית והציונית הודיעוני, שאספו ביניהם סך של 25,000 רובל, שהיו אז כמעט 1.700 לי"ש (אז עדיין היתה הלירה האנגלית רק 15 רובל), לשם בניין בית בשבילי בארץ־ישראל. באו גם הרבה מלאכויות (בארץ־ישראל אומרים כיום "משלחות" — והרי "מ ש ל ח ת מלאכי רעים" אינה דבר נעים ביותר...) לברכני והורצו הרצאות על עבודתי הספרותית והמדעית ואף נתפרסמו עלי מאמרים ברוסית (בעברית לא יצא אז כלום זולת "השלח"). וטבעי הוא הדבר, שכל זה גרם לי קורת־רוח. אבל הנאתי החמרית מסכום־הכסף ההגון היתה מועטת. את 25,000 הרובלים לא החליפו אז בלירות אנגליות. אלפי הרובלים הרוסיים נשארו מונחים בידי הגיזבר. וביותיים ירד הכסף הרוסי יותר ויותר, ו כ ש א ו ס י ש ק י ן יצא לחוץ־לארץ לאחר שמונה חדשים ונטל עמו את הכסף כדי להציל מה שאפשר להציל (זכרה לו, אלוה, לטובה!) כבר היו 40 רובל בלירה, ובמקום 25,000 רובל מצא אוסישקין בידי הגיזבר רק 16,000 (הרבה מאלה שהבטיחו לתרום לא עמדו בהבטחתם, כנהוג), שאוסישקין קיבל בעדם בלונדון רק לערך 400 לירות. ואילמלא הלוואתו של קרובי, הנדבן מר ישראל אהרון פ י ש ל מאמריקה, שאשתו חיה שיינה היתה בת־דודי, ר' שמעון ברא"ז, בסך 500 לא"י לא היינו יכולים לקנות את הבית הצנוע בן ארבעת החדרים בתלפיות, שאנו יושבים בו כיום. על כל פנים, הסכום של 400 לירות של בני "יבנה", שהציל אוסישקין, נתן לנו אפשרות ראשונה לחלום על בית בארץ־ישראל, וזכורים לטוב על כך בני־"יבנה" ואוסישקין ז"ל וייבדל לחיים מר פישל.

בין הבאים לברכני בחג־היובל חסרו שלשה מן הסופרים המפורסמים באודיסה: ב י א ל י ק, ר ב נ י צ ק י ו ד ר ו י א נ ו ב. שלשתם שטמוני — האחד על שאני ציוני שולל־גלות, השני—על שאני נגד האשכנזית־היהודית, והשנים ביחד על שאני מעריץ את טשרניחובסקי ומעלה את שירתו למדריגה

של שירת התחיה והשחרור (את ביאליק איני רוצה לחשוד בכך). וטבעי היה הדבר, שחג־היובל הנאה והלבבי, וביחוד המתנה של "יבנה", ירגיזו אותם, יחזקו בהם את השנאה ויעוררו את הקנאה. ראו, שהיחס הלבבי אלי עורר שמחה בלבי — וביקשו להשבית את השמחה. ביקשו — ומצאו.

ב"השלח", חוברת אייר, תרע"ח (כרך ל"ד, עמ' 303־308), נדפס מאמר בשם "השתלשלותה של היהדות" מאת א. ברייגר מיקאטרינוסלאב, שבימי־קרנסקי עבר לדור במוסקבה ונשתקע שם גם בימי־הבולשוויקים. תכליתו של המאמר היא להוכיח, שאין יהדות אחידה ואי־אפשר להגדיר את מהותה אלא אך עד כמה שנתבטאה מהות זו בכתבי־הקודש — ולא עוד. ובמאמר זה היה משפט כזה: "נשער בנפשנו, שלאחר מאה שנים ירצה אדם מישראל למצות את מהות־היהדות ממאמריהם והגיונותיהם של בן־מנחם, ר"נ קרוכמאל, הרמאן כהן, לודוויג שטיין, אחד־העם, דוד ניימארק ויוסף קלוזנר ביחד" (שם, עמ' 307). הכוונה היא ברורה: לפילוסופים, לחוקרים ולסופרים הללו, שהם שונים ומשונים בחשיבותם, בגדלם ובהשקפותיהם, יש כמה וכמה מיני־יהדות ואין אחדות בדעותיהם, ובכן אי־אפשר שתהא יהדות אחדותית כיום הזה.

בכתב־ידו של ברייגר, שקיבלתי בחורף תרע"ח, כשעדיין היה קשר בין מוסקבה ואודיסה, ולא הדפסתיו ב"השלח" אלא באייר, מחוסר־מקום, מתחי־לה לא היו שני השמות "דוד ניימארק ויוסף קלוזנר". ואולם זמן מועט לאחר קבלת־המאמר קיבלתי מכתב מיוחד מברייגר בבקשה להוסיף גם את שני השמות הללו. לא בלא פיקפוק הוספתי אותם: חששתי, ששמי יהא נראה כאן כיהירות. ואולם קראתי פעם ופעמיים את העמוד, שבו בא כל משפט זה של ברייגר, ומצאתי, שאין כאן שום שבח: להפך, ברייגר ניסה לפרט כאן אנשים גדולים ולא־גדולים, שעסקו ביהדות (בן־מנחם ורנ"ק — ולודוויג שטיין וניימארק!), ולהראות, שכל אחד מהם, יהא גדול או קטן, יש לו מושג יהדותי אחר, שונה ומשונה משל חברו. ולפיכך הוספתי בדיו אדומה, כדרך כל ההוספות, שהייתי מוסיף בכתבי־היד הנערכים בשביל "השלח", על דעת־עצמי או על־פי־בקשת־המחברים עצמם, את שני השמות, שביקש ברייגר במכתבו המיוחד להוסיפם: "דוד ניימארק ויוסף קלוזנר".

והמגיה את הגליונות של "השלח" היה מגיה גם את ספרי "מוריה" והיה עושה את הגהת־"השלח" בבית־המערכת של "מוריה". מובן, שכל מי שבא ל"מוריה" מצא לנכון "להציץ" לתוך כתבי־היד של "השלח" (הנימוסים ה"נאים" שלנו!). וב"מוריה" היה יוצא ונכנס אז אידישיסטן אחד בשם אֶפלבוים, שלא יכול לסלוח לי את התנגדותי ל"אידיש". והנה ראה בכתב־היד של ברייגר את ההוספה של שני השמות בדיו אדומה — ומיד הלך

לביאליק וסיפר לו: קלוזנר הוסיף את שמו בכתב־יד זר כדי להבליט את עצמו בין גדולי־הדור!—שגם שמו של ניימארק נוסף בדיו אדומה— זה לא סיפר. וכדי שלא אוכל להתנצל על תוספת־שמי במה שאראה, שגם שמו של ניימארק נוסף בדיו אדומה, גנב מישהו, פשוט כמשמעו, מכתב־היד של ברייגר את העמוד, שבו היתה ההוספה בדיו אדומה של שני השמות כאחד! — אפשרות של התנצלות ברורה זו ניטלה, איפוא, ממני. ומכתבו של ברייגר לא נשתמר בידי, כי מנהג היה בידי לבער בכל ערב־פסח את כל מאות־המכתבים הבלתי־ חשובים, שהייתי מקבל במשך החורף. והמכתב בדבר ההוספה נתקבל עוד בחורף, ולא עלה על דעתי, שיחשדני בן־אדם, שהוספתי את שני השמות מעצמי, ולא על־פי בקשתו של מחבר־המאמר. ועל־כן ביערתי גם מכתב זה עם כל שאר המכתבים הבלתי־נצרכים.

והנה מתחילה יצא אחד מפועלי־ציון, אלכסנדר חאשין, בעתון הריקני "אונזער לעבען" (המאוחר), שיצא אז באודיסה והיה כלי־מבטאם של האידישיסטים, נגד "השלח" בכלל, שכמובן, ירד לגמרו מיום שנמסרה עריכתו לקלוזנר. ולמחר יצא אפלבוים בחרפות וזילזולים והודיע, שזייפתי את מאמרו של ברייגר והכנסתי את שמי (בלבד, כמובן!) לתוכו.

ולאחר ימים אחדים באה בעתון האידישיסטי הגס שורה של "ראיונות" עם "ארבעת גדולי־סופרי־ישראל באודיסה", עם ביאליק, רבניצקי, דרויאנוב ופיכמאן, וכולם דנו אותי ברותחים על שאני רוצה "להתגנב אל בין הגדולים", שאני עורך זייפן וסופר בלתי־ישר, ועוד מיני "תארי־כבוד" כאלה. והאידישיסטים קוראים את ה"ראיונות" של "גדולי־ הסופרים" ורואים, האיך חבריו העבריים של הסופר הנלחם באידישיסמוס מלבינים את פניו ברבים — והם שמחים ונהנים...

רק בני־"יבנה", וחוץ מהם גם אוסישקין ומשה קליינמאן, היו אז על צדי. אבל עתון עברי לכתוב בו נגד המגבלים את שמו של סופר ציוני ותיק לא היה אז ולא היה להם מקום לפרסם את דברי־מחאתם.

מיהרתי, כמובן, לפנות במכתב אל ברייגר עצמו, שיעמוד ויעיד, שהוא עצמו דרש להוסיף את שני השמות כאחד; אבל אודיסה כבר היתה אז, לאחר שנדפס המאמר של ברייגר, סוגרת ומסוגרת, כאמור, והמכתב לא נתקבל במוסקבה. אז פניתי במכתב אל הסופרים הכשרים ד"ר מ. גליק־ סון וא. ליטאי, שישבו אז במוסקבה, בבקשה לשאול את ברייגר, אם דרש להוסיף את שני השמות או לא. ואמנם לאחר ארבעה חדשים בא המכתב לידיהם, וד"ר גליקסון שלח מכתב אל המערכת של "אונזער לעבען" ובו עדות גמורה וברורה מפי ברייגר, שהוא הוא שדרש להוסיף את שני השמות כאחד. אבל העורך של "אונזער לעבען" היה "אובייקטיבי"

באותה מידה, שסירב להדפיס את מכתבו של ד"ר גליקסון! — באין אז עתון עברי באודיסה מוכרח היה גליקסון להדפיס את ה"מכתב למערכת" בעתון הרוסי־היהודי Еврейская Мысль. אבל מי קרא עתון רוסי זה מחוץ לאודיסה?—והשמועה על ה"ראיונות" עם "גדולי הסופרים העבריים", ביאליק הגדול באמת ביניהם, עשתה לה כנפיים, ועד היום יש מאמינים, שאמנם על דעת־עצמי הוספתי את שמי במאמרו של ברייגר.

בן שבעים אני כיום ואיני יודע, כמה נשאר לי עוד לחיות בעולם. ואיני בטוח, שעדיין ברייגר חי במוסקבה. אבל עדיין חיים — ולאורך ימים! — משה קליינמאן וא. ליטאי. והייתי רוצה, שעוד בחַיי יפרסמו בעתון עברי את האמת על פרשה עגומה, עגומה עד מאד, זו — היחידה, שבה הוטל כתם על כבודי בתור אדם וסופר ועורך והוטל יְשרי האישי בספק.

בדבר אחד אני מחזיק טובה לעצמי: לא רציתי להשפיל את "השלח" ולברר בו את העלילה הנבזית, שהעלילו עלי שונאַי ומקנאַי. וגם לא הסכמתי לקרוא בן־אדם כאפלבוים למשפט־"חברים", שביאליק, רבניצקי, דרויאנוב ופיכמאן יהיו בו לא נאשמים אלא "עדים כשרים". חשבתי לכבוד גדול יותר מדאי לַאפלבוים להידון עמהם; והרי בכלל חוק שמתי לי שלא להשיב אפילו אם יאשימוני, שגנבתי כפות־כסף.

מובן, שאַיני "נוצרי" וקשה לי לסלוח את שפיכות־דמי במשך חדשים שלמים. לשם האמת ראוי לי להזכיר, שפיכמאן התחרט עד מהרה על מה שכתב ב"אונזער לעבען" והתנצל, שביאליק הכריח אותו לכתוב מה שכתב נגדי, וכשבאתי להשתקע בארץ־ישראל, בסוף שנת 1919, מיד בא לפייסני. רבניצקי המתין אף הוא עד שבא לארץ־ישראל. אז נפגשתי עמו בתל־אביב והשתמטתי ממנו — ואז חזר והושיט לי את ידו לשלום. ביאליק בא לביתי ועשה שלום לי בחג־הפסח, תרפ"ד (1924), והשלמנו ביניהם שלום גמור ומוחלט. ורק דרויאנוב לא מצא לנחוץ לתת לי סיפוק כלשהו על כל מה שגרם לי, ולמרות מה שישב דלת בדלת עמנו בשכונת־הבוכאַרים ולמרות מה ששאתו וילדיו היו מבקרים אותנו בדירתנו, עמד הוא עצמו במרדו ולא אמר לי שלום — עד שאמרתי אני לו שלום בשנת 1933/4, כשנצטרף אל הנלחמים בעלילת רצח־ארלוזורוב, שהעלילו על סטאבסקי, רוזנבלאט ואב"א אחימאיר: חשבתי, שבאומץ־לבו זה כיפר על חטאו נגדי.

אשם בכל עניין מכוער זה, שמֵרר את חיי וגרם לי מחלת־מרה קשה, היה לא כל־כך ביאליק, שסוף־סוף טוב ורע, תמימות של ילד ואכזריות של בעל "בעיר־ההריגה", היו משמשות בו בערבוביה, כמו שהעיד על עצמו במכתב נפלא אחד אלי. אשמים היו הרבה יותר דרויאנוב ורבניצקי. דרויאנוב לא היה יכול לסלוח לי את יחסי השלילי להגלות ולהחידודים הגלותיים

שקיבץ, את הערצתי לטשרניחובסקי, שהוא הניגוד הגמור להגלות, וביחוד— מה שאחד־העם בחר בי לעורך־"השלח" ולא בו. ורבניצקי היה מה שקרא טורגנייוב "הרשע של הצדק" (изверг добродетели). אדם ישר באמת, אבל אדם, שהנימוס וה"שטאט" היהודי וה"טאקט" הם לו עיקר כל העיקרים. ואני הריני ההפך מכל אלה, ולא לחינם כתב עלי אחד־העם באחד ממכתביו, שאני "מחוסר־טאקט". כבר אמרתי למעלה, שרבניצקי לא היה יכול לסלוח לי את "מהפכנותי" בהרבה דברים ("עפרון" הרי נעשה לו "עפרון החתי" לשם ליגלוג), את יחסי השלילי הגמור לאשכנזית־יהודית, שהירבה לכתוב בה ועל־ידי כך נעשה ידידם של מנדלי ושלום־עליכם, ואת "חוצפתי" לבקר את מנדלי, אחד־העם וביאליק, שאחז באבנטם כחסיד באבנטו של "רבי" — ואני עם כל הערצתי הגדולה אליהם נועזתי גם לבקר אותם. ועל כל אלה חטאתי חטאה גדולה במה שנועזתי לומר בעל־פה ולכתוב במאמרים, שיש צדדים בשירה, שבהם עולה טשרניחובסקי על ביאליק — על ביאליק שלו! — שני אלה, רבניצקי ודרויאנוב, גרמו לשפיכות־דמי ולריב בלתי־פוסק ביני ובין ביאליק, שכיבדתיו והערצתיו, ואת ראשוני מאמרי־הביקורת עליו כתבתי אני ואת ראשוני ההרצאות הפומביות, שפירסמו את שיריו והפיצו את תהילתו בעברית וברוסית, הרציתי אני. כל זה נשתכח מתוך שנאה וקנאה.

כל זה כבר עבר, ואני סלחתי לשלשת הסופרים שמתו, שאחד מהם נעשה קדוש־האומה. והרי את רבניצקי אפילו הספדתי במאמר ב"מאזנים" (כרך י"ט, עמ' 97־100), שגותן כבוד לשמו. ואם הארכתי בעניין זה הרי רק משום "והייתם נקיים". פישפשתי במעשי במשך חיי הארוכים ולא מצאתי בהם כתם מוסרי זולת העלילה השפלה של אפלבוים. היא הלבינה את שערותי במשך חודש אחד. עברתי את גבולן של שנות־אנוש (ימי־שנותינו בהם שבעים שנה) וקיצי קרוב, ולא הייתי רוצה, שכתם מחוסר־יסוד זה יישאר דבק בשמי הטוב. שטויות הרבה עשיתי בחיי, שטויות, שבהן הרֵיעותי לעצמי ולא לאחרים, אבל נבלה, שיחסו לי ביאליק ורבניצקי, דרויאנוב ופיכמאן, לא עשיתי ולא הייתי מוכשר לעשות. על־כן יסלחו לי הקוראים על האריכות ועל הדברים הקשים נגד סופרים שוכני־עפר, שלא היה כמותי יודע לכבד את מעלותיהם הטובים (ובפרט אין כמותי להעריך את פעולתו היחידה־במינה של ביאליק; ואני מעריך גם את פעולותיהם החשובות בספרות העברית של פיכמאן, רבניצקי ודרויאנוב). מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה. ואין אדם נתפס על צערו.

פרק י"ח.

"מדינה יהודית" מוקדמת ו"מיניסטריון יהודי" דמיוני. הכרזת־באלפור וההפגנה הגדולה באודיסה. לארץ־ישראל בספינת־"רוסלאן". עינויי־דרך. הצלה מרעב וממחלות.

בח' כסליו, תרע"ח (2 לנובמבר, 1917), נתפרסמה הכרזת באלפור. קשה לשער את גל־ההתלהבות, שפרץ לרגלי הכרזה זו בקרב הציונים ברוסיה. הכל שמעו בה את קול שופרו של משיח. ב"בית לאומי" (National Home) ראו מדינה יהודית מן המוכן, וכבר באה בעתונים לועזיים שונים הידיעה, שנוסד מיניסטריון יהודי בשביל ארץ־ישראל, שגורדאו הוא נשיא־המיניסטרים שבו, ד"ר ווייצמאן — מיניסטר־החוץ, זאבוטינסקי — מיניסטר־המלחמה ואוסישקין — המיניסטר של עבודת־האדמה. והתלהבות היתה גדולה כל־כך, עד שאדם מעשי ונבון כאוסישקין האמין אף הוא ב"מיניסטריון" זה. אף עלי השפיעה הכרזת־באלפור ואף אני ראיתי בה מאורע גדול, שאי־אפשר יהא עוד למחוק אותו מעל דפיה של ההיסטוריה הישראלית, ואפילו של ההיסטוריה הכללית. אבל ראיתי מראש, שעדיין אין כאן "מדינת־יהודים" ושבכלל אין התגשמותה של ההכרזה אפילו בציפצומה, בתוך הכרזה על "בית לאומי" בלבד, קרובה כל־כך. וטעמי וגימוקי היה פשוט: אי־אפשר להשליט לפתע־פתאום, בלא הכנה מדינית בינלאומית, מיעוט קטן על רוב גדול; ובארץ־ישראל, שהכרתי אותה ממסעי הראשון בתוכה, היה אז מיעוט יהודי קטן ודל לעומת רוב ערבי גדול וחזק, שכל הארץ היתה בידו. ומטעם זה לא האמנתי גם באפשרות של הקמת מיניסטריון יהודי.

וכשהתרעם אוסישקין על אי־אמונתי זו ושאל:

— מנין לך הביטחון, שאין מיניסטריון יהודי? —

השיבותי:

— מאי־אמונתי בנסים. כלום אפשר, שחמישים ושבעת אלפים יהודים (כך היה מספר היהודים, שנשארו בארץ), ורובם ככולם בלתי־פרודוקטיביים, יעשו מלוכה על חצי־מיליון איכרים ערביים?

דברי לא השפיעו על אוסישקין ה"מעשי". והוא עשה "מעשה רב": סידר

הפגנה עצומה של מאות אלפי־יהודים (ואף לא־יהודים השתתפו בה כמסתכלים) בחוצות־אודיסה, שבוודאי לא ראו הפגנה רבת־עם כזו עד אותם הימים. רחובות שלמים היו מוצפים רבבות־אלפי־מפגינים. ובראש ההפגנה היו דגלים ציוניים גדולים ואחריהם — מכונית גדולה (חידוש גדול באותו זמן!), שבה ישבו ארבעה אנשים: אוסישקין, ביאליק, אחד מן המפלגה הלאומית־הדימוקראטית (שכחתי מי היה זה, ד"ר הימלפארב או ד"ר צ'רטקוב) ואני. מתחילה לא רציתי לשבת במכונית זו ולהיות מראשי־החוגגים, שהרי לבי הגיד לי, שההכרזה אינה אלא הבטחה מדינית, שלא תתקיים במילואה, וגורלה יהא כגורלן של רוב ההבטחות המדיניות, שאין כוח ממשי מאחוריהן, ובפרט במצב זה של ארץ־ישראל. אבל אוסישקין דרש את השתתפותי הפעילה בהפגנה — ונעניתי לו: סוף־סוף חשבתי גם אני את הכרזת־באלפור למאורע מדיני גדול, כאמור, אם יקוים מה שנאמר בה או לא: שטר־חוב גדול הוא זה על מדינה גדולה. ולפיכך הסכמתי גם לדבר באסיפת־העם הגדולה, שנתאספה באחד מגדולי־התיאטראות של אודיסה מיד לאחר ההפגנה, ביחד עם אוסישקין וביאליק, ואף אסיפת־עם זו והנאומים, שנישאו בה, עשו, כהפגנה הנהדרת עצמה, רושם עצום גם על היהודים וגם על הנוצרים באודיסה, ועד ללונדון הגיעה השמועה עליהם והשפיעו שם את השפעתם המדינית.

ואולם באותו זמן עצמו הזהרתי גם ב"השלח" וגם בעתון הרוסי־היהודי Еврейская Мысль, שיצא אז באודיסה והיה ביטאון ציוני מלא־חיים, שחלילה לנו להפריז על מידת־חשיבותה של הכרזת־באלפור. ב"השלח" פירסמתי את המאמרים החריפים "לא ברעש!" (השלח, כרך ל"ד, עמ' 562־569), "שכרון" (קרן־זוית, א, שם, כרך ל"ה, עמ' 474־478) ו"תעמולה מסוכנת" (שם, שם, עמ' 574), והזהרתי מפני אכזבה קשה, שמוכרחת לבוא אחר התקוות הדמיוניות הנפרזות של מדינת־יהודים מידית ושל מיניסטריון יהודי תכוף. הציוניים הטובים, ואפילו בין הקרובים לי בהשקפותיהם הציוניות, לא יכלו לסלוח לי את "דעותי הפסימיסטיות". Mundus vult decipi (העולם רוצה שירמו אותו). לצערי הגדול, ה"פסימיסמוס" שלי נתגלה כאמת לאמיתה לאחר שנים מועטות, כמו שאף דעותי האופטימיסטיות נתקיימו לא אחת ושתים; אלא שהאופטימיסמוס מתקיים בעתיד הרחוק, ואילו הפסימיסמוס דרכו להתקיים בעתיד הקרוב דוקא...

כשברחו הבולשוויקים בסוף־הקיץ, שנת תרע"ט (1919), מאודיסה מפני קלגסיו של דֶניקין, שפרעו פרעות ביהודים בכמה מקומות, הוקלו החיים באודיסה לא בהרבה. מותר היה, אמנם, לחדש את "השלח", ואת הבורגנים

ואת הציוניים לא סחבו עוד ל"צ'קא"; אבל לעומת זה האשימו כל יהודי צעיר בבולשוויסמוס והרגו ועינו יהודים בלא רחמים. והנייר נתייקר מאד באודיסה, וכן עלו דמי־ההדפסה למעלה מן האפשרי, ועל־כן אי־אפשר היה לחדש את "השלח". ועסקתי ב"היסטוריה ישראלית", חלק שלישי ("בית־הורדוס"), כאמור למעלה.

חשבנו, גברת קלוזנר ואני, על עליה לארץ־ישראל. אבל כל עוד שהיו הבולשוויקים שליטים באודיסה לא היתה שום תקוה לצאת מרוסיה, שהרי כך דרכם של הבולשוויקים שלא לתת לשום נתין שלהם לצאת לחוץ־לארץ, שמא יווכח, ש"גן־העדן הסובייטי" אינו גן־עדן כלל והגיהינום של הבורגנים אינה נוראה כל־כך... ואולם אך כבשו ה"רוסים הלבנים" (ה"דיניקינאים") את אודיסה — מיד התחילו מתקבצים לתוכה יהודים, שמגמתם היתה — ארץ־ישראל. בהם היו כמה מאות של יהודי־צפת, שהיו נתיני־אוסטריה ומפני הרעב היו מוכרחים לעזוב את ארץ־ישראל, ונתגלגלו בשעת המלחמה הראשונה, כשהאוסטרים כבשו חלק גדול מרוסיה הדרומית, לאוקראינה ומשם באו לאודיסה בתור פליטים, שרוצים לשוב למקום־מושבם הקודם לאחר שהממלכה האוסטרו־הונגארית נתפוררה ונתפרדה לחלקיה המדיניים. ועליהם נוספו פליטים מארץ־ישראל, שבאו לרוסיה לביקור זמן מועט קודם המלחמה הראשונה ומפני שהתחילה המלחמה נשתהו בתוכה שלא ברצונם. כל אלה צבאו על הקונסוליה הבריטית באודיסה, שבראשה עמד לאטבי נוצרי, אדם טוב, ליברלי ונוטה ליהודים. והקונסול הבטיח לפליטים מארץ־ישראל ויזות אנגליות כשאך תהא להם ספינה, שבה יהיו יכולים לשוב לארצם.

הגברת קלוזנר ואני שמענו, שגם ציוניים אחרים, שאינם פליטי־ארץ־ישראל, נתחברו אל פליטים אלה על־ידי איזו הערמה. אבל אנו שנינו מעולם לא השתמשנו בחיינו בשום ערמה ותחבולה. אנשי־חוק אנו; והרי לפי החוק אין אנו פליטי־ארץ־ישראל כלל וכלל, אלא יהודים נתיני־רוסיה (או נתיני־אוקראינה), ציוניים, אבל תושבי־אודיסה.

פעם אחת שמענו, שד"ר גליקסון חולה, והלכנו לבקרו. וכשישבנו על־יד מיטתו סיפר לנו, שהוא נרשם בין ה"פליטים" כדי לנסוע לארץ־ישראל.

— אתה פליט... הכיצד? — שאלתי נדהם.

— גם אתה יכול להיות פליט, — השיבני —: שהרי על דלתותיה של הקונסוליה הבריטית באודיסה יש מודעה מפורשת: "פליט ארצישראלי הוא כל מי שהיה בארץ־ישראל ויש לו קרקע שם". והרי הייתם בארץ־ישראל בשנת 1912, וכפי ששמעתי יש לכם שם קרקע לבניין־בית.

גם הדבר האחרון היה נכון: קנינו עוד קודם לימי־המלחמה 2,000

אמה של קרקע לבניין בית בסביבות־ירושלים; ולא עוד, אלא שהגברת קלוזנר אף מכרה הרבה אלפים אמות ("פיקים") של קרקע לציוניים שונים, כמובן, בלא שום רווח לעצמה, אלא כדי להרבות ביהודים, שיש להם אדמה בארץ־ישראל, באופן שאוסישקין היה קורא לה בדרך־הלצה: Пиковая Дама ("גברת של פיקים" — רמז ל"מלכה פיק" שבקלפים הרוסיים).

דבריו של ד"ר גליקסון הלהיבו גם אותי, אבל ביחוד — את הגברת קלוזנר. היא החליטה: אנו יוצאים לארץ־ישראל ביחד עם הפליטים.

אבל האֵיך? עדיין לא נרשמנו ב"ועד של הפליטים", עדיין לא ארזנו את החפצים, וביחוד את הספרים המרובים שלי, ועדיין אין בידינו אף פרוטה אחת להוצאות־הדרך, שלא תהיינה מועטות. ולפי השמועה, כבר היתה הספינה מוכנת להפליג בעוד ימים אחדים.

וכאן הראתה הגברת קלוזנר את מרצה הגדול ואת כשרון־האירגון הנפלא שלה.

קודם־כל הלכה אל ה"ועד של הפליטים", שקיבל אותה בשמחה מרובה, ונרשמה בו. אחר־כך הביאה בחורים מן הפליטים, שילמה להם שכר־עבודה יומי — וארזו את החפצים ואת הספרים. ומאז לא היו לנו אפילו כלי־מיטה לישון בהם והתגלגלנו על ספה מתכסים בבגדים ישנים. אחר־כך השתדלה למסור את הדירה עם הרהיטים שבתוכה ולקבל סכום, שיספיק להוצאות־הדרך. הדבר לא היה קל מפני שבעל־הבית לא רצה תחילה למסור את הדירה למישהו, אלא נתאווה להשאיר אותה לבתו או לבנו, ורק משֶׁראה, שאין ברירה — או שנמסור את הדירה עם הרהיטים או שנישאר באודיסה ולא ירוויח כלום — הסכים להצעתנו לאחר שקיבל אף הוא טובת־הנאה חמרית ממנה.

היינו, איפוא, מוכנים לנסיעה עוד בתחילתה של שנת תר"ף (אוקטובר 1919). ואולם היציאה מאודיסה לא היתה קלה. צריך היה למלא אחר כל מיני דרישות פורמאליות, והעיקר — לא קל היה להשיג ספינה, שתסכים להפליג לארץ־ישראל בימים ההם, מיד לאחר הגמר של המלחמה הראשונה, כשעדיין היו הַימים מלאים מוקשים והסכנה לכל ספינה היתה מרובה, וביחוד לספינה רוסית, שחשדו ברב־חובלה ובספניה, שהם אויביהם של בעלי־הברית המנצחים והם נגועים בבולשוויסמוס.

לסוף השיג ועד־הפליטים ספינה רוסית לא־גדולה, לא־חדשה, ולא־נוחה, בסכום של 2 מיליוני־רובל (אמנם, הרובל הרוסי כבר יָרד אז מאד), — מה שהיה סכום גדול בשביל קבצנים כרוב־הפליטים.

בתחילת כסליו, תר"ף (נובימבר, 1919), יצאנו בספינת־"ר ו ס ל א ן" מאודיסה לארץ־ישראל. בספינה היו 630 איש מכל השכבות והסוגים של

יהודים, מבעלי "הלוקה" צפתית עד צעירות אודיסאיות, שלא היה להן מושג ברור, מה היא ארץ־ישראל ולמה הן נוסעות לשם: הן ברחו מפני הרעב וממלחמת־האזרחים ברוסיה. על־כן אין לתמוה, שחלק מן הבאים לארץ ב"רוסלאן" עזב את הארץ ונתפזר באמריקה, במצרים ובארצות־אירופה. אבל חלק גדול נשאר בארץ. בחנוכה של שנת תש"ה היתה חגיגת חציי־יובל נהדרת ל"רוסלאנים" ונתברר, שכמה וכמה מהם עזבו את "ארצות־החיים", אבל עדיין נשארו הרבה. ומתנתם היפה, — 70 עצים בחורשות של הקרן הקיימת —, שהגישו לי בשעת־החגיגה, נגעה עד לבי.

"רוסלאן" היתה הספינה הראשונה של מאות עולים לארץ־ישראל מיום שפרצה מלחמת־העולם הראשונה ובה התחילה העלייה השלישית, ואשרי שזכיתי להיות מן העולים הראשונים של עליה זו. ואולם "זכיה" זו היתה קשורה בצרות וייסורים הרבה.

אי־אפשר היה לספינה מרובת־נוסעים זו בלא "ועד־ספינה", ואני, למרות שנאתי המושרשת בי לכל התמנות ליושב־ראש בכל חברה ובכל אסיפה שתהיה, נבחרתי ל"ראש־ועד־הספינה". ודבר זה, שנעשה נגד רצוני, גרם לי עינויים וייסורים וגם איבוד כוחות וממון.

שלשה שבועות שָטנו בים, ואף פעם לא נתנו הרשויות של הנמלים לנוסעי־"רוסלאן" לֵירד בחוף. והטעם היה — שאנו באים מרוסיה ואנו בולשוויקים! אירוניה של הגורל: אנו, הציונים, שברחנו מן הבולשוויקים, נחשבנו לסוכניהם של הבולשוויקים! — צרה זו באה עלינו על־ידי עלילה שפלה: רב־החובל הרוסי של הספינה הוביל, חוץ מנוסעים, גם שעורים, שציפה למכור אותן ב"מקח השוה" בקושטה או באתונה, שהיו זקוקות אז לכל מיני מצרכים כלכליים מרוסיה החקלאית, ואילו אנו, ה"רוסלאנים", דרשנו ממנו, שיוליך אותנו ישר ליפו, כפי שהתנינו עמו, ועל כך רבנו עמו בחזקה. ולפיכך הלך והלשין, שאנו בולשוויקים, כדי להתנקם בנו. מובן, שהוליך אותנו בספינתו למקום שלבו שלו חפץ. וכשהגענו לקושטה לא נתנו לנו השלטונות המשותפים של אנגליה, צרפת ויוון, שמשלו אז בתורכיה המנוצחת והכבושה, לרדת אל החוף ולקבול על רב־החובל, שמשהה אותנו בדרך מתוך פניה פרטית, ואף לא נתנו לנו להצטייד באוכל טרי. הודעתי על־ידי טלגראמה לנציגי־הציוניים בקושטה, ד"ר כָּלֵב והרב מארקוס, שיבואו לפגוש אותנו. ואמנם, הרב מארקוס בא וסיפרנו לו על המצב, אך גם הוא לא היה יכול לעשות כלום: הפחד מפני בולשוויסמוס היה גדול בין בעלות־הברית באותם הימים ביותר. אז סיכנתי את חיי ושטתי בלילה בסתר פעמיים מן הנמל הזרוע מוקשי־ים לקושטה בלא רשיון מיוחד, באתי אל ד"ר כלב וביקשתי אותו, שישתדל, שרשויות־הנמל יכריחו את רב־החובל הרוסי להוליכנו ישר לארץ־ישראל,

וד"ר כלב גם השיג פקודה כזו. אך מסיבה בלתי־ידועה (ודאי, בהשפעתו של רב־החובל הפראבוסלאבי על החבר היווני של שלטון־הכיבוש, שבתור יווני־אורתודוכסי היה קרוב אל ה"רוסים הלבנים", שרב־החובל שלנו היה אחד מהם) נפסלה הפקודה ברגע האחרון. אז האשימו אותי הנוסעים שלנו ב"רוסלאן", שאֵיני יודע לתבוע מן הקונסולים האנגליים בחזקה, שיכריחו את רב־החובל למלא אחר התנאי שבחוזה שלנו עמו. והאשמה בלתי־צודקת זו גרמה לי ייסורים נפשיים עמוקים.

מקושטה הלכנו לאתונה, כרצונו של רב־החובל. אבל אף כאן לא נתנו לנו להכנס לפיריאוס ולירד לאתונה, אלא השאירו אותנו בסאלאמיס, ושוטרים הועמדו על־יד ספינתנו, שלא נתנו לשום אדם לירד מן הספינה ולעלות עליה. שם עמדנו כמעט שבוע שלם, עד שהירשו לנו לעבור לפיריאוס. אבל אף כאן לא הירשו לנו לירד אל החוף. ואז הורע המצב הכלכלי של הנוסעים: לא היה די לחם ל־630 הנוסעים, ובהם ילדים הרבה ונשים הרות וזקנים ובני־אדם חולנים. את מצוקת־נפשי קשה לשער. הרי בתור ראש־ועד־הספינה הייתי אחראי גם לכלכלת־הנוסעים.

ואז עלה על דעתי רעיון פשוט: יודע אני מתוך העתונים, שבפארלמנט היווני יש ציר יהודי, ד"ר משה קופינאס, שהוא גם ציוני. צריך לפנות בצרה זו אליו — והוא יציל אותנו מרעב וממצב משונה זה, שנגרם על־ידי עלילת־הקומוניסמוס. כתבתי בצרפתית מכתב לד"ר קופינאס ובו ביארתי את כל המצב.

אך כיצד נגיע אליו — ועל פתח־הספינה צובאים שוטרים יווניים ואינם נותנים לצאת ולהכנס לשום אדם?

אז התנדב חלוץ צעיר אמיץ־לב (שמו כיום גלעדי, והוא עכשיו מורה בגתניה) להמציא את המכתב לד"ר קופינאס. זכרה לו, אלוה, לטובה!

הספינה היתה מקושרת בפיטורות (חבלים עבים, עבותות) אל יבשת־החוף. בפיטורה אחת כזו נתלה בחשכת־הלילה, לילי־שבת, החלוץ האמיץ בידיו, ורגליו תלויות באויר, וכך העביר את ידיו, כזיונגלִיר ממש, מחלק אחד של הפיטורה לחלק השני — והגיע באין רואים אל החוף בפיריאוס, ומשם הלך לאתונה. באתונה מצא עוד באותו לילה את הד"ר קופינאס ומסר לו את מכתבי. למחר בבוקר נזדרז ד"ר קופינאס ובא ביחד עם הרב קאשטיל, הרב של אתונה, יהודי ספרדי יליד־חברון. להם, לרב ולציר־הפארלמנט, נתנו להיכנס אל הספינה ואף הירשו לד"ר קופינאס, על אחריותו, להוריד אותי מן הספינה כדי שאלך ואדבר עם ראש־הנמל (Nauarchos — בשמו היווני העתיק) ואבקש ממנו, שירשה לנו לירד לאתונה ולקנות אוכל. ד"ר קופינאס הלך עמי אל ה"נאוארכוס" ושאלנו אותו, למה אין מתירים לנו לירד באתונה ולהצטייד בצידה לדרך. ה"נאוארכוס"

סיפר לנו, שקיבל ידיעה, שאנו בולשוויקים. אז הוצאתי מכיסי תעודה רשמית, שהייתי מרצה באוניברסיטה רוסית בימי קֶרֶנסקי והדיניקינאים, שהם מתנגדי־הבולשוויסמוס. תעודה זו השפיעה עליו. והשפיע עליו גם הדבר, שילדים ונשים וזקנים יהיו צפויים לרעב אם לא נרד לקנות לחם באתונה. ובכן התיר לשלשתנו — לד"ר קופינאס, להרב קאשטיל ולי — לנסוע לאתונה ולקנות לחם, ושני באי־כוחו של השלטון ילוו אותנו. היכרתי מיד, שיש לנו עסק עם בלשים.

אבל היום יום־השבת, ואני לא חיללתי את השבת מעולם. ועל־כן פניתי אל אחד מ"באי־כוחו של השלטון", שירשה לי לחזור אל הספינה ד"ר קופינאס עם אדם אחד מן הנוסעים (מר פֶּרְמָן, שעוסק עכשיו באשוריולוגיה) יסעו לאתונה ויקנו את הלחם. ואולם הבלש לא הסכים לכך: יש בידו פקודה, שהפרופיסור קלוזנר, ראש־ועד־הספינה, צריך להיות בין הקונים את הלחם! — באין ברירה ומחמת פיקוח־נפש הסכמתי גם אני לנסוע בשבת מפיריאוס לאתונה. וכך אפשר היה להתענג על מחזה נהדר: ציר של הפארלאמנטו, רב בעיר־המלוכה היוונית ומרצה באוניברסיטה רוסית נוסעים ברכבת ומתהלכים בחוצות אתונה, מוקפים על־ידי שני בלשים, ממאפיה למאפיה כדי לקנות לחם...

עד שנגמר המשא־והמתן עם ה"נאוארכוס" ועד שבאנו לאתונה כבר היתה שבת אחר הצהרים, והדבר היה בחורף, שבו היום קצר. ובכן ברוב־המאפיות כבר נמכר כל הלחם גם בשביל היום הראשון, שהרי ביום הראשון אין הנוצרים האתונאים אופים לחם. הבאנו עמנו כסף רוסי, שאיבד אז את ערכו, וגם נטלו ממני כמעט בזרוע 25 לי"ש, דמי־חליפים של כמה אלפי רובלים, שהבטיחו מכבדי באודסה לתרום בשביל בניין־ביתי בארץ־ישראל ולא הספיקו לתרמם קודם שנסע אוסישקין ללונדון (עיין למעלה). דרך אגב: את 25 הלי"ש הבטיחו להחזיר לי בארץ־ישראל, וכמובן, לא החזירו אותן עד היום. ואולם כסף אנגלי זה לא הספיק וצריך היה להחליף את הרובלים הרוסיים בדרכמונים יווניים. פנינו לחלפנים יהודים ספרדיים והם התנהגו באופן נאה מאד: הם ידעו, שיפסידו בכסף הרוסי היורד מיום ליום, אבל מכיון שהדרכמונים נחוצים לשם קניית־לחם לאחים מרוסיה הנוסעים לארץ־ישראל — פרטו אותם ברצון והפסידו בהכרה. גם הם זכורים כאן לטוב!

עברנו על כל המאפיות שבאתונה ולסוף קנינו רק 70 כיכר־לחם: יותר לא היה בנמצא. והנסיעה עד יפו היתה צריכה להימשך בתנאים של אז, לכל הפחות, שלשת ימים — ובספינה נמצאים 630 איש! במה נאכיל אותם?

בערב חזרנו אל הספינה — והנה הציר הבריטי באתונה, שנודע לו כל עניין העלילה על נוסעים לארץ־ישראל, שהם בולשוויקים, שלח אל "רוסלאן"

פקיד מן ה"אינטליג'נס" האנגלית — צעיר משכיל, מפותח ופיקח — והוא דיבר עמי בפרטות (גם גרמנית דיבר יפה) ונוכח, שלפניו לא בולשוויקים אלא מתנגדים להם ובורחים מפני גזרותיהם על הציוניות לארץ עומדת תחת הכרזת־באלפור ותחת פיקוח־בריטניה. ואז ניתנה הפקודה לרב־החובל, שיוליך את הנוסעים ישר ליפו.

ובכן מצד זה הכל טוב ונאה. אבל מה יאכלו 630 איש במשך שלשה ימים? — הרי 70 כיכרות לחם לא יספיקו להם אפילו ליום אחד!

לא ישנתי כל הלילה: הייתי מלא דאגה. שערותי הלבינו באותו לילה מרוב צרה ויגון.

ומה עושה הקדוש־ברוך־הוא? —

הטיל נחשול גדול בים, והספינה נעה ונדה וחגה כשיכור, ותשעים למאה מן הנוסעים חלו במחלת־הים במשך כל שלשת הימים, וכשבאנו ליפו עדיין הבאנו עמנו חלק מכיכרות־הלחם, שקנינו באתונה.

ולא רק לחם הבאנו ליפו אלא עוד כמה וכמה מיני מזונות — מרוסיה הרעבה לארץ־ישראל השבעה. והעיקר — לא הבאנו לארץ לא רעבים ולא חולים. ודבר זה נעשה אפשרי הודות ל"ועדת־האספקה", שנוצרה ב"רוסלאן" גופו.

והועדה נוסדה לאחר שנוכחו גברים ונשים מן הנוסעים, שלא כל ה"רוסלאניים" מוכשרים לקנות אוכל כשר בספינה.

בין הנוסעים היה גם השוחט מר ג ר ו ז, שקנה בכספו כל מיני מזונות בשביל הנוסעים ומכר אותם במקח השוה, וגם קנה עופות ושחט אותם ודאג לסעודותיהם של הנוסעים. ואולם בין הנוסעים היו הרבה עניים, שאף "במקח השוה" לא היו יכולים לקנות את צרכי־סעודתם. ונמצא, שחלק מן הנוסעים סעד סעודות של ימי־שלום וחלק היה חצי־רעב, והיתה סכנה, שעל־ידי־כך תפרוצנה מחלות בספינה. ובכן החליטה "ועדת־האספקה", שחבריה היו גברת קלוזנר, מר זיידל, מר גולדין, ועוד, לסדר את העניין. הגברת קלוזנר הלכה אל השוחט מר גרוז וקנתה ממנו בשם הועדה את כל מלאי־המזונות שלו. והועדה קבעה מחיר אחיד לסעודות, מחיר שוה לעשיר ולעני, ומי שלא היה יכול לשלם גם מחיר לא־גדול זה היה מקבל את הסעודות חינם על מנת שישלם "לכשירחיב". וכך שוב לא היו רעבים בספינה, וכשהגענו ליפו היו רק 4 חולים מקריים (לא מזי־רעב, חס ושלום!) בין 630 נוסעים. וזכות גדולה היתה בזה לחברי "ועדת־האספקה", וביניהם בראש וראשונה — להגברת קלוזנר.

ובין הנוסעים היה יהודי ציוני מאודיסה, מ ש ה ל י ק ב ר מ א ן, אדם, שהציוניות היתה כאש בוערת בעצמותיו. מוזר היה האיש, אבל מצוין

באהבתו לארץ־ישראל ובלהט־נפשו לכל הקשור בחזון־הגאולה. בימי הכרזת־באלפור תקע ב"שופרו של משיח" והרים "דגל־ציון". בארץ־ישראל היה נלחם כל הימים על ציוניות מלאה ושלמה. אבל ב"רוסלאן" היו לי ממנו צרות צרורות. לדעתו, לא עשיתי את כל הדרוש כדי "לכבול בכבלים" את רב־החובל צורר־היהודים, לא לחצתי כל־צרכי על הקונסולים הבריטיים בקושטה ובאתונה, וכיוצא בזה. הבנתי הפעם, כמה קשה להיות מנהיג ל"עם קשה־עורף" זה, כמה קשה לשאת "טרחם ומשאם וריבם" במדבר או בים...

ההפך מליקברמאן היתה הגברת פאני חיסין, אשתו של הביל"וי ד"ר חיים חיסין, והיא עצמה בילו"יית מראשונות־הראשונות, כשעדיין היתה פאני פריזר. היא באה במקרה לאודיסה קודם המלחמה הראשונה — ושקעה בעיר זו עד גמר־המלחמה, ועכשיו חזרה ליפו. ובאיזו ריתיון נשאה את כל העמל והתלאה של הנסיעה! כמה מיעטה להתאונן ולהתלונן, כמה קיבלה את הכל באהבה ובלא קובלנה! — אז הכרתי, מה זה בילו"יי ומה זו בילו"יית: זהו אותו "כוח־הסבל", שלעולם אינו "קצר", וזוהי אותה הצפיה־לטוב, שהיאוש זולא מלה בלתי־קיימת בשבילה. זהו סוד ההתגברות על כל המכשולים, שמציינת כל מפעל־התחלה היסטורי גדול וקשה, התגברות, שרק יחידי־סגולה ראשונים ו"נחשונים", מתחילים ומעפילים, מוכשרים לה באמת...

פ ר ק י "ט.

זאבוטינסקי ואוסישקין. ברנר. פחד־שוא. מסע מתל־אביב לירושלים בשמונה שעות. אל הכותל המערבי בלילה. עבודות ספרותיות חדשות. השנים הראשונות בארץ. הנציב הראשון ליהודה. החובה נגד הנטיה. הנציב היהודי הראשון והמושל החשמונאי האחרון. הלשון העברית — לשון רשמית. מעשה במתבולללים בלונדון וברומי.

ביום ד' בשבוע, א' לחנוכה, תר"פ, בדיוק לשעת הדלקתו של הנר הראשון, הגענו לחוף־י פ ו. ואולם הסערה, שהתחוללה עוד לפני שלשת ימים, כשיצאנו מפיריאוס, עדיין לא נשתתקה, וספינת־"רוסלאן" לא יכלה לגשת אל היבשה. עמדנו בקירבתה של "הארץ היעודה" ועינינו רואות וכלות: "אותה תראה ואליה לא תבוא"... הספינה, תקועה על עגניה, התנודדה כשיכור ורוב הנוסעים חלו במחלת־הים מן הנחשול הקשה. ביחוד סבל ד"ר ג ל י ק ס ו ן, שפניו נהפכו לירקון, והוא התחנן ברצינות גמורה, שאם ימות כאן לא יטילוהו לתוך הים אלא יביאוהו לקבר־ישראל. גם אני סבלתי מן הנחשול הקשה, אבל ידעתי, שמחלת־הים פוסקת מיד לאחר שמציגים את כף־הרגל על היבשה — והרגעתי את ד"ר גליקסון כמה שיכולתי.

לסוף, לאחר שני ימי־תנודה על העגנים, ביום ו' בבוקר, ג' בחנוכה, הוקל הנחשול קצת והחלט להוריד אותנו לחוף־יפו. אבל — רק אותנו ולא את המטען שלנו. והרי במטען שלנו היו שני כתבי־יד גדולים ויקרים לי ביחוד: "ישו הנצרי" ו"היסטוריה ישראלית", חלקים ב' וג'. קשה היה לי להיפרד מהם, אבל הם היו תקועים בתיבה אחת של ספרים ושאר כתבי־יד ואי־אפשר היה להוציאם. וכדי שלא נדאג לחפצינו בכלל ולספרים ולכתבי־היד בפרט התנדבו בחורים אחדים להישאר בספינה ולשמור על החפצים והספרים וכתבי־היד, עד שיובאו גם הם ליפו ולתל־אביב.

בסירות ערביות הגענו אל היבשה. הטילטול היה איום, שהרי הים עדיין "לא נח מזעפו". היו רגעים, שהסירות "יעלו שמים וירדו תהומות", "יחוגו וינועו כשיכור", ו"חישבו להשבר" — הכל כמו שכתוב בתהילים, ק"ז, ובספר יונה על "יורדי־הים באניות" בשעה ש"ה' הטיל רוח גדולה אל הים ויהי סער

גדול בים״: ״אמר ויעמד רוח־סערה ותרומם גליו״. היתה סכנה גדולה, אבל פחד לא היה. כי נפשי צהלה ורנה: אני מתקרב אל מחוז־חפצי, אל שאיפת כל חיי. כיצד כתב ר׳ יהודה הלוי במצב דומה לזה? —:

וְיָם יְזַעֲף וְנַפְשִׁי תַּעֲלֹז,
כִּי אֲלֵי מְקֻדָּשׁ-אֵל הָיָה קָרֵבָה.

על חוף־הים ביפו עמד קהל גדול מיפו ומתל־אביב, ואפילו מירושלים, שציפה זה היום השלישי אל ביאתה של ספינת־העולים הראשונה והגדולה ביותר (במספר־העולים) לאחר שנסתיימה מלחמת־העולם. הקהל קידם את הספינה בתרועת־שמחה. בין הפוגשים היו — אוסישקין וז׳אבוטינסקי. ז׳אבוטינסקי היה נהדר במדי־הקצין שלו, אבל פניו היו עגומים. ולא ידעתי, אם מפני שלא היה יכול לסלוח לי ולד״ר גליקסון, ועוד, שהתנגדו לגדוד מתוך החששות המבוארים למעלה ועכשיו אנו, המתנגדים, קוצרים ברינה מה שזרע הוא בייסורים ובמלחמה קשה — הרי האדם, אף האדם הגדול, אינו אלא ״בשר ודם״, — או, יותר קרוב, לבו היה מר לו על המפנה, שקיבלה כל הכרזת־באלפור והתחלת הגשמתה על־ידי בולס וסטורס: הוא ראה עתידות... ולעומת זה אוסישקין, שחזר לארץ רק חודש אחד קודם־לכן, עמד ב״ירח־הזהב״ של הכרזת־באלפור והיה כולו שמח ומרוצה. והוא דרש, שנבוא להתישב לירושלים ולא נישאר בתל־אביב אלא עד שתגיע הספינה עם חפצינו. החלטנו לעשות כך.

ומעניין הדבר: כשירדנו אל היבשה ביפו היה האיש הראשון, שפגשנו בקירבת־החוף — מנדל ביילים, שבקשי ניצל מן העלילה, עלילת־הדם בקיוב. והיה לנו סמל רב־רמזים.

והדבר הראשון, שנתחב לתוך ידי בחוף־יפו, היה כרוז של קנאי־ירושלים נגד—הדיבור העברי, שהוא ״אסור בתכלית האיסור״, ונגד ההוראה בעברית בבתי־הספר, שהרי יש לנו ״לנהוג כאבותינו״, ש״לא השתמשו בלשון־הקודש לצרכי־חולין״ ולימדו בחדרים ובישיבות ובבתי־המדרש ״רק בלשון אשכנז המדוברת בין יהודים״; ובפרט ש״השקאלעס הללו״, שבהן מלמדים בעברית, הן עצמן ״אסורות בתכלית האיסור״, שהרי הוטל עליהן ״חרם על־ידי גאונים קמאי דקמאי״. קשה לשער, כמה צער וייסורים גרמה לי ״פגישה ראשונה״ זו עם ארץ־ישראל החדשה: ״כרוז״ כזה אפשרי הוא לאחר הכרזת־באלפור! אות הוא, שעדיין לא נשתנה הרבה בארץ...

מצפים לקבלת החפצים, הספרים וכתבי־היד ישבנו בימי־חנוכה ובימים שלאחריהם בתל־אביב. היא לא נשתנתה אז הרבה ממה שהיתה בשנת 1912, כשביקרנו את ארץ־ישראל בפעם הראשונה. מה שנקרא כיום ״רחוב־

אלנבי" היה כולו ים של חול, וכאי בתוך הים היו בתים אחדים בראש־הרחוב, בחלק זה של רחוב־אלנבי, שהוא קרוב כיום לפסי־הרכבת. בסך־הכל היו אז בתל־אביב כשלשת אלפים תושבים. היתה בה, עד כמה שאני זוכר, חנות־מכולת אחת, וב"ועד־העיר" של תל־אביב ישבו ודנו אז, אם תל־אביב תהא קייטנה בלבד בשביל תושבי־יפו היהודיים או — תהא עיר עם חנויות ומשרדים; והרוב נטה לקייטנה. רק למאיר דיזנגוף ולמרדכי בן הלל הכהן היה מבט מרחיק־ראיה: עיר גדולה תהא כאן, אם נרצה או נמאן.

ישבתי בטל בתל־אביב, אבל התענגתי על השינוי הפנימי, שהורגש באויר. האמונה בהכרזת־באלפור היתה גדולה. הכל היו בטוחים, שהכוונה היא למדינת־היהודים. ודנו רק בשאלה, אם "מדינה" זו יכולה להתכונן על־ידי אקט אחד גדול כהכרזת־באלפור או זהו תהליך היסטורי ממושך, שיבוא על־ידי עליה בלתי־פוסקת במשך זמן לא־ארוך כל־כך, אבל עם כל זה ממושך פחות או יותר. ואמונה זו, שמדינת־היהודים קרובה, נטעה שמחה עצומה בלבבות. הכל התנער, התאושש, הצמיח כנפיים. הרבה חלומות של זהב נתרקמו אז, שאחר־כך נעשו דברים בטלים, אבל בת־קולם הדהדה בלבבות במשך כמה שנים ועדיין היא מנסרת באויר כיום הזה.

והיו גם בלתי־מרוצים. הם טענו, שהקומץ של יהודים בארץ — לעומת מאות אלפי־הערביים — עדיין אינו כוח בארץ־ישראל. כמעט כל הקיבוץ היהודי מתפרנס על חשבון־הגלות — מ"חלוקה" ישנה או חדשה. המלחמה והרעב, שליווה אותה, קילקלו את המידות, ביחוד של בנות־הארץ, ושפע־הכסף, שזרם לארץ עם הכיבוש, הוסיף לקלקל את היהודים על־ידי מותרות וביזבוז. וכבר התחילה אז ההתאנגלות בלשון ובמנהגים, הריצה למצרים, ה"סנוביסמוס" היהודי הטיפוסי, ביטול כל דבר, שאין לו ערך ממושש בידים, קלות־חיים וקלות־דעת, יחס של זילזול לערכי־תרבות עתיקים וחשובים מפני שהם "גלותיים" כולם, וכיוצא באלה. אך שומע לא היה אז ל"פסימיסטים". ואין תימה בדבר: הרי היתה הכרזת־באלפור מאורע שלנס ממש, שלא ציפו לו לאחר הנצחונות הגרמניים ולאחר הרדיפות התורכיות הקשות של ג'מאל פחה וחבריו, ומי זה יראה שחורות אחר נס גדול כזה? —

בין רואי־השחורות היה י. ח. ברנר. בא לבקר אותי בתל־אביב ושעה שלמה נדברנו על ההווה ועל העתיד בארץ. הוא רק סיים אז את הרומאן התהומי שלו "שכול וכשלון" והיה מדוכא מכל מראה־עיניו. התמרמר והוכיח כנביא הזעם והתוכחה; אבל לא היה בעל־חזון: לא ראה, ש"הרע הוא כיסא לטוב", כלומר, אחד מן השלבים בסולמו של הטוב. התווכחתי עמו על כך. ובתוך הדברים נפלט מפי: הנביאים יסרו והוכיחו והרעימו, אבל הרי גם

בישרו ניחומים וחזו עתידות מזהירים לאומה מפני שראו, שאף בעצם ימי־הרעה נזרעו על־ידם ועל־ידי תלמידיהם זרעי־הטוב לעתיד לבוא.

ופתאום נזדעזע ברנר, קם בהתרגשות ואמר:

— וכי נביא אני? כואב לי ואני צועק.

מאז לא ראיתיו עוד. חשבתי לדבר עמו על עניינים חשובים, אבל בינתיים יצאתי לירושלים, וכשחזרתי לימים מועטים לתל־אביב לא הספקתי לבקרו עד שנרצח.

ובינתיים אנו, הגברת קלוזנר ואני, יושבים בתל־אביב ומצפים לחפצינו ולספרינו ולכתבי־היד שלי. ושמענו, שהספינה לא יכלה להוסיף ולעגון בקירבת יפו והלכה לאלכסנדריה של מצרים. והנה ביום בהיר אחד מתקבלת מאלכסנדריה טלגראמה בשבילי ואני פותח אותה — והמלים הראשונות שלה בצרפתית היו: Bateau perdu ("הספינה אבדה"...). לא הוספתי לקרוא, כי חשכו עיני ודמי קפא בעורקי: עבודה של חמש־עשרה שנה הלכה לאיבוד ביחד עם הספינה שאבדה... הגברת קלוזנר, שעמדה סמוך לי, התחילה מרגעת אותי: "אם תחיה—תכתוב עוד ספרים הרבה. אבל הוסיפה־נא לקרוא: אפשר, הספינה אבדה והספרים וכתבי־היד ניצולו!". ואמנם, הוספתי לקרוא והיה כתוב שם: deux ancres (כלומר, הספינה איבדה שני עוגנים), ועל־כן ניתקה ממקומה והפליגה לאלכסנדריה, ומשם תשוב לארץ־ישראל. הטלגראמה היתה מאחד משני הבחורים, יצחק ספקטור שמו, שנשארו לשמור על החפצים והספרים. אחר־כך הביא לי את הכל בשלמות, ואני היכרתי לו תודה ועזרתי לו לנסוע לאמריקה, שמשם שלח לי כמה ספרים חשובים באנגלית בשביל "ישו הנצרי" שלי. אבל שמעתי, שלסוף שקע באמריקה בסביבה לא־יהודית.

כשנתקבלו החפצים והספרים—יצאנו לירושלים. מנחם אוסישקין והגברת אוסישקין קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, ועד ששכרנו דירה בשכונת־הבוכארים וקנינו קצת רהיטים ישבנו בביתם. וכדאי לספר על מאורע קטן, שנחרת בזכרוני.

לירושלים יצאנו מתל־אביב באחד מימי־שבט (תחילת 1920) הגשומים והקרים. הנסיעה היתה קשה: הרכבת מיפו הלכה רק עד לוד. שם צריך היה להמתין כמה שעות ולעבור לרכבת אחרת, שהולכת לירושלים. הרכבת החדשה היתה מיועדת להובלה של משאות ובהמות ולא לנסיעה של בני־אדם: הקרונות היו פתוחים ובלא ספסלים, והיה צריך "לשבת" על קרקע־הקרון ולהישאר בלא מחסה על הראש אף בשעת־גשם. והרכבת זחלה לאט־לאט, בצעדי־צב. וכך יצאנו מתל־אביב בעשר לפני הצהרים ובאנו לירושלים בשש בערב. וכל הזמן — תחת הגשם.

היינו עיפים ויגעים. התחממנו קצת בבית־אוסישקין על־ידי שתית־טֵה ושיחה מעניינת. בא גם מרדכי בן הלל הכהן, היה גם ד"ר יאסקי, שבא עמנו ב"רוסלאן" ונעשה אחר־כך המנהל של "הדסה" בירושלים, ועוד. והנה באמצע השיחה אמרתי:

— חושב הייתי, שרק אבוא לירושלים — מיד אלך לבקר את הכותל המערבי.

ואז אמר אוסישקין:

— אם ברצונך לילך לשם — אני מוכן.

למרות עיפותי הנוראה הסכמתי מיד, אף־על־פי שלא היה זה מן הנימוס כלפי מרדכי בן הלל הכהן, שבא לבית־אוסישקין לכבודי. גם ד"ר יאסקי נלוה עמנו.

השעה היתה 10 בלילה. חושך היה בירושלים ונפש חיה לא נראתה בחוץ. הגשם פסק, אמנם, אבל העננים כיסו את הלבנה הפגומה. ואז ירושלים אף לא חלמה על חשמל, ובעיר העתיקה היו רק פנסי־נפט או גאזולין, שדלקו רק בלילות־חושך גמורים ורק עד 10 בלילה, כי "איזה משוגע יתהלך ברחובות־ירושלים אחר עשר בלילה?". וכשהגענו אל העיר העתיקה ורחובותיה המפותלים לא מצאנו את הדרך אל הכותל. לאשרנו, פגשנו בצעיר יהודי מן העיר העתיקה, שהסתובב ברחוב, ודאי, כדי להפגש תחת מחסה־החושך עם הבחורה שלו, והוא הוליך אותנו אל הכותל — ועזב אותנו לאחר שקיבל "בקשיש" קטן מאתנו.

ניגשנו אל הכותל. גוש אפל גדול וגבוה אחד... לא נראה שום דבר זולת אבנים משחירות בשחור־הלילה... וגובה לו, לכותל, ויראה לו...

התישבנו על אבן מאבני־הרחבה שלפני הכותל שלשתנו, אוסישקין, ד"ר יאסקי ואני. וכך ישבנו שם בחושך ובבדידות גמורה במשך 30 רגע בלא דַבר דָבר. שום נפש חיה לא היתה מסביב לנו. ולא היה צורך לפנות זה אל זה אף במלה אחת. שקועים היינו כל אחד במחשבותינו. זכורני: חשבתי על העדות הנאמנת והמוחשת של אבנים אלו, שהארץ לנו היא, שפעם היינו עם גדול וחזק בארץ זו ושהיתה לנו קדושה גדולה ונצחית במקום הזה. וכל עוד שהמקום הקדוש קיים אי־אפשר להכחיש את בעלותנו על ארץ זו. קידשנו אותה בקדושת תורתנו, נביאינו, חכמינו ומקדשנו ובהגנה רוויַת־דם עליה...

ומתוך שתיקה גמורה התרומם אוסישקין, קם ממושבו ואנו עמו — ושותקים חזרנו לביתו סמוך לחצות־לילה...

ביקור מופלא זה על־יד הכותל לא אשכח כל ימי־חיי.

שלשת החדשים הראשונים לאחר שבאתי לירושלים לא היתה לי שום עבודה ולא היה לי במה להתפרנס. כתבתי מאמרים ב"הארץ", שעורכו היה

ד"ר ש. פרלמאן ועוזרו הראשי — זאב ז'אבוטינסקי, והיו בין מאמרי, שעשו רושם ידוע: היה בהם אז מן החידוש. תירגמתי אז לעברית את עבודתי הסמינריונית, שעשיתי בשביל פרופ' הָנְזֶל בהיידלברג, בשם "הדיאיסטים וביקורת־המקרא", שפירסמתי אותה בירחון "מעברות" (כרך א', יפו תר"פ, עמ' 512־529), ואחר־כך — בספרי "פילוסופים והוגי־דעות" (כרך ב', עמ' 46־67). כמו־כן הוצאתי אז מתוך "אמון פדגוג" לְמַאפוּ את הסיפור הראשון בעברית לבני־הנעורים "בית־חנן", ששום אדם לא ידע אז ממציאותו, בצירוף מבוא מפורט והערות (ירושלים תר"ף) — ומיד נדפס שנית בווארשה בשם "טוב ורע" ובשם "נוה־ישרים" בלא נטילת־רשות ממני ובלא שנזכר אפילו שמי בתור המגלה את הסיפור והמוציאו לאור. כמו־כן נדפס אז לראשונה ספרי הקצר: "תולדות הספרות העברית החדשה" (ירושלים תר"ף), שקודם־לכן כתבתי אותו רוסית ושזכה להתרגם בולגארית, גרמנית, איטלקית ואנגלית, ובתרגומו הגרמני אף נעשה נקודת־מפנה בחייו של ד"ר חיים ארלוזורוב הבלתי־נשכח. וכמו־כן התחלתי מעתיק ומעבד מחדש את "ישו הנצרי". הוצאתי גם־כן, על־פי הצעתו של אוסישקין, "ספר־פינסקר", שפירסמתי בו ביוגראפיה מפורטת של בעל ה"אבטואמאנציפאציה" (ירושלים תרפ"א).

הייתי, איפוא, בלא פרנסה, אך לא בלא עבודה.

בחורף תר"פ בא סיר הרברט סמואל לראות ולהכיר את ארץ־ישראל קודם שיקבל את התמנותו בתור נציב עליון בתוכה. בפורים אותה שנה הוזמן על־ידי אוסישקין ל"סעודת־פורים" בביתו, ובתור שאר האורחים המזומנים לכבודו של סמואל היינו גם אנו, הגברת קלוזנר ואני. ישבתי בקירבתו, והרושם, שעשה עלי, היה — שזהו אדם יוצא מגדר הרגיל. ולאחר שהכרתיו במשך חמש שנות־שלטונו בארץ נראה לי, שזוהי הכאראקטריסטיקה הנכונה שלו: אדם בעל־רגש ובעל־חזון, שיודע לדכא את הרגש ואת החזון לפי הצרכים המעשיים והזמניים. יודע למשול ברוחו, לוותר היום כדי לקיים את המוותר מחר או מחרתיים. יהודי טוב, אבל יהודי אנגלי, שסוף־סוף הדת קודמת אצלו ללאומיות. יודע לשלוט, אך בכסיות של משי. בעל רצון חזק, אבל בעל־חשבון, היכן כדאי לגלות רצון חזק זה והיכן לא כדאי. אדם בלא אינטואיציה באה ממעמקים גדולים, למרות החזון החי בקרבו, ובלא סערות־נפש גוברות על תביעות־ההגיון, אבל בעל שאיפות טובות וברורות לעצמו. אדם בלתי־מוכשר לסכן הרבה כדי לזכות בהרבה, אבל שואף לטוב ולצדק ובטוח, שסוף הטוב והצדק לנצח אם רק יש בו גם הגיון ומעשיות. בני־אדם כאלה אינם יוצרים אידיאות חדשות ומפעלים גדולים, אבל הם תופסים אידיאות חדשות וצודקות. הם אינם

מסוללי דרכים חדשות, מסוכנות, שהן לפעמים גם מנפצות חיים מוצקים ועוקרות שרשים בריאים, אבל כשהן מצליחות הן מחדשות עולמות. בני־אדם כסמואל שואפים להגשים אידיאות חדשות בדרכים מעשיות מתוקנות בלא לשבר ולמגר ולהרוס מה שאין הכרחיות לשבר ולמגר ולהרוס. זוהי השמרנות האנגלית הברוכה שבנשמתו של סיר הרברט סמואל, שמרנות, שנשתלבה בליבראליות יהודית־אנגלית.

ואילמלא היה סמואל יהודי, ודאי, היה מניח יסוד למדינה יהודית בזמן קצר בערך. בתור גוי לא היה מפחד מפני "למה יאמרו הגויים" והיה ממלא אחר הכרזת־באלפור ככתבה וככוונתה כאחת למרות ההפרעות מלונדון, כי סוף־סוף המיניסטריון האנגלי נותן אמון מרובה ב"איש על המקום"; והרברט סמואל היה ראוי לאמון זה וניתן לו אמון זה.

ואולם הוא היה יהודי — וזה היה מקור־ששון וגם מקור־אסון.

אחד־העם אמר לי בשנת תרפ"ד: "אני התנגדתי לנציב יהודי: 'גוי' לא יפחד להגשים את הכרזת־באלפור במילואה, שהרי לא יחשדו בו בכלום. אבל יהודי יפחד תמיד, שמא יאמרו, שמה שהוא עושה לשם הגשמתה של הכרזת־באלפור עושה הוא לטובת־היהודים — לטובת־עמו; ועל־כן, כדי להסיר חשד זה מעליו, יעשה את הכל לטובת־העוביים דוקה, ויבוא על־ידי כך לידי אי־צדק ביחס ליהודים ולידי סילוף־כוונתה של הכרזת־באלפור בכלל".

ואולם ד"ר וויצמאן ואחרים חשבו אחרת: נציב יהודי, שהוא בא במקום המלך, שהרי הוא גם מפקד־הצבא בארץ־נציבותו ויש לו בה "זכות החיים והמות" (כלומר, זכות החנינה לנידון למיתה), יהא בעיני־היהודים סמל של "החזרת העטרה לישנה" — וזהו העיקר.

השקפה אחרונה זו היתה — ובמידה ידועה עדיין היא כיום — גם השקפתי. אז כתבתי את המאמר הנלהב: "שישים דור משקיפים ממרומי הרי־יהודה" (הארץ, תר"ף, גליון 302), שהלהיב רבים. ואמנם, מי שהיה ב"חורבה" בשבת נחמו, תר"פ, כשכיבדו את סיר הרברט סמואל ב"מפטיר" והוא קרא את שני הפסוקים הראשונים של ההפטרה: "נחמו, נחמו עמי, יאמר אלהיכם; דברו על לב ירושלים וקראו אליה, כי מלאה צבאה, כי נרצה עוונה, כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה", — מי שראה את ההתלהבות המשיחית ממש, שתקפה אז את כל הישוב היהודי לכל מפלגותיו, מאנשי־ה"חלוקה" שבעיר העתיקה ומן האדוקים הקיצונים שב"מאה שערים" ועד הסוציאליסטים הקיצונים שבין הנוער, — יכיר ויבין, שהיה מן הצדק גם בהשקפתו של ד"ר וויצמאן ושל כל אלה שדעתם היתה כדעתו. והרי התלהבות משיחית כזו היתה אז כמעט בכל תפוצות־ישראל.

אכן, חוויה משיחית היתה תחילת נציבותו של סמואל. הוא בא לארץ

כמלך, מוקף ספינות משוריינות וכבוד־מלכים. מיסקר־הצבא הראשון שלו היה מיסקר של מלך ממש. ועם־ישראל, שלא ראה במשך דורות יהודי מוקף ענני־כבוד כאלה, האיך יכול היה שלא לחלום אז על "הקמת סוכת דוד הנופלת"?

והרי משנה־למלך זה החונה בעיר־הקודש בירושלים, היה צם ביום־הכיפורים, וביום הקדוש והמקודש, יום שבת־שבתון, היה עוזב את משכן־כבודו בהר־הצופים ומתאכסן בעיר, בבית־הממשלה, כדי שיוכל לבוא לבית־הכנסת להתפלל. והרי משנה־למלך זה היה זהיר מלנסוע בשבת בירושלים כדי שלא לחלל שבת בפרהסיה בעיר־הקודש. ורעיתו החשובה למדה עברית (לו לעצמו לא היה באמת רגע פנוי לכך), ובנו נשא אשה מבנות־הארץ, ממשפחות של מורה ואיכר, ובן־בנו נקרא בשם דוד ועברית היתה לשון־אמו. והאיך לא יצהל וירון הלב העברי ולא יראה בזה "התחלת־הגאולה" ו"עקבות־המשיח"?

מי מאתנו כיום זוכר עדיין את הימים הגדולים של "קרן־הגאולה"? — כל מה שהיה לאדם מישראל נתן לקרן־הגאולה: את טבעת־הקידושין, את המזכרות היקרות ביותר מאביו ומאמו, מאבות־אבותיו ומדורי־דורות, את מבחר־הספרים ואת מבחר השמלות והפרוות של הנשים — הכל, הכל הקריבו אז היהודי והיהודיה קרבן — קרבן ממש! — לגאולת־ציון, שנראתה לנו קרובה כל־כך ושלמה כל־כך!

וכלום דברים בלתי־משוקלים (imponderabilia) כאלה אינם חשובים לאומה יותר מדברים מוחשים וממושָׁשים?

ואולם היה גם הרבה מן הנכון בדבריו של אחד־העם.

הפחד של היהודי — ובפרט של היהודי המערבי בן השכבה העליונה — מן החשד, שחושדים בו, שיש בו אהבה ט ב ע י ת לעמו, מכרחת אותו תמיד לכוף את המקל לצד השני יותר מדאי. הֶרמאן כהן אומר במקום אחד: "אנו צריכים לאהוב את הזר יותר מאֶת בן־עמנו, שהרי לאהבת בן־העם כבר דואגת הנטיה הטבעית". כלומר: "החובה נ ג ד הנטיה" של ק א נ ט היא המוסריות. ואל השקפה ליבראלית זו נלוה ה"למה יאמרו הגויים?" הנזכר למעלה. ובכן צריך לעשות את הכל ק ו ד ם־כ ל בשביל הערביים והנוצרים ורק א ח ר־כ ך בשביל היהודים.

והערביים והנוצרים הבינו את הדבר לא כהשתדלות להיות צודק וישר ביחס למי שהנטיה אינה בעדו כל־כך, אלא כ ח ו ל ש ה.

והרי עובדות אחדות:

עוד קודם שנעשה סמואל נציב רשמי בארץ ביקר את ארץ־ישראל במשך כמה שבועות. ואז פנו הערביים אל מושל־ירושלים בבקשה לערוך הפגנה אנטי־ציונית. המושל פנה בבקשת־עצה אל סמואל — והוא לא נועז

לאסור: ראשית, הרי ליבראל הוא — והאיך יסכים לאסור הפגנה עממית? ושנית, הרי אם ייעץ לאסור הפגנה אנטי־ציונית, כלומר, אנטי־יהודית, יאמרו, שיעץ כך בתור יהודי. ובכן יעץ להתיר. וזו היתה ראשית הפגנתה המרושעת של התנועה הערבית האנטי־ציונית והאנטי־יהודית, שבראשה עמדו ערי׳ף אל־ערי׳ף ואמין אל־חוסייני. ואפשר, אילמלא היו נותנים לנחש לגדול, לא היה נושך כלל או לא היה נושך מהר כל־כך. על כל פנים, אסור היה להראות לאדם, שהוא "במקום מלך", חולשה למישהו.

וסיר הרברט סמואל הראה חולשה כזו, אף אם אינו חלש מטבעו. בימים הראשונים של נציבותו רצה, כדרך־הטבע, להכיר את כל מה שחשוב להכיר בירושלים. בין שאר הדברים הלך לראות את הכנסיה של ה"קבר הקדוש". הכמרים הנוצריים אינם נותנים ליהודים להיכנס לתוכה. אבל הרי יהודי זה "במקום־מלך" הוא! — ובכן נכנס וראה ומצא, שיש שם סכנת־שרפה, והבטיח לשלוח כלי־כיבוי.

ואולם למחרת היום, שביקר הוד מעלתו הנציב העליון את ה"קבר הקדוש", יצא איזה ארכימאנדריט יווני־אורתודוכסי (ממדריגה די נמוכה של הפמוּרה הנוצרית) בבקשה בעתונים, שלא יבואו יהודים למקומות קדושים לנוצרים... הדברים היו די גלויים: הם היו מכוונים כלפי הביקור של הנציב העליון. וזו היתה חוצפה שאין דוגמתה מצד איזה כומר נוצרי ממדריגה שלישית.

מה היה צריך הנציב העליון לעשות? — לגרש מירושלים את הארכימאנדריט במשך עשרים וארבע שעות.

אבל אז הרי יאמרו: "הביטו וראו, כיצד יהודי מתיחס לכוהן נוצרי". ועל־כן לא עשה סמואל לארכימאנדריט כלום. ומיד אמרו הערביים לדוד ילין: "לא, זה אינו משנה־למלך, זהו יהודי מסכן". ושֵם זה נשאר לסמואל בפיהם.

פעם בא סיר הרברט סמואל לסייר את בית־שאן, המקום העשיר במים ביותר שבארץ, שסמואל נתן "במתנה" לערביים. ובמקום לקדם פניו בגמלים לבנים ובברכה פגשו אותו הערביים בגמלים שחורים ובקללה, והיו קרובים להתנקש בנפשו אילמלא אומץ־רוחו, שעמדה לו, והעזרה, שהחישו לו מיד שוטרים יהודיים בשעה שעמד סמוך לפקידים בריטיים נוצריים ודיבר עמהם, באופן שאי־אפשר היה לפגוע בו בלא לפגוע בהם. וגם הערביים הללו לא קיבלו שום עונש. וכך נקבע בלבותיהם של בני־אדם פרימיטיביים אלה, שלפניהם "יהודי מסכן", מחוסר כל כוח ממשלתי.

סלחנות נפרזת זו היתה טעות חמורה, שהתנקמה בנו בכל משך ימי־שלטונו של סמואל. על־ידי כך סלל דרך לא־טובה לפני הנציבים, שבאו אחריו, עד היום הזה. מתוך כך באו הפוגרומים הראשונים, שעד ימיו של

סמואל לא ידעה אותם ארץ־ישראל. וכשראו הפוליטיקנים הערביים, שהפוגרום בתל־אביב הביא לידי הפסקת־העליה ואחר־כך—לידי צימצומה,— מובן, שחוצפתם הלכה וגדלה עד ה"ספר הלבן" ועד המצב כיום הזה.

כדי לפייס את שונאינו נתן סמואל חנינה לעריף אל־עריף ולאמין אל־חוסיני לאחר שנידונו על השתתפותם בהסתה לפוגרום, ואת אמין אל־חוסיני אף מינה למופתי בירושלים למרות מה שנכשל בבחירות. בנוגע לעריף אל־עריף הצליח בחנינתו; אך בידי אמין אל־חוסיני נתן כוח מסוכן להילחם בציוניות באמצעים, שאילמלא סמואל לא היו בידו. טעה בחשבון וגרם בכיה לדורות.

ואף־על־פי־כן אין כמותי בטוח בכוונותיו הטובות ובציוניותו הגמורה של סמואל. וזהו היסוד לדעתי זו:

בערב פורים תרפ"א הוזמנו, הגברת קלוזנר ואני, ל"כוס־טה" אל ה.מ. הנציב העליון. ובכן צריך היה לעלות להר־הצופים, לארמון הנציב.

ישבנו אז, בשנות תר"פ־תרפ"ג, בשכונת־הבוכרים, שעד היום אינה מרוצפת כראוי. אבטומובילים לא היו אז בירושלים וצריך היה לנסוע בעגלה. אבל עגלה אפשר היה למצוא רק ב"מאה שערים"; והיום היה יום של גשם, ומאה שערים נעשתה אז, כירושלים כולה אז ביום־גשם, דייסה אחת של בוץ עמוק ודָבִיק. נתלבשנו ב"בגדי־כבוד", והגברת קלוזנר — בנעלי־משי, והלכתי לבקש עגלה. יכולתי למצוא אותה רק ב"מאה שערים", כאמור, — וחזרתי מכוסה בוץ כולי. ואף הגברת, אך יצאה מן הבית, שוב לא היה זכר למראה הטבעי של נעלי־המשי שלה... וכך הגענו בעגלה אל ארמונו של הנציב העליון. שם ישבנו והמתנו עד שבדקו את כרטיסי־ההזמנות שלנו ונתנו לנו להיכנס.

קודם כל, שתינו טה עם הגברת סמואל, שעשתה את הרושם הטוב ביותר בתור אדם ובתור יהודיה, ואחר־כך ניגש אלינו הנציב העליון בכבודו ובעצמו. דיברנו צרפתית. הוא שאל על המילון של בן־יהודה ועל המצב של הלשון העברית בארץ, ואחר־כך שאל, במה אני עוסק. השיבותי לו, שאני מתכונן להדפיס את הכרך של ה"היסטוריה הישראלית" שלי, שבו אני עוסק בתקופת־החשמונאים. ראיתי בפניו התעוררות מרובה. והוא פנה אלי ואמר:

— אפשר, אדוני יודע, שבחצר זו של הארמון מצאו מערה ובה שני קברים מימי־החשמונאים בצירוף שתי כתבות.

והוסיף פתאום:

— כדאי שאדוני יראה את שתי אלו. ואפשר, יזכור פעם, שהמושל היהודי הראשון של יהודה החדשה העיר אותו על מה שנשאר מן המושלים היהודיים האחרונים ושל יהודה החפשית.

וכשדיבר דברים אלה האדימו פניו כדם והוא, שידע כל־כך לשלוט על עצמו, היה נראה מתרגש כולו.

אני הייתי נבוך מאד. הדברים הדהימוני: ראיתי, שבלי משים גילה לי הנציב הראשון ליהודה את הצפון בעמקי־המעמקים של נשמתו היהודית.

ואף הוא הרגיש בזה — ומיד התחרט על גילוי־לבו ועבר לעניין אחר. ועד מהרה עזב אותנו ופנה אל אורחים אחרים.

ניגש אלינו המזכיר שלו, מר ניורוק. סיפרנו לו מה שאירע כאן ואמר:

— זכיה גדולה זכיתם. אף לאיש עדיין לא דיבר סמואל דברים כאלה.

וכשחזרנו הביתה והגברת האדון אוסישקין באו לבקרנו — ודאי, כדי לשמוע מפינו, מה היה בשעת־הביקור בבית־הנציב, — וסיפרתי לו בדיוק את דבריו האחרונים של סמואל, השתומם גם הוא ואמר:

— ודאי, זוהי זכיה. הרי האיש הזה (סמואל) הוא תמיד, כשאני בא אליו בענייני־הישוב ובשאלות מדיניות, "מכופתר על כל הכפתורים". האיך אירע הדבר, שגילה מה שבסתרי־לבו? — אכן, מקרה מוצלח הוא זה!

ומאז, עם כל התנגדותי לפוליטיקה של סמואל, איני יכול לדון אותו לכף חובה בהחלט.

כוונתו היתה רצויה, אבל מעשיו לא היו רצויים. והכל מחמת "למה יאמרו הגויים", שהיהודי אינו יוצא ידי חובתו נגד הערביים.

ואמנם, הרברט סמואל עצמו סיפר בהרצאה, שהירצה בלונדון בשנת 1935, שעוד בנובמבר, 1914, מיד אחר שתורכיה נכנסה למלחמה, הביע לפני מיניסטר־החוץ של אז, לורד גרֶי, את הרעיון, שיש לקרוע את ארץ־ישראל מעל תורכיה ולהפוך אותה למדינת־היהודים, ואף ללויד ג'ורג' אמר, שיהא מאושר לראות עוד בעיניו ממלכה יהודית בארץ־ישראל. וביומנו של אסקוויט מתחילת שנת 1915 רשום, שהרברט סמואל הגיש לו תזכיר על "עתידה של ארץ־ישראל", ובו הוא מדבר "במידת־מה של התלהבות", שבארץ־ישראל, שיש לאנגליה לקחת אותה מתורכיה, אפשר להושיב "משלשה עד ארבעה מיליונים מיהודי־אירופה, וזה היה עושה רושם מצוין על הנשארים". ואסקוויט מוסיף: "התזכיר נקרא כמעט כמהדורה חדשה של 'טאנקרד' (לד'יזראלי), מותאמת לזמן הזה" (מ. קליינמאז, ווייצמאן, תל־אביב תש"ה, עמ' 72, ועכשיו גם ב"זכרונותיו" של סמואל, שיצאו זה לא כבר, עמ' 142—146, 156, 171, 282—290. וראיה ניצחת הוא כיום נאומו המזהיר בבית־הלורדים ביום 10 בדצמבר, 1945).

סמואל היה, איפוא, מתחילת מלחמת־העולם הראשונה ציוני מדיני־ברוחם של הרצל ונורדאו; אלא שהפחד מפני הערביים, מיעוט־מספרם של היהודים בארץ והפקודות מלונדון לא נתנו לו לגשם את חלומו

הגדול, שאחר הפרעות הראשונות קבר בלבו. ואז התחיל מהלך בדרכיהם של "המעשיים" קצוֵי הכנפיים המדיניות, שהשתלטו מאז על הציוניות ושלהם היתה ה"איכות" עיקר ולא ה"כמות", והרבה מהם ציפו לבנות את הסוציאליסמוס בארץ־ישראל ולא לבנות מולדת לאומה נרדפת ונידונית לכליה...

זכותו הגדולה של סמואל היא, קודם כל, הפקודה בדבר שלש הלשונות, שנתנה לעברית סטאטוס של לשון רשמית בארץ. זוהי גם זכותו של אוסישקין, שלחץ על סמואל לפרסם פקודה כזו על יסוד המאנדאט; וכמובן, קודם כל, זכותו של בן־יהודה, שהשקיע בשאלת מצבה המדיני של הלשון העברית את כל נשמתו.

פעמיים פירסם סמואל פקודה, שהרוצים להיות פקידי־הממשלה מן היהודים או מן הערביים אינם מחויבים לדעת אנגלית, אלא או עברית או ערבית בלבד. אבל הנערות מ"מאה שערים", שלמדו בבית־הספר של אֶוולינה די רוטשילד, הנהיגו, שפקידה יהודיה צריכה לדעת אנגלית קודם כל.

וסיפר לי אוסישקין, שפעם בא, כמנהגו, אל סמואל בכל מיני קובלנות והצעות. על הכל השיב סמואל בנחת: "אעיין בדבר", "אפשר", "אי־אפשר". לסוף קִבֵּל אוסישקין על היחס אל הלשון העברית. ואז קם סמואל מכסאו בכעס גדול ואמר:

— ואתה מעֵז לבוא אלי ולקבול על כך? — מי הנהיג משא־ומתן בין היהודים ובין הממשלה באנגלית דוקא אם לא "ועד־הצירים" שלכם (זה שקדם ל"סוכנות היהודית")? מי פונה בכל דבר אלינו באנגלית אם לא הפקידים והפקידות היהודיים? וכי אני דרשתי אנגלית מן היהודים?

ואוסישקין — כך סיפר לי — כבש פניו בקרקע.

רונאלד סטורס, מושל־ירושלים, התחיל מתחילה ללמוד עברית כמו שלמד במצרים ערבית. אחר־כך פסק. שאל אותו אוסישקין: למה פסק? — והשיב:

— למה אלמד עברית אם כל פקידיכם וכל אחד מכם מדבר עמי אנגלית דוקא?

ובקשר ליחס אל כל קדשי־ישראל הדתיים־הלאומיים כדאי לספר כאן סיפור נאה אחד מימי הנציב הראשון ליהודה.

בשנת תרפ"ג (1923) הוזמנתי ביחד עם הגברת קלוזנר בשם הנציב העליון להיות נוכח בהקמת הפסל לאלנבי בבאר־שבע, מעשה־ידיו של הפַּסָל היהודי מֶלניקוב, שהרי בבאר־שבע היתה התחלת־הנצחון של אלנבי על התורכים.

בשביל יהודי אין באר־שבע רק מקום־נצחונו של אלנבי. זהו המקום, שממנו יצא יעקב אבינו כדי "ללכת חָרָנָה". מובן, שבשמחה ובתודה קיבלנו את ההזמנה.

הדרך בדרום־יהודה עשתה עלינו רושם, שעושה הדרך בערבה של דרום־רוסיה: מישור רחב־ידים, ערבה בלא יערות ובלא נהרות. אבל יש כאן משהו, שאין בערבה הרוסית: הדרך לבאר־שבע היא שטופת־שמש ומלאה זכרונות היסטוריים: בית־זכריה, בית־צור, חברון — וכן הלאה, וכן הלאה.

באנו לבאר־שבע. שאלנו, אם יש כאן יהודים, ואמרו, שהיו יהודים מועטים בעלי־משפחה, שהיו יושבים כאן בקביעות, אבל עכשיו יש כאן רק קבוצה של פועלים.

— ומה מעשיה של קבוצה זו במדבר־שממה זה?

— האנגלים אינם כפויי־טובה לאלה שנפלו במלחמה כקרבנות על מזבח עמם וארצם, והם מקימים תמיד להחללים מצבות־זכרון נאות. ומכיון שבבאר־שבע נפלו כמה מאות אנגלים במלחמה, קברו אותם שם והקימו להם בית־קברות מיוחד עם מצבות מיוחדות. ומי יקים את בית־הקברות ויגדור את הגדר מסביב לו ויסדר את המצבות אם לא פועלים יהודיים? — הרי הערביים יש להם יחס אחר לבתי־הקברות ואף המצבות שלהם אחרות. והיום, לפני הטקס של הקמת הפסל לאלנבי, יביאו זרי־פרחים בצורת צלב ויניחו על הקברים של הנופלים במלחמה. ויהא גם זר אחד בצורת מגן־דוד.

— כלום רק יהודי אחד נפל במלחמת־באר־שבע?

— לא. נפלו שני יהודים. אבל על קברו של השני יקימו צלב ולא מגן־דוד.

— משומד?

— לא ולא. אבל זהו חייל יהודי מאנגליה. והנה באו זה לא כבר אביו ואמו במיוחד מאנגליה לאחר שנודע להם, שבנם נקבר בבאר־שבע, וסיפרו להרברט סמואל, שבנם בא אליהם בחלום־הלילה וביקש מהם, שלא יפרידו בינו ובין חבריו. ועל־כן מבקשים אביו ואמו, שגם על קברו יעמידו צלב ולא מגן־דוד. וסמואל ימלא, כמובן, את בקשתם.

כך סיפרו הפועלים בבאר־שבע.

נזדעזעתי. עוד זה לא כבר היו יהודים מוסרים את נפשם כדי שיבוא יהודי זר ומוזר להם "לקבר־ישראל" ולא ייקבר בין גויים או בקבר בודד ונפרד מעמו — וכאן, בשביל חלום של הבל, מעניים יהודים את כוחם בדרך רחוקה ומתחננים, שבנם לא יבוא לקבר־ישראל! — אכן, היהדות הולכת ומתפוררת...

ונזכרתי סיפור, ששמעתי מפיה של אשת אחד־העם.

בתם הצעירה, ר ח ל, למדה ב ר ו מ י. והיתה קונה צרכי־אוכל־נפש בחנות־מכולת קטנה. היא לא ידעה, מי הם החנוונים, והחנוונים לא ידעו מי היא. לפני פורים ידעה רחל, שיבואו אליה אורחים, וקנתה כמה דברים נוספים.

החנוונית התפלאה ושאלה: מה יום מיָמים? (כך צריך לומר במקום "מיוֹמַיִם").

— מחר חג לנו, — השיבה רחל גינצבֶּרג.

— איזה חג? — שאלה החנוונית.

— "פורים" הוא נקרא.

— הגברת יהודיה?

— כן, גברתי.

— וגם אנו יהודים. ולנו יש מחר חג כפול: ראשית, פורים, ושנית, אנו מטבילים את ילדנו בן־השנתיים לשם נצרות.

כך היתה צורת־היהדות של מערב־אירופה עוד לפני עשרות בשנים. כלום לא היתה זו תחילת־הסוף? —

והכאב גדול הוא ביותר, שגם היהדות של מזרח־אירופה, ששָמרה עוד על המסורת היהודית, הושמדה ביחד עם היהדות המערבית, באין הבדל. אבל מי יודע אם גם יהדות זו היתה עומדת בניסיון ומקדשת את השם אילו היה היטלר משמיד רק את הנאמנים ליהדות והיה מחונן את המתנצרים, כמו שהיה הדבר ביחס ליהודים ויהודיות, שחיו בנישואי־תערובת בגרמניה ואוסטריה? — אכן, הפעם לא היה בשום מקום קידוש־השם, לא דתי ולא לאומי, מפני ששום ברירה לא היתה — — —

פ ר ק כ.

בשכונת־הבוכארים. מסירות־נפש לשם הלשון העברית. "רצון, רצון, רצון!" — נאום־ז'אבוטינסקי. מוצאו של הסוציאליסמוס הציוני. התחדשותו של "השלח". עבודתי בועד־הלשון. משהו על אליעזר בן־יהודה.

כבר הזכרתי, שישבנו בשכונת־הבוכארים שלש שנים ומחצה (מאדר תר"פ עד אלול תרפ"ג). היו לנו שם בסך־הכל שני חדרים, אבל חדר אחד היה ארוך ורחב כל־כך, שהיה יכול לעמוד במקום 4 חדרים. ואולם עם כל הרחבות שבדירה זו לא היה זה בית אירופי. די להזכיר, שמים היינו צריכים לשאוב מחוץ לבית, מתוך באר עמוקה. ומכיון שישבנו בקומה השניה היה צריך לשלשל דלי עם חבל ארוך־מְאוֹרָך ולהורידו אל תוך הבאר, ואחר־כך למשוך בחבל ולהעלות את הדלי אל הקומה השניה. עבודת־פרך. ולנקות חדר גדול כזה גם־כן לא קל היה. ואת רוב המיצרכים צריך היה לקנות ב"מאה־שערים" — ומרצפת לא היתה אז בשכונה זו, ובימות־הגשמים היינו מְדַשְׁדְּשִׁים שם בבוץ עד הברכיים. והקדוש־ברוך־הוא זימן לנו בחדשים הראשונים לישיבתנו בארץ חורף עז וקשה, שלא היה כדוגמתו במשך שישים שנה. הקור בפנים־החדר היה מגיע עד 2,5 מעלות מתחת לאפס. ושלג כבד ירד אז כמו שלא היה בירושלים במשך עשרות בשנים, שלג, שהביא בירושלים לידי התמוטטות של גגות בבתים מן הטיפוס הירושלמי הישן (גגות שטוחים) ולידי הפסקת־התנועה של הרכבת. המרפסת שלנו בקומה השניה נתכסתה שלג כולה וצריך היה לנקותה מן השלג ולהוריד את השלג מן הקומה השניה לארץ. כל אלו היו עבודות קשות, שהגברת קלוזנר לא הורגלה בהן: הרי באודיסה היתה לנו תמיד משרתת נוצריה (משרתות יהודיות היו שם יקרות־מציאות) והגברת קלוזנר מעולם לא עבדה עבודה גסה.

ואולם כאן, בירושלים, קיבלה צפורה היקרה שלי באהבה את העבודות הקשות ביותר ולא קיבלה עוזרת יהודית. ולא רק מחמת מצבנו החמרי הדחוק: העוזרות היו אז מצויות ומשכורתן היתה מועטת מאד. אבל היה עיכוב אחר. היא אמרה:

— כיצד אדבר עם העוזרת? — אם אקח עוזרת מדברת עברית לא אוכל לעת־עתה לדבר עמה כלל, שהרי עדיין איני מבינה עברית. ואם אקח עוזרת מדברת אשכנזית־יהודית, גרמנית, רוסית או צרפתית תהא זו "בכיה לדורות": אכניס לשון זרה לתוך הבית ולעולם לא ניפטר עוד ממנה. הרי לפנַי דוגמה של בית הד"ר מ ז י "א, שאשתו היא עשרות בשנים בארץ ומדברת לועזית עד היום.

על־כן עבדה קשה, התענתה וסבלה במשך כמה חדשים עד שלמדה לדבר עברית, לכל הפחות, במקצת. ואז לקחה עוזרת — י ה ו ד י ת פ ר ס י ת, שלא ידעה לעשות כלום בבית, אבל מעלה אחת היתה לה בעיניה של גברת קלוזנר: היא לא ידעה לא אשכנזית־יהודית ולא שום לשון אירו־פית, ו ב ע ל־כ ר ח ה הוכרחה גברת קלוזנר לדבר עמה רק עברית. עברית משובשת וקלוקלת, אבל עברית.

הכל חושבים, שאני לימדתי את הגברת קלוזנר עברית. וטעות היא. לשנינו לא היה פנאי בשביל לימוד שיטתי: אני הייתי טרוד בספרים ומאמרים, והיא — בעבודת־הבית. רק זכות אחת יש לי כאן: בימים הראשו־נים דיברה הגברת קלוזנר עברית משובשת עד להבהיל. והשיבותי אל לבי: אתחיל לתקן שגיאות לאדם מבוגר — אז יימאס עליו כל הדיבור העברי. וכך יהא גם אם אומַר לה, שהיא מדברת עברית גרועה. ולפיכך, כמה שדיבורה היה גרוע, הייתי אומר לה: טוב! טוב! יפה! יפה! נאה! — בתקוה, שמעט־מעט תעלמנה השגיאות מ א ל י ה ן. וכך היה באמת. לאחר חצי־שנה כבר לא רק דיברה עברית אלא אף עשתה את העברית ל ש ו ן־ ה ב י ת; לא כנשים אחרות (ואף כגברים אחרים), שהלשון העברית משמשת להן רק כלפי חוץ, כלשון של פאראדה, ואולם עם הבעל ועם המכרים הקרובים הן מדברות לועזית. בביתנו זה 25 שנים לא נשמעה לשון זרה אם לא כשהיינו מדברים עם אנשים, שאינם יודעים עברית כלל, או כשהיינו רוצים להעלים דבר מן העוזרת המקומית או מילדים, שאינם מבינים לועזית.

על־פי עצתי התחילה הגברת קלוזנר לקרוא מתחילה טלגראמות וידיעות מקומיות בעתונים עבריים, אחר־כך — גם מאמרים ראשיים, ולסוף — גם ספרים עבריים. והגיע הדבר לידי כך, שפעם נסעה בעגלה ו"לורי" (אבטו־מוביל של משא) כבד פגע כמעט בעגלה והגברת קלוזנר התחילה זועקת כדי שהנהג יעצור את ה"לורי" — ולא ידעה באיזו לשון זעקה בשעת־סכנה, באופן אינסטינקטיבי. וכשבאה הביתה עיניין אותה לא מה שהיתה בסכנת־מות, אלא — אם זעקה בעברית או בלועזית? — וכשֶׁשָׁאלה למחר את השוטר היהודי, שהיה באותו מעמד, ואמר לה, שזעקה בעברית, שמחה מאד: הרי זה סימן מובהק, שהעברית נעשתה לשון־הנשמה שלה ואף שלא מדעת כבר היא משתמשת רק בה.

פעם, כשלשה חדשים לאחר שבאנו לירושלים, ביקרו בביתנו אליעזר בן־יהודה וד"ר שמריהו לוין. אני לא הייתי בבית — והמתינו לי. ובינתיים שוחחה עמהם הגברת — בעברית! — לתמהונם לא היה גבול: במשך חדשים מועטים למדה אשה בגיל־העמידה לדבר עברית! זה היה מקרה יוצא מן הכלל.

ד"ר שמריהו לוין ביקר באותו יום בביתו של ז'אבוטינסקי וסיפר על "פלא" זה לו, לאמו הזקנה, לאשתו ולאחותו, הגברת קופ, והפליג בשבחה של הגברת קלוזנר, שמאז יצא לה שם ב"עבריותה" בתור "ילדת־הפלאים של ארץ־ישראל".

ז'אבוטינסקי צריך היה למהר ולנסוע ללונדון. והלכנו להיפרד ממנו.

כשנכנסנו לתוך הבית חרדו לקראתנו הגברת ז'אבוטינסקי, הגברת קופ, ואף האם הזקנה, והתנפלו על הגברת קלוזנר בשאלה:

— כיצד ביצעה את הפלא לדבר עברית בזמן קצר כל־כך? — שמריה סיפר לנו נפלאות על כך!

הגברת קלוזנר, מבוישת במקצת, השיבה:

— אין כל פלא. כל אחד יכול לעשות "פלא" כזה.

— אבל האיך? — שאלו שלש הנשים בבת אחת.

או פנה אליהן זאב ז'אבוטינסקי ואמר:

— אני אגיד לכן את מקור־הפלא. שמו: רצון, רצון, ורצון!

וכי לא טיפוסית היא תשובה זו לז'אבוטינסקי כולו?

לאחר עוד חדשיים נתארחנו בחיפה. ישבנו במסיבה של ציוניים סוציאליסטיים: ד"ר נחמן סירקין, יצחק בן־צבי, בֶּאֶרִי כצנלסון, דוד בן־גוריון, ועוד. הם שוחחו על מוצאו של הסוציאליס־מוס הציוני. האחד מצא מוצא זה במינסק, השני — בווילנה, השלישי — באודיסה.

אז נועזה הגברת קלוזנר להתערב בשיחה ואמרה בעברית:

— ואני חושבת, שכולכם טועים: מוצאה של הסוציאליות הציונית — מירושלים — מעמוס, ישעיה, ירמיה ומשוררי־תהילים.

מחיאות־כפיים סוערות היו התגובה על דבריה. עדיין לא הרגישו אז, שיש הבדל יסודי בין סוציאליסמוס נבואי ובין סוציאליסמוס של מלחמת־מעמדות.

כזו היא הגברת קלוזנר. ולא הרבה נשים נהגו כמותה בארץ ביחס לעברית ולציוניות.

ועדיין ישבתי בלא פרנסה. לסוף אסף אוסישקין (רק הוא דאג לנו כל הימים!) אסיפה בתל־אביב, שדנה בדבר חידושו של "השלח". היו

מתנגדים לכך מעורכי "הפועל הצעיר" ו"מעברות", ועוד; אבל ברוב־דעות הוחלט הדבר בחיוב. ובאדר תר"ף נתחדש הירחון.

וקודם כל השלמתי את כרך ל"ו, שהבולשוויקים הפסיקו אותו באמצע. אחר־כך יצא "השלח" כסדרו מניסן תר"פ עד ניסן תרפ"א (1920־1921) — ונדפסו שני הכרכים ל"ז ול"ח. בניסן תרפ"א היו הפרעות בתל־אביב והתחיל משבר בארץ. ואז הופסק "השלח" לחדשים אחדים—ועסקתי בעיבודו ובהע־תקתו של "ישו הנצרי", עד שהשלמתי אותו כולו והכינותיו לדפוס. ובינתיים היה אוסישקין באמריקה וקיבל הבטחה חתומה מעשירה חובבת שפת־עבר (המנוחה הגברת ב ת ־ ש ב ע ג ר א ב ֶּ ל ס ק ה ויבדל לחיים ב ו ר י ס בעלה), שהיא מקבלת עליה את הגרעון של שנה שלמה. על סמך הבטחה זו יצא כרך ל"ט, שאמנם כיסתה הגברת גראבלסקה את הגרעון שלו. ואולם כשיצאו שתי החוברות הראשונות של כרך מ' — פסק הכסף והכרך נשלם רק השלמה קטועה לאחר שנה מכיסו הפרטי של אוסישקין. וכך שוב נשארתי בלא עבודה. במשך שנתיים לא היתה לי שום פרנסה ונעשיתי בעל־חוב על סך 300 לא"י: הייתי צריך לפרנס גם את אמי, שבאה עמנו לארץ, ולשלוח כסף לרוסיה לאמה של הגברת קלוזנר, ועם כל הצימצום, שהגברת קלוזנר החסכנית נהגה בהוצאות, אי־אפשר היה ש ל א להעשות בעל־חוב. אכלנו, איפוא, חלק מן הכסף, שהביא אוסישקין בשבילנו מאודיסה ושנועד לבניין ה"וילה" בארץ־ישראל. וכבר הזכרתי למעלה, שאחר־כך הלוה לנו קרובי ר' י ש ר א ל א ה ר ו ן פ י ש ל מניו־יורק סך 500 לא"י בשביל קנית־הבית. הבית, שלא בנינו אותו, אך קיבלנו את המפתחות ממנו ממר י ח ז ק א ל ג ר י נ ב ר ג, המיסד של "הבונה", שבנה את הבית בתלפיות בשביל עצמו, אך לא נכנס לדור בתוכו, עלה בסך 1,400 לא"י (עם הספקת המים, הכביש, המדרכה והגן). ומכיון שקיבלנו הלוואה ממר פישל בסך 500 לא"י, אילו היו לנו כל 400 הלא"י, שהביא אוסישקין, לא היינו זקוקים אלא לסך 500 לא"י. אבל מן הסך 400 "אכלנו" 300, ובכן היו לנו רק 600 בסך־הכל וקיבלנו הלוואה מן הבאנק בסך 600 לא"י, ועדיין היינו צריכים לקמץ ממשכורתי הדלה ב"השלח" כדי למלא את 200 הלא"י החסרות. אבל מעט־מעט, הודות להסתפקותה־במועט של צפורה היקרה שלי, שילמנו בבאנק את הכל, ורק לפישל עדיין לא שילמנו יותר מ־50 לא"י. אלא שאינו מאיץ בנו. ואנו מכירים לו טובה על כך.

בימי ההפסקה השניה של "השלח" (תרפ"ב־תרפ"ד) ערכתי על־פי בקשתו של מר ש"י ו ל י ק ו ב ס ק י ובהוצאותיו את הקובץ ה ש נ י של "שפתנו" וסידרתי משלשת מאמרים ב"השלח" את ספרי "בימי בית שני" (ברלין תרפ"ג), שנתרחב אחר־כך וניתקן (היה מלא שיבושים של הדפוס ושל ה"עריכה") ויצא בהוצאה שניה בשם "הבית השני בגדולתו" (תל־אביב תר"ץ).

בעד עריכת "השלח" הייתי מקבל רק 25 לא"י לחודש. זו היתה באמת משכורת בלתי־מספקת בשנים הראשונות אחר הפסקת המלחמה, שעדיין האמיר היוקר אז עד מאד. ולפיכך השתדל אוסישקין, שתהא לי עבודה נוספת. בהסכמתו של אליעזר בן־יהודה, שהיה ראש ועד־הלשון אז, נעשיתי המזכיר של "ועד־הלשון" בשכר 15 לא"י לחודש. אבל שכר זה קיבלתי רק חדשים אחדים: "ועד־הצירים", כשאך התחילו מדברים על "קימוצים", מצא לנכון, קודם כל, לקצץ בסך 25 לא"י, שניתנו ל"ועד־הלשון" ושמהן קיבלתי את משכורתי הדלה. והרי בשכר של 15 לא"י לא רק הייתי כותב את הפרוטוקולים של "ועד־הלשון", שהיה מתאסף אז פעמיים בשבוע כדי לדון על חידוש־מלים, אלא גם ערכתי את "זכרונות ועד הלשון", הוברת ה' (ירושלים תרפ"א), שיש בה, חוץ ממאמרים חשובים על עניינים לשוניים, גם וויכוחים חשובים אף מהם על ה"כתיב" החדש, על האפשרות לקבל מלות זרות לתוך לשוננו, ועוד.

על־ידי עבודתי זו נתקרבתי הרבה לאליעזר בן־יהודה. עוד מימי־נעורי הערצתי אותו. הרי הרביתי לכתוב מאמרים ב"האור" וב"השק־פה" שלו ועשיתי פירסום נלהב לכל כרך מן המילון, שיצא עד המלחמה הראשונה. לבן־יהודה הקדשתי את החלק השני של "היסטוריה ישראלית" ולזכרו הוצאתי את הקובץ "אליעזר בן־יהודה" (ירושלים תרפ"ד), שערכתי אותו חינם. כל חייו ומפעלו הנצחי נראו לי אגדת־קסם: מה שלמד לשונות וידיעות חיצוניות על־ידי דבורה יונאס; בריחתו לצרפת בתור מהפכן רוסי; השינוי הפתאומי בדעותיו וחלום־הגאולה המופלא שלו; קריאתו לדבורה יונאס, שתלך אחריו "במדבר, בארץ לא־זרועה" ושתהא לדבורה בן־יהודה; הכרחתו, שהכריח אותה לדבר רק עברית בעוד שלא הבינה אז כלום בלשון הלאומית שלנו; נכונותו להקריב את בנו־בכורו על מזבחו של הדיבור העברי; מלחמתו ב"חלוקה" ובאדיקות הקיצונית הירושלמית, שהביאה אותו עד "עלילת־חנוכה" ועד בית־הסוהר התורכי, — כל אלו היו בעיני קסמי־אגדה, שהקסימו לי מבחרותי ועדיין יש בהם כוח־סתרים להעלות בעיני את דמותו של בן־יהודה עד לדמות אגדית. ונפשי בוכה במסתרים על היחס הקר של הישוב לזכרו הנעלה: הרי כמעט שכחו אותו, כמו ששכחו גם את שאר גדולי־המחדשים וגדולי־הלוחמים שלנו, זולת את אחד־העם וביאליק אצל החפשים ואת הרב קוק אצל החרדים המתונים.

ושלמותו במובן הלאומי נתגלתה לי במקרה קטן אחד.

פעם נכנסנו לחנותו של ז. בירושלים בעניין ציבורי. מצאנו פקיד ערבי בחנותו והאדון ז., בעל־החנות, מדבר עמו — ערבית. שאלתי:

— למה לך פקיד ערבי בשעה שיהודים גוועים ברעב בירושלים? (זה היה בשעת המשבר הראשון, בשנת 1922).

מר ז. השיב:

— יש לי לקוחות ערביים ואי־אפשר לי באופן אחר.

אז אמר בן־יהודה:

— מוטב. אבל למה אינך מדבר עמו עברית?

מר ז. פקח שתי עינים תמהות ואמר:

— אבל הריהו גוי!

אז אמר בן־יהודה בנחת:

— כמה מלות אתה מחליף עמו במשך היום? — חמישים לכל היותר. כלום אי־אפשר ללמדו חמישים מלות עבריות במקום ערביות? — והרי הערביים מהירים ללמוד לשונות.

מר ז. הוסיף לתמוה והוסיף לטעון:

— אבל הרי זה גוי!

— כן, הוא גוי — אמר בן־יהודה: — ואולם בתוך־לארץ מדברים היהודים עם משרתותיהם ופקידיהם ועוזרותיהם ואומנותיהם הנוצריים בלשונם הלועזית של הנוצרים הללו; ומפני־מה אי־אפשר, שכאן, בבית הלאומי, ידברו המשרתים והפקידים והעוזרות והאומנות הערביים עם היהודי בלשונו?

— אבל הרי הוא גוי! הוסיף לטעון מר ז.

לכעסו של בן־יהודה לא היה גבול. "זהו העם, שאנו נלחמים לחירותו ולעצמאותו", טען כל הדרך, שהלכנו ביחד מן החנות לביתו ברחוב־החבשים. והיה זה כעס של יהודי חדש, יהודי בן־חורין.

ואולם טבע יש לי לראות את שני הצדדים של המטבע. עם כל ההתלהבות הנטועה בנפשי אין עיני סמויות מלראות את הליקויים שב"גיבורים" שלי: אילמלא כן, לא הייתי מוכשר לעסוק במדע, שהרי מדע בלא אובייקטיביות אינו מדע.

עוד לפני אוגאנדה כתבתי נגד בן־יהודה את מאמרי הקצר "יהודים חדשים" (השלח, כרך י"ד, עמ' 95־96), שבו מחיתי נגד העמדת כל היהדות על הלשון בלבד, כמו שנהג בן־יהודה, שהיה כותב "החכם הז'ארגוני"— ממש כמו "החכם הצרפתי" או "החכם האנגלי": מי שאינו "עברי" אינו גם "יהודי". ובימי־אוגאנדה נתגלתה כל הסכנה שבהשקפה זו: הקשר ההיסטורי של עם־ישראל וארץ־ישראל אינו כלום. העיקר הוא — שהיהודים ידברו עברית. ומי לא יתן להם לדבר עברית באוגאנדה? ומי יכריחם לדבר עברית בארץ־ישראל? — ובכן הדת אינה כלום, כל מה שאנו קוראים "תרבות" בהקף רחב אינו כלום, ההיסטוריה המשותפת אינה כלום,

אחדות המוצא והגורל אינה כלום — יש רק הלשון העברית בלבד, ביחד עם המדיניות החוּלוֹנית הגמורה, שאפשר, אף היא יש לה חשיבות רק עד כמה שהיא יסוד ומצע ללשון.

יש איזו גדלות, ואפילו איזו רוממות, בהשקפה חדצדדית ואחדותית זו. והרי מחזיקים בה כיום ומטיפים לה באמריקה פ ט ר בֶּ ר ג ס ו ן וחבריו. אבל אני לא יכולתי להסכים לה לעולם. היתה לי יראת־הכבוד בפניה, אבל גם התנגדות עמוקה עוררה בקרבי. תמיד נלחמתי בה ותמיד אלחם בה עד יומי האחרון. כי חושב אני אותה בלתי־נכונה בחַדצדדיוּתה, מדלדלת ומרוששת בחַדגוניוּתה ומסוכנת בכיוונה הפשטני יותר מדאי; ובפרט כשהדבר נוגע לעם רב־סבל ובעל מצב יוצא מן הכלל ולעם, שהיו לו נביאים, הלל הזקן ורמב"ם, כעם־ישראל.

זו היתה סיבת המחלוקת, שפרצה ביני ובין בן־יהודה מיד לאחר שבאתי להשתקע בארץ־ישראל ובן־יהודה חזר מאמריקה. לא תורת אחד־העם ולא קירבתי לאוסישקין גרמו למחלוקת זו, כמו שחשב בן־יהודה בפשטנותו. היתה כאן התנגדות פנימית עמוקה לכיוונו הכללי של בן־יהודה: לעשות את הציוניות כ ו ל ה ח ו ל י ן, כולה מדיניות ב ל ב ד, כולו סידור כ ל כ ל י מ ת א י ם בלבד (היזמה הפרטית ב ל ב ד בלא ס י ו ע של קרנות לאומיות), ובעיקר כמעט כולה שאלת־לשון ב ל ב ד. מכאן — מאמרי ב"הארץ" נגד מאמריו ב"דואר היום", וביחוד מאמרי "סוד ה'מלחמה'" (הארץ, תרפ"ב, גליון 768) — נגד ההתנפלות על אוסישקין וז'אבוטינסקי ב"דואר־היום". גם לאחר מאמר זה לא ניתקתי את קשרי עם בן־יהודה, שהוקרתי אותו ואוקיר אותו עד יומי האחרון; אבל הביטאון שלו ושל בנו א י ת מ ר ב ן א ב י, "דואר־היום", נהפך לי לאויב ונלחם בי בכל מיני אמצעים של ביטול וליגלוג. סופרי "דואר־היום" לא יכלו לעכל את דעותי, והעיקר — "מי שאינו בעדי הוא נגדי" — וצריך לבטל אותו ואת ידיעותיו ואת כשרונו. הרי כך הוא המנהג בישראל מאז ומעולם ועד היום הזה. ויש להודות: אף אני לא יכולתי לעכל לא רק את דעותיהם של עורכי "דואר־היום", אלא אף כמה מדעותיו של בן־יהודה עצמו, אף אם הוקרתי אותו תמיד.

דיברנו על ה ש א ל ה ה ע ר ב י ת בארץ־ישראל. התנגדתי לעבודה ערבית בפרדסי־היהודים, לדיבור הערבי במושבות, לחיקוי של מנהגים ערביים בארץ. והוספתי:

— מובן מאליו, שאין אני שונא־ערביים בתור ערביים ולא הייתי רוצה בהשמדתם מן הארץ, אלא ש ב מ צ ב נ ו כ י ו ם, בעֲנינו ודלותנו החמריים ובמצב העלוב של לשון־הדיבור העברית, אין ברירה בידינו אלא לעבוד בפועלים עבריים ולהתרחק מלשונם ותרבותם של הערביים.

ועל זה אמר בן־יהודה בהתרגשות:

— ואני אומר להפך: אילו היה אפשר להשמיד את הערביים מן הארץ ותפסוק השאלה הערבית כאן — הייתי מסכים. אבל הרי זה בלתי־אפשרי, ועל־כן צריך להשלים עמהם, לתת להם עבודה, לדבר עמהם בלשונם — ואז נצליח להתגבר עליהם.

החלק השני של דיבורו זה היה בשבילי דבר שנוי במחלוקת, אבל לא עורר בי זוועה; ואולם החלק הראשון היה זר ומוזר לי ולא יכולתי להשלים עמו.

פעם ישבתי ביחד עם בן־יהודה ודוד ילין בישיבה של "ועדת־משנה לשם קריאת־שמות לרחובות־ירושלים". בן־יהודה וילין היו חברים גם ב"ועדת־השמות הכללית". ובן־יהודה סיפר, שהיתה הצעה לקרוא לרחוב בעיר העתיקה, שבו נמצאת ה"חורבה" (בית־הכנסת הידוע של האשכנזים), בשם "רחוב־היהודים" ואמר:

— התנגדתי לכך בכל תוקף: בפאריס אין "רחוב־הצרפתים" ובלונדון אין "רחוב־האנגלים". ועל־כן אין מקום בירושלים ל"רחוב־היהודים".

הדברים מצאו חן בעיני מאד. ואמרתי:

— יישר כוחו של האדון בן־יהודה על כך. אפשר היה לקרוא לרחוב של ה"חורבה" בשם "רחוב יהודה החסיד", אך הרי יהודה החסיד היה שבתאי.

אז אמר בן־יהודה:

— דבר זה, שהיה שבתאי, אינו מניעה בעיני. הייתי קורא רחוב על שם שבתי צבי עצמו.

— אבל הרי המיר את דתו! — אמרתי בתמהון.

— ומה בכך? כלום הממיר את דתו פסק מלהיות יהודי? — מעולם לא חשבתי כך על מומרים.

דברים כאלה היו מעוררים בלבי התנגדות עצומה לכל תפיסת־עולמו של בן־יהודה. נמצא, שמשומד מדבר עברית הוא יהודי, ואילו יהודי לכל דבר, שכותב אשכנזית־יהודית, הוא "חכם ז'ארגוני".

ושוב: בכל התנגדותי לדעות קיצוניות וחדצדדיות אלו ראיתי גדלות ורוממות בקיצוניות וחדצדדיות אלו. "מעולם לא ניצחני אלא בעל מלאכה אחת". ומי עוד "בעל מלאכה אחת" כאליעזר בן־יהודה?

ואולם פעם אחת באתי לידי היסוס בהערצתי זו אל גדול־בקיצוניתו זה.

הדבר היה כך: פעמיים בשבוע היינו יושבים, אנו החברים של "ועד־הלשון", ב"מלון־יוז", ששם היה אז מקום־משכנו של "ועד־הצירים", ודנים שעתיים על שאלות לשוניות. בן־יהודה היה היושב־ראש וראש־המדברים וגילה את רצונו הכביר: אם הציע מלה או ביטוי — לא הועילה שום התנגדות. לא תמיד צדק, אבל תמיד היה הגיון מקורי, מיוחד במינו בדבריו. וכך, למשל, כשהתנגד לקבלת מלות זרות מפני שני טעמים: ראשית, מפני

שבכל לשון לועזית יש להן צורה אחרת וקשה לבחור בצורה הנכונה, ושנית, מפני שקשה לבטא מלות זרות לבני עדות־המזרח שבארץ. וכשאמרתי לו, שיש אלפי מלים משותפות לכל הלשונות רק ברפואה בלבד, אמר, שצריך להושיב ועד ולתרגם לעברית את כ ו ל ן.

ופעם אמר לי:

— ספרו של אדוני "היסטוריה ישראלית" הוא כולו ברוחי בכל הנוגע להשקפתו על השתלשלות־קורותינו ועל מוצא־התנ"ך וזמן־חיבורו. ואף־על פי־כן ספרו של אדוני ראוי להישרף.

— למה? — שאלתי בתמיה.

— מפני שיש בו מלים זרות, כמו "מונותיאיסמוס" ו"ציווילזאציה" — השיב בפשטות.

או עניין מנוגד לזה:

פעם בא בן־יהודה לועד־הלשון והתחיל קובל, שאין בעברית המלות ההכרחיות ביותר בחיים הפשוטים, למשל, מלות שבצנעה, שאי־אפשר זולתן. ואותן לא נמצא בספרותנו העתיקה והמאוחרת, שהרי נתביישו לפרש אותן בכתב. וחוץ מזה, הרי נתחדשו במשך אלפי־השנה, שפסקה לשוננו מלהיות מדוברת, מושגים ומלות לאלפים ולרבבות, שאבותינו אף לא חלמו עליהן. ובכן יש לו "עצה פשוטה": השרשים העבריים הם רובם ככולם בני שלש אותיות. נעשה, איפוא, את כל הצירופים האפשריים של השר־שים בני שלש האותיות הללו וגרוויח רבע מיליון של מלות, לכל הפחות, ואז תהא לשוננו עשירה כלשונות העשירות ביותר שבעולם.

"קצר ופשוט" — לא כן?

מובן, ששאר החברים של ועד־הלשון לא הסכימו לפתרון פשטני כזה של שאלת המילון העברי. אבל אף בזה ראיתי גדלות של אדם מקורי ביותר, שאין לו בעולמו אלא עניין גדול אחד והוא הולך במאמציו להביאו לידי שלמות עד הסוף.

ואולם פעם אחת יצאנו מועד־הלשון לפנות ערב, בין השמשות. "מלון־יוז" היה ברחוב־יפו ובן־יהודה ישב אז ברחוב־החבשים, ואני — בשכונת־הבוכארים. ולפיכך הייתי רגיל ללוות את בן־יהודה לביתו, ומשם הייתי עובר דרך זכרון־משה, יורד אל "מאה שערים" ואל "שער הפינה" ומגיע אל שכונת־הבוכארים. ופעמים, כשעדיין לא נסתיימה שיחה, שהתחלנו בה, היה ממשיך את דרכו עמי עד קצה "זכרון־משה".

והנה פעם הגענו ל"זכרון־משה", רחוב־ישעיהו כיום, שֶׁשָּׁם ישב אז הרופא ד"ר י. ל. רוקח. ובעוד אנו שקועים בשיחה, פנתה אלינו אשה זקנה באשכנזית־יהודית בשאלה: "היכן יושב כאן ד"ר רוקח?".

השעה היתה מאוחרת אז בשביל זקני־ירושלים. ואם אשה זקנה שואלת

לרופא בשעה מאוחרת־בשבילה זו, סימן, שמישהו חלה בביתה מחלה רצינית. בארתי לה בלשונה, היכן תמצא את ד"ר רוקח, והיא הודתה והלכה לה.

ופתאום התנפל עלי בן־יהודה בחמת־זעם ובשצף־קצף:

— הנה מפני־מה אין הדיבור העברי מתפשט! בֶּפֶל אשמה פשרגותכם! אדוני, אחד מחברי "ועד־הלשון", משיב לאשה ברחוב בז'ארגון! ומה יעשו אחרים ולא ידברו ז'ארגון בכל מקום?

— אבל, אדון בן־יהודה, הרי זו אשה זקנה, שלא תלמד עוד לדבר עברית, והיא הולכת בערב, בחושך, לחפש ר ו פ א...

— אין זו תשובה. צריך להיות קנאי! בלא וויתורים ופשרות! אם לא— לא נצליח.

לא השיבותי עוד כלום. נפרדתי ממנו והלכתי הביתה שקוע במחשבות. אפשר, צדק הקנאי הגדול. באמת לא נעשה בעולם שום דבר גדול בלא שמגשימיו התאכזרו על עצמם ועל אחרים. ש מ ע ו ן ב ן ש ט ח הוציא פסק־דין של מיתה על בנו־יחידו ובלבד שתתקיים דעתו על "עדים זוממים". כל חידוש גדול בהיסטוריה עלה בדמים. כל מהפכה היתה קיצונית ובלא רחמים. ובן־יהודה גדול הוא ממני לאין שיעור מ פ נ י שאין רחמים לפניו בשעה שהחידוש הגדול שלו — הדיבור העברי — בסכנה. א נ י איני מוכשר לאכזריות זו, ועל־כן איני גדול. והוא, המוכשר לכך, הוא הגדול...

הדבר היה ביום חמישי, אור ליום שישי.

ביום הראשון או השני הבא הוצרכתי לראות את בן־יהודה בעניין ציבורי. טלפונים עדיין לא היו אז בירושלים. באתי לביתו ומצאתיו יושב ומדבר עם אדם לבוש־הדר אחד — צרפתית... חשבתי: שמא נוצרי הוא. אבל בן־יהודה הציגני לפני הזר וקרא בשמו: — הבארון ד י מ נ ש ה.

ובכן — יהודי. ובכן עם יהודי מדבר בן־יהודה צרפתית. עם האשה הזקנה, שביקשה רופא, לא רצה לדבר "ז'ארגון", אבל עם בארון יהודי מותר לדבר צרפתית...

לא אמרתי כלום, כמובן, בפני האדם הזר. אבל עיני הסתכלו בפניו של בן־יהודה ומבטן היה חריף מן הרגיל. ואפשר, היה בהן מקצת מן הליגלוג הדק והקל...

ובן־יהודה היה פיקח גדול — וכנראה, הבין פירושו של מבט חריף זה. ועל־כן פנה אלי פתאום ואמר בעברית:

— אומר אני: אם נתאווה אדם לעבור עבירה ואינו יכול להתגבר על יצרו, יעבור אותה בצנעה ולא בפרהסיה, ברחוב.

הבנתי, שזהו רמז על מה שאירע לנו ב"זכרון־משה" לפני ימים אחדים. עשיתי את עצמי כאילו איני מבין כלום ואמרתי:

— דעתי היא אחרת. דעתי כדעה המקובלת ביהדות: "כל שאסור בפרהסיה אף בחדרי־חדרים אסור".

בן־יהודה לא המשיך בשיחה. ואף פעם לא חזרנו על שאלה חמורה זו: אם כדאי להתאכזר על אדם לשם האידיאה או כדאי להתאכזר על אידיאה לשם האדם... על כל פנים נוכחתי, שיש מצבים, שאף גיבור־הרעיון אינו יכול לעמוד בהם. הערצתי לבן־יהודה לא נתמעטה על־ידי כך. אבל נוכחתי, שלא לגמרו צודק הוא ולא לגמרי טועה אני...

פרק כ"א.

אני מאבד את חיני בעיני הפועלים. "מי שאינו בעדנו הוא נגדנו".
מפני־מה איני ריביזיניסטן מפלגתי ? — במחלקת־העתיקות של
הממשלה. מה בין אנגלים לשאר אומות־העולם ?.

כבר אמרתי למעלה, שסוציאליסטן מפלגתי לא הייתי מעולם, אף אם כל ימי הייתי בעד הסוציאליסמוס הגבואי. ולא הייתי סוציאליסטן מפלגתי משני טעמים.

ראשית, הציוניות היתה בעיני—וכך היתה גם בעיניו של רוב־הציוניים ברוסיה — ניגוד גמור לסוציאליסמוס המפלגתי: בעוד שהסוציאליסמוס המפלגתי דואג למעמד אחד, מעמד־הפועלים, דואגת הציוניות לכל עם־ישראל כולו, בלא הבדל; ובעוד שהסוציאליסמוס דוגל במהפכה, ב"הסתלקות מן העולם הישן" וב"לא אל, לא מלך ולא גיבור", דוגלת הציוניות בטוב שבישן, בעבר הגדול של עם־ישראל, והיא קשורה בדת־ישראל, במלכות־בית־דוד, בגיבורים־המכבים ובמלך־המשיח.

ושנית, עסקתי בימי־נעורי בספרו המפורסם של תומאס הובס "לויתן", וראיתי, שהמדינה היא ה"לויתן", שבולע את חיי־היחיד ואף את חיי־האומה. ותמיד פחדתי, ש"לויתן" זה יהפוך את החיים האנושיים והלאומיים לחיי־קסרקיט, שבהם אין ליחיד שום ערך עצמי ויש לו רק תפקיד, שקבעה לו המדינה. המדינה בסוציאליסמוס, כמו בפאשיסמוס ובנאציות, נעשית אליל בשביל כל יחיד. אין לו דעה משלו וחלילה לו להתנגד לאינטרסים שלה אף במשהו. ואף העומד בראש־המדינה נעשה אֵל ואליל. כאלהים בשמים כן ה"ראש", או ה"מנהיג", או ה"דיקטאטור" בארץ, יותר נכון — במדינה, אחת היא, אם שמו "לנין" או "סטאלין" או שמו "מוסוליני" או "היטלר". ומזה פחדתי תמיד. וכשראיתי את ה"חירות" ואת ה"דימוקראטיה" שברוסיה הסובייטית כמו שציירתיה בפרק שלפני הקודם, אין תימה, שנקעה נפשי מן הסוציאליסמוס.

אבל כל זה לא היה נוגע אל הפועלים העבריים בארץ־ישראל. ידעתי אז ויודע אני גם כיום, שזולתם לא תהא תקומה לישראל, שבלא יגיע־כפיים ויצירת ערכים כלכליים בפועל ממש, ולא רק על־ידי

תיווך ב ל ב ד, לא תקום מדינת־יהודים עצמאית. ועל־כן נלחמתי כל הימים בעד הפועלים. וכשביקרתי בפתח־תקוה לפני כשלשים ושלש שנים דיברתי קשות עם האיכרים על ה"עבודה הזרה", וכן בכל שאר המושבות. ומובן, שגם כשבאתי לארץ־ישראל לאחר שבע שנים ראיתי בפועלים — החקלאים והתעשייתים כאחד — את אבן־השתיה של היישוב, ששאר המעמדות הם העליה שעל גבה. ואמנם, הפועלים של העליה השניה והשלישית היו ברובם המכריע רחוקים מן ההשקפות המארקסיסטיות של "השומר הצעיר" ו"פועלי־ציון שמאל" תכלית־ריחוק. "צעירי־ציון" ו"הפועל־הצעיר" היו אנטי־מארקסיסטים בכל תפיסת־עולמם והתנגדו אפילו לחגיגה של הראשון למאי. לא יכולתי להיות חבר ל"צעירי־ציון" או ל"הפועל הצעיר" מפני שהייתי נגד כל התחלקות למעמדות קודם שיש לנו אומה מאוחדת ומדינה עצמאית; אבל לבי ונפשי היו נתונים לפועלים העבריים בארץ־ישראל, שקונים את אדמת־הארץ בעמל ובזיעה ועושים את עם־ישראל עם חי מיגיע־כפיו ולא מעמלם ויגיעם של אחרים.

ואכן, הפועלים של אז באמת היו מוסרים את נפשם על קידוש־האומה, הארץ והעבודה. מצבם החמרי היה רע מאד: כמעט חיו תמיד חיי חצי־רעב, ועבודתם היתה עבודת־פרך, עבודה קשה עד שלא לנשוא. שום דברים של נוחיות והרחבת־הדעת לא היו בקבוצות, וחבריהן וחברותיהן היו מתענים עינויים קשים: "ביום אכלני חורב וקרח בלילה". בעיני ראיתי בחורים ערומים עד חצי־גופם עובדים בחום של שלשים מעלות בייבוש של ביצה ממארת, נתונים בסכנה של קדחת, ובשכר, שהספיק רק ללחם צר. וכיצד לא אהיה בעדם? — הרי אז היו בעדם גם ז'אבוטינסקי, גם אורי צבי גרינברג, גם ד"ר י. ה. ייבין, גם אב"א אחימאיר — מתנגדיהם המרירים כיום.

תפס מקום אז בראש־הפועלים יוסף אהרונוביץ, ראש "הפועל הצעיר", שהיה ציוני שבציוניים ושלפי הכרתו לא באו הפועלים אלא כדי לגשם את הציוניות על־ידי כיבוש־העבודה. והנה אהרונוביץ זה פירסם מאמר ב"הפועל הצעיר", שבו דיבר קשות על שהאיכרים עובדים בפועלים הערביים מפני שהם זולים יותר ונכנעים יותר, ואמר בחמתו, שמן הראוי היה למכור את אדמת פתח־תקוה לערבים, שהרי אין ממנה שום תועלת לפועל העברי.

הדברים הללו עשו עלי רושם קשה. הסכמתי לאהרונוביץ ביחסו לעבודה הזרה־הזולה, אבל — ליטול מראשוני־הראשונים של הישוב החקלאי החדש בארץ את האדמה, שקדחו עליה, שהירוו אותה בזיעת־אפיהם, שסיכנו את נפשם עליה!

ומצבם החמרי של האיכרים בשנות 1919־1922 לא היה טוב כלל וכלל.

הכל היה הרוס בימי־המלחמה ועדיין לא הספיקו האיכרים לשוב לא־תנם. ואיש לא דאג להם — והפועלים אף התאכזרו להם ולא שמו לב כלל אם ב י כ ל ת ם ה ח מ ר י ת של האיכרים לשלם בעד עבודה עברית כפליים ממה שהם משלמים בעד עבודה ערבית.

הדבר נגע עד לבי. ומכיון שאין משוא־פנים לפני ומעולם לא שקלתי במחשבתי, אם המעשה, שמצפוני דורש ממני לעשותו, יגרום לי טובה או רעה, פירסמתי ב"הארץ" (תרפ"ב, גליון 717) מאמר בשם "האיכרים — ואנו", שבו דרשתי לבוא אל האיכרים בדברי עידוד ונחמה ולעזור להם במצבם הקשה ולא להתאכזר להם, ואז יעזבו את שתי הטאותיהם הלאומיות — את העבודה הזרה ואת לשון־הגלות.

ועל־ידי מאמר זה קיפחתי את כל זכויותי בעיני־הפועלים. מאז נהפכו לי לאויבים. מאז ועד היום הזה.

וכדאי לספר כאן סיפור קצר ו"נאה" זה:

מיד לאחר שבאתי לארץ־ישראל סידרתי בירושלים "שיעורי־מדע" בחורף תר"ף ובקיץ תרפ"א (1920־1921); וכן השתתפתי בשורה ארוכה של הרצאות ב"שיעורי־המדע" של "הפועל הצעיר". השיעורים הצליחו: באו לשמוע אותם גם ב ן־ צ ב י, גם כמה וכמה מראשי־הפועלים בירושלים באותן השנים. קראתי על "צמיחת־הנצרות" במשך חורף שלם, והאולם היה מלא תמיד פועלים מפה אל פה, ששיבחו את הרצאותי, שכמובן, לא קיבלתי בעדן אף פרוטה אחת.

ואף־על־פי־כן, כשחגגו בירושלים בערב־פורים, תרפ"ג (1923), את מלאת 30 שנה לעבודתי הספרותית וכל מיני אגודות והסתדרויות באו לברכני, "הבהיקה באי־נוחותה" — הסתדרות־הפועלים. ולא במקרה. היתה ישיבה מיוחדת של ההסתדרות והחליטה, שמכיון שקלוזנר כתב מאמר לטובת־האיכרים ואינו "חבר" בהסתדרות, אין לפועלים לבוא ולברך אותו... מי שאינו בעדנו — הוא נגדנו, אפילו אם ברוב־ימיו כתב לטובתה של העבודה העברית והפליג בשבחם של הפועלים העבריים ובחשיבותה של הקרן־הקיימת, שמישבת את הפועלים על אדמת־האומה, במאמר "הקרן הקיימת — צידוק־הציוניות" (הארץ, תרפ"א, גליון 493), שעשה בשעתו רושם בין הפועלים ביחוד. וכשנוסד "דבר" לא הזמינוני להשתתף בו, ורק כל עוד היה "השלח" קיים הייתי מקבל את העתון בחליפים, ומאז פסק "השלח" — פסקתי מלקבלו.

אחר־כך, כש"הפועל הצעיר" נבלע בתוך ההסתדרות המשותפת והזרם המארקסיסטי הלך וגבר בתוכה, ונתבלט "השומר הצעיר", והשנאה ל"בורגנים" הלכה וגברה, וגם ב"הפועל הצעיר" וגם ב"דבר" או השתיקו

את כל עבודתי המדעית והספרותית או התנפלו בזילזולים על כל מה שכתבתי, והעיקר — בא רצח־ארלוזורוב וכל ההסתה הקשורה בו, — כלום אפשר היה, שלא יהא הפרץ ביני ובין ראשי־ההסתדרות הולך ונבעה יותר ויותר?

התרחקתי ממפא"י, אבל גם רביזיוניסטן מפלגתי לא נעשיתי. ואולם הטעמתו של ז'אבוטינסקי, בעקבותיהם של הרצל ונורדאו, ש"מפעל ובניין" אינם מגשימים את הציוניות בלא עבודה מדינית מאומצת, שתקדם להם, נתקבלה על דעתי מאז; אלא שאני הוספתי על המלים "מפעל ובניין אינם מגשימים את הציוניות" את המלה "בלבד": מפעל ובניין בלבד אינם מגשימים. ודומה, שבזה בעיקר נבדלת "ברית הציוניים הכלליים", שאני נמנה עליה באופן רשמי, מן הצה"ר.

אבל אין זו הסיבה היחידה, מפני־מה לא נכנסתי למפלגת־הריביזיוניסטים לא בימי־ז'אבוטינסקי ולא כיום. יש עוד סיבות שונות.

ראשית, קשה, יותר נכון: אי־אפשר לי לעזוב את ההסתדרות, שיצר הרצל בימי הקונגרס הראשון, שהייתי חבר לו, והשתתפתי בייסודה.

שנית, היססתי תמיד, אם פולחן־האישיות הגדולה שבצה"ר לא יביא לידי מיעוט־הדמות של שאר החברים בתנועה דימוקראטית כציוניות. ז'אבוטינסקי עצמו היה דימוקראט בכל נימי־נפשו. אבל תמיד "תלמידיו של אברהם אבינו" שונים מ"אברהם אבינו עצמו", ופעמים שהם מסלפים את תורתו וחלק מהם נעשה "תלמידיו של בלעם הרשע".

ושלישית, מעולם לא חשבתי, שהקרן הקיימת וקרן־היסוד הולכות בעבודתן בדרך הנכונה. תמיד חשבתי, שיש לבקר קשה עבודה זו, שהיא חדצדדית ויש בה משא־פנים לשמאל. ועל־כן הייתי תמיד באופוזיציה ביחס אליהן כמו ביחס לכל מדיניותו של ד"ר ווייצמאן. אבל מעולם לא הסכמתי לדעה, שהקרן־הקיימת היא מוטעית ביסודה וקרן־היסוד היא מיותרת בכלל. ולפיכך לא יכולתי ולא רציתי להסתלק מתשלומים לקרנות, ובפרט שלא יכולתי ולא רציתי להסתלק מן ההסתדרות הציונית "הישנה", כאמור, וכחבר להסתדרות זו, אף אם כחבר אופוזיציוני, מילאתי, ואני ממלא גם כיום, את החובות, שההסתדרות הציונית בהשתלשלותה מימי־הרצל ועד היום, אף אם נטתה הרבה מדרכו של הרצל, מטלת עלי. ואם כן, כיצד יכולתי ליעשות ריביזיוניסטן מפלגתי עם כל נטיתי לחלק גדול מתפיסת־עולמו של ז'אבוטינסקי?

במשך שלש שנים — מתרפ"א עד תרפ"ד — שוב לא יצא "השלח" כסדרו ויצא ממנו רק כרך קטוע אחד (כרך מ'). כשתי שנים לא היתה לי,

איפוא, שום פרנסה קבועה — ואז דוקה הרביתי לעבוד. אז ערכתי על־פי בקשתו של ש״י ווילי קובסקי ובהוצאותיו את הקובץ השני של "שפתנו" (ברלין תרפ״ג), שכבר הזכרתי, וכן את הספר "בימי בית שני", שהזכרתי גם אותו. משנת תרפ״ב עד תרפ״ו (1922־1926) קראתי שתי שעות בשבוע שיעורים בדברי ימי־ישראל ב״בית המדרש למורים העברי״ שבירושלים בכיתה העליונה (או בשתי הכיתות העליונות כשהן מחוברות).

ובשנת 1922 מינה אותי הנציב העליון, סיר הֶרְבֶּרט סמואל (ודאי, על־פי המלצתו של אוסישקין), להיות בא־כוחה של ה״עדה היהודית" ב״מחלקת־העתיקות״ של הממשלה (Department of Antiquities) והשתתפתי בישיבותיה של מחלקת־העתיקות במשך כמה שנים, עד שנמצא מישהו, שאמר: ote toi que je m'y mette (הסתלק כדי שאשב כאן אני). ולא הזכרתי מינוי זה אלא לשם ציון של עובדה מעניינת אחת:

היושב־ראש במחלקת העתיקות היה החוקר האנגלי המפורסם, פרופ׳ גארסטאנג. ובישיבה הראשונה, שהשתתפתי בה, פנה אלי בשאלה:

— באיזו לשון יש לנהל את ישיבותינו?

בישיבות הללו השתתפו 16 באי־כוח של 16 "עדות" דתיות בארץ־ישראל.

אמרתי:

— אני כשאני לעצמי אדבר עברית בישיבות הללו. ואילו הייתי יכול לדרוש, שב״בית הלאומי״, שהובטח חגיגית לעם־ישראל, יהא הכל בעברית, הייתי עושה זאת. אבל הממשלה המאנדאטרית מכרת בזכויות שוות לשלש לשונות: לאנגלית, לערבית ולעברית. ומכיון שבוודאי לא תסכימו לתת את היתרון ללשון העברית אני מבקש, שלא תתנו את היתרון גם לאנגלית ולערבית ותנהלו את ישיבותינו בצרפתית. ולא מפני שצרפתית חביבה עלי או ידועה לי יותר מאנגלית, אלא מפני שבמקרה שלנו היא לשון ניטראלית. אילו היו מושלים כאן צרפתים הייתי מציע, שהישיבות תהיינה באנגלית.

ופרופ׳ גארסטאנג אמר:

— אני מבין את כוונתו ומסכים לנהל את הישיבות בצרפתית.

וכך היו הישיבות מתנהלות בצרפתית, ומי שלא ידע צרפתית או לא רצה לדבר שלא בלשונו הלאומית, היה מדבר בלשון, שהוא רוצה, והיו מתרגמים את דבריו לצרפתית. בישיבות הללו השתתף פרופ׳ אולברייט, חוקר נוצרי מצוין ומקורי, ידידי הטוב מאז ועד היום. אני הייתי מדבר עברית והוא, הנוצרי, היה מתרגם את דברי מעברית לצרפתית.

טענות הרבה יש לנו כלפי שלטון־האנגלים בארץ־ישראל ואני האחרון, שאשכח, שהם סגרו את שערי־הארץ לפני בורחים מחרב־ההשמדה של היטלר וגרמו על־ידי כך, מתוך פוליטיקה קצרת־ראייה ומחוסרת־מעוף,

לרציחתם של מיליונים. ואף־על־פי־כן היכן יש עוד עם בעולם, שמוסד ממשלתי שלו יסכים בלא שום תרעומת, שלשון־ממשלתו תידחה מפני לשון זרה?

טבעי הדבר, שאנו, היהודים, מתוך צרותינו הנוראות הורגלנו לראות רק רע בעמים. ועל־כן אין אנו מוכשרים לשקול את הטוב שבהם כנגד הרע. ולי נראה, שאם נגזר עלינו להיות תלויים בארצנו ברצונה של אומה אחרת, מוטב שנהא תלויים בעם האנגלי עם כל חסרונותיו ולא בשום אומה זרה אחרת עם כל מעלותיה. דבר זה הורני המקרה הקטן לכאורה של מחלקת־העתיקות.

ובאותה שנה, שנתמניתי חבר למועצה של מחלקת־העתיקות, יצאה ההוצאה הראשונה של ספרי "ישו הנצרי" (ירושלים־תל־אביב תרפ"ב, 1922). אבל ליציאתו קדמה "היסטוריה" ארוכה, שכדאי להקדיש לה פרק מיוחד.

פרק כ"ב.

מסביב לספר "ישו הנצרי". "שערוריה ציבורית" בעיניו של אחד־העם. שאלת־המצפון. לילה של בכיה. ד"ר גליקסון מציל את הספר. הספר גרוע משלשה פוגרומים. הספר נידון בפולניה. פרופיסור סיני מקשה קושיה חמורה על הספר.

בחורף תר"ף, כש"השלוח" עדיין לא נתחדש ואני ישבתי בלא פרנסה, פנו שנים מידידי, מ נ ח ם ש י י נ ק י ן ז"ל, שפעל הרבה כל־כך בישוב ובגולה לטובת־הישוב וכמעט נשתכח כיום, ויבדל לחיים מר מ ו ה ל, להוצ־את־ש ט י ב ל, שמרכזה היה אז באמריקה, בהצעה, שתדפיס את ספרי החדשים, שהבאתי עמי בכתב־יד. מיד קיבלתי בחתימה "הוצאת־שטיבל" טלגראמה מניו־יורק, ובה נאמר, שההוצאה מוכנת להדפיס את כ ל כתבי, בלא יוצא מן הכלל; ולאחר שבועות אחדים קיבלתי גם מכתב מפורט, שבו היה רצוף שטר־התקשרות פורמאלי, חתום בידי י. ד. ב ר ק ו ב י ק, בא־כוחו של שטיבל אז באמריקה, ובו תנאים מתאימים מאד להדפסת כ ל מה שיצא מתחת עטי, אפילו "בית־חנן" של מ א פ ו, מכיון שאני גיליתי אותו ויצא במבוא שלי ובהערותי. השיבותי מיד, שאף־על־פי שהתנאים שבשטר־ההתקשרות הם טובים מאד ומצבי הוא דחוק מאד, אין אני נוטה לחתום על שטר־ההתקשרות. אין הדבר כדאי לשטיבל להוציא ע כ ש י ו את כל כתבי. ראשית, עדיין איני זקן, ואפשר, שאכתוב בעתיד יותר ממה שכתבתי בעבר. שנית, כתבי המקובצים בספרים בלבד עולים עד 500 גליונות של דפוס, ואם אאסוף גם כל מה שיש לו ערך ושנתפרסם ב"השלח" ובעתונים וקבצים, יעלה הכל ביחד קרוב לאלף גליונות של דפוס, — וזהי הוצאה גדולה יותר מדאי אפילו בשביל מו"ל בעל־מעוף ורחַב־תנופה כשטיבל. לעומת זה אני מציע להדפיס את כ ת ב י - ה י ד, שהבאתי עמי מרוסיה, וקודם כל — את "ישו הנצרי" ושני כרכים של היסטוריה ישראלית: "תולדות בית־חשמונאי" ו"תולדות בית־הורדוס" (הכרך האחרון, "תולדות המרד היהודי הגדול וחורבן בית שני", עדיין לא הוכן אז לדפוס ורק החומר בשבילו כבר היה מוכן). שטיבל וברקוביץ השיבו לי כאחד, שבחפץ־לב ידפיסו את שני הספרים (שלשת הכרכים) הללו, ובירחון "המקלט" ובמודעה מיוחדת פירסמה הוצאת־

שטיבל בפירוש, שבארץ־ישראל תדפיס, ביחד עם שאר ספרים, את "ישו הנצרי" ושני כרכים של "היסטוריה ישראלית".

ואולם שטיבל בא אז מאמריקה לאירופה, עזב את "המקלט" ופרש מברקוביץ, ובווארשה התראה עם מר פ. לאחובר — ומיד נשתנה יחסו אלי לרעה. מר לאחובר הוא חסידם של פרישמאן וברדיצ׳בסקי — ואני לא זכיתי למצוא חן בעיני־שניהם; ולפיכך איני כדאי, ששטיבל ידפיס את ספרי. התפלאתי על הקלות, שבה ביטל שטיבל את הבטחתו, אבל מה אעשה? אגיש עליו לדין, — עליו, שאז היה המושיע האמיתי והיחידי של ספרותנו במצבה העלוב באותם הימים?! —

לאחר זמן חזר שטיבל לאמריקה, ובחורף תרפ"א בא גם אוסישקין לאמריקה. אדם נפלא זה, שעם על מעשיותו דאג תמיד לספרות העברית ולפליטת־סופריה, לא רק סידר שם את המשכת־הוצאתו של "השלח", כמסופר למעלה, אלא גם דיבר עם שטיבל בדבר הבטחתו — ושוב הסכים שטיבל להוציא את "ישו הנצרי" ואת "היסטוריה ישראלית". ואמנם, קיבלתי מעטפה מאמריקה ובה מכתבים של אוסישקין, שטיבל ונייידיץ, ובהם — הבטחה מוחלטת להדפיס את שני ספרי אלה עד מהרה.

ואולם עוד פעם בא שטיבל לווארשה — ושוב בא שינוי לרעה ביחסו לספרי. את "היסטוריה ישראלית" אינו יכול להדפיס בשום אופן: יש לו התחייבות כלפי סופרים, שכבר קיבלו דמי־קדימה ממנו, ועל־כן מוכרח הוא להדפיס את ספריהם (ואני, בשביל שלא קיבלתי דמי־קדימה, הפסדתי...). ואולם את "ישו הנצרי" ידפיס, וכבר נתן פקודה למר י. ל. גולדברג בתל־אביב, שיגש להדפסה, ואף נייר מצוין שלח לו לתכלית זו מאמריקה.

עברו חדשים — "ישו הנצרי" אינו נדפס. התחלתי חוקר ודורש בדבר— והנה בא י. ל. גולדברג לביתי וסיפר לי במבוכה ובצער, ששטיבל מוכן להדפיס את "ישו הנצרי" רק בתנאי אחד: שלא ייקרא שמו על ההוצאה.

אש הוצתה בי. מתביישים בספר זה, שעשרים וחמש שנים קיבצתי חומר בשבילו וחמש־עשרה שנה מהן עבדתי בו לסירוגים עד שסיימתיו! איני יודע, אם שטיבל מתירא היה, שמא ספר בשם כזה (את התוכן של הספר הרי עדיין לא ידע שום אדם) יזיק להוצאתו, או, אפשר, לחשו לו "חכמי־וארשה", שבוודאי זהו ספר בלתי־מדעי, שהרי קלוזנר הוא רק פובליציסטן ומבקר, ועל כן יהא הספר לא לכבוד להוצאת־שטיבל... מתחילה היה בדעתי לזרוק את "טובו" של שטיבל — הנייר ודמי־ההדפסה, שהסכים לתת — בפניו. אבל מיד נמלכתי בדעתי: מי ידפיס ספר מכיל קרוב לחמש־מאות עמודים ומלא פיסקאות יווניות ולאטיניות וכל מיני שמות של ספרים בשמונה לשונות? — כגשתי את צערי והסכמתי, שיודפס על הנייר ובכסף של שטיבל ולא יהא

כתוב על השער "הוצאת שטיבל". "לא ירחק היום — אמרתי לגולדברג — ושטיבל יתחרט על שהציע לפני הצעה משונה כזו".

ומר גולדברג ניגש להדפסת הספר. וכל גילון, שנדפס ממנו, היה גולדברג שולח לשטיבל והיה כותב לו מכתב בבקשה, שישנה את החלטתו וירשה לכתוב על גבי השער: "הוצאת־שטיבל". הגליונות עשו רושם, כנראה, ואפשר — גם המכתבים. ואמנם ביום, שצריך היה להדפיס את שער־הספר, נתקבלה טלגראמה משטיבל, שהוא מרשה להדפיס את המלות "הוצאת־שטיבל, ארץ־ישראל" בשער־הספר.

קצת מעניין, לא כן?

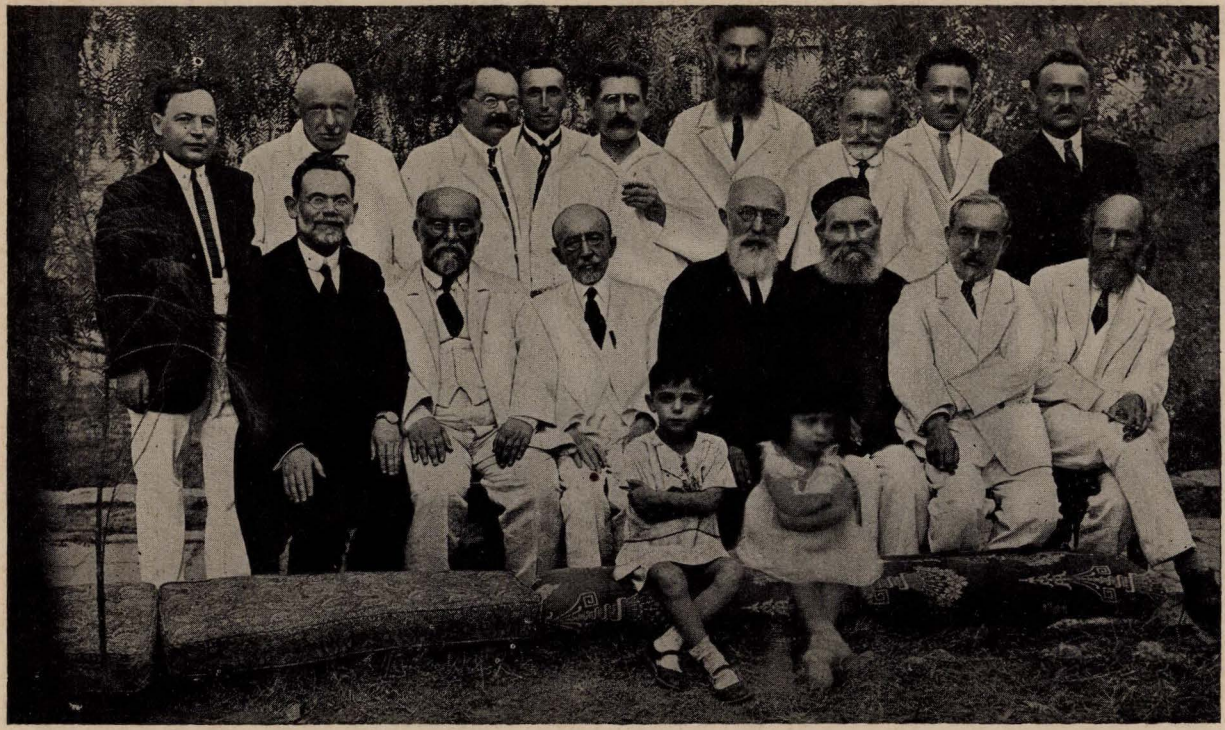
אבל צרותי לא נסתיימו בזה.

בערב־פורים, תרפ"ב (1922), בעצם היום, שבו מלאו 29 שנה לעבודתי הספרותית, נגמר "ישו הנצרי" בדפוס. היה אז אלבֶּרט איינשטיין בירושלים ואוסישקין הזמין אותו לסעודת־פורים, וגם אני הוזמנתי לסעודה חגיגית זו, — ואז הובא לי האֶכסמפלאר הראשון מביתי. לשמחתי לא היה גבול. התנהגתי כילד. הראיתי את הספר לאיינשטיין, שאינו יודע עברית, ולכל המוזמנים, שאף ביניהם היו בני־אדם, שלא היה להם מושג לא מעברית ולא מנושא־הספר — מרוב שמחה, שזכיתי לראות את הספר נדפס — וכלול בהדרו: על נייר מצוין ובדפוס המשובח של אֶתִּין ושושני, שהיה אז המעולה שבדפוסי־ארץ־ישראל.

ואולם שמחתי לא ארכה. הספר נגמר בדפוס — ולמה אינו מוצא למכירה? למה אין רואים אותו בשום חנות של ספרים?

ונתברר דבר "נחמד" כזה:

בעמוד 448 (של ההוצאה הראשונה, בסוף־הספר, קודם ה"נספח") כתוב על ישו, שהוא "בעל המוסר בה"א הידיעה". בספר גופו, רק שני עמודים קודם־לכן, כתוב בפירוש, ש"אין בתורתו של ישו מן החדש — כלומר, ממה שאין ביהדות — אלא סידורה והרכבתה" (עמ' 446); ורעיון זה מוטעם ומודגש בעמ' 418־423, כמו־כן מוטעם ומודגש בכל הספר, וביחוד באותו עמוד 448 עצמו, שמוסרו של ישו הוא "מוסר לא מעולם זה" ו"מוסר של בין־הזמנים". ובכן אפשר היה להבין, שבדברים "ישו הוא בעל המוסר בה"א הידיעה" נתכוונתי לומר, שהמוסר תפס אצל ישו מקום יותר משתפס אצל הפרושים שבדורו, שלהם היו גם המצוות המעשיות עיקר ולו היה המוסר כמעט הכל. כל זה לא תפס כמובן, משכיל עברי רגיל כש"י וויליקובסקי, שהורגל ליחס השלילי המקובל אצל היהודים אל ישו — וכאן מצא יחס חיובי ידוע — ובדבר עיקרי כהמוסר! — ולפיכך הלך אל אחד־העם והראה לו את ה"מקום המסוכן".

בחבורה של סופרים עבריים בתל־אביב ואחד־העם בראשם בשנת 1925

ואחד־העם כבר היה אז חולה מאד ושוב לא היה מוכשר לקרוא את כל הספר בן חמש־מאות העמודים ולהכיר את רוחו הכללי — רוח של התנגדות גמורה לנצרות, אבל של הבנה לרוחו של ישו עצמו. וצריך להור־סיף, שבשביל אחד־העם המוסר ביהדות הוא הכל, שהרי ה"מוסר הלאומי" נפרד בשיטתו מן הדת כולה, באופן שפאנתיאיסטן מכיר ב"רוח־היהדות", כלומר, במוסרה העליון, הוא יהודי יותר טוב מיהודי דתי, שהמוסר תופס ברעיונו מקום, שאינו חשוב ממקומן של המצוות המעשיות. ובכן אין לתמוה, שאחד־העם הזקן והחולה נזדעזע אף הוא למלים ה"נוראות", שישו הוא "בעל המוסר בה"א הידיעה": אם הדבר כך — מה נשאר ליהדות הרוחנית עוד?—

ומיד דרש (כנראה, לא אחד־העם עצמו, אלא ווילקובסקי בשם אחד־העם), שיוציא י. ל. גולדברג את האַנטמפלארים של הספר מבתי־מסחר־הספרים, שהספר נמסר להם למכירה, וישידרוש ממני להשמיט בעמוד 448 משפט זה, שהוא "שערוריה ציבורית" (כך מסר לי אוסישקין, ששמע מלות אלו מפיו של אחד־העם), ואז ידפיסו שני עמודים חדשים (עמ' 447־448) וידביקו את הדף בספר — והספר יהא "כשר". הכל כמנהג הצנזורה ברוסיה הצאריסטית.

הדבר נודע לי מפיו של גולדברג, ואחר־כך — אף מפיו של אחד־העם עצמו, שהודה לי, ש"את הספר כולו לא קרא עוד", אבל "בכל אופן כך (שישו היה "בעל־המוסר בה"א הידיעה") אסור לכתוב בעברית" (כנראה, יש שתי אמיתות: אמת אחת, שמותר לכתוב אותה בכל הלשונות, אבל לא בעברית, ואמת שניה, שמותר לכתבה גם בעברית...). וגולדברג הגיד לי, שהוחלט, שאם לא אסכים להשמטה כזו יושמד הספר כולו. לא פחות ולא יותר.

לא אליכם, קוראי דברי אלה, מכאוב כמכאובי. ספר, שהוא עבודת־חיי ושהוקדש ל"יחידת־חיי", לצפורה היקרה שלי, ילך לאיבוד עם כל עמלי ועם כל התקוות הרוחניות ואף החמריות, שתליתי בו (הרי מצבי החמרי היה אז דחוק מאד). אבל, מצד אחר, כיצד אתכחש לדעותי, להכרתי המדעית, למצ־פוני הטהור?

לילה שלם לא נתנו, אשתי ואני, שינה לעינינו אף רגע אחד. לא ראינו מוצא מן המצב. אף דמעות שפכנו שנינו בלילה ההוא. וכאן הראתה צפורה הנפלאה את כל גודל־נפשה:

— אתה יודע, מה לי ספר גדול זה, שהוקדש לי, — אמרה לי, — ואתה יודע גם־כן, שבמצב חמרי דחוק סובלת האשה יותר מן הגבר. ואף־על־פי־כן חלילה לך מלעשות דבר נגד מה שהמצפון דורש ממך! מוטב שיישרף הספר ונאבד את הכל משתתפשר עם מעשה, שאינו על־פי הכרתך הפנימית.

החלטנו, איפוא, שלא אסכים למחיקה בשום אופן. היו לפני רק שתי דרכים אלו: הדרך האחת לנסות ולהשפיע על ווילקובסקי וגולדברג בדברים רכים, כלומר, לבאר ולברר להם, מה היא השקפתי על ישו באמת, ולהעביר אותם על דעתם הקודמת; והדרך השניה — לדרוש בכל תוקף, על־פי זכות־המחבר שלי, שייצא הספר למכירה או יימסר לידי ויוסרו מעליו המלות "הוצאת־שטיבל, ארץ־ישראל", ואני אשלם ממכירת־הספר בעד הנייר וההדפסה; ואם לא יסכימו גולדברג, ווילקובסקי או שטיבל עצמו לכך — להתחיל במשפט גלוי ובמלחמת־סופרים בעניין חשוב זה. אילו הייתי בוחר בדרך השניה הייתי נעשה "קדוש" בעיני קהל־הקוראים והספר היה זוכה לפירסום מרובה; ובכן יכולתי רק להרוויח מזה. אבל כבוד־הספרות היה יקר לי מכבודי הפרטי ומהנאתי החמרית. ועל־כן החלטתי לכתוב שני מכתבים רכים לווילקובסקי ולגולדברג, שבהם בררתי להם בנחת את דעתי ואת טעותם, שטעו בדברי. ומכיון שידעתי, שווילקובסקי מכבד מאד את ד"ר צפרוני וגולדברג — את ד"ר גליקסון, כתבתי מכתבים מפורטים גם לשניהם וביקשתי מהם, שיבארו לאחד־העם את כל העניין. ועד כמה שאני זוכר, עשה כך ד"ר גליקסון, ועד היום אני מכיר לו טובה בלבי על כך. הסערה קמה לדממה, וברוך השם, "ישו הנצרי" יצא למכירה.

ומי פילל אז ומי מילל אז, שהספר "ישו הנצרי" יזכה לחמש הוצאות בעברית (עד שנת תש"ה) ויתורגם לאנגלית (ויזכה בלשון זו לשמונה הוצאות), לצרפתית וגרמנית (בשתי הוצאות) ושייכתבו עליו מאמרי־ביקורת למאות בשתים־עשרה לשונות? — ודאי, היה כל זה בשבילי נחמה וקורת־רוח.

אבל לא הייתי חסר צרות צרורות גם לאחר שיצא הספר וקודם שהשלימו עמו שונאי המרובים והשמרנים הנוקשים, שאינם משלימים עם שום חדש ושהם מרובים בכל אומה ולשון.

ד"ר א. קאמינקה יצא ב"התורן" במאמר מלא זילזולים ביחס אל הספר, וברייזין הוסיף שמן על המדורה בצורה, שקשה לי למצוא שם לה. אפרים דיינארד, זקן אשמאי זה, שכל ימיו ידע רק להתנפל ולחרף ולגדף, הדפיס נגד "ישו הנצרי" שלשה ספרים מזוהמים, שבהם האשים אותי בפשטות, שקיבלתי כסף מן המיסיונרים, בעוד שבאמת יצאו המיסיונרים שבירושלים בקול־קורא מלא חירופים וגידופים על ספרי, שהוא "מלא שקרים וחילול כבוד האדון ישו המשיח", ודרשו, שלא יקנה שום אדם את ספרי; ולא עוד, אלא שארבעה־עשר מיסיונרים וכמרים פנו בתזכיר אל ההגמון האנגליקני הירושלמי ודרשו, שיגרש את ד"ר הֶרְבֶּרְט דַּנְבִי,

המתרגם את ספרי לאנגלית, מירושלים, מפני ש"מיום שיצא ספרו של קלוזנר קשה לדבר עם יהודי על הנצרות".

וכדאי לספר גם זה, שהקיסר ווילהלם השני, לאחר בריחתו לדורן שבהולאנד, מצא לנכון לכתוב בירחון האמריקני החשוב Current History, August, 1926 מאמר מפורט נגד ספרי, שבו הוא טוען, שהנצרות מיוסדת על האמונה, שישו פדה בדמו את האנושיות, וספרו של ה"רבי קלוזנר" מבטלת אמונה זו, ובכן הוא ספר מזיק ומסוכן.

ואפשר, כדאי לספר גם זה, שקיבלתי המון פאסקווילים מזוהמים, שבהם נתנו אותי לאדם, שנמכר למיסיונרים ושהוא נמצא במצב של "ערב־שמד".

ואפשר, כדאי לספר גם זה, שהאדון לאחובר, בתור עורך־"התקופה", מצא לנחוץ להראות ביחס ל"ישו הנצרי" "אובייקטיביות" יתרה, שלא הראה ביחס לשום ספר אחר: הדפיס ב"התקופה" מאמר מלא עלילות־שקר על הספר ועל מחברו. כדאי היה לו לנקר עין אחת לשטיבל, ובלבד שינקר את שתי עיניו של קלוזנר. ודאי עשה כך מתוך "אובייקטיביות גמורה" ו"העדר־משוא־פנים מוחלט".

ואפשר, כדאי לספר גם את זה, שד"ר קאמינקה כתב לי מכתב פרטי ובו הציע לפני בפשטות להסתלק מספרי "ישו הנצרי" ולשרוף אותו, ואז אעשה גדול וקדוש בישראל, שהרי ספרי זה גרוע הוא משלושת הפוגרומים, שעשו הערביים ליהודים: בפוגרומים נהרגו אֵילו מאות של יהודים ואין זה נורא כל־כך, ואילו ספרי, שהוכיח את מציאותו של ישו, יגרום לכך, שלעולם לא יעזבו הנוצרים את ארץ־ישראל, בעוד שאילמלא ספרי זה היו הנוצרים מתרגלים להאמין, שישו לא היה ולא נברא, והיו נועלים את בתי־יראתם ואת מנזריהם, ואז היה קל לנו לרשת את הארץ...

אבל היה לי גם סיפוק לא־מעט ממאמריהם של פרופ' ש. קרויס (ברבעון "דביר"), ב. דינאבורג (ב"הארץ"), ד"ר צפרוני (ב"החינוך"), ארי אבן זהב (ב"העולם") ויחזקאל תגר (ב"עין־הקורא"), וכן ממאמריהם של חסידי אומות־העולם ג'ורג' פוט מור, טרֶיבֶרס הֶרפורד וגֶרהארד קיטל (שאחר־כך נהפך לנאצי), שנתפרסמו בגדולי העתונים והירחונים לחקירת הבית השני והנצרות.

וסיפור מעניין הוא הסיפור בדבר התרגום של הספר "ישו הנצרי" לפולנית.

זמן מועט לאחר שיצא הספר באנגלית, בגרמנית ובצרפתית פנתה אלי הוצאת־ספרים פולנית אחת בבקשה, שארשה לה לתרגם את הספר לפולנית. הסכמתי לכך בתנאים, שהסכמתי לתרגום־ספרי ללשונות אחרות, ודרשתי, כמנהגי, שיישלח אלי התרגום לעיון ולתיקון. התרגום נעשה, אבל לא נשלח

אלי ולא נמסר לדפוס מפני שבינתיים בטלה הוצאת־הספרים הפולנית. ובלא לשאול להסכמתי מכרה הוצאת־ספרים זו את התרגום להשבועון הפולני Opinja, שעורכו היה הסופר היהודי־הפולני ר ו מ ן ב ר א נ ד ש ט ט ר, נכדו של המספר העברי המפורסם מ. ד. בראנדשטטר.

מר בראנדשטטר התחיל מדפיס את התרגום פרקים־פרקים בשבועונו. המכירה של השבועון עלתה הרבה על־ידי כך. אבל אילו היו שואלים להסכמתי, לא הייתי מרשה לפורר ספר מדעי פרקים־פרקים ולתת אותו בידי קהל־קוראים רחב, שבוודאי רובו אינו מוכשר לתפוס ספר מדעי. ועד שהגיעה ההדפסה לפרק על "תולדות־ישו" לא נתעורר קיטרוג על התרגום. אבל כשנתפרסם פרק זה, שבו מדובר על ישו כעל "ממזר בן הנידה" וכיוצא באגדות עממיות גסות כאלו, שדרך־אגב, בסוף־הפרק נאמר בפירוש, שאין להן יסוד היסטורי כלשהו, נתערבה הצנזורה הפולנית בדבר, אסרה את הפצת הגליון של השבועון, שבו נדפס פרק זה, ומסרה לדין את המו"ל של העתון, את המתרגם ואותי — את המחבר. לי לא היתה שום סכנה נשקפת ממשפט זה, שהרי איני דר בפולניה ואיני נתין פולני; אבל המתרגם והמו"ל היו יכולים לקבל עונש חמור.

הם פנו אלי בהודעה על כך. ואני הודעתי להם, שאני יכול לסייע להם בשני דברים: ראשית, יש בידי מכתב כתוב בידי מזכירו של האפיפיור בכבודו ובעצמו, שבו מודיע המזכיר, שבספריה של האפיפיור יש ה ת ר ג ו ם ה א נ ג ל י של "ישו הנצרי", אבל הוד־קדושתו רוצה, שיהא בה גם ה מ ק ו ר ה ע ב ר י, ומבקש, שאמציא לו מקור עברי זה ואודיע את מחירו. מובן, ששלחתי מיד אכסמפלאר עברי לספריה האפיפיורית, וכתבתי, שכבוד הוא לי, שיימצא ספרי העברי בידי הוד־קדושתו, שקורא גם עברית. וקיבלתי תודה רשמית על הספר.

ושנית, ברבעון של האפיפיור Biblica נדפס מאמר־ביקורת, שכתב הגמון קתולי מאנגליה על "ישו הנצרי" בתרגום אנגלי. ובמאמר נאמר, שאמנם, אין דעותיו של פרופ' קלוזנר מתקבלות על דעתנו, אבל הספר הוא מדעי והגון, ומי שרוצה להכיר את השקפתו של יהדי מלומד חזוקר ישר על ישו ועל הנצרות הראשונית, כדאי שיקרא בספר זה.

ביקורת זו שלחתי למערכת של Opinja והיא הובאה לפני בית־הדין. ובית־הדין הפולני דן דין־אמת: הספר הוא מדעי ומותר להדפיסו בתור ספר שלם, אבל אסור להדפיסו חוברות־חוברות או בהמשכים בעתונים וירחונים. וכך יצאנו שלשתנו זכאים בדין ואפשר היה להדפיס את התרגום בתור ספר.

אבל פולניה הקדושה אינה עומדת על הדין בלבד.

החשמן הראשי (ה"פרימאס") הקתולי של פולניה ק א ק ו ב ס ק י פנה אל נשיא־פולניה בימים ההם, פרופ' מ ו ש צ י צ ק י, והודיע לו, שאם

יודפס תרגום פולני של "ישו הנצרי" בתור ספר יקנו אותו כל הכמרים הקתוליים שבפולניה וילמדו מתוכו, שישו לא היה לא בן־אלהים ולא משיח ולא נביא, אלא בעל־מוסר בלבד; וזוהי סכנה חמורה לקתוליות כולה. אז קרא הנשיא ל"וויבודה" (המושל) של ווארשה והודיע לו את דבריו של החשמן קאקובסקי. ה"וויבודה" קרא לבראנדשטטר והודיע לו, שאם יודפס התרגום בתור ספר, כמו שהירשה בית־הדין, יאסור הוא את הספר באופן אדמיניסטראטיבי, ואף המו"ל והמתרגם לא ייענקו.

מובן, שהתרגום הפולני לא ראה עוד אור (חוץ מן הפרקים שבשבועון הנזכר) עד היום הזה...

ובין היהודים, אפילו בין המשכילים והמלומדים שבהם, עדיין שולטת הדעה, שהספר "ישו הנצרי" הוא טוב לנצרות ורע ליהדות...

ומקרה אחד מפליא אי־אפשר לי שלא לספר.

שנה או שנתיים לאחר שניתרגם הספר לאנגלית על־ידי ד נ ב י (ניו־יורק 1925) קיבלתי מכתב מן האוניברסיטה הסינית בפו־צ'או, מן המחלקה הבוטאנית שבה, ובה כותב לי פרופיסור סיני לבוטאניקה, שהוא עוסק בחקירת התות (מזונן של תולעי־המשי) זה כארבעים שנה, ובספרו על התות הגיע לידי מסקנה, שהתות הופיע באירופה ראשונה ב ס י צ י ל י ה בשנת 429. והנה בספרי "ישו הנצרי" אני מזכיר את התותים בין האילנות, שכבר היו מצויים בארץ־ישראל בימיו של ישו, ובכן עוד במאה הראשונה לספה"נ; והייתכן, — שואל הפרופיסור הסיני —, שלא הגיע אילן זה לסיציליה האיטלקית אלא לאחר 400 שנה, בעוד שאנו יודעים, שבין ארץ־ישראל ואיטליה היה משא־ומתן זריז ותכוף עוד קודם לכיבוש־יהודה על־ידי רומי?

השיבותי לו, שאין אני בקי בתולדות־האילנות, אלא שבמשנה, מעשרות, פרק א', משנה ב', נזכרים "תותים", והמשנה היא עתיקה, שהרי בה נזכר התנא ר' י ה ו ד ה, תלמידו של ר' ע ק י ב ה, ובכן המשנה היא מן המאה השניה לספירת־הנוצרים. ומכיון שבמשנה זו מדובר על התותים כעל פרי מפורסם ורגיל, הרי שהתות כבר היה, ודאי, נמצא בארץ־ישראל 50־100 שנה קודם לר' יהודה, ובכן — עוד בימי־ישו.

לאחר שבעה חדשים קיבלתי תשובה על מכתבי מן הפרופיסור הסיני לבוטאניקה. הוא מודה לי על מכתבי ומודיע, שהכניס את דברי בתרגום סיני (מאנגלית) לתוך ספרו, ואם קורא אני סינית ישלח לי את הספר לכשייצא. אבל מחיר־הספר גדול מפני שהוא רַבְּמוּתי, ואם איני קורא סינית לא כדאי לשלוח אותו. השיבותי בתודה, אבל הודעתי, שבין 12 הלשונות, שאני קורא בהן, לא נכללה, לצערי, הלשון הסינית. ובזה נגמרה חליפת־המכתבים המעניינת בין ירושלים ופו־צ'או.

פרק כ"ג.

"יום־גדולות". פרעות בירושלים. ז'אבוטינסקי ו"אסירי־עכו". מאורעות תל־חי. מאורע סאן־רימו. פרעות ביפו. "אסיפות־הנבחרים". אני נעשה אנטישמי. נוצרה "הסתדרות־הפועלים" וניצחה "אחדות העבודה". קריעת עבר־הירדן. צ'רצ'יל בירושלים וה"ספר הלבן" הראשון.

עסקתי ביותר מן הרצוי לי בעניינים קשורים בספר, שהוא מפעל־חיי, והקדמתי קצת את המאוחר. עכשיו אשוב להמאורעות הכלליים. קראתי להם בשם "יום־גדולות" (השלח, כרך ל"ז, עמ' 463־471). ואכן, שם זה נאה ויאה להם.

כבר הזכרתי למעלה, שהרברט סמואל, עוד קודם שבא לארץ כנציב עליון, יעץ למושל־ירושלים, שירשה הפגנה ערבית אנטי־ציונית ראשונה, שנתקיימה בח' אדר, תר"ף (27 למארס, 1920), והיתה תחילת כל המלחמה הערבית הבלתי־פוסקת בציוניות. הפגנה ראשונה זו הסתפקה בקריאות בלבד נגד הגירת־היהודים. וכשראו הדימאגוגים הערביים, שאין מתנגד להפגנה ממין זה, סידרו לאחר עשרה ימים (בי"ח באדר אותה שנה, 8 למארס) הפגנה שניה, שבה לא רק איימו על היהודים, שיכריחו אותם על־ידי מ ע ש י ם (כלומר, על־ידי פרעות ורציחות) לעזוב את הארץ, אלא גם פצעו 5 יהודים ושיברו את השלט של בית־החולים היהודי, שהיה "מגן־דוד" על גבו. ובעתון "סוריה אל־ג'נוביה" ("סוריה הדרומית", כלומר, אין ארץ־ישראל בנמצא כלל, אלא זוהי "סוריה הדרומית" בלבד), עתונם של ע ר י ף־אל־ערי ף ושל אמין אל־חוסיני, נדפס בפירוש, שאם המחאות של הערביים לא תשפענה "יעברו למחאות במעשים, במקום קולמוסים ישתמשו בחרבות ובמקום דיו ישתמשו בדם"... ולעתון זה ולכותבי דברים כאלה לא נעשה כלום. הדבר ברור: כאן רוקמת יד זרה מזימות מסוכנות בסתר. ואמנם, בעוד שתמיד היו הערביים־המוסלמיים שונאים את הערביים־הנוצריים, ה"ערלים ואוכלי־החזיר", שנאה דתית עמוקה, פתאום נתאחדו "מדיין ומואב" בשנאת־ישראל ונוסדה "אגודה איסלאמית־משיחית" (כלומר, מוסלמית־נוצרית) בארץ, שהדבר היחידי, שאיחד את חבריה הרחוקים כל־כך

זה מזה, היתה — שנאת־ישראל. וכפי שאומרים, יסד אגודה זו האנגלי ריצ׳מונד, שהיה ראש־מחלקת־העתיקות בירושלים, בהסכמתו של בולס, שנתגלה כשונא־יהודים, או לכל הפחות, כשונא־ציוניות.

ולאחר שראו הערביים, שההפגנות ומאמרי־ההסתה, ואפילו פציעת־היהודים, עוברים עליהם בלא עונש, צעדו עוד צעד אחד בדרך "בלתי־מסוכנת זו" וערכו — פוגרום בירושלים בימי ב׳־ד׳ של חול־המועד של פסח, תר"ף (4־6 לאפריל, 1920) — הפוגרום האנטי־יהודי הראשון בארץ־ישראל, מה שלא אירע אף פעם בימי־התורכים... נהרגו 6 יהודים, וביניהם האגרונום שמואל הרמתי והרב לאזובסקי, כ־200 נפצעו, ובהם כ־15 פצועים קשה, היו גם שתי נערות מאונסות, 14 קברים מחוללים, בית־כנסת שרוף וחנויות שדודות לעשרות...

קשה לשער את הרושם, שעשה עלינו מאורע זה. ועלי — ביחוד: מזלי גרם, שלא ראיתי פוגרום ברוסיה: בימי־הפוגרומים של 1881 עדיין הייתי ילד ונמצאתי מחוץ לאודיסה, בימי־הפוגרומים של 1906 הייתי בלוזאנה ובימי־הפוגרומים באוקראינה בשנות 1919־1921 כבר עברתי לארץ־ישראל. והנה — פוגרום אנטי־יהודי מובהק בירושלים עיר־הקודש דוקה, ותחת שלטון־האנגלים דוקה, ולאחר הכרזת־באלפור דוקה... אמי הזקנה, שבאה עמנו לארץ, רעדה וריטטה כולה: "כאן, בארץ־ישראל — פוגרום — הייתכן?" — ולא הוסיפה לדבר: פרץ זרם־דמעותיה באין מעצור...

גם אוסישקין נדעזע עד מעמקי־נפשו. הוא רץ אל סטורס, מושל־ירושלים, דפק על השולחן וצעק:

— פוגרום בארץ הקדושה! פרעות תחת שלטון־המאנדאט! ולאנגליה יש כוח לעורר אותן, אבל לא לדכא אותן!

סטורס נתרתח:

— לא נכון, אין כאן פוגרום! יש כאן רק "מהומות" (troubles), דבר רגיל בכל מושבה אנגלית. יש כאן מהומות כמו באירופה בין עמים לעמים ובין מעמד למעמד באותו עם. לא ארשה, שתקראו למה שאירע בירושלים "פוגרום" או "פרעות" בעברית. רק "מהומות" הן אלו.

ומאז לא התירו לעתונים העבריים לדבר על "פוגרום" ו"פרעות" והתחילו כותבים על "מהומות" בלבד...

ואולם מי שיחשוב, שהפוגרום בירושלים היה דומה לפוגרומים רוסיים, לא יהא אלא טועה.

אפילו יהודי־"מאה־שערים", היהודים האדוקים באמונתם, שלא סבלו את הציוניים האפיקורסים ה"דוחקים את הקץ", הראו כאן סימני גבורה ואומץ: הם נלחמו בפורעים בכל מה שהיה בידם. ואין אני צריך להאריך בדבר הידוע, שז׳אבוטינסקי, שנמצא אז בירושלים, אירגן את

פלוגות־ההגנה ובחרף־נפש, בשעת מצב־מלחמה בארץ, נלחמו המגינים כאריות בפורעים הערביים עד — שאסרה הממשלה הצבאית את ז׳אבוטינסקי ואת 19 חבריו בהגנה בתור "קושרים קשר" ו"מורדים", שסכנה של פסק־דין של מיתה היתה נשקפת להם. אֶפּוֹפיאה נשגבת־עגומה זו עדיין זכורה לרבים: המאמר, המשפט, שנסתיים בפסק־דין של 20 שנות־מאסר לז׳אבוטינסקי, הכליאה במבצר־עכו, ואחר־כך החנינה. מה שכדאי להזכיר כאן הוא: שאז עמד כל הישוב כולו מאחורי ז׳אבוטינסקי. כשנשקפה לו סכנת פסק־דין של מיתה נגזרה תענית בארץ, שהשתתפו בה כל האדוקים זולת "חסידיו" של הרב זוֹנֶנפֶלד (אנשי ה"אגודה"): רב קנאי זה החליט, שז׳אבוטינסקי הוא "מורד במלכות" וחייב מיתה... ולעומת זה התיר הרב ראי״ קוק משום פיקוח־נפש להתום על בקשת־חנינה ביום־טוב. זוהי היהדות: שני רבנים, שניהם אדוקים, שניהם לא יטו ימין ושמאל מן התורה והמצוות — ושניהם פוסקים בעניין אחד פסק־דין מנוגד מן הקצה אל הקצה... כוחה של תורתנו הוא בגמישותה ובחיוניותה. היא כופה את החיים להשתעבד לה, אך היא יודעת גם להסתגל אל החיים במידה שאין כדוגמתה.

והדיכאון ביהדות, שנגרם על־ידי הפוגרום הראשון בירושלים, גדל עוד על־ידי מאורע־תל־חי, שקדם לו בחמישה שבועות בערך.

בי״א באדר, תר״ף (30 למארס, 1920), התנפלו 200 ערביים על החווה (הקבוצה) העברית הקטנה אז תל־חי, סמוך למתולה, שהיו בה בסך־הכל 35 צעירים וצעירות מישראל, והרגו 6 אנשים, 4 צעירים ו־2 צעירות, וביניהם נפל על עמדת־הכבוד גם יוסף טרומפלדור ועל לשונו המלות האגדותיות: "טוב למות בעד ארצנו". היהודים הוכרחו לעזוב זמנית את תל־חי, כפר־גלעדי ומתולה. קל לשער, כמה גדל דיכדוך־הנפש בישוב ובחוץ־לארץ. כך התחילה פרשת־הדמים של הכניסה ל"בית הלאומי"...

אבל כל דכאון זה חלף ועבר כשביום ו׳ באייר, תר״ף (26 לאפריל, 1920), הוחלט בועידת־השלום בסאן־רימו שבאיטליה למסור את המאנדאט על ארץ־ישראל לבריטניה הגדולה ולהכניס את הכרזת־באלפור לתוך גוף־החוזה, שייעשה בין תורכיה ובין אנגליה ובעלות־בריתה. ויום סאן־רימו חל כאילו בכוונה תחילה ביום־הצום לשם שחרורם של ז׳אבוטינסקי ואסירי־עכו. "לערב ילין בכי — ולבוקר רנה" — אומר המשורר האלוהי. כאן היה להפך: בבוקר צום וקינות ובכי ובשעת־הצהרים — תהלוכה־הפגנה עצומה אל הכותל המערבי, ומשם — אל בית־הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי בעיר העתיקה, ונאומים נלהבים של הרב קוק, אוסישקין, ועוד, על הישועה הגדולה, שנעשתה בישראל. כאילו היתה

רוח אחרת עם הישוב הקטן־הגדול, ואפשר, עם עם־ישראל כולו. רגש חדש, שלא ידע במשך אלפי־שנות הגלות והשפלות, צמח וגדל בתוכו — **רגש־האדנות**. בזה קדמתי להמשורר המופלא **אורי צבי גרינברג**. העם הקטן בארצו הקטנה הוא אדון לעצמו ואדון לארצו; ומי שבא לגזול את חירותו בארצו הרי זה כאילו בא לבטל את קיומו וייפגש בהתנגדות של יאוש, שאין לקום בפניה. המשיח עוד לא בא, אך עקבותיו כבר נראות וניכרות. שהרי **התחלת־הגאולה היא הגאולה עצמה**. וכבר סיפרתי למעלה על ההתלהבות ורגש־ההקרבה, שעוררה **קרן־הגאולה** בארץ.

כתבתי אז את המאמר "המאורע של סאן רימו" ב"השלח" (כרך ל"ו, עמ' 197־202), שבו דיברתי על רגש־אדנות זה והטעמתי, שעל־ידי אישור־המאנדאט בסאן־רימו יצאה הציוניות מקרן־זוית ועלתה על במת ההיסטוריה של העולם הגדול. וזהו ההבדל בין הציוניות של עכשיו ובין חיבת־ציון והציוניות הרוחנית. ונראה לי, שזה היה הגילוי הראשון של דרכי המיוחדת בציוניות: **בא הקץ ל"ציוניות הקטנה" ונעשתה התחלה לציוניות הגדולה**.

ואין זאת אומרת, שהציוניות הגדולה תסמוך על נסים ועל דיפלומטיה **בלבד**: בלא עבודת־עם לא תקום המדינה העברית, והמכשולים עוד מרובים וגדולים, והאכזבות תהיינה מרובות וקשות. אבל הציוניות יצאה לדרך־המלך ומדרך זו לא תחזור עוד לקרן־זוית. ברוח זו כתבתי גם את המאמר "גילו ברעדה" (הארץ, תרפ"ב, גליון 908). שישים דור צפינו למאורע כזה — שיאשרו את תביעתנו ההיסטורית ואת יעדנו הלאומי 53 מדינות־ממלכות. אבל אל ה"גיל" שלנו צריכה להיות מצורפת גם ה"רעדה": שונאינו מרובים והמכשולים האובייקטיביים להגשמת־רעיוננו הם קשים כל־כך, ויש חשש של כשלון בדרכנו. אלא שחזון גדול של הרוח ומאמצים גדולים של הידים יביאו את ההצלחה. הדרכים של חיבת־ציון **בלבד** ושל ה"מרכז הרוחני" **בלבד** בלא מדיניות תקיפה בעלת־מעוף ובעלת־תנופה לא תביאנה אל התכלית הגדולה.

זו היתה השקפתי הציונית באותו "יום־גדולות" ושוב לא זזתי ממנה מאז ועד היום. וחושבני, שהלך־רוח זה היה נחלת־רבים באותם הימים הגדולים. ואם לא הביאו המאורעות הקשים לידי יאוש הרי היה זה מחמת ה"אף־על־פי־כן הגדול", שדומה, הייתי הראשון, שעמדתי עליו במאמר מיוחד (הדואר, תרפ"ג, גליון 232).

על כל פנים, האישור של סאן־רימו עשה רושם כביר לא רק בארץ־ישראל. ונתחזק הרושם על־ידי מינויו של הרברט סמואל לנציב עליון בארץ. **מאדיס אביבה** בחבש עד **וולאדיבוסטוק** ברוסיה האסיתית **ומטראנסוואל** באפריקה הדרומית עד **פינלאנד** באירופה

הצפונית נתקבצו יהודים לבתי־כנסיות וקראו את ה ה ל ל. חזרו אלינו ימי־החשמונאים. וב"שבוע־הגאולה", שבא אחר סאן־רימו, תרמה מושבה קטנה כיבניאל 3,000 לירות ומושבה קטנה כבאר־יעקב — 1,000 לירות.

וגדלה השמחה ועמקה ההתפעלות כשביום י"ד בתמוז, תר"ף (1920), דרך ה"נציב הראשון ליהודה", סיר הרברט סמואל, על אדמת ארץ־ישראל מוקף הדר־מלכות, ובכ"א בתמוז קרא בירושלים את "דבר־המלכות", שבו מוטעם, שאנגליה ובעלות־בריתה "החליטו לאחוז באמצעים, שיבטיחו את הבניין המודרג של בית לאומי לעם־ישראל", ואת "דבר־הנציב", כלומר, את תכנית־העבודה שלו, שבה הוכרזה חנינה לכל ה"אסירים המדיניים", ובתוכם ז'אבוטינסקי ו־19 חבריו ב"מבצר עכו". למעלה ניסיתי לתאר את ההרגשות, שעוררה תופעה חדשה זו בתולדות־ישראל. יהודי משנה־למלך, לא סתם באיזו ארץ מארצות־הגולה, כר' שמואל הנגיד או ר' חסדאי אבן שפרוט בספרד או כלורד רידינג בהודו, אלא בארץ־ישראל על יסוד הכרזה ברורה, שארץ־ישראל עתידה ליעשות בית לאומי ליהודים — הרי זה חלום בהקיץ, הרי זה יעוד משיחי, שמתחיל להתגשם בפועל! הרי זה יותר מהכרזת־כורש ו"ימי־זרובבל"! — כך היתה גם דעתי באותם הימים וכך דעתי גם כיום. אלא שגם אז כבר הזהרתי במאמרים ב"השלח" וב"הארץ" שלא להפריז על מידת־הטוב ושלא לנטות לפשרות, וויתורים וטענת "מה אפשר לעשות?": לתבוע ולהילחם ולעבוד ושלא להתייאש — זו היתה הסיסמה שלי מאז ועד עתה.

בימי י"ד־ט"ז לאדר ראשון, תר"ף, קרא הרברט סמואל ל"אספה כללית לסידורה של הרבנות הראשית", שהשתתפו בה רבנים הרבה וגם "חולונים" מועטים, שנתמניתי על־ידי סמואל להיות אחד מהם. ובאסיפה כללית זו היה לי אומץ־לב לומר, שיש דברים במשפט התלמודי, שהיו טובים לשעתם וכיום נתישנו מפני שנשתנו הזמנים והמסיבות, למשל, שאשה פסולה לעדות. ואם רוצים אנו, שהישוב החדש יקבל עליו את פסקי־הדין של הרבנות, יש צורך לפרש פירוש חדש את הדינים המיושנים הללו, כמו שנהגו גדולי־הרבנים בכל דור ודור. — אין מן הצורך לומר, שתביעה זו לא נתקבלה על־ידי הרבנים באסיפה זו; אלא שהרב י. ל. פישמן אף זיכה אותי בעתונו "התור" בתואר "אנטישמי יהודי" — לא פחות ולא יותר!

השתתפתי גם בתור ציר בשני המושבים הראשונים של "אסיפת־הנבחרים", בכ"ה־כ"ח בתשרי, תרפ"א, ובו"ט באדר, תרפ"ג. בשתי אסיפות חשובות אלו תבעתי שתי תביעות עיקריות: שיווי־זכויות גמור ומוחלט של האשה העברית לבחור ולהיבחר והבדלה מוחלטת בין קהילה גלותית ובין הקהילה המדינית־העצמאית בארץ־

ישראל, שאינה אלא דרגת־מעבר אל עיריה יהודית גמורה. התנגדתי לקרוא להקיבוץ היהודי בארץ בשם "כנסת־ישראל", שהרי שֵם זה הוא הוא מה שמציין את עם־ישראל בתור כנסיה דתית ולא בתור אומה מדינית ואר־צית, והצעתי לקרוא לקיבוץ היהודי בארץ בשם "חֶבר־היהודים" כמו שנקרא השלטון בימי־החשמונאים ונחקק על המטבעות העבריים של שמעון בן מתתיהו, יוחנן הורקנוס ויהודה אריסטובלוס. פירסמתי מאמר על כך בשם "גלות בארץ־ישראל" (בגליון "אורח לשבת" של א. ז. בן־ישי, ירושלים, י"ב בשבט, תרפ"ג) ומאמר שני בשם "אסיפת־הנבחרים, המושב השני" (השלח, כרך מ', עמ' 66־71). אבל שומע לא היה לי. אפילו בן־גוריון נשאר עומד באמצע־הדרך ותיקן את המצב רק במקצת. מצב־הרוחות המרומם התחיל נוטה לצד הירידה.

ובאסרו־חג הפסח, תרפ"א, פרצו הפרעות ביפו. ומזלי גרם לי שוב להיות נוכח בפרעות: הייתי בפסח בתל־אביב, ולא הספקתי לשוב לירושלים עד שפרצו הפרעות ביפו, שאז נרצח י. ח. ברנר באכזריות נוראה. אין לשער מה שנעשה בלבו של כל אחד מאתנו למראה הפרעות בפעם השניה במשך שנה אחת — ולאחר סאן־רימו ובזמנו של ה"נציב הראשון ליהודה"! — אבל צריך אני לומר, שלא חסרה גם מקצת נחמה. נשים זקנות בתל־אביב חרקו שן: "בארץ־ישראל שלנו יעיזו לעשות פרעות בנו?" — צעקה אשה בת־שבעים. ואשה זקנה אחרת צעקה: "האמנם גלות היא ארץ־ישראל גם היום? למה שותקים להם? וכי אין לנו בחורים, שיגנו עלינו?".

והסופר מרדכי בן הלל הכהן, שכבר היה אז זקן בן 65, צעק בפני לאוסישקין, שעמד אז בראש "ועד־הצירים":

— אתה, אוסישקין, אשם בכל! — במקום להגן על היהודים צריך היה להתקיף את הערביים בכפרי־הפורעים, ואז היו יודעים, שלא כדאי לפרוץ פרעות ביהודים. כלום נתנהג כאן כמו בגלות? כלום אף כאן נסתפק בפלוגות־הגנה? אם כן, מה בין גלות לארץ־ישראל? ומה כל "בית לאומי" מדומה זה?

כך קיבלו היהודים בתל־אביב ובירושלים את הפרעות. והגדוד היהודי בפקודתו של אליעזר מרגלין מאוסטראליה, שמת זה לא כבר, עסק בדיכוי־הפרעות בלא פקודה — מה שגרם לפיזור־הגדוד, שבאמת לא רצו בקיומו לא החיילים חברי־הגדוד, שנמאסה עליהם עבודת־הצבא בימי־שלום ולא תפסו, שאז דוקה הכרחי הגדוד בארץ, ולא ההנהלה הציונית של אז, שזולת ז'אבוטינסקי ראתה כמעט את כל העבודה הציונית כלולה באיסוף־כספים ובייסוד של קבוצות ומושבי־עובדים.

התחלתי לראות מעט־מעט, שאין חזון בציוניות. הרגשתי, שהחזון של הנוער המייבש ביצות והכובש כבישים והחי בקבוצות חיי־רעב למחצה, אינו החזון הציוני — גאולת־ישראל המדינית, הכלכלית והרוחנית, — אלא החזון הסוציאליסטי, שמכיון שהוא מבוסס על המאטריאליסמוס ההיסטורי הרי ה"מפעל והבניין" הכלכליים הם בשבילו הכל, והשאר — אך אמצעי להגשמת־הסוציאליסמוס. והתחלתי מתרחק מעט־מעט מן התפיסה הציונית הכללית של אותו זמן, שהישועה תבוא אך ורק על־ידי ריבוי של קרקעות וקבוצות בארץ. כל ימי־חיי האמנתי, שהמאורעות הגדולים בהיסטוריה באו על־ידי חזון גדול, שקדם למאורעות והוא קשור בהם קשר אמיץ; חזון, שהוא מלהיב לבבות ומרומם נפשות, מגביר את הרצון ומפנה את כל המכשולים. ואולם חזון זר, סוציאליסטי־כללי, שהוא קשור רק קשר רופף בציוניות ושהגשמתו היא כולה חולין — קיבוץ־כספים ועבודה כלכלית, — אי־אפשר שיביא את הציוניות לידי הגשמתו של חזונה הגדול, המדיני־המשיחי. ודאי, העבודה הכלכלית יכולה וצריכה להביא תועלת מרובה. אבל צריך שתהא משועבדת שעבוד גמור לחזון הציוני הגדול ולא שתהא עיקר שוה בחשיבותו לציוניות המדינית ואפילו עולה עליה. כשאדם עובד לשתי רשויות אינו עובד אף לרשות אחת מהן; וכשרשות זרה מתגברת על הרשות הלאומית סופה שהרשות הלאומית תתפויץ ותצטמצם עד שתעבור ותיבטל מן העולם...

ולפיכך נולד חשד בלבי בדבר כל הכיוון של "הסתדרות־העובדים הכללית", שנוסדה בחנוכה תרפ"א. ראיתי מיד, שיתגבר בה היסוד של "אחדות־העבודה" על זה של "הפועל הצעיר", ובכן מעט־מעט תעלה בה חשיבותו של המעמד על זו של האומה ויתגבר בה היסוד הסוציאליסטי על היסוד הציוני, ולסוף — גם היסוד הזר על היסוד של היהדות ההיסטורית כפי שנתבטאה בדת ובלאומיות המעורות זו בזו. ופחד זה של דיהיסטורי־זאציה, שתקף אותי עוד בימי "תנועת־השחרור" הרוסית הראשונה, בשנות 1904־1906, ושנתבטא במאמרי "הסכנה הקרובה" (עיין למעלה, עמ' 121), הוא הוא שהרחיק אותי ממפלגת־הפועלים וקירב אותי אחר־כך לריביזיוניסטים בלא שנזדהתה דעתי בדעתם של הריביזיוניסטים זהות גמורה.

ומכה חזקה היתה בשבילי קריעת עבר־הירדן מעל ארץ־ישראל וגזילתו מעם־ישראל, שהכריז עליהם סיר הרברט סמואל בעשרה בסיון, תרפ"א (1921). בכל כוח־הכרתי עמדה לפני סכנת הצימצום של הארץ הקטנה: צימצום השטח לעליה, לחקלאות, לתעשיה, שהרי עבר־הירדן גדול כמעט פי שלשה ומחצה מארץ־ישראל המערבית והוא אף פורה יותר ממנה. ובעתון "על המשמר" של א. ז. בן־יש"י, שהקדיש גליון כפול (תרפ"א,

גליון ל"ו־ל"ז), לשאלת עבר־הירדן, פירסמתי מאמר חריף בשם "אנגליה הכריזה את חירות עבר־הירדן", שלצערי לא הושם לב לדבריו, שכתבתי בדמי־לבבי ממש. שהרי בשעה שגדפס המאמר ונתפשט בירושלים פגשתי במקרה אחד מעסקני־הפועלים המפורסמים כיום ביותר. הוא העמידני ואמר לי:

— קראתי את מאמרך על עבר־הירדן. מאמר חריף וכתוב יפה. אבל למה אתה מתרגש כל־כך? כלום כבר יישבנו את עבר־הירדן המערבי? — יש לנו עוד כאן די עבודה. אחר־כך נמצא עצה.

כך היו אף עסקנינו הטובים והמסורים ביותר קצרי־ראיה ונעדרי־חזון אז. והכל — מפני שנתקעו בשני דברים בלבד: איסוף כספים וייסוד־קבוצות — וחוץ מזה לא ראו כלום.

ואולם באותה שנת תרפ"א (1921) זכינו עוד למאורע חשוב זה: ביקר ב־28 למארס **ווינסטון צ'רצ'יל**, שהיה אז מיניסטר־המושבות, בירושלים, ואז ניתן **הספר הלבן הראשון**.

נאומו של צ'רצ'יל מעל **הר־הצופים**, במקום, שהיתה עתידה להיבנות האוניברסיטה העברית, היתה חוויה גדולה בשביל כולנו.

זכורני: שורות ארוכות של ילדי בתי־הספר, ודגלים בראשן, נוהרות להר־הצופים ביום־תחילת־אביב שִׁמְשׁוֹנִי נהדר. ואנו, המוזמנים לנאומו של צ'רצ'יל, נמשכים אחר הילדים ושמחה גדולה בלבנו: זכינו, שמיניסטר של העם האנגלי הגדול יכבד את הישוב הקטן שבארץ בנאום מיוחד. צ'רצ'יל כאילו עומד לפני כיום, צעיר ב־24 שנים ממה שהוא כיום ובלתי־דומה לתמונותיו, שעתונינו מלאים אותן כיום. נאום מזהיר היה נאומו, ציוני מתון, אמנם, אבל ציוני גמור. על־ידו עמדו: הנציב העליון היהודי, **ג'ימס רוטשילד**, בנו של הנדיב הידוע הנערץ, במונוקול שלו ורעיתו היפהפיה, **אוסישקין**, ראש ועד־הצירים, וכל חבריו בועד זה, ועוד סופרים ועסקנים, סלתה ושמנה של ירושלים הקטנה אז. ולבנו פחד ורחב. הרגשנו, שיש כאן מיעוט־הדמות של הציוניות, אבל העובדה עצמה, שאין אנו עוד "כמות מבוטלת", למרות מיעוט־מספרנו בארץ, וממלכה אדירה מתחשבת עמנו, עשתה עלינו רושם חיובי.

ואולם לאחר שעזב צ'רצ'יל את הארץ השאיר לנו "מתנה" לא־טובה כל־כך: חוץ מן האישור של קריעת עבר־הירדן, שנעשתה על־ידי סמואל, כפי שאומרים, לפי דרישתו של צ'רצ'יל (סמואל עצמו היה אומר, שהוא עשה כך כדי שהבדואים שבעבר־הירדן ובמדבר שמאחריו "לא יכרתו את צואריהם של היהודים", שיתיישבו בעבר־הירדן), השאיר לנו גם את "הספר הלבן" הראשון, שבו לראשונה נתקצצו כנפיו של ה"בית הלאומי". הדבר

הטוב היחידי, שנשתמר ממנו, היה המשפט (שכפי הנראה, דרש סמואל דוקה להכניסו), שהיהודים "יעלו לארץ־ישראל בזכות ולא בחסד". אבל כבר אז מדובר היה על עליה לפי "כוח־הקליטה" של הארץ (כאילו אין כוח־הקליטה מתרחב עם העליה עצמה!) והוגד כמעט ברור, שאין ה"בית הלאומי" שם־נרדף למדינה יהודית.

ומאז התחיל מצב־הרוחות יורד בארץ למרות מה שהיו בשנים הבאות גם רגעים גדולים של עליה — עליה ממש ועלית־נשמה. ומאז נוכחתי, שרק "פוליטיקה טובה" יכולה לגרום לאֶקונומיקה טובה", ל"פינאנסים טובים", ואפילו לתרבות לאומית טובה...

פרק כ"ד.

מסביב להקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. חמשת חסרונותי, שפסלו אותי מלהיות פרופיסור.

בקיץ של שנת תרפ"ב (1922) נודע לי, שהאנגלים ביחד עם הצרפתים רוצים ליסד בירושלים מחלקה למדעי־הרוח (Faculty of Arts) בעיקר לשם הפצתה של התרבות האנגלית, ובמקצת — גם של התרבות הצרפתית. וכדי למשוך את היהודים אל התחלת־אוניברסיטה־אנגלית זו הם מוכנים להקים בה גם שלש קתדראות עבריות ולהושיב בהן את בן־יהודה, את דוד ילין ואותי.

נזדעזעתי. היהודים להוטים אחר השכלה עליונה, וביחוד אחר השכלה עליונה של הגויים, ובאין עדיין אוניברסיטה עברית בארץ הרי ילדיהם של אחינו בני־ישראל יעזבו את בתי־הספר העבריים שלנו וילכו ללמוד ב"קוליג'" האנגלי שבירושלים כדי להיכנס למחלקה הראשונה של האוניברסיטה האנגלית — ואז הגימנסיה העברית ושאר בתי־הספר שלנו מה יהא עליהם? ומה צורך יהא אז באוניברסיטה עברית? — ברור היה לי, שתגבר אז סכנתה של האנגליזאציה, ש"ניצניה" כבר נראו אז בארץ.

שַׂחְתִּי את דאגתי זו לבן־יהודה וילין — ולתמהוני שמעתי מפיהם, ששניהם מוכנים ומזומנים לישב בקתדרה באוניברסיטה אנגלית. ולא צורך־פרנסה גרם בעיקר להסכמה זו (לילין היתה אז פרנסה בשפע). בעיקר גרמה לכך ההשקפה, שה"ארץ היא ארצנו והממשלה היא ממשלתנו, ואם היא מזכה אותנו באוניברסיטה שלה בשלש קתדראות עבריות, הרי מן הראוי לקבל את הצעתה בתודה". אני לא הסכמתי להצעה למרות מה שהייתי אז מחוסר־פרנסה גמור, שהרי "השלח" הופסק אז וב"ועד־הלשון" נגמר התקציב הקטן למזכיר, כמסופר למעלה. למרות מצבי החמרי הדחוק אמרתי לבן־יהודה ולילין, שאני לאוניברסיטה נוצרית, שיש לה כיוון אנגליזאטורי בהכרה או שלא בהכרה, לא אלך. ועל זה נתכבדתי בתואר של "יהודי גלותי, שהביא מרוסיה את השנאה לממשלה ואינו מבין, שכאן, תחת שלטון־אנגליה ואחר הכרזת־באלפור, אין לחשוש לשום דבר".

אז פניתי לאוסישקין, שעדיין היה אז בראש־הציוניות בארץ,

וסיפרתי לו את מצב־הדברים. והוא הסכים לדעתי והבין לרוחי מיד. החלטנו לאסוף אסיפה קטנה ולדון בדבר. הוזמנו בן־יהודה, ילין ואני, אוסישקין, שהיה המזמין, וד"ר יוסף לוריא, שהיה אז ראש מחלקת־החינוך העברית. אחר וויכוחים ארוכים, שבהם חזר ילין מדעתו, הוחלט נגד דעתו התקיפה של בן־יהודה, שהיה בעד ההשתתפות באוניברסיטה מעורבת עד הסוף, שֶׁשלשתנו נסתלק מן ההצעה בהבעת־תודה ובהסברה, שאנו חושבים לפתוח אוניברסיטה עברית גמורה, שכבר הונח היסוד לה על־ידי ד"ר חיים וויצמאן עוד בשנת 1918.

אבל אני טענתי, שאין להסתפק בשלילה ויש לעשות משהו חיובי, שיקרב את פתיחת האוניברסיטה בפועל. אוסישקין הסכים לכך. ומיד נוסדה "ועדה לשם פתיחת האוניברסיטה העברית", שחבריה היו: בן־יהודה, ילין ואני, אוסישקין, אחד־העם, שבחרנו בו לנשיא־הכבוד, פרופ' פיק בתור בא־כוח של ה"מזרחי", נורמן בֶּנטוויטש, מזכיר־המשפטים אז, בתור כוח יורידי ובתור עוסק בחכמת־ישראל, שלמה גינצברג, בנו של אחד־העם, שהיה אז פקיד במחלקת־החינוך של הממשלה והשתתף בועדה לשם פתיחת המכון למדעי־היהדות, שנוסדה בלונדון, ד"ר א. ל. מאירר, שהיה אחד מחברי־הועד של האוניברסיטה האנגלית. על־פי הצעת־שנינו — של אוסישקין ושלי — בחרו לתוך הועד את הד"ר י. ל. מאגנס, שבא אז זה לא כבר מאמריקה ונתיישב בירושלים וידענו בו עוד מימי הקונגרסים הציוניים הראשונים, שהוא נתון כולו לענייניה של התרבות הישראלית ויש לו השפעה מרובה באמריקה. תלינו בו תקוות מרובות ביחס להקמת־האוניברסיטה, ותקוותינו נתקיימו מצד זה במילואן.

חיברתי את התזכיר הראשון על הקמת האוניברסיטה ועל התקציב הנצרך לכך. התזכיר נדפס בתור מאמר בשם "לפתיחת האוניברסיטה בירושלים" ב"העולם" (שנה י"ב, תרפ"ג, גליון א') ונכנס אחר־כך לתוך מחברתי: "האוניברסיטה העברית בירושלים" (ירושלים תרפ"ה, עמ' 29–33). אז סידרתי גם רשימה של פרופיסורים, שכללה את מבחר החוקרים והוגי־הדעות העבריים באותם הימים. אחר־כך נתמנה בן־יהודה למזכיר בשכר של ועדת־האוניברסיטה ונשאר במשרתו עד יום פטירתו, בחנוכה תרפ"ג. אני עשיתי מה שעשיתי בשביל האוניברסיטה שלא על מנת לקבל פרס, רק בתור חבר־הועדה.

ובועדה גופה נתגלעה מחלוקת לשם שמים: אם יש לנו צורך לפתוח "מחלקה פילוסופית" (כלומר, מחלקה למדעי־הרוח העבריים והכלליים כאחד) של אוניברסיטה ממש, שמחלקה זו היא ההתחלה שלה, או די לנו במכון למדעי־היהדות. אחד־העם טען, שהקמת־אוניברסיטה אינה לפי כוחותינו

כיום, ואם ניסד "מחלקה פילוסופית" ונרצה להיות בעלי אוניברסיטה ככל הגויים, הרי תהא האוניברסיטה, שאנו מתחילים בהקמתה על־ידי מחלקה עברית־כללית כזו, ממדריגה שלישית: היא תהא במדריגה של "אוניברסיטה ליטאית" ולא לכבוד תהיה לעמנו הגדול והעתיק ולירושלים לב־העולם. ואני לא פחדתי מפני "אוניברסיטה ליטאית" ומפני "ככל הגויים" מ צ ד ז ה. טענתי, שמצד אחד, גם בשביל מכון למדעי־היהדות אין לנו כיום כוחות ממדריגה ראשונה, ומצד שני, גם מחלקה פילוסופית עברית־כללית תתפתח לאט־לאט ותגיע למדריגה גבוהה. אך טענתי העיקרית היתה — שתפיסת־העולם הציונית אינה מרשה לנו להבדיל גם בארץ־ישראל בין יהדות ואנושיות ובין קודש וחול. — בהשקפתי זו החזיקו רק שנים מחברי־הועדה: א ו ס י ש ק י ן ו ד"ר א. ל. מ א י ר; השאר היו על צדו של אחד־העם או פסחו על שתי הסעיפים.

ובינתים השיג ילין כספים בשביל המכון למדעי־היהדות דוקה.

כשהיה ב ל ו נ ד ו ן יסד ועדה אוניברסיטאית שניה, שנכנסו לתוכה מתנגדים לציוניות ומבטלים את הספרות העברית החדשה כהחוקר א ד ו ל ף ב ו ׳ כ ל ר; וכשהיה ב פ א ר י ס יסד ועדה אוניברסיטאית שלישית ובראשה הרב החוקר י ש ר א ל ל ו י, שהשקפותיו על הציוניות ועל הספרות העברית החדשה היו כאותן של בו׳כלר. הועדה הלונדונית לא אספה סכומים ניכרים; אך הרב לוי, ראש הועדה הפאריסאית, קיבל מן הבארון ב נ י מ י ן ר ו ט ש י ל ד הבטחה, שהסכום של 10,000 לי"ש, שהתנדב לתת להסתדרות הציונית בשביל צרכי־האוניברסיטה במשך 5 שנים, 2,000 לי"ש כל שנה, יימסר על־ידו לועדה הפאריסאית. וכן נעשו ד"ר בו׳כלר והרב לוי וחבריהם "בעלי־הדעה" בעניין האוניברסיטה, וכמובן, עמדו הם בכל תוקף על התביעה, שייפתח מכון למדעי־היהדות ולא שתיפתח פאקולטה אוניברסיטאית ממש. גם בנוגע לבחירת־פרופיסורים נעשו שני חוקרים אנטי־לאומיים ואנטי־ציוניים אלה בעלי דעה מכרעת, כמו שנראה להלן. ובוודאי הרב י ש ר א ל ל ו י הוא שהסית את רוטשילד הזקן, שדרש, שלא יבחרו בקלוזנר מפני שכתב את "ישו הנצרי".

ובינתיים בא לארץ־ישראל פ ל י ק ס ו ו א ר ב ו ר ג, ידידו ומעריצו של ד"ר מאגנס. ד"ר מאגנס רצה להשפיע עליו, שיסייע להקמת האוניברסיטה. ולפיכך הזמין אותו לביתנו ב ת ל פ י ו ת—שכונה, שפעלה עליו בהדר־טבעה — והזמין לביתנו גם את כל חברי הועדה האוניברסיטאית. א ח ד ־ ה ע ם, שכבר היה אז חולה מאד, החשיב את הישיבה כל־כך, עד שמצא לנכון לבוא שמה מתל־אביב, ולצערנו, חלה בשעת אותה ישיבה; והפליא אותי היחס העדין והלבבי של ווארבורג אליו ברגעי־התקפה אלה. בכלל עשה ווארבורג רושם

כוצוין בפשטותו, בגילוי־לבו ובמסירותו לכל עניין יהודי ועניין מדעי ותרבותי. כמה פעמים השתתף גם אחר־כך בישיבות בביתי, בשעה שהייתי חולה, ותמיד הביאה השתתפותו עמה לא רק סכומי־כסף הגונים, שזולתם לא היתה האוניברסיטה יכולה להיווסד, אלא גם לב יהודי מרגיש, שקשה למצוא כדוגמתו בין רוב עשירי־אמריקה היהודיים. ועל טוב ייזכר שמו לעולמים.

בישיבה זו, שהיתה גורלית בשביל ייסוד־האוניברסיטה, השתתפו גם פרופ׳ פ׳ו ד ו ר, שכבר היה עסוק אז בהקמתו של המכון לחימיה, וד״ר הוגו (שמואל) ב ר ג מ א ן, המנהל של הספריה הלאומית. הוכחנו לווארבורג, כמה מרובה חשיבותה של המחלקה למדעי־הרוח (שם, שהשתמשתי בו לראשונה במאמר ב״השלח״, כרך כ״ה, עמ׳ 1־6). ואז תרם וואַרבורג את הסכום הגדול של 100,000 דולאר בשביל מחלקה זו ועשה את ד״ר מאגנס אפיטרופוס על הכסף.

וכשכבר היה הכסף להקמת התא הראשון של האוניברסיטה מובטח נתוועדה בכ״ו באב, תרפ״ד (1924), ועידה אוניברסיטאית מיוחדת, שהשתתפו בה, כמובן, ד״ר ב ו׳ כ ל ר ו י ש ר א ל ו י, וכן גם הרב הכולל ד״ר ה ר ץ, החוקר ל י ב ר (מפאריס), ועוד. הרב לוי דרש לפתוח בירושלים מין בית־מדרש לרבנים, שיהיו בה רק ארבעה לימודים אלה: ארכיאולוגיה, עברית, ערבית ותלמוד או משפט עברי. אוסישקין התנגד לצימצום כזה של בית־המדרש העליון, שעלה בדעתנו ליסדו, ודרש, כמו שדרשתי אני במשך שנים (אני לא השתתפתי בועידה זו), לפתוח מחלקה למדעי־רוח עבריים וכלליים. המלחמה היתה קשה. לסוף הציע ד״ר מאגנס פשרה בין שתי הדעות: פות־חים, אמנם, רק מכון למדעי־היהדות, אבל המובן ״יהדות״ יהא רחב מאד ויכלול גם את חיי־ישראל וגם את המוסדים הציבוריים של היהדות.

וכשבאו לידי בחירת־פרופיסורים פסלו את הרב ח י ו ת בתור פרופיסור לתנ״ך, שהרי פירושו לתהילים הוא חפשי יותר מדאי. ואותי פסלו בתור פרופיסור להיסטוריה משני טעמים כאחד: ראשית, אני ״חפשי״ ו״קיצוני״ בחיבורי, ושנית, איני ״מדעי״. אני חושב, שלא שני חסרונות אלה בלבד מצאו בי בו׳כלר ולוי וחבריהם, אלא, לכל הפחות, חמישה חסרונות גדולים, ואלה הם: א) כתבתי כל ימי כמעט רק עברית ולא גרמנית, צרפתית ואנגלית ופירסמתי את חיבורי ב״השלח״ ולא ב־JQR,REJ, MGWJ; ב) הייתי ציוני ועסקתי בציוניות בפועל; ג) פירסמתי מאמרים גם על שאלות־הזמן ושאלות־החיים וגם מאמרי־ביקורת — מה שלא יכופר לאיש־מדע יהודי לעולם!; ד) הלכתי בדרך מיוחדת לעצמי; ולסוף, ה) כתבתי ספרים גדולים, שעוסקים בבעיות מדעיות רחבות (״הרעיון המשיחי״, ״ישו הנצרי״), ואילו איש־מדע

א מ י ת י עוסק רק בבירור של פ ר ט י ם מדעיים קטנים, שיותר שהם קטנים הרי הם משובחים.

ברור, שכל חמשת חסרונות אלה הם חטאים כבדים, שלא יכופרו לאדם שכמותי על־ידי אנשי ה"מדע הטהור" מישראל. מובן, שאי־אפשר לי להתנצל על כל חמשת החטאים. אבל רציתי להזכיר, שאסור למוד את כל בני־האדם בקנה־מידה אחד, על־פי "שאבלונה" מקובלת. יש בני־אדם, שאם יעסקו ב כ ל מיני עניינים לא יצליחו אף ב א ח ד מהם; ואולם יש גם בני־אדם, שאם יעסקו בכל מיני עניינים לא יצליחו ב כ ו ל ם ב מ י ד ה א ח ת, אבל יצליחו ב כ ל א ח ד מ ה ם, או, לכל הפחות, ב ר ו ב ם במידה ה ג ו נ ה, ואפילו במידה מרובה.

חלילה לי להשתוות אל גדולים באמת, אבל יכולתי להביא רשימה ארוכה של חכמים וחוקרים, שהיו גם עסקנים ומדינאים, ושל חכמים וחוקרים חשובים, שהצליחו בשני מקצועות מדעיים ויותר או במדע ובספרות כאחד. על זה נאמר במקום אחד בספר עתיק וקדוש למיליארד של בני־אדם: "מי שיכול לתפוס — יתפוס". רוב חכמינו אינם יכולים "לתפוס" יותר ממקצוע מדעי אחד, ואף הוא פעמים שהוא מוגבל מאד, ואפילו קטן מאד, ואינו אלא חלק של מקצוע גדול אחד. אין אני רואה גנאי בדבר. Suum cuique אומר על כך הביטוי הלאטיני. ואולם אין לאנשי־מדע כאלה שום רשות לפסול למפרע אדם, שיש לו כוח רוחני "לתפוס את המרובה". הן אמנם, "הפסת מרובה — לא תפסת, תפסת מועט תפסת", אומר הפתגם התלמודי. אבל אף פתגם זה, ככל פתגם עתיק, אינו צודק אלא בשביל הכלל, כלומר הרוב: יש מועט יוצא מן הכלל, שאם תפס מרובה — תפס, ודוקה אם תפס מועט לא תפס כלום. הרי יש לנו פתגם אחר: "כל שאין לו א ל א תורה אף תורה אין לו". הצימצום של "בעלי מלאכה אחת", ודאי, הביא תועלת מרובה בזמננו, שכל מקצוע נתרחב בו עד אין קץ וקשה להקיף את כולו, ובפרט מקצועות נוספים עליו. אבל כלום לא הביא צימצום זה גם לידי טימטום — לידי צרות־הבנה וצרות־מבט? כלום ה"מדע הגרמני הטהור" והנתון בידי "בעלי מקצוע אחד" הצליח כל־כך לחנך אומה משכלת באמת וראויה לכבוד? — כדאי שיחשבו חכמינו על כך.

ומה שנוגע להתעסקות במדע ומדיניות כאחד, חושבני, שלהפך צריך היה לשאוף לכך, שאנשי־המדע ישפיעו על החיים המדיניים, ואז לא היו חיים מדיניים אלה כעורים כל־כך, בלתי־מוסריים ופעמים אף בלתי־הגיוניים כל־כך. אז היתה מתקיימת, לכל הפחות במקצת, תביעתו הגדולה של א פ ל ט ו ן, שפילוסופים יהיו השליטים במדינה. ואמנם, מ א ס א ר י ק בצ'יכוסלובאקיה, מ י ל י ו ק ו ב ברוסיה, ק א נ א ל י ח א ס בספרד, ג י ז ו בצרפת, ד ' י ש ר ־ א ל י באנגליה, ועוד, ועוד, לא נעשו מדינאים גרועים מפני שהיו חוקרים

וסופרים מצוינים; וכן גם וינסטון צ'רצ'יל בימינו. חלילה לי להתדמות אף במקצת לאחד מאלה. אבל חוק טבעי אחד מתגלה "בארז אשר בלבנון ובאזוב אשר יוצא בקיר". ושוב: "מי שיכול לתפוס — יתפוס".

על כל פנים, חכמי הועידה האוניברסיטאית הראשונה בלונדון חייבוני בדינם בלא חקירה ודרישה מרובה. באוניברסיטה עברית, שהטפתי להקמתה אחד מן הראשונים ושסייעתי ללשונה ליעשות לשון מדוברת ולשון מדעית, ובאוניברסיטה עברית בארץ־ישראל, שעמלתי ויגעתי לתקומתה ולתחיתה כל ימי־חיי, נפסלתי מלהיות פרופיסור. רק הגויים הזמינוני לפרופיסורה שלש פעמים, שמהן דחיתי את ההזמנה הראשונה לשם "השלח" ואת השניה — לשם האוניברסיטה העברית עצמה, ופעם אחת אף שימשתי בקתדרה אצלם בכבוד גדול. ואילו ליהודים ובעברית ובירושלים פסול ומפוסל נעשיתי אז כפרופיסור — —

זוהי ה"מתנה הטובה", שקיבלתי ארבעה ימים קודם שמלאו לי חמישים שנה... מובן, שהיה זה (ביום ב' לר"ח אלול, תרפ"ד) חג די עצוב. ובפרט שאז גם חדלתי להיות Persona grata למסובבי־הגלגל של החיים המדיניים והחברותיים בארץ. נעשיתי בלתי־פופולארי. אבל דבר זה לא דיכא את רוחי. מעולם לא שחיתי עם הזרם ולא השתדלתי להיות רצוי אפילו לרוב אחי.

פרק כ"ה.

שלשים שנה לעבודה ספרותית. מסביב ל"היסטוריה ישראלית". "ישו הנצרי" באנגלית ודרשתו של ס ט י פ ן ו י י ז. "עולם־הזה" ו"עולם־הבא.

את היובל האמיתי — יום מלאת המישים שנה לחיי — לא חגגו, איפוא, אחרים ולא חגותי גם אני כחג ממש.

ואולם חגיגה אחרת נחוגה שנה ומחצה קודם־לכן.

בערב־פורים, תרפ"ג (1923), מלאו 30 שנה לעבודתי הספרותית. ידידי היקר א ו ס י ש ק י ן סידר מסיבה קטנה בביתו ובה נאם נאום לבבי, שנשאר ממנו בזכרוני הסיום שלו:

"עולם־הזה אין לך ולא יהיה לך, קלוזנר; אבל יהא לך עולם־הבא!".

החלק הראשון של משפט זה נתקיים. אם יתקיים החלק השני—מי יודע?

גם ב"בית־העם", שעדיין אז נתקיים בירושלים, היתה חגיגה, שהשתתפו בה כל האגודות והמוסדים של ירושלים של אז — זולת הסתדרות־הפועלים מפני שכתבתי את המאמר "האכרים — ואנו", במובא למעלה (עמ' 210). ב"הארץ" פירסם על היובל שלי מאמר נאה ד"ר א. צ פ ר ו נ י ובעתון Ostjuedische Zeitung — ד"ר יעקב נ א כ ט. ואולם "התקופה", שציינה כל יובל של כל סופר רגיל, עברה בשתיקה על עבודת שלשים שנה של סופר, חוקר ועורך עברי. אכן, צדק אוסישקין: עולם־הזה לא היה לי — ובעצם אין לי עד היום, אם לא לחשוב את אשרי המשפחתי בחיי עם ציפורה, שהפכה לי את ביתנו לגן־עדן.

אבל לא זה היה הדבר, שהדאיג אותי אז. דאגתי לשלשת הכרכים של "היסטוריה ישראלית", שאחד מהם הבאתי מוכן מאודיסה ושנים חיברתי במשך השנים, שהופסק "השלח". ובימים ההם התגברה מחלתי, מחלת־האבנים־במרה, והייתי חושב יום־יום על מיתתי. והיתה דאגתי גדולה: מי ישים עינו על ספרי היתומים? — בנאום על קברו של ב ן־י ה ו ד ה אמרתי, שילד יתום מגדלים ומביאים אותו לידי שלמות אנשים ונשים רחמנים זרים, אבל ספר יתום — מי יגדל ויביא אותו לידי שלמות?

פניתי ל ש ט י ב ל — אבל לא רצה לקיים את הבטחתו, כנראה, מפני

שהורע אז מצבו וממילא — גם מצב־ההוצאה. פניתי להוצאת "יבנה" הישנה (של פ. שפירא) — אבל היא היתה עסוקה אז לא רק בהוצאה החשובה של "אגרות אחד־העם" אלא גם בספרים על רמבראנדט וקראפוטקין — וכלום אין ספר על קראפוטקין חשוב מ"היסטוריה ישראלית"? — אז פניתי להוצאת "דביר־מוריה" ולהוצאת "עיינות" בברלין. שתיהן נתרצו להדפיס את שלשת הכרכים, אבל — רק בברלין או בווארשה, ולא בארץ־ישראל. כי ההדפסה בארץ־ישראל היתה אז יקרה מאד מחמת הוואלוטה הגבוהה, ואילו בגרמניה ובפולניה, שהכסף שלהן ירד מאד בשנים הראשונות אחר המלחמה, היתה ההדפסה בזול גדול אם להעריך אותה בכסף אנגלי או אמריקני, והיה קל, איפוא, למכור בארץ־ישראל ובאמריקה את הספרים הנדפסים בגרמניה או בפולניה במחירים נמוכים לפי הכספים הארצישראליים והאמריקניים; ובארץ־ישראל ובאמריקה כבר היה אז שוק הגון לספר העברי. השיבותי ל"דביר" ול"עיינות":

"אם אעשה כעצתכם, תהא רשות לכל איכר פתח־תקותי לרוק בפני. אני דורש מן האיכר העני, שישלם לפועל עברי כפלים ממה שהוא משלם לערבי, כדי שתהא עבודה לפועלים עבריים ותיבנה הארץ, — ואני עצמי אבוא ואטול את עבודתו — פרוסת־לחמו — של המסדר העברי, של המדפיס העברי, של הכורך העברי, ואמסור לחוץ־לארץ!" —

כך כתבתי אני, "שונא־הפועלים", לביאליק ורבניצקי ולד"ר ראבידוביץ. אך דברי לא הועילו ולא היה מוציא לספר כ"היסטוריה ישראלית" בארץ־ישראל.

הוכרחתי להשחיר את פני בפעם הראשונה בחיי — ובשביל ספר כזה!— ולקבל באמצעותו של אוסישקין (אף בזה היטיב עמי) הלוואה של 50 לא"י מאת ד"ר י. ל. מאגנס; אחר־כך בא מאמריקה שלמה לאמפורט, ציוני מצויין ועברי נאמן, שהעריץ את "היסטוריה ישראלית", חלק ראשון, והציע לפני, שילוה לי 50 לא"י להדפסתם של שלשת הכרכים החדשים, וכשחזר לאמריקה שלח לי עוד 50 לא"י משלו וגם 25 לא"י, שנתן על־ידו קרובי הנזכר, הנדבן ישראל אהרון פישל. היו, איפוא, בידי בסך־הכל 175 לא"י. זה לא הספיק להדפסתם של שלשת הכרכים, אבל קרובי מר סעדיה שושני, שותף עיקרי בבית־הדפוס המהודר, שנקרא אז "דפוס אתין ושושני", הסכים, שיקבל לעת־עתה סכום זה במזומנים, ושאר דמי־ההדפסה, שעלו עד 450 לא"י, יקבל מעט־מעט ממכירת־הספר. וכך, במקום לקבל שכר־סופרים בעד 48 גליונות של דפוס, שעבדתי עליהם 9 שנים לסירוגים (1915־1924), יצא ספר זה בשלשה כרכים נהדרים וחוב של 275 לא"י עמוס עלי לשלם למדפיס בלבד, חוץ מן החוב של 175 לא"י, שחבתי

לאנשים פרטיים. ושנים על שנים היה המדפיס מנכה ממכירת־הספרים את המגיע לו, עד שסילקתי לו את כל החוב.

ועוד פרט מענין:

כשיצא החלק השני מבית־הדפוס ולא היה לי כסף להדפסתו של החלק השלישי חזר ידידי ד"ר יהודה יונוביץ בהרשאתי על כל בתי־מסחר־הספרים בהצעה למכור את כל ההוצאה של כרך זה במחיר הקרן, ובלבד שיהא לי כסף במזומנים בשביל הדפסתו של הכרך השלישי ותוזל ההדפסה, — ולא נמצא בארץ־ישראל בית־מסחר־ספרים, שיקנה ספר כזה רק במחיר הנייר וההדפסה, בלא שכר־סופרים. והצעה כזו הצעתי אני עצמי לביאליק — ואף ב"דביר" לא נתקבלה. וכך הביא לי הספר הפסד במקום שכר. כי רק לפני שנתיים מכרתי את שארית־הספרים (שנשתיירו לאחר סילוק החוב למר שושני) לבית־מסחר־הספרים הירושלמי "אחיאסף" בפרוטות ממש ולא הוצאתי אף את הכספים, שהשקעתי בהדפסה ובנייר. ועכשיו מחפשים את הספר בנרות — ואין. וכי זהו "העולם־הבא", שדיבר עליו אוסישקין?

אבל מעין תענוג של עולם־הבא גרמו לי מאמרי־הביקורת על "היסטוריה ישראלית" של פרופ' שמואל קראוס ב"העולם", של ד"ר א. צ'ריקובר בעתון הרוסי־היהודי "ראזסוויט" (שיצא אז בפאריס) ושל פרופ' ג. זליקוביץ (בעל "ציורי־מסע") בעתון האשכנזי־יהודי "טאגבלאט", שבו השוה את "היסטוריה ישראלית" בשיטתה, בכיוונה, בהשפעתה ובסיגנונה לחיבוריו ההיסטוריים של ז'ול מישלה (Michelet) ולהשפעתם על חיי־הרוח של האומה הצרפתית. ודאי, היתה כאן הפרזה מרובה; אך בימי עניי ומצוקתי שמחתי גם על שהפרזה כזו היתה אפשרית...

•

בשנת 1925 יצא התרגום האנגלי של "ישו הנצרי", שנעשה על־ידי ד"ר הרברט דנבי, עכשיו Regius Professor לעברית באוקספורד, מי שתירגם אחר־כך את המשנה לאנגלית וכתב ספרים חשובים על היחס שבין היהדות והנצרות. ביחד עברנו על כל שורה ושורה של התרגום וד"ר דנבי שיבח את ידיעותי באנגלית הספרותית, אף־על־פי שלא למדתי לדבר אנגלית והיינו מדברים עברית בינינו.

ולאחר שנתפרסם "ישו הנצרי" באנגלית גדלה ההתעניינות בספר זה בין החוקרים בשאלות־הדת בכל ארצות־תבל. היו בידי עד הפרעות של שנת תרפ"ט 204 מאמרי־בקורת בשתים־עשרה לשונות ומשבע־עשרה ארצות שונות. והיו בין מאמרי־הנוצרים גם חריפים בהתנגדותם לדעתי על הנצרות— מה שלא הפליא אותי. מה שהפליא אותי באמת היתה ההתנגדות העקשנית

מצד היהודים, שכמה מהם האשימו אותי (כמו שכבר הזכרתי), שנמכרתי למיסיונרים. ועל זה אמר ד"ר דנבי:

— האמנם הספר טוב כל־כך בשביל הנוצרים, שישלמו המיסיונרים כסף בעדו למחברו?

וכבר כתבתי למעלה, שהמיסיונרים התנגדו לספר זה עוד כשיצא בעברית, והתנגדותם גברה כשיצא באנגלית ואף הוציאו כמה וכמה מחברות נגדו. אבל הרעש הגדול ביותר נתעורר לאחר שד"ר סטיפן וויז דרש על ספר זה בבית־הכנסת הריפורמי שלו באמריקה והירבה לשבחו. אז נתעורר קיטרוג גדול על ד"ר וויז מצד היהודים האדוקים והמתונים; אבל היו גם מצדדים בזכותו. הדבר נהפך לסנסאציה ממש. העתונים היומיים הכלליים הגדולים פירסמו מאמרים על "מחלוקת לשם־שמים" זו והספר נתפרסם בעולם פירסום, שרק ספרים עבריים מועטים זכו לו.

אני שונא סנסאציה מטבעי, ובפרט בדבר "עדין" כיחסה של היהדות אל ישו הנצרי. ולפיכך כשבאו אלי עתונאים מפורסמים, — הכתבים של גדולי העתונים בלונדון ובניו־יורק, — לשם "אינטרוויו" על עניין זה וביקשו ממני חַוֹת־דעת, הֵשַבתי:

— בבקשה לקרוא את ספרי בעיון. אין לי מה להוסיף על מה שכתוב בו.

הסנסאציה סייעה להתפשטותו של הספר במידה ידועה. אך מכיון שלא השתדלתי לנפח אותה לא היתה התפשטות זו גדולה כל־כך: הרי ספר כזה לא נתחבר בשביל המונים. ובכן אף כאן לא היה לי "עולם־הזה". אבל לא אכחד, שהיתה לי מעין הרגשה של "עולם־הבא". אלא ששאלתי את עצמי: כלום בשביל הגויים ובשביל היהודים, שאינם קוראים עברית, טרחתי בספרי? ומה היתה השפעתו בספרות העברית — בלשון המקורית, שבה נתחבר? — דומה, רק זו, שעל־ידו נפסלתי מלהיות פרופיסור באוניברסיטה עברית...

פרק כ"ו.

פתיחת המכון למדעי־היהדות ופתיחת־האוניברסיטה. הפשרה ביחס לפרופיסורה שלי. "אי אלבה" שלי. תרגום של אפלטון. "עזה מייסורים אהבה". היחסים עם ביאליק.

ביום ראשון לחנוכה, תרפ"ה (סוף 1924), נפתח המכון למדעי־היהדות, ובז' בניסן אותה שנה (1 לאפריל, 1925) נתקיימה חגיגת האוניברסיטה העברית בירושלים. את פרטיהן של שתי הפתיחות החגיגיות הללו ואת התוכן של הנאומים המרובים והמעניינים, שנאמו בהן, נתתי בפרטות במחברתי "האוניברסיטה שלנו" (הוצאת "לנוער" של הקרן הקיימת ושל "אמנות", תל־אביב תרצ"ב, עמ' 25־54), ואין אני רוצה לחזור על כל אלה. אני הייתי בחגיגות הללו בין האורחים ואפילו לא בין האורחים המכובדים. שום תפקיד לא נמסר לי אף באחת משתי החגיגות הללו, שהשניה שבהן היתה באמת מלאה התלהבות וחזון. הוצאתי, אמנם, במחברת מיוחדת את מאמרי על האוניברסיטה, שנדפסו בזמנים שונים ב"השלח", ב"העולם" וב"הארץ", בשם "האוניברסיטה העברית בירושלים" (ירושלים תרפ"ה); אבל מכיון שהיו במחברת זו דברי־ביקורת על כל הכיוון של האוניברסיטה, לא הותר להפיץ אותה בין האורחים המרובים, שהשתתפו בפתיחה השניה, הגדולה והחגיגית ביותר. ישבתי באחת מפינותיה של הבמה כאֵבל בין חתנים. ואודה ולא אבוש: בשר ודם אני ואיני אוהב "להעמיד פנים", ועל־כן קשה היה לי להבליג על צערי ולהתחפש כאילו "אין דבר", או "אין בכך כלום".

אבל שני אנשים חשובים לא יכלו להרגע: אוסישקין ז"ל וד"ר מאגנס (ייבדל לחיים). הם שניהם ידעו, שיש לי חלק בכל עניין־האוניברסיטה ושלפי עבודתי המדעית איני נופל מן הפרופיסורים הראשונים, שנבחרו "לכהן פאֵר" בהיכל־מדע עברי זה. וביקשו דרך לתקן את העוול הגדול.

ד"ר מאגנס היה נמלך בי באופן פרטי בכל הנוגע להזמנת פרופיסורים ומרצים. וכך הצעתי לפניו את ד"ר י. נ. אֶפשטיין בתור פרופיסור לתלמוד כמו שהצעתי אחר־כך את ד"ר ח. י. (ליאון) רות לפילוסופיה

ואת ד"ר א. צ'ריקובר להיסטוריה עתיקה. ומצאנו ביחד דרכים לאשר את ההצעות הללו.

פרופיסור אפשטיין בא, איפוא, לחגיגת־הפתיחה. ולחגיגה זו בא גם ד"ר בוכלר. פרופ' אפשטיין וד"ר בוכלר נועדו ביחד ובאו לידי מסקנה, ש"פטור בלא כלום אי־אפשר", ומצאו פשרה זו: להיסטוריה "מסוכן" למנות אדם כד"ר קלוזנר; אבל יש מקצוע, שהוא "כמות מבוטלת" בעיני חוקרים כבוכלר (פרופ' אפשטיין אינו צר־מבט כל־כך), וזוהי — הספרות העברית החדשה. ובאוניברסיטה עברית בירושלים אי־אפשר בלא ספרות עברית חדשה, ובפרט שביאליק (על־פי עצתו הנבונה של רבניצקי) הסתלק מלהיות פרופיסור לשירה העברית. ובכן — נמסור את הקתדרה לספרות לד"ר קלוזנר — ומה יכול הוא להזיק במקצוע זה, שבין כך ובין כך באמת אינו עניין לחקירה ממש, ל"מדע טהור"? — מכאן ברור, שהאשמתם של ד"ר ווייצמאן ופרופ' איינשטיין, שהאשימו את ד"ר מאגנס, כאילו הוא מינה את קלוזנר פרופיסור לספרות עברית, אינה נכונה כלל וכלל. ד"ר מאגנס רק הסכים להצעה. ואוסישקין היה, כמובן מאליו, גם הוא בעדה: הרי הספרות העברית החדשה היא מקצוע של חינוך.

נסעתי לתל־אביב כדי לדבר על זה עם אחד־העם הזקן והחולה. הוא הבין את העלבון שבדבר, שנותנים לי לא את הקתדרה של תקופת בית שני, שחיברתי עליה כמעט ארבעה כרכים שלמים ובה מטפלים גם "ישו הנצרי" ורוב ה"רעיון המשיחי בישראל" שלי, אלא מקצוע, שחיברתי עליו רק מחברת קטנה (את הקיצור של "תולדות הספרות העברית החדשה", ירושלים תר"ף). אבל אחד־העם אמר לי (ועד כמה שאני זוכר, אישר דברים אלה אחר־כך גם במכתב, שאבד בימי הפרעות של שנת תרפ"ט):

— הרי העיקר באוניברסיטה, שנוסדה לשם תחית־האומה, היא השפעה על הנוער. ואם אתה תהיה מבפנים תוכל להשפיע. ולא רק על הנוער בלבד, אלא גם על כל מהלך־האוניברסיטה. לא כן אם תהיה מבחוץ ותבקר את האוניברסיטה ביקורת שלילית מתמדת: אז יאמרו, שמפני שנפסלת בתור פרופיסור באוניברסיטה אתה כותב מה שאתה כותב. ועל־כן מוטב שתקבל מה שמציעים לפניך.

נמלכתי בגברת קלוזנר. היא לא דיברה על לבי לקבל את ההצעה, אבל גם לא יעצה לסרב:

— הרי גם הספרות העברית החדשה יקרה לך. הרי היית בשלשים השנים האחרונות אחד מיוצריה. ודאי, ההיסטוריה הישראלית בתור מקצוע מדעי קרובה לך יותר; אך הרי בספרות העברית החדשה השקעת את נשמתך. אני מאמנת, שתצליח לחדש הרבה גם במחקרה. אבל חלילה לי מלדרוש ממך, שתקבל מה שלא קרוב ללבך. עשה כפי מצפונך.

חשבתי בלבי: ודאי, ברצון חפשי הייתי מקבל רק את הקתדרה להיסטוריה ישראלית. אבל אז — על מי הייתי עוזב את הקתדרה לספרות עברית? וכלום תצויר האוניברסיטה העברית בלא קתדרה לאותה ספרות עברית, שאילמלא היא לא היתה לנו לא רק אוניברסיטה עברית אלא אף לא כל תנועת־התחיה העברית, שהיא מבוססת על מאפו וסמולנסקין ולילינבלום (בתקופתו השניה) ועל בן־יהודה וביאליק וטשרניחובסקי?

החלטתי, איפוא, לקבל את הקתדרה לספרות. הדבר היה בתחילת שנת תרפ"ו (סוף 1925), חצי־שנה לאחר פתיחת האוניברסיטה.

וכשנודע לשמעון דובנוב, שלא רצו למַנות אותי פרופיסור להיסטוריה של בית שני, אבל מינו אותי פרופיסור לספרות עברית חדשה, כתב לי מכתב מפורט (שלצערי, הלך גם הוא לאיבוד בימי הפרעות של תרפ"ט), שכך היה תכנו בקירוב:

מה שלא מינו אותך לפרופיסור להיסטוריה של בית שני אין לקרוא בשם אחר אלא בשם "שערוריה". שהרי אין חוקר היסטורי ישר בעולם, שלא יודה, שאין כיום הזה מומחה בתולדות בית שני יותר ממך. ואולם נשער, שהיו מְמַנים אותך להיסטוריה של בית שני—למי אפשר למסור את הקתדרה לספרות עברית חדשה? כדי לעשות מקצוע זה מדעי באמת צריך אדם לידיעות מרובות ושונות, שבמקרה נתאחדו בך. כדי לדבר על תקופת־מֶנדלסזון ו"דור־המאספים" צריך להכיר את הספרות הגרמנית ואת הפילוסופיה של התקופה — ואתה בקי בשתי אלו. כדי לדבר על שי"ר ורנ"ק צריך לדעת את התלמוד ואת הפילוסופיה הקאנטית וההֶגליינית — ואתה עסקת הרבה בשניהם. כדי לדבר על שד"ל צריך לדעת איטלקית וצרפתית וביקורת־המקרא ואת הפילוסופיה של לוק, קוֹנְדִיאַק ורוסו — ואתה יודע שתי לשונות אלו ועסקת בביקורת־המקרא ובפילוסופיה הסֶנסואליסטית. כדי לדבר על מאפו צריך לדעת את הספרות הצרפתית — ואתה יודע אותה במקורה. כדי לדבר על לילינבלום וגורדון וברודס ועל הסופרים, שבאו אחריהם ברוסיה, צריך לדעת את הלשון הרוסית ואת ספרותה — ואתה יודע את שתיהן ידיעה יסודית. וכדי לדבר על סמולנסקין, בן־יהודה והבאים אחריהם צריך להכיר את תנועות־השחרור האירופיות — ואתה עסקת גם בזה. והרי אתה גם מבקר ספרותי וגם עוסק בשאלות־הזמן, שהספרות קשורה בהן. ובכן כלום יש אדם אחר מתאים לקתדרה של הספרות העברית החדשה זולתך? — ולפיכך אין לך להצטער על שניתנה לך קתדרה זו ולא הקתדרה האחרת, שנכספת לה, ואני מברך אותך בהצלחה במקצוע החדש, שנמסר לידך.

כך היו דבריו לערך, עד כמה שנקלטו בזכרוני.

על זה השיבותי לו במכתב. ולאחר שהודיתי לו על ברכתו ועל התהילה, שפיזר לידיעותי למעלה מן הראוי לי, כתבתי לערך כך:

"לי אירע דבר, שבחיים הוא די רגיל: בחור אוהב בחורה אהבה עזה — ואבותיה של הבחורה אינם מסכימים להשיא אותה לו בשום אופן. עוברת שנה, עוברות שנתיים. הוא נלחם בקשי־לבם של אבות־הנערה—ללא הועיל. סוף־סוף אין בחור יהודי נשאר רווק כל הימים. נמצאה לו בחורה אחרת — והוא נושא אותה. ובחורה זו, השניה, היא בעלת מעלות מרובות דוקה: היא יפה, בעלת מזג טוב וקרובה ברוחה אל הבחור, שנישאה לו. ומזיווג טוב זה נולדו ילדים יפים. והזוג חי ב"שלום־בית". אבל כל זה טוב ויפה כל עוד שהבחור אינו רואה את הבחורה הראשונה, כי כשהיא עוברת במקרה על־יד חלון־חדרו והוא רואה אותה מרחוק — מיד הוא שוכח את כל מעלותיה של אשתו היפה והטובה ורץ אחר אותה בחורה, שהיתה אהבתו הראשונה...

"וכך הדבר גם אצלי ביחס להיסטוריה וספרות. אוהב אני את הספרות העברית ובטוחני, שאעשה משהו במחקרה. אבל האמינה לי, ידידי הטוב: עד היום, כשאני מקבל שני ספרים, שהאחד מהם דן על ההיסטוריה של בית שני והשני — על הספרות החדשה, אני מניח תמיד את השני וקורא את הראשון...".

ואולם כאדם ישר וכחוקר ישר, מכיון שקיבלתי עלי את הקתדרה של הספרות העברית החדשה, ניגשתי אליה בלב שלם והשקעתי בה את כל כוחותי. והרי זה כמעט עשרים שנה, שאני עוסק בה, וכבר פירסמתי עליה 4 כרכים גדולים, ועוד שני כרכים גדולים כמעט מוכנים בידי. ושום אדם לא יאמר, שלא חידשתי בהם כלום. דומה, שנטלתי קרקע־בתולה במובן המחקרי, הרשתי וזרעתי אותה עד שנעשתה שדה־תנובה. ה"זיווג שלא מאהבה" הביא וולדות נאים.

ואף־על־פי־כן היה כפצע עמוק בלבי הרעיון, שפסלו אותי להיסטוריה של בית שני — אותי, שכתבתי את ארבעת הכרכים של "היסטוריה ישראלית", את "הרעיון המשיחי", את "הבית השני בגדולתו", את "ישו הנצרי" ואת "מישו עד פאולוס", שכולם עוסקים בעיקרם בבית שני. רק אלהים בשמים יודע, כמה סבלתי על כך וכמה גדול החלק, שנטלה עובדה זו במחלת־לבי ובמחלת אבני־המרה שלי. יכולתי, כמובן, להעמיד "אולטימא־טום": או אקרא על בית שני או אתפטר מן האוניברסיטה. לא הייתי מת ברעב גם בלא האוניברסיטה. והרי קרא אותי ד"ר סטיפן ווייז ל"אינסטיטוט" שלו בתור פרופיסור להיסטוריה שנה שלמה קודם שנתמניתי פרופיסור באוניברסיטה בתנאים טובים מאד בזמן שהייתי כמעט רעב ללחם

(חייתי בהלוואות, כמסופר למעלה) ובזמן שלא היתה לי שום תקוה להתמנות פרופיסור באוניברסיטה הירושלמית. ודאי, דחיתי הצעה זו מפני שלא רציתי לעזוב את הארץ — מה שעשה רושם עמוק על סטיפן וויז בשעתו: "יש עוד בארץ — כתב לי — אדם, שאינו רוצה לעזוב את הארץ אף אם מציעים לו גם כבוד גם כסף". ולעזוב את הארץ לאחר שכבר הייתי פרופיסור בתוכה לא היה יכול אף לעלות על דעתי. ואולם יכולתי להתפטר מן האוניברסיטה אם לא היו מסכימים למַנות אותי לקתדרה של בית שני ולהישאר בארץ ולעסוק בספרות ובמדע. לא עשיתי כך מפני שלא רציתי לפַנות את מקומי ולאבד את השפעתי על הסטודנטים. ובזמן הראשון אף היתה לי השפעה ידועה על ד"ר מ א ג נ ס, שהוא הוא המיסד האמיתי של האוניברסיטה וכל הגדולות, שיש בה כיום, מידו באו לה. מה שלא מנע מאותם הפרופיסורים והדוצנטים, שהציע אותם לאוניברסיטה הוא ולא אחר, לדחות אותו ממצבו בתור ראש־האוניברסיטה בפועל...

בשנים הראשונות לקיומה של האוניברסיטה היתה לי השפעה על ד"ר מאגנס ועל הסינאט — ואף כאן סייע לי א ו ס י ש ק י ן בכל עניין לאומי חשוב. אחר־כך נפרדו דרכינו: ד"ר מאגנס הושפע יותר ויותר על־ידי אותם "חכמי־אשכנז", שאחר־כך דחו אותו בשתי ידים לא מטעם ציוני אלא מטעם פרוזאי הרבה יותר, ונעשה אחד מ"ברית־שלום" ומן המסכימים למיעוט יהודי בארץ־ישראל. ואז כתבתי נגדו את המאמר החריף "רוצחי־אידיאל" (הארץ, תר"ץ, גליון 3155); ולא עוד אלא שהדפסתי מאמר חריף זה שנית לאחר שנה במחברתי "בראשית היה הרעיון" (ירושלים תרצ"א, עמ' 86־92). מאמר זה גרם להתקררות־יחסים ביניגו. אבל נוכחתי עד מהרה, שאדם ישר וטהר־לב זה כוונתו לשם־שמים בכל דעותיו ובכל מעשיו — והחוטא בכוונה טהורה, בלא פניה פרטית, אינו חוטא. יש להלחם בדעותיו, להתנגד להן, שלא לתת להן להשפיע לרע, אבל חלילה לנו לשנוא אותו.

מימי לא שנאתי אדם על דעותיו ב ל ב ד, אף אם מימי לא השלמתי ולא התפשרתי עם דעות בלתי־נכונות בעיני... אם נשנא ונרדוף אנשים על דעותיהם בלבד הרי באמת יהא "אדם זאב לאדם" וכל העולם יהפך לג'ונגל. מאז ועד היום איני מסכים לדעותיו של ד"ר מאגנס ומתווכח עמו, אבל אוהב אני אותו על ישרו וכוונתו הרצויה ומלחמתו העצמית ביצר־הרע של עצמו (ככל בשר ודם, ודאי, יש גם לו חסרונות, אבל הוא נלחם בהם). ומיום שדחו אותו בכפית־טובה מגונה כל־כך והשפעתו באוניברסיטה פסקה או, לכל הפחות, נחלשה, הוא נעשה לי יקר וקרוב ביותר, ככל מי שהרוב הרודף אחר טובת־הנאה דוחה אדם ישר בשתי ידים ושוכח את כל הטוב שעשה. מעולם לא הייתי על צד־התקיפים, וכל יחסי הטוב לרביזיוניסטים בא לא רק מפני שאני מחזיק בחלק ידוע משיטתם המדינית, אלא גם מפני שהם שנואים

ונרדפים על דעותיהם המדיניות והחברותיות, אחת היא אם הן נכונות כולן או רק מקצתן.

במשך 18 שנה (תרפ"ו־תש"ד, 1926־1944) נלחמתי בעד הרשות להרצות באוניברסיטה על תולדות בית שני והשתדלו בזה גם ד"ר מאגנס וגם אוסישקין. אבל כל פעם נדחה הדבר גם בועידות של המכון למדעי־היהדות, שבהן התנגדו לכך ד"ר בוכלר, הרב ישראל לוי והרב הכולל של בריטניה ד"ר הרץ, וגם בועידות של חבר־הנאמנים והמועצה האקדימית של האוניברסיטה, ששם נתאחדו השונאים לכל עבודה לאומית וציונית של איש־המדע עם השונאים לציונות הלאומית והשלמה שלי, הניגוד הגמור להציוניות החצאית של הסוציאַליסטים הציוניים ולהציוניות הפשרנית והוותרנית של ד"ר ויצמאן וחבריו. ורק לפני שנה אחת, בשנת־הלימודים תש"ד, הותרלי להרצות גם על בית שני לאחר שנוסדה קתדרה מיוחדת לשם כך על שמי על־ידי ה"יהלומנים" ומר עובד בן־עמי, ראש־נתניה, וד"ר מאזור, אחד מראשי אגודת־היהלומנים, בראשם, בהשתדלותו של גזבר־האוניברסיטה, היהודי הנלבב ובעל־המעוף, מר מנחם שניאורסון, ולאחר שהשתדל בדבר לשם השלמת המקצוע "היסטוריה ישראלית" באוניברסיטה העברית גם הרֶקטור של אותה שנה, פרופיסור ד"ר י. ח. רות, אחד מן המועטים הכואבים את מכאובי־האוניברסיטה הרוחנים, ועזרו על־ידו המנהל הכללי, ד"ר ד. ו. סינאטור, והמזכיר האקדימאי, מר א. אבן זהב.

ובמשך שמונה־עשרה שנה עסקתי, קודם־כל ויותר מכל, בספרות עברית חדשה, כאמור. כך היתה חובתי — ומילאתי אותה בשלמות.

נפוליון הראשון רצה לכבוש את העולם כדי ליצור את ארצות־הברית של אירופה — ונכשל ברוסיה. אז מסרו לו המנצחים את האי אֶלבה והמליכוהו על אי קטן זה. לכאורה היה זה לעג לאימפֶּראטור הצרפתי הגדול. אבל נפוליון עשה גם את ממלכתו הקטנה לגן פורח.

איני נפוליון ואין הספרות העברית החדשה אי־אֶלבה. אבל על־דרך המליצה יכול אני לומר, שמתחילה היתה הספרות העברית החדשה גם בעיני אי קטן ושמם, שכדי להפטר מתביעתי להרצות בהיסטוריה מסרו אותו בידי. אבל מכיון שקיבלתי "מלכות" קטנה זו השתדלתי בכל כוחותי לעשות ממנה מקצוע מדעי ראוי לשם זה.

קודם כל השתדלתי להחיות מתים: סופרים עבריים נשכחים, שפעלו לשעתם ועל־ידי כך פעלו לדורות, קמו לתחיה ב"היסטוריה של הספרות החדשה".

שנית, השתדלתי להראות, שספרות חדשה זו אינה רק פרי הספרות

הישנה בלבד: גיליתי את הקשרים הגדולים שבין הספרות העולמית ובין הספרות העברית, והראיתי בפרטות, שלא תצויר הבנתה של ספרותנו הלאומית בלא הכרת זרמיה העקריים, לכל הפחות, של הספרות האנושית־הכללית.

שלישית, ניסיתי להראות, לכל הפחות, בקווים כלליים את השפעתם של המצב המדיני ושל המצב הכלכלי בעולם בכלל וביהדות בפרט על הספרות העברית החדשה.

רביעית, השתדלתי בכל כוחותי לשים קץ לדעה המוטעית, שהיא רווחת כל־כך בעולמנו עד היום, שספרות־ההשכלה היתה ספרות של הריסה ושלילה ושרק התנועה הלאומית והדתית יצרה ספרות עברית חיובית.

ולסוף, חמישית, הוכחתי בראיות, שנראות לי ניצחות, שספרות־ההשכלה היתה דרגה ושלב לתנועת־התחיה ושזולתה לא היינו מגיעים עד הבית הלאומי בארץ־ישראל ושיאה — המדינה היהודית בארץ, שסוף־סוף נגיע אליה בקרוב.

ובהיסטוריה של הספרות העברית החדשה הבלעתי גם את ההיסטוריה של הלשון העברית החדשה באופן שהוברר, שתחית הלשון בדיבור כיום אינה אלא תוצאה אחרונה מטיפוחה והרחבתה של הלשון העברית המקראית, התלמודית והמאוחרת במשך 100 שנה, מימי־"המאספים" עד ימי בן־יהודה.

כל זה בא לא כמגמה קיימת למפרע, a priori, אצל החוקר, אלא כמסקנה מתוך חקירה ארוכה וממושכת. וקשה לשער, כמה כוחות השקעתי בחקירתו של כל פרט קטן בתולדות הספרות והסופרים עד שנצטרפו הפרטים הקטנים לחשבון גדול זה של 5—6 כרכים גדולים, שביחד יכילו יותר מ־2,000 עמוד של דפוס. וכל זה — רק על תקופה של מאה שנה. דומה, שאין בשום ספרות אחרת מספר כזה של כרכים גדולים כאלה על תקופה קצרה כזו. ומובן הדבר: הרי בשום לשון שבעולם לא היתה הספרות הלאומית, שנוצרה בה, קרקע־בתולה למחקר כמו שהיתה הספרות העברית החדשה בלשון העברית החדשה.

ואולם לא בספרות חדשה בלבד עסקתי באותם הימים.

עוד הרבה קודם שהתחלתי את שיעורי בספרות באוניברסיטה עוררתי את ד"ר יהודה יונובין — אדם בעל הבנה, מה הספרות המדעית העברית דורשת — על שני צרכים: א) על הצורך בתרגום עברי של Fons Vitae לרשב"ג ושל Dialoghi d'Amore של דון יהודה אברבנאל; וב) על הצורך בתרגום עברי עם מבואות של אפלטון. וחצי־שנה קודם שהתחלתי את שיעורי באוניברסיטה הקדשתי את כל זמני — יותר נכון, עבדתי יומם ולילה — על מבוא לתרגום של "מקור־חיים" לר'

שלמה בן גבירול, שתירגם ד"ר יעקב בלובשטיין — אדם תרבותי ממדריגה ראשונה, אבל מתמיה קצת — מן התרגום הלאטיני. מבוא זה, שהוא כמעט ספר בפני עצמו, נכנס בהוספות ותיקונים הרבה לתוך כרך א' של ספרי "פילוסופים והוגי־דיעות", עמ' 92־171, וד"ר מ. אֶהרנפריז כתב לי, שלדעתו, זהו החיבור המקורי ביותר, שחיברתי בימי־חיי. כמו־כן כתבתי מאמר בשם "דון יהודה אברבנאל ופילוסופית־האהבה שלו", שנדפס תחילה ברבעון המדעי "תרביץ" (III, 67־98) ואחר־כך — גם ב"פילוסופים והוגי־דעות" (I, 172־241) וניתרגם גם איטלקית, ומאמר זה מחשיב אני יותר משאר מאמרי במקצוע זה. חלמתי אז, שהמאמר יבוא בתור מבוא לתרגום עברי חדש של ה"וויכוח על האהבה" מאיטלקית, בתרגום, שייעשה על־ידי ביחד עם ד"ר ח. פפלאום; אך לא נסתייע הדבר.

העבודה הקשה במאמר המפורט על רשב"ג החליאה אותי. נפלתי למשכב ופרופ' דולז'אנסקי המנוח חשב, שיש לי פצע במעיים ומחלתי מסוכנת. שנים־עשר יום נתפרנסתי רק בשלש כפיות של ז'לאטין. לא פחדתי מפני יום־המיתה, אך נצטערתי, שלא גמרתי את ספרי. ביחוד היה חבל על "הרעיון המשיחי בישראל" — ספר, שעסקתי בו משנת 1901 ועד 1926 לסירוגים. ביקשתי, שיביאו לי למיטתי את שלשת הספרים, שפירסמתי על הרעיון המשיחי (בספרי־הנביאים, בספרים הגנוזים והחיצונים ובספרות־התנאים), תיקנתי את שלשתם בשכיבה במיטה והכשרתי אותם לדפוס, וכשאך הבראתי קצת יצא הספר "הרעיון המשיחי בישראל" בהוצאה שניה, מורחבת ומתוקנת, — ספר, שאני גאה עליו אף אם כמעט שאין מזכיר אותו בספרות המדעית העברית.

ולאחר שהבראתי ובעצם עבודתי הקשה בחקירת־הספרות התחלתי בעריכת הכרך הראשון לתרגום של אפלטון לעברית. קדם לזה מאמרי "על המשתה" של אפלטון, שנדפס בתור מבוא לתרגומו של טשרניחובסקי ב"השלח" (כרך מ"ג, עמ' 1־13) ונכנס אחר־כך גם ל"כל כתבי אפלטון", כרך א', עמ' 1־10, ולספרי "פילוסופים והוגי־דעות" (I, 50־63). עבדתי על עריכת־התרגום של הכרך כולו שתי שנים ומחצה (מובן, לסירוגים) בשנות 1927־1929. קְשָׁיִים עיקריים היו לפני בתור עורך: ראשית, קשה למסור לא רק את התוכן של השיחות האפלטוניות אלא גם את הרוּתמוס המיוחד שלהן, באופן שתורגש רוחן המיוחדת, היוונית־האפלטונית, שיש בה רגש כבוש ובינה עליונה כאחת. שנית, קשה מאד לתרגם מיוונית לעברית תרגום מדויק כל צרכו, מתאים בהחלט למקור היווני, באופן שיהא כל משפט עברי חופף את המשפט היווני בהוצאת־סטיפאנוס; ולתכלית זו בא מספר הכרך והדף של הוצאה זו בראש כל עמוד וציון של חלקי־הדפים (a, b, c, d, e) בצד כל שורה מתאמת. ולסוף,

שלישית, קשה היה לתת תרגום זה בעברית חדשה, כלומר, לא בעברית מקראית ולא בעברית תלמודית ואף לא בעברית־הערבית של בני־תיבון, אלא בעברית זו, שהיה אפלטון מצטרך להשתמש בה אילו היה חי בימינו ומדבר עברית חדשה כמותנו. קשה לשער, כמה כבד היה הדבר להתגבר על שלשת הקשיים הללו. ודאי, יש גם ליקויים בתרגומים שבכרך־אפלטוני־עברי זה. אבל דומה, שיותר מדויק ויותר נאה אי־אפשר היה למסור את שיחותיו של אפלטון בעברית חדשה.

"כל כתבי אפלטון", כרך א', יצאו בירושלים תרפ"ט, זמן מועט אחר הפרעות, שאדבר עליהן למטה. נשארתי אז בלא כתונת על בשרי ממש. ולמרות כן אמרתי להמו"ל, ד"ר יונובין, שאם ישקול על כפי 500 לא"י במזומנים לא אגש לעריכתו של הכרך השני: זהו למעלה מכוחותי. וכך נשאר כרך ראשון זה גם כרך אחרון. מובן, שבעד עריכת־התרגום הקשה כל־כך לא קיבלתי אף פרוטה אחת, ואפילו לא יותר משלשה אכסמפלארים של הכרך המתורגם. ובעד "הרעיון המשיחי בישראל" גם־כן לא קיבלתי פרוטה אחת, ועוד הושקעו בהדפסה 50 לא"י, שהשגתי בשביל ד"ר יונובין על מנת להחזיר. כל שכרי היה — מספר אכסמפלארים של חינם ומה שיכולתי להקדיש ספר חשוב זה לד"ר מאגנס ולהביע לו בצורה זו את הכרת־תודתי על רצונו להכניסני לאוניברסיטה, אף אם ד"ר בו'כלר ופרופ' אפשטיין הם שהציעו את הדבר והעבירו אותו בפועל.

ובאותם הימים עדיין הייתי עורך את "השלח". עד שנעשיתי פרופיסור באוניברסיטה עדיין הייתי עורך אותו לבדי. הוא היה יוצא משנת תרפ"ד עד שפסק לצאת (כרכים מ"א־מ"ו) בעזרת "החברה להרמת היהדות" בניו־יורק, וזכורים לטוב המנוח מר שלמה לאמפורט וייבדל לחיים פרופ' מרדכי קאפלאן, אדם מבקש — אף אם לא תמיד מוצא — דרכים חדשות לקיום היהדות הרמת־רוחה בלב נכון ורוח נועזת. ואולם כשנעשיתי פרופיסור באוניברסיטה לא יכולתי להיות ביחד עם זה גם העורך של "השלח" כולו. ולפיכך שיתפתי בעריכה את מר יעקב פיכמן, שהצעתי לפניו, שיהא הוא העורך של מדור הספרות היפה ומדור־הביקורת, באופן שבידי נשארו המדור המדעי והפובליציסטי. כך נמשך הדבר כל שנת תרפ"ו (כרכים מ"ה־מ"ו). הירחון נעשה יותר "אסתיטי": באו בו סקירות נאות על בעיות ספרותיות מעניינות. אבל, כנראה, לא היה גם אז לפי רוחו של "הדור", יותר נכון — של המפלגה, שהתחילה משתלטת על הישוב — והירחון פסק בסוף שנת תרפ"ו.

ובכרכיו האחרונים של "השלח" עסקתי בבירורן של דעותי הציוניות. כבר אמרתי למעלה, שרביזיוניסטן מפלגתי לא נעשיתי ולא יכולתי ליעשות,

אבל יש לברר את סיבות־הדבר קצת יותר: ראשית, מפני שלא נטיתי למפלגה חדשה ב ת ו ך הציוניות בעוד שחשבתי תמיד, שאין אסון גדול לאומה קטנה וגרדפת מ"מפלגה בתוך מפלגה"; ושנית, לא יכולתי להסכים, שכל הציוניות תעמוד רק על מדיניות בלבד ושהמדיניות תבלע גם את העבודה הכלכלית וגם את העבודה התרבותית. ואולם באותה שעה נוכחתי יותר ויותר, מצד אחד, שהציוניות הרשמית העמידה את הכל על מגביות ועל "מפעל ובניין", כלומר, שנסתם חזון בתוכה וכל מה שאין למשש בידים אינו חשוב כלום בעיני ראשי־הציוניות (זולת א ו ס י ש ק י ן); שאין למנהיגינו שום הבנה בשביל מדיניות גדולה, תקיפה, בעלת־מעוף ורחבת־תנופה; שבפל שולטת ותרנות ופשרנות כלפי־הממשלה וצרות־עין וקטנות־מוחין כלפי עסקנים והוגי־דעות ממפלגות מתנגדות. ומצד שני, שבמקום עבודה לשם אומה אחידה ומאוחדת באה עבודה לשם מפלגה אחת, ושמפלגה זו ופניותיה המיוחדות קודמות לאומה ולתביעותיה הכלליות. ולפיכך התחלתי במלחמה לשם החזון, לשם הערכתן של ה"בלתי־נשקלות", לשם ה ח ש ב ת־התרבות, לשם צרכי־האומה האחידים והמשותפים ונגד המפלגתיות, נגד שני דגלים ושני הימנונות ושתי תרבויות. ומובן, שדבר זה לא נסלח לי מאז ועד היום. בעשיתי "שונא־פועלים", "פאשיסטן", "ימני" — אני, שכל־ימי־חיי נלחמתי על צדק ושיוויון, על הגנת־החלש ברוח־הנביאים, על זכויות־האשה ועל מזיגה של יהדות ואנושיות! אני, שאין רעיון אוניברסאלי ואין חזון משיחי, שלא הטפתי להחדרתו בקרב הקוראים העבריים! אני, שארבעים שנה נלחמתי בעד הפועל העברי ונגד מחרימיו, נעשיתי שונא־הפועלים! — והרי כל עצם התנגדותי לסוציאליסמוס באה מפני שראיתיו בהתגשמותו לפני חצי־יובל שנים ולא מצאתי בו לא צדק ולא שיוויון ולא דימוקראטיות, אלא שלטון עריץ של בו'רוקראטים וכבילת־החירות של היחיד בכבלים של טוטאליטריות טיפוסית.

תלמידים ותלמידות טובים הרבה, שקדנים ומסורים, היו לי באוניברסיטה, אך האחת עלתה על כולם: ה ג ב ר ת ק ל ו ז נ ר. ארבע שנים רצופות היתה באה לאוניברסיטה כדי לשמוע את שיעורי בספרות — ואף פעם לא החסירה שיעור או סמינריון. היו ימים בחורף, שהרוח היתה חזקה כל־כך עד שלא היינו יכולים לגשת אל ה"אבטובוס" של האוניברסיטה ולא לקרוב זה אל זו מחמת סערת־הרוח — והיא גם בימים כאלה לא נשארה בבית.

וכדאי לספר כאן על מאורע אחד, שאירע לי ושקשה לי לשכוח אותו.

פעם באנו שנינו מתלפיות לירושלים כדי לנסוע לאוניברסיטה. להגברת קלוזנר היה צורך לקנות איזה דבר בעיר ואמרה לי, שאלך אל האבטובוס והיא בעוד רגעים מועטים תבוא אחרי.

כשניגשתי אל האבטובוס אמר לי הנהג, שיש שני מכתבים בשבילי, שהביא מישהו אל האבטובוס. ניגשתי לקחת אותם מיד הנהג, אבל לא מן הצד הנכון. ובו ברגע בא "טאקסי" ערבי מאחורי בלא שראה אותי, ועד שהנהג הערבי עצר את ה"טאקסי" קיבלתי מכה חזקה ברגלי השמאלית ונפלתי לארץ... נמצאתי בין הטאקסי ובין האבטובוס והיה כפשע ביני ובין המות. ואולם באותו רגע — כמה משונה הוא האדם ברגעים מסוכנים! — חשבתי לא על הסכנה הנשקפת לי משתי המכוניות אלא על הסכנה הנשקפת — למשקפיים שלי, שזולתם הרי לא אוכל לקרוא את שיעורי. וכדי להציל את המשקפיים מלהשתבר הרימותי את ראשי — וניצלתי כולי. רק נקרע כל מה שעטף את רגלי ואף הרגל השמאלית נפצעה והפצע זב דם רב.

מה הייתי צריך לעשות? —

ודאי, להכנס לבית־מרקחת, לחבוש את הפצע ולאחות באיזה אופן שהוא את קרעי־הבגדים. אבל פחדתי, שמא תבוא בינתיים צפורה האהובה שלי ולא תמצא אותי על־יד מקום־מעמדו של האבטובוס האוניברסיטאי, ומישהו יגיד לה, שנפצעתי בתאונת־דרכים — ואז היא יכולה, חס ושלום, לקבל פלצות־לב, שהרי לא תאמין, שאין כאן אלא פצע קל.

ולפיכך נשארתי עומד על מקומי בבגדים קרועים ובפצע שותת דם 12 רגעים רצופים עד שבאה הגברת קלוזנר. כשראתה אותי ספקה כפיים על הדם השותת ועל הבגדים הקרועים. אבל אמרתי לה:

— מה את מתרגשת? הרי חי וקיים ובריא אני!

לא חזרנו הביתה אלא נסענו לאוניברסיטה ושם חיבשו את פצעי. עוד הספקתי לקרוא את שיעורי — חובה היא חובה! — אבל הייתי מזועזע מאד ולא יכולתי עוד לערוך את הסמינריון בספרות. חזרנו הביתה — ושכבתי במיטה שלשה ימים רצופים עד שעבר הזעזוע הנפשי והגליד הפצע.

"עזה כמות אהבה" — ודאי, כאן הייתי רחוק ממות. אבל נוכחתי, שאהבה עזה, דאגה לנפש אהובה, מתגברת על ייסורים גופנים ועל בושה בפני הבריות.

היחסים שלי עם ב י א ל י ק לא היו רעים כל אותו הזמן. הוא ביקר בביתי בירושלים כמה פעמים וגם אני ביקרתיו לא אחת בביתו בתל־אביב. אבל הידידות של השנים הראשונות לא חזרה. והיתה סיבה לדבר.

בי"ז בשבט, תרפ"ו (תחילת 1926), ביקרתי את אחד־העם. זו היתה שנה קודם פטירתו וכבר היה אז חולני וחלש. מצאתי שם את ב י א ל י ק, ר ב נ י צ ק י ו ד ר י א נ ו ב. נתגלגלה השיחה על הנעשה בארץ. בקול חלש ובאנחה מעומק־הלב הביע אחד־העם את צערו על המפלגתיות בארץ. הוא דיבר בכאב על ההיפרדות מכלל־האומה של מפלגת־הפועלים בארץ־ישראל.

ופתאום נתרתח ביאליק, כדרכו בשעה שדבר נגע אל לבו, ובשאגת־אריה ממש שאג:

— זהו אסון! הרי בכל הם (הפועלים) מתבדלים מן האומה כולה. הקבוצות הן אומה בפני עצמה ממש. והתרבות שלהן הרי זה "פרולטקולט" (Пролетарская Культура— ה"תרבות הפרוליטרית") של הבולשוויקים. בתי־ספר מיוחדים, דגל מיוחד, הימנון מיוחד, אספורט מיוחד — עוד מעט ולא יהא שום דבר משותף להם ולשאר היהדים זולת הכספים, שהם מקבלים מ"בורגנים". ומה יכול להיות בסופו של דבר? — שנאה וקנאה, פירודים וקטטות, ואפשר, גם מלחמת־אחים.

ובסיגנון זה דיבר כחצי־שעה דברים נמרצים וחריפים מאד נגד מנהיגי־הפועלים, ואחד־העם ניענע לו בראשו, ואף אני הסכמתי לו בכל לב.

זה היה בי"ז בשבט, אם כן בסוף יאנואר. וכמה מסוף יאנואר עד ראשון למאי? — רק שלשה חדשים ומשהו.

והנה אני קורא בעתונים, שבחגיגת ראשון למאי הלך ביאליק אל החגיגה. הפועלים החוגגים העלו אותו על הבמה והוא ישב על־יד ראשי־העסקנים והנואמים שלהם. לא נאם בעצמו, אבל נתן, שיברכו אותו כאחד של החוגגים...

לא יכולתי להשלים עם התנהגות כזו — עם פסיחה על שתי הסעיפים. ובימי המשפט על רצח־ארלוזורוב שמעתי מכמה בני־אדם נאמנים, שביאליק אמר בפניהם, שאינו מאמין בעלילה על הרביזיוניסטים ושבתור מספר הוא בטוח, שהערבי עבד־אל־מג'יד, שהודה באשמת־הרצח, לא בדה דבר זה מלבו, "שהרי כך, בפרטים כאלה, אין בדים סיפור מן הלב". וגם שמע ביאליק מפי מרת חנה לאנדאו, המנהלת של בית־הספר אָווילינה די־רוטשילד, שקצין־המשטרה ריגס אמר לה בפירוש, שאין כאן רצח פוליטי ולפי כל הסימנים זהו מעשה של ערביים. ואף־על־פי־כן לא מצא עוז בנפשו, כהרב קוק, כבן־ציון כ"ץ, כטשרניחובסקי, ועוד, לגלות את דעתו זו ברבים כדי שלא להפסיד את חינו בעיני צבור־הפועלים.

וקשה היה לי להשלים עם אופורטוניסמוס זה. לא נעשינו שונאים זה לזה, אך גם אהבה לא שלטה עוד בינינו. ופעמים שהייתי קובל על מנהגיו אלה בפני מישהו, שהיה חושב, כמובן, לחובתו לספר את דברי־קובלנותי לביאליק בתוספת של שקרים. וביאליק לא סלח לי על כך: הרי כל העולם מעריך אותו בלא ביקורת — ואני מעז לבקר את מעשיו עם כל ההערצה, שהערצתי את כשרונו הפיוטי הגדול.

אפשר, שלא צדקתי, כמו שכבר רמזתי למעלה: המשורר אי־אפשר שיהא עיקבי בהרגשותיו, ברעיונותיו ובמעשיו. אבל הרי ביאליק היה והוה

מקובל באומה לא בתור משורר בלבד, אלא בתור נביא־התחיה, — ומנביא־התחיה יש לתבוע מה שאין תובעים מ"משורר בלבד".

ואולם את יחסי האמיתי לביאליק יודע רק האלהים שבלבי. שבוע קודם שנסע לווינה לשם אותו ניתוח, שבסיבתו מת, ראיתי אותו בירושלים ודיברתי על לבו, שלא יסע:

— כאן אתה ביאליק, משורר־האומה, האחד והמיוחד שבדור; ואם תנותח כאן ישגיחו הרופאים והאחיות עליך בשבעים ושבע עינים. ואילו בווינה — מה להם ביאליק ומי להם ביאליק? ואני חושש לאי־זהירות מצד הרופאים.

הוא לא שמע לקולי ונסע לווינה ושם נעשה לו הניתוח הגורלי... וכשנפוצה השמועה בעיר (הייתי אז במקרה בתל־אביב), שביאליק מת, הייתי כהלום־רעם ולא ידעתי נפשי במשך ימים ושבועות. ועד היום, כשאומר מישהו "ביאליק ה מ נ ו ח", הרי הוא כתוקע פגיון חד בלבי. אף לאחר עשר שנים עדיין איני יכול להבליג על צערי. כי מי היה קרוב לו במשך שנים כמותי, חוץ מרבניצקי, ומי עמד על גדולתו כמעט מן הרגע הראשון כמותי? —

פרק כ"ז.

הרופא של תלפיות. טולסטוי רוכב על גבי בעל "חובות הלבבות". בברלין ובפאריס. בווינה, בקארלסבאד ובבאזל. גברת קלוזנר שמחה: "ואף־על־פי־כן לא קולוניה בריטית". ממכוני־חקירה לאוניברסיטה ממש. מלחמתי בפנים־האוניברסיטה.

כבר סיפרתי למעלה, שבשנת 1926 הייתי חולה מאד וחשד פרופ' דולז'אנסקי, שזהו פצע קשה במעיים. ממחלה זו נתרפאתי, אבל גברה מחלת־החצֶצֶת שלי והתחילו התקפות תכופות של אבני־המרה שלי. ובתלפיות משמש כרופא קבוע זה עשרים שנה ויותר ד"ר א פ ר י ם ה ל ו י הוא מקבל סכום מסוים לחודש מכל בית בתלפיות, אחת היא אם יש חולים בבית זה בחודש זה או לא. פעמים שאתה משלם חינם במשך חצי־שנה ויותר, ופעמים שהמחלות הן תכופות וד"ר הלוי מבקר את החולה פעמיים ביום ואף בלילה. זהו לא רק רופא מצוין — דיאגנוסטן יוצא מן הכלל — אלא גם אדם מצוין. זהו רופא, שרק בין יהודי־רוסיה יכול היה להימצא דוגמתו — מין תרכובת של חסידות יהודית והומניסמוס אירופי. אני רגיל לומר: "בד"ר הלוי רוכב טולסטוי על גבי רבנו בחיי בעל 'חובות הלבבות'". אינו מתעניין כמעט בשום דבר מחוץ לאומנות־הרופא שלו. אבל באומנות זו הוא שקוע כל הימים. ולפיכך אירעו הרבה מקרים, שרופאים גדולים ומפורסמים ממנו לא הכירו בחולה מה שהכיר הוא. ואין לפניו שום משוא־פנים ומתן־בכורה: בהקשבה שוה הוא מתייחס לילד ולזקן, לעוזרת ולפרופיסור. אני יכול לומר בלא הפרזה כלשהי, שאילמלא הריפוי המיוחד־במינו של ד"ר הלוי לא הייתי מוכשר לעבוד כמו שעבדתי עד עכשיו ועובד גם כיום ולא הייתי יכול לחבר את כל אותם הספרים והמאמרים, שחיברתי דוקה מיום שאני חולה בכמה מחלות. הבה, אביע לו את תודתי העמוקה גם במקום הזה.

וד"ר הלוי הוא שיעץ לי לנסוע בקיץ, שנת תרפ"ז (1927) ל ק א ר ל ס־ב א ד, כדי להיפטר מאבני־המרה שלי, שגרמו להתקפות מרובות. עברנו — הגברת קלוזנר ואני — דרך ארוכה וקשה. ביחוד קשה היה לנסוע דרך מצרים בחודש החם ביותר—חודש־אב. היינו ב ו י נ ה—ופרופיסור מפורסם

לא הידש כלום על מה שקבע ד"ר הלוי. נתגלה שם שאני זקוק לניתוח לא־מסוכן והניתוח נעשה בהצלחה. ביקרתי שם את פרופיסור שמואל קראוס ונעשינו ידידים לכל ימי־חיינו. היכרתי שם את מר אונגרפלד, שעל־ידו נתגלו לי הרבה דברים מן הנעשה בהסתדרות הציונית שבווינה. את ווינה עצמה היכרתי מאז, ומפני מצב־בריאותי לא יכולתי לשהות בה הרבה ולבקר את מי שרציתי לבקר. הרב הראשי, ד"ר צבי פרץ חיות, שכתב כמה מאמרים ב"השלח" ושכתבתי בשבילו מאמרים ב־Rivista Israelitica, בא בשבת ברגל לבקרני למרות מה שהיה לו פצע ברגלו ולמרות המרחק בין בית־המלון, שנתאכסנתי בו, ובין דירתו, והרבה דיברנו אז על השינויים הצריכים ליעשות באוניברסיטה.

בקארלסבאד עברתי את הריפוי הקבוע של שתית־מים והנחת תחבשות של בוץ חם — ולא הוטב לי הרבה על־ידי כך. כשחזרתי משם עברתי דרך ברלין וגם הייתי בפעם הראשונה — ובוודאי גם האחרונה — בחיי בפאריז. גם בווינה, גם בברלין וגם בפאריז נפגשתי עם הרבה מן המפורסמים שבחכמי־ישראל וגם עם אחדים מחכמי־אומות־העולם. דיברנו על ענייני־מדע במקצועות שונים, עבריים וכלליים. והנה אתמהה! — : חשבתי, שהמלומדים הללו, שיושבים "בטבורו של עולם", במרכז־אירופה ובמערבה, גלויים לפניהם וידועים להם ספרים חדשים ורעיונות חדשים ומחודשים, שאנו, שיושבים בקרן־זוית שבאסיה, אין לנו שום מושג מהם; ונתגלה, שהדבר הוא להפך: כמעט תמיד הייתי מצביע לכל אחד מחכמי־אירופה אלה על איזה ספר או על איזה רעיון, שאף את שמעו לא שָמעו. וכמה מהם שאלו אותי בתמיה:

— אדוני הפרופיסור, כיצד הגיע לכך בירושלים?

כלומר: כיצד הגיעו אלי ספרים אלה ואידיאות אלו בפינה נידחת זו, ששמה "ירושלים"? — וכך נוכחתי, שכבר אז התחילו ירושלים והאוניברסיטה העברית שבה להיות מרכז גדול למדעי־היהדות, ובמידה פחותה מזו — גם לשאר מדעי־הרוח.

את הרושם, שעשתה עלי פאריס במשך הימים המועטים, שביקרתי בה, קשה לי לתאר. איזו צעירות ואיזו קלות־חיים ריחפו אז עליה — לכל הפחות בעיני — ביחד עם הכרה, שהיא מקור החירות האנושית ומרכז לתרבות העולמית — "עיר־מאור" (Ville-Lumière) באמת. התגועה העצומה שבעיר נתפשטה לא רק על הרחובות המרכזיים אלא אף על הרחובות הצדדיים. מבית־המלון שלנו עד בית־הכנסת הראשי של יהודי־פאריז ב"רחוב־הנצחון" היה מרחק קטן, שבעיר אחרת אפשר היה לעבור אותו בחמישה רגעים. ומכיון שאין אנו, הגברת קלוזנר ואני, נוסעים בשבת

ורצינו לשמוע את נאומו של הרב ישראל לוי בשבת זו, שהיינו בה בפאריס, יצאנו מבית־המלון בשעה מוקדמת — והגענו לשם לאחר הליכה של שעה ומחצה — בסוף־התפילה: בכל פינת־רחוב עמדנו הרבה עד שהיה בידי השוטר להעביר אותנו ממדרכה למדרכה. תנועה כזו לא היתה אף בברלין. ולמרות תנועה עצומה זו וחפזון זה של החיים והעבודה הורגש, שבני־צרפת הם רכים יותר ונוחים יותר לזר מבני־גרמניה.

ביקרנו את הרב ישראל לוי בביתו. ידעתי גם ידעתי, שהוא ממתנגדי. אבל חוקר עברי הוא ואחד מחכמי־ישראל — ואי־אפשר היה לי שלא לבקרו מפני שנאה פרטית. מעולם לא נהגתי כך. תמיד כבשתי את יצרי אם האדם המצוין באיזה מקצוע פגע בי באופן פרטי. לתמהוני קיבל אותנו הרב בסבר פנים יפות ושעה שלמה דיבר עמנו — ובעברית נאה. דיברנו על הסטודנטים מארץ־ישראל, שהיו אז מרובים בפאריס, והוא התאונן עליהם מרה: הם אינם לומדים כהוגן ואין להם שום זיקה אל הדת הישראלית והם נחלים בכל מיני מחלות — ואף במחלה מאוסה ידועה — מפני שהם קופצים ישר מערים קטנות וחצי־תרבותיות כתל־אביב וירושלים (של אז) לתוך פאריס הגדולה, ההומיה והחפשית — ומתוך גודל הקפיצה הם "משברים את מפרקתם" גם בגוף וגם ברוח... והוא סיפר לנו עובדות מרות, שגרמו לנו עגמת־נפש גדולה.

נפרדנו ממנו בהכרה, שלפנינו רב אוהב־עמו על־פי דרכו, אבל רחוק מכל האידיאל הלאומי והציוני שלנו מתוך פחד, שיזיק להקשר הדתי שבין היהודים בארץ והיהודים בגולה, קשר דתי, שהוא בעיניו הקשר העיקרי ואפילו היחידי.

וד"ר א. ד. דף, המרצה לתרבות־צרפת באוניברסיטה העברית כיום, דאג בחביבותו, שאכיר אחדים מן העומדים בראשו של בית־המדרש לרבנים של "כל ישראל חברים" בפאריס, ומר יצחק פרידמאן, נכדו של הרבי מסאדיגורה, שהיה אז תלמיד של הסורבונה ואחר־כך תירגם ביחד עם התיאולוגית הקתולית, גברת מ. ד. לאוויל, את "ישו הנצרי" שלי לצרפתית, הואיל בטובו להראות לנו את פאריס ואת סביבותיה. ביקרנו ב"לובר" — ולא שבעו עיני מראות את אוצרות־המדע היחידים־במינם. נדהם עמדתי בפני הטבלאות בכתבי־היתדות של חַמוּרבי ובפני עתיקות צור וצידון, גבל וארווד, שהן קרובות לנו כל־כך במקום וברוח; וכן גם בפני הסארקופאג של ציידן המלכה — בלא שם ספק מבית־המלכות המגוירת של מדינת־חדייב.

נסענו לווירסאי — וכמו חיים ניצבו לפני פרקים שלמים מדברי־ימי־העמים, וביניהם גם הפרק הקטן־הגדול, כשעמדו "שליחי־עם עני", וויצמאן ואוסישקין, בימי "חוזה־וירסאי" ודרשו תיקון עוול,

שנעשה לישראל במשך אלפיים שנה על־ידי הגויים, על־ידי מה שיגרמו לכך, ש"ארץ־ישראל תהא עברית כמו שאנגליה היא אנגלית". ושעות שלמות עמדתי בפני העושר האמנותי הגדול, שנצבר בווירסאי דורות על דורות. טיילתי גם בגן־ווירסאי — זה שעל־ידי סידור אילנותיו, צמחיו ופרחיו נתן אפשרות לקאנט להבדיל בין אמנות טבעית ואמנות עשויה — בין אמנות אנגלית, שגניה גדלים פרע בטבעיותם הנהדרת, ובין אמנות צרפתית, שגניה גזוזים, מתוקנים ומשופרים בידי אדם. ולמדתי מתוך מראה־עיני כפלי־כפליים ממה שלמדתי מתוך כמה ספרים גדולים.

ולאחר שנה שוב שלח אותי ד"ר הלוי לקארלסבאד. הנסיעה הראשונה לא הביאה לי תועלת מרובה והתקפות־המרה לא פסקו. הייתי מוכשר לקרוא את שיעורי באוניברסיטה רק הודות לדאגתו החביבה של ד"ר מאגנס, שזימן לי "טאקסי" שלש פעמים בשבוע על חשבון־האוניברסיטה, כדי שלא אטלטל את עצמי מתלפיות לאוניברסיטה ב"אבטובוס" הציבורי. ד"ר הלוי חשב, שלא די בריפוי של פעם אחת בקארלסבאד, ודרש, שאסע לשם עוד פעם. אני לא הייתי נוטה לנסיעה שניה מכיון שלא ראיתי שינוי לטוב, שבא על־ידי הנסיעה הראשונה. ואולם באותם הימים עצמם — באבגוסט, 1928 — נועדה בבאזל הועידה של ה"מכון למדעי־היהדות", ואני חשבתי לחובתי להשתתף בה ביחד עם דודילין ז"ל ועם פרופיסור אֶפשטיין, ייבדל לחיים.

כי על הפרק של הועידה עמדו שתי שאלות חשובות: א) אם תהא האוניברסיטה העברית אוניברסיטה ממש, אלא שיתפסו בה מדעי־היהדות מקום בראש, או תישאר מכון למדעי־היהדות עם תוספת של מדעי־המזרח ומקצת מדעים כלליים, שידיעתם חשובה למדעי־היהדות? — וב) אם האוניברסיטה העברית תהא אוניברסיטה ככל האוניברסיטאות, עם פאקולטאות ושיעורים שונים ומגוונים ותלמידים הרבה ובחינות־גמר ותארים, או תהא רק שורה של מכוני־מחקר עם תלמידים מועטים, שישתלמו בהם לאחר שכבר גמרו את חוק־לימודם באוניברסיטה אחרת (Postgraduated), או אף בכלל יהיו בה צעירים "יושבים ולומדים" לימודי־יהדות ולימודי־מזרח ומה שמצטרף אליהם ממדעים כלליים, בלא גמר, בלא בחינות ובלא תארים?

כפי שכבר אמרתי למעלה, החזיקו בדעה השניה (מכוני־מחקר בלבד ותלמידים "יושבים ולומדים" או "יושבים וחוקרים") רוב חבריה של הועדה האוניברסיטאית וגם רוב חבריה של "ועדת המכון למדעי־היהדות". אחד־העם פחד מפני "אוניברסיטה ליטאית", ד"ר ווייצמאן — מפני "פרו־ליטאריאט רוחני", שהיה אז מרובה בין יהודי־אירופה (בחזון־עתידות הרי

לא נחן ד"ר וויצמאן בכל כשרונותיו ובכל מסירותו ליהדות); ונורמן בנטוויטש, ד"ר בוכלר, הרב ישראלוי, וזמן ידוע — גם ד"ר מאגנס חשבו, שבכלל יש לדאוג רק לרוח־היהדות, ולשם כך אין צורך באוניברסיטה כמו שיש ל"כל הגויים" ואין צורך בשיעורים בתור עיקר־הלימוד ובבחינות־גמר ובתארים מדעיים. הרב לוי הראה לנו "דוגמה מזהרת": הרי Ecole Biblique של הקתולים בירושלים: יש להם ארבעה (ולפעמים אף שישה) פרופיסורים וארבעה (ולפעמים שמונה) תלמידים־חוקרים, והם מוציאים רבעון מדעי חשוב — ודי. והרי היהדות אף היא רק דת בלבד כמו הקתוליות, ולמה לא יסתפקו היהודים במכון של חקירה מעין זה? — לשוא ניסיתי להוכיח במחברתי "האוניברסיטה העברית בירושלים" (תרפ"ה, עמ' 29־40), שאין תגליות מדעיות באות אלא מתוך ההוראה, שהמחקר קשור בה, ולא מתוך שתלמידים מועטים "יושבים וחוקרים" בלבד. לשוא ניסיתי להראות, שמכוני־מחקר מתייסדים לאחר שכבר יש אוניברסיטאות לאומה — ולנו עדיין אין אף אוניברסיטה אחת. לשוא הזכרתי את מאות הבוגרים והבוגרות של בתי־הספר התיכונים בארץ־ישראל, שנתפזרו בכל הארצות והם לומדים באוניברסיטאות זרות, שבהן הם סובלים מן הזרות והאנטישמיות המדינית והרוחנית, קולטים רעיונות מנוגדים ליהדות ומבזבזים את ממונם של יהודי־ארץ־ישראל. כל דברי אלה השפיעו רק על אדם ישר ומעשי אחד — על ד"ר מאגנס. שאר הקרובים אל עניניה של האוניברסיטה אטמו את אזניהם מלשמוע את קול־החיים בארץ, שדרשו להביא שינוי יסודי באוניברסיטה ולקרב אותה אל האוניברסיטאות של "כל הגויים" — רק בצביעה עברית־לאומית מיוחדת. הגיעו הדברים לידי כך, שלאחר שכבר התחילה הוראה במכון לחימיה הופסקו השיעורים בפקודתו של חבר־הנאמנים, וללמד יוונית מותר היה רק על־ידי הערמה — לא במכון אלא ב"מכינה".

והנה בועידה של המכון למדעי־היהדות, שהיתה צריכה להתקיים בבאזל, באלול, תרפ"ז (סוף הקיץ, 1928), היו הוויכוחים צריכים להביא לידי הכרע. ואי־אפשר היה, איפוא, שלא לבאזל לועידה מכרעת זו של סוף קיץ תרפ"ז. ולפיכך הקדמתי לנסוע שנית לקארלסבאד כדי שאספיק גם להתרפא קצת.

זמן־הריפוי בקארלסבאד הוא, לכל הפחות, שלשה שבועות שלמים. אבל לא הספקתי לנסוע לקארלסבאד שלשה שבועות קודם הועידה, ועל־כן קיצצתי את זמן־הריפוי והעמדתי אותו רק על 17 יום — מה שלא היה מספיק. עמדתי בעצם הריפוי וגברו ותכפו עלי ההתקפות המכאיבות של אבני־המרה.

וכדי להגדיל את יסורי באה טעות משונה אחת.

זמן מועט קודם נסיעתי לקארלסבאד נתפרסם בעתונים, שעל־ידי הסכם מיוחד בין אנגליה ומושבותיה ובין שווייץ בטל הצורך בוויזות לשווייץ מאנגליה ומושבותיה. ובכן לא דאגנו, המנוח דוד ילין ואני, לוויזה לשם נסיעה לבאזל. אף־על־פי־כן, כשהיינו בקארלסבאד, שלחנו את הדרכיות שלנו לפראג, אל הקונסול השווייצי, בצירוף סכום של כסף כדי שיתן לנו ויזות לשווייץ. והנה קיבלנו את הדרכיות ואת הכסף בחזרה בצירוף מכתב, שאין צורך לנתיני בריטניה הגדולה בוויזות לשווייץ. ובכן — הכל בסדר.

ואולם באנו לגבול השווייצי, תחנה אחת קודם התחנה הראשית של באזל, ואך העיף הפקיד השווייצי את עיניו על דרכיותינו אמר, שאני חסרים ויזות־כניסה לשווייץ. הוצאנו את מכתבו של הקונסול השווייצי בפראג והראינו לו. אמר הפקיד:

— הקונסול טעה. ארץ־ישראל אינה מושבה אנגלית, אלא היא ארץ־מאנדאט, ועל־כן אין ההסכם בדבר הוויזות חל עליה.

— אבל מה אשמתנו? הרי פנינו אל הקונסול! כלום צריכים אנו לדעת את החוק השווייצי יותר מן הקונסול השווייצי?

— כן, צדקתם, אבל צריכים אתם לשלם 5 פראנקים כל אחד בעד ויזה, ואניח חותם על דרכיותיכם — ותסעו בשלום.

רצינו לשלם לו 5 פראנקים כל אחד; אבל הוא אמר:

— קודם אניח את החותם על הדרכיות במשרד ואחר־כך תשלמו.

— וכמה עומדת כאן הרכבת?

— שלשה רגעים.

— ובכן איך נספיק לילך אל המשרד ולקבל את החותם על הדרכיה?

— אפשר, יסכים מנהל־הרכבת לעמוד עוד חמישה רגעים.

והרכבת ארוכה כאורך־הגלות, והמשרד רחוק — ואיך נספיק? — וכאן יושבות הגברת ילין והגברת קלוזנר ברכבת עם כל החפצים המרובים, והדרכיות בידינו, ואין בידן שום כתובת של בית־מלון, ואין פנאי להתנות בינינו, היכן ניפגש בבאזל — ומה יהיה אם נאחר את הרכבת? מה תעשינה הנשים לבדן בלא דרכיות, בלא בית־מלון ובלא מקום־פגישה?

המצב הוא נורא ממש. אך אין ברירה. כסוסים אנו רצים שנינו אחר הפקיד השווייצי, שבדרך־ריצה ביקש את מנהל הרכבת לעמוד עוד חמישה רגעים והלה השיב: "לא יותר מעוד שלשה רגעים!".

בלא נשימה ממש הגענו אל המשרד של המכס והדרכיות, בחפזון הניח הפקיד שני חותמות וכתב איזו הערה, שבטעות לא קיבלנו ויזות, קיבל מאתנו 10 פראנקים — ואנו רצים חזרה בלא נשימה. והנה — זזה הרכבת — — —

ואנו רואים מרחוק את הגברת ילין ואת הגברת קלוזנר מציצות בעד חלון־הקרון של הרכבת, וכולן בהולות ונרגשות. קפצנו בסכנת־נפשות אל הקרון הראשון, שנפגש על דרך־ריצתנו, ועברנו אל שתי הנשים המתרגשות דרך הקרונות המרובים.

אפשר לצייר מה שעבר על שתי הנשים, שהיו במצב נורא באמת.

הגברת ילין התרגזה מאד. ואולם הגברת קלוזנר אמרה:

— אף־על־פי־כן טוב, שארץ־ישראל היא מאנדאט בידי אנגליה ולא מושבה אנגלית. יש תקוה, שתהא שלנו בקרוב. כדאי הכל!

ברגע זה גָּדלה ויָקרה בעיני צפורה שלי שבעתיים.

בועידה בבאזל היינו שלשה באי־כוח של האוניברסיטה: פרופ׳ אֶפשטיין, דוד ילין (עדיין היה אז מרצה ולא פרופיסור) ואני. ראש־המדברים בועידה היה ד״ר א. ב ו ׳ כ ל ר — תלמיד־חכם גדול, אך קפדן, גדלן ועקשן. ובמה נחשבתי אני בעיניו? — הרי אין מום, שלא דבק בי לפי השקפתו: הרי אני ״כל דבר אסור״ לאיש־מדעי: פובליציסטן ומבקר ספרותי ועסקן ציוני וכותב ספר על נושא אסור כ״ישו הנצרי״ — והכל בעברית ולא בגרמנית ובאנגלית.

התחיל הוויכוח בדבר האפשרות לקבוע הוראה מסודרת במכון למדעי־היהדות ולתת אפשרות לתלמידים ולתלמידות שבו לעמוד בבחינות־גמר ולקבל תואר של מוסמכים למדעי־היהדות. בו׳כלר התנגד לכך, וביחוד על טענותי השיב בביטול ובזילזול גס.

התאפקתי פעם ושתים. לסוף לא יכולתי עוד להתאפק, קמתי בשעת דברי־הזילזול שלו, הפסקתיו ואמרתי בקול רם:

— עם מי אדוני מדבר כך? כלום הוא בטוח כל־כך, שלאחר פטירת־שנינו יזכה לעולם־הבא יותר ממני? כלום ודאות היא זו, שלעתיד יתפוס מקום בתולדות חכמת־ישראל יותר ממני?

הוא נשתתק פתאום — ומיד שינה את טעמו. נעשה יותר רך ויותר מתון, ושוב לא התנגד להצעותי. לסוף הסכים ביחד עם רוב חברי־הועידה, שאפשר לתלמידי־המכון לקבל הוראה מסודרת ולהיבחן בשני מקצועות: בספרות העברית החדשה ובחקירת ארץ־ישראל. זו היתה הפירצה הראשונה בחומת־הסינים של ה״מחקר לשמו״. ואני רואה זכות גדולה לעצמי, שפרצתי פירצה זו ביחד עם שני חברי. לאחר שנה (1929) הותרו ההוראה והבחינות בלימודים אחרים. וביי״ז בשבט, תרצ״ב (25 ליאנואר, 1932), נתקיימו בחינות־הגמר הראשונות באוניברסיטה העברית ואחד־עשר תלמידים ושתי תלמידות קיבלו את התואר ״מוסמך (מוסמכת) למדעי־הרוח״. ושישה

תלמידים מהם ושתי התלמידות גמרו את חוק־לימודם בספרות העברית החדשה.

עוד מעט ותימלאנה עשרים שנה ליום שנתמניתי פרופיסור באוניבר־סיטה העברית. רק אלה שמבפנים יודעים את מלחמתי הקשה בישיבות של הסינאט, של הפאקולטה ושל המכון למדעי־היהדות. על־פי רוב לא נתקבלה דעתי, ולעתים קרובות נשארתי "יחידי במערכות־המלחמה". אבל תמיד הרגישו חברי, שיש בישיבות האוניברסיטאיות קול חזק של אדם, שאינו הולך עם הרוב, והוא מתרה ומזהיר בלא שום פניה צדדית, אך ורק מתוך מסירות ודאגה לאוניברסיטה. בימי־שלטונו של ד"ר מאגנס אף היו כמה מדברי נשמעים והרבה דברים נעשו באוניברסיטה על־פי עצתי. עכשיו, לצערי, נתמעטה השפעתי, ואֵיני חושב, שזהו לטובת־האוניברסיטה. אבל אחת אני רוצה להוסיף כאן: כשם שדאגתי להרחבתה ולהעמקתה של האוני־ברסיטה כך דאגתי לטובת התלמידים והתלמידות, שהיו והווים לי כבנים וכבנות. מעולם לא הבדלתי בתוכם בין בני מפלגה אחת ובין בני מפלגה אחרת ואף לא התעניינתי בשייכותם המפלגתית. ידעתי את סבלם בתור עומדים על משמר־ההגנה בארץ ואת מצבם החמרי הקשה, וחשבתי תמיד, שיותר שנעמיס עליהם לימודים פחות תהא להם אפשרות להתעמק או—יכרעו תחת סבל־הלימודים. אני, הזקן, הבנתי זאת, ואילו חברי, הפרופיסורים והמרצים הצעירים, לא ידעו בצערם של תלמידי־החכמים ותלמידות־החכמים שלנו, במה הם והן ניזונים וניזונות. והרבה חומרות אוניברסיטאיות הקלתי על־ידי מלחמתי והשתדלותי כאחת והרבה תקנות טובות עוררתי לתקן בשביל תלמידותינו ותלמידינו היקרים. שהרי אם אין הם לנו — מי לנו? — ובפרט כיום הזה, כשחרבו מעיינות־התורה במזרח־אירופה, ולחכמת־ישראל בגרמניה אין תקוה, שתקום עוד לתחיה, וחכמי־ישראל שבארצות־הברית ובמדינות של בריטניה הגדולה אינם מרובים וכמעט כולם יגקו ממקורות פולניים, הונגאריים וגרמניים, ואם לא נדע למשוך אל המדע העברי והאוני־ברסיטאי הכללי את מבחר בנינו, שארית־הפליטה בארץ ובחוץ־לארץ, תבוא, חס־ושלום, כליה על התפתחותה של תרבותנו הלאומית.

כי לתרבותנו קם בארץ־ישראל שונא מיוחד: בהפך ממה שהיה בחוץ־לארץ, ששם זילזלו בערכה של המלאכה ויגיע־הכפיים והפריזו על מידת־חשיבותם של הלימוד והתורה־לשמה, ועל־ידי כך הירבו בטלנים ופלפלנים ריקים בישראל, כאן, בארץ, מפריזים בערכן של החקלאות והמלאכה והעבודה בבתי־החרושת.

פעם נסעו תלמידינו ל ש כ ם, לראות בקרבן־הפסח של השומרונים. פגעו בהם פועלים חקלאיים מן הקבוצות. שאלו אלה את אלה במה הם עסו־

קים. וכשאמרו תלמידינו, שהם סטודנטים של האוניברסיטה העברית, פנה אליהם אחד מחבורת־הפועלים בשאלה:

— במה אתם מצדיקים את קיומכם?

מי שאינו עוסק בחקלאות או בעבודה גופנית אחרת אין צידוק לקיומו...

במצב כזה אסור להתייחס אל תלמיד ותלמידה באוניברסיטה שלנו יחס מחמיר וקפדני. יש להקל מעליהם בכל מה שאפשר ולקרבם לתורה על־ידי מה שיכירו ויידעו, שהפרופיסורים מוותרים להם על כל מה שאפשר לוותר, ובלבד ש ה ע י ק ר יישאר: — אהבת־התורה והכרת חשיבותה הגדולה לחקר־האמת, לטהרת־הלבבות ולתחית־האומה.

פרק כ"ח.

באיטליה. במילאנו, ויניציאה ופירנצי. ברומי. לפני פסל־טיטוס.
ביקור בפומפֵּיאי. פטירת־אמי.

אחר הועידה בבאזל הרגשתי את עצמי חולה משהייתי קודם נסיעתי לקארלסבאד. ואין לתמוה: את ימי־הריפוי לא השלמתי, ובועידה התרגשתי והתרגזתי הרבה. החלטנו, הגברת קלוזנר ואני, לנסוע לשבועות אחדים לאיטליה: מראות־הטבע הנפלאים ישפיעו לטובה על בריאותי. וביחד עם זה אראה את האמנות הנפלאה ואת העתיקות החשובות של איטליה, שעדיין לא זכיתי לראותן.

וכאן שוב אירעה טעות מצערת: כשהגענו לגבול־איטליה עיכב פקיד־הגבול את הדרכיה שלנו מפני שמצא, שבוויזה היה רשום גבול איטלקי אחר ולא אותו גבול, שעברנו בו! — ניסיתי לשדלו בדברים בצרפתית (הדיבור האיטלקי קשה עלי יותר), שאין הבדל בין גבול לגבול. איני יודע, אם הבין את דברי, אך החזיר לנו את הדרכיה ואמר, שבתחנה הבאה יחתימו אותה. ואולם בתחנה הבאה לא בא שום איש — ונמצא, שנכנסנו לאיטליה — לאיטליה הפאשיסטית, לאיטליה של מוסוליני! — בגניבה, שהרי אין חותמת־הגבול על הדרכיה שלנו! — דבר זה מֵרר את חיינו במשך שהייתנו הקצרה באיטליה.

ואולם הדרך מבאזל לאיטליה דרך שווייץ האיטלקית היתה נהדרת כל־כך, עד שהשכיחה את כל מכאובי. הרים מעובדים נהדרים לסירוגים עם סלעי־מגור, נחלי־הרים זוחלים ומתפתלים כנחשי־עקלתון ויאורות מוצפים רצי־כסף, שנקודות־זהב שמשוניות בתוכם, אשדות הומים ונופלים ברעש מעל צוקי־הסלעים, וביחד עם זה — כרמי־חמד, בתי־קיץ קטנים, כעין בנייני־צעצועים ובתי־קלפים — ה־ chalets השווייציים המפורסמים, — כל אלה הרהיבו את העיניים ושימחו את הלב.

אבל נדהמים היינו ממש למראה היופי המקסים, שאין לי מלים לתארו, כשהגענו לשני היאורות השווייציים־האיטלקיים, פלאי־הטבע ושיאי־הנוי, Lago Maggiore וביחוד Lago di Como. כאילו נמצאנו באיזה מקום מכושף, שלא מעולם זה. אגן־היאור, שהוא עצמו כולו קסם, כולו הוד והדר,

מעוטר הוא טירות נפלאות, שמתרוממות על הרים מיוערים והן מוקפות כרמים וגינות של אגוזים וערמונים. ובתוך מימי־היאור הנוצצים משתקפים הרי־השלג הגבוהים הצופים על־פני היאור ממרחקים — אל־אלהים כמה נאה עולמך הקטן־הגדול!

באנו ל מ י ל א נ ו. ומכיון שלא יכולנו לשהות שם הרבה הספקנו רק לראות את ה"דום" של מילאנו, שהזכיר לי את Notre Dame de Paris. 52 העמודים של הבאסיליקה מבפנים כאילו נסכו ערפל מעובֶּה על מראה־עינינו, אותו ערפל, שמבעדו נראה האלהים למאמינים בכל הזמנים ובכל העמים... ואולם אַלְפַּיִם פסלי־השיש שבבניין החיצוני — הם ביחד טיפוסיים בשביל הקתוליות. קשה לתאר את הרושם של גראנדיוזיות, שעושה בניין אדיר זה. קשה להחלץ מרושם זה אף למי שזרה לו הקתוליות, ואפילו למי שחש ומרגיש, שכל זה נעשה כדי להשפיע — כדי לדכא בגאונו וחסנו את הרגש הטבעי ואת המחשבה החפשית ולהכריח את האדם, שייכנע מפני דת עולמית, שהיא שואפת להקיף את הכל ואת כל ולהשתלט על לב־האדם, החלש והזקוק לכוח־עליון, באין מעצור...

יומיים שהינו ב ו ו י נ י צ י א ה — שני ימים מן היפים ביותר בחיינו. השיוט בגונדולות, הישיבה במלון גדול בנוי על שפת־הים ממש, הביקור ב ל י ד ו, הביקור בכיכר ס א ן־מ א ר ק ו עם להקות היונים שלה, — כל אלה נראו לנו כחלום חזיון־לילה, חלום־קסם. וכחלום־בלהות נראה לנו הביקור בגטו הדל והעזוב, שעל צד האמת רק זכר נשאר לו ושוב לא ראינו בתוכו יהודים כלל. והרי כאן היה פעם מרכז תרבותי יהודי ממדריגה ראשונה...

זמן יותר ארוך שהינו ב פ י ר נ צ י.

כנראה, מרוב ריצה בוויניציאה, שרצינו להספיק ולראות בה דברים הרבה בזמן מועט, הורע מצב־בריאותי כשבאנו לפירנצי. אף־על־פי־כן — כלום אפשר להיות בפירנצי ושלא לראות את Palazzo Pitti ואת אוצרות־האמנות שלו? — הלכתי לשם בלויתה של גברת קלוזנר, חולני ותמוך על־ידה — ושעות בילינו בהסתכלות מרוכזת בציוריהם הגאוניים של גדולי־הציירים, שיצרו נפלאות במשך מאות בשנים. ומעניין: מכאובים קשים היו לי בשעה שעמדנו בפני היצירות הגאוניות; אבל האמנות הגדולה, שהיתה לפני, קסם קסמה לכל חושַי בי ורוממה את רוחי באותה מידה, שמכאובי הגופנים כאילו לא היו...

ואולם רק חזרתי משם — מיד נפלתי למשכב. חולה בעיר נכריה ובזמן, שחום גדול, יותר כבד משהוא בארץ־ישראל בסוף־אבגוסט, שולט בעיר. היינו מדוכאים מאד.

לאשרנו, היכרתי בפירנצי פנים אל פנים את הפרופיסור מ. ד.

(אומבֶּרטו) קאסוטו, שהיכרתיו והוקרתיו קודם־לכן מתוך ספריו ומאמריו באיטלקית. והוא התיחס אלינו יחס של ידיד נאמן: קרא לרופא. הוא והרופא דיברו ביניהם איטלקית על מצב־בריאותי מתוך השערה, שאיני מבין את לשונם — ואני הבנתי והבנתי: הרופא מצא את מצבי די קשה, שהרי נחלש הדפק שלי. לא גיליתי דבר זה להגברת קלוזנר כדי שלא לצער אותה, אך הייתי מדוכא. הרופא עשה לי זריקות של קאמפורה, וכשבוע ימים הייתי מוטל על המיטה בלא שיכולתי לראות את פירנצי כהוגן. הספקתי לראות רק עוד בתי־יראה אמנותיים אחדים ולהתהלך על שפתו של נהר־ארנו הנפלא.

מפירנצי נסענו לרומי — ואני חולני וחלש.

ה"עיר הנצחית", השלישית לירושלים ואתונה, עוררה בי המון הרגשות ומחשבות מנוגדות. העיר החולשת על גויים, מחרבת־ירושלים, המדכאת והמשעבדת — והיוצרת את הסדרים המדיניים ואת המשפט האזרחי, הלאומי והבינלאומי, מרכזה של הדת האוניברסאלית, הקתולית, ומושבו של ממלא־מקום־פֶּטרוס בעולם, — כמה שונא אני אותה וכמה מעריץ אני אותה!

הדבר הראשון, שהלכנו לראות ברומי, היה, כמובן, "קשת־טיטוס", Arco di Tito, שאין לי צורך לתאר את המצויר עליה, כי מי מקוראי דברי אלה לא ראה את צורתה באיזה חיבור היסטורי מתאים? — היכרתי מתוך ספרים את ציורה המדויק ביותר; ואף־על־פי־כן קשה לי לתאר את התרגשותי כשעמדתי לפני ה"קשת" והסתכלתי בפרצופים, שיש בהן קוים רומיים יותר מיהודיים, של גיבורי־ישראל השבויים והמובלים בקולרים ובציורם של המנורה בעלת שבעת הקנים והשולחן של לחם־הפנים, ששדדו הרומיים מבית־מקדשנו השרוף... הבנתי לרגשותיהם של יהודי־רומי, שאסרו על עצמם לעבור דרך "קשת" עגומה זו, שצריכה היתה לשמש עדות לחורבן־יהודה ולנצחון־רומי... ונפשי סערה מאד. על עינויי־גוף נוספו חבלי־נשמה.

אחר־כך ביקרנו את הקולוסֵיאון — ושוב עינויים והתרגשות. לנגד עיני־רוחי עמדו גיבורי־יהודה השבויים, שהכריחו אותם להתגושש בזירה עם חיות רעות ורובם היו טרף לאריות. כמו חיות ניצבו לפני תמונות נוראות אלו כמו שתאר אותם גורדון שלנו בפואמה "בין שיני אריות" וסֶנקביץ הפולני ברומאן המפורסם שלו: Quo vadis?.

התרגשותי גדלה ועמה — גם מכאובי־גופי. היו לי התקפות תכופות וקשות מאד של "אבני־המרה". ואף־על־פי־כן קשה היה לי להשלים עם הרעיון, שאהיה ברומי ולא אראה את כנסית־פטרוס ואת הוואטיקן. והגברת קלוזנר, עם כל רחמנותה עלי בסבלי הקשה, החליטה, שלעולם לא אסלח לעצמי אם אהא ברומי ולא אראה את בניינה הנהדר ביותר

ואת אוצרות־הרוח, שנערמו בקרית־האפיפיור במשך דורות.

נסעתי, איפוא, בייסורים קשים אל הוואטיקן והגברת קלוזנר וסטודנט מארץ־ישראל, בנו של ש. בן־ציון, מלוים אותי.

הכנסיה עשתה עלי רושם, שאין בכוחי לתארו בדברים. איזו מזיגה של עזוז ושל הדר, של גדלות ושל יופי, של רוממות ושֶׂגֶב ושל הרמוניה עליונה! — אכן, לאחד את כל אלה בבניין אחד יכלו רק גאוני־הגאונים של תקופת־הזוהר הנפלאה ביותר באיטליה זו, שאיחדה בנצרותה החצי־אלילית את ההוד העליון של ישעיה ואיוב ואת היופי ההרמוני השלם ביותר של פֵידיאַס ופראקסיטלס.

אבל לבי משך אותי אל הספרייה של הוואטיקן. ידעתי, שמחמת המכאובים לא יהא ביכלתי לשהות הרבה במקום המרומם והנשגב — והזר. ונפשי חשקה לראות את הספרים וכתבי־היד יקרי־המציאות שבספריה של האב הקדוש.

התחלתי מעיף עין על ספרים נפלאים וניגש אל המקום, שבו אצורים כתבי־היד היקרים. ופתאום ראיתי מרחוק שורה של פסילים. עזבתי את הגברת קלוזנר ואת הסטודנט, שעדיין היו עומדים ומסתכלים בתקרה היחידה־במינה של כנסית־פטרוס, וקרבתי אל הפסילים.

והנה — פסילים של קיסרי־רומי הם אלה, מסודרים לפי התאריך של קיסריותם. עברתי על אחדים מהם — ופתאום לפני טיטוס — "טיטוס הרשע", מחריב־יהודה ושורף־בית־המקדש!

ולא ידעתי נפשי. איני יודע מה אירע לי. שכחתי את מכאובי, שכחתי את הזמן ואת המקום, שנמצאתי בהם. שכחתי, שמת טיטוס לפני אלף שמונה מאות וחמישים שנה. שכחתי, שאני נמצא בוואטיקן ועוד בני־אדם הרבה מתהלכים מסביב לי, ופניתי אל טיטוס בדברים: סיפרתי לו, שאני יהודי ובאתי מירושלים, ושירושלים אינה חרבה עוד ושהאומה, שדימה להחריב ביחד עם הארץ ועיר־הקודש, שבות לתחיה בעוד שהעם הרומי אינו אלא מושג היסטורי...

כך עמדתי לפני הפסל, שכאילו נופחה בו רוח־חיים, ושפתי נעות ואני מדבר את דברי אל טיטוס...

הגברת קלוזנר והסטודנט בן־ציון ראו אותי מדבר — ודאי, עם מכר, שפגשתי במקרה — וניגשו אלי — והנה אין איש מסביב לי, ואל פסל אילם אני מדבר.

הם נבהלו מאד. ודאי, חשבו, שחס ושלום נטרפה עלי דעתי מתוך ייסורים. ואולם כשאך ניגשו ועמדו בקרבתי — מיד הפסקתי את דיבורי המשונה. סיפרתי להם מה שאירע לי.

האלוצינאציה, כמובן. ואולם אני לא אשכח מקרה מוזר זה כל ימי־חיי.

חזרתי מאיטליה לארץ־ישראל דרך ברינדיזי — ברונדיזיון (או ברונדוזיום) העתיקה. זכרתי את חשיבותו של נמל עתיק וגדול זה בימי־קדם, שאז שימש קשר בין איטליה, מצרים, יהודה וסוריה. עכשיו זהו נמל ממדריגה שניה, והעיר ברינדיזי עצמה היא עיר קטנה ומשעממת. הדבר המעניין בשבילי ביותר היה — מצבת־פומפיוס, שהועמדה בכיכר הראשית של עיר זו. שוב מחריב־החירות של יהודה החשמונאית לפני — ונפשי הומיה...

בברינדיזיון ביליתי את ליל־השבת ואת יום־השבת באי־מנוחה, בלילה — מחמת היתושים, שהיו מרובים כאן יותר משהיו ביפו לפני שלשים שנה, וביום — מפני שלא ידעתי, כיצד יתייחסו שלטונות־החוף אל העובדה, שאין חותם של מעבר־הגבול בדרכיתי. לתמהוני עבר הדבר בשלום. בכלל צריך אני לומר, שאז לא הרגשתי את העריצות הפאשיסטית באיטליה, אף אם ברכבת מרומי לברינדיזי נכנסו לביקורת בתאים בחורים איטלקיים פאשיסטיים טיפוסיים. הם התנהגו בחומרה ובתקיפות; אבל דומה היה לי, שאין זו אלא חומרה מעושה ותקיפות מלאכותית: הכבשה רוצה להתחפש לנמר...

חזרנו לירושלים — וד"ר מאגנס ורוב הפרופיסורים והמרצים היו מרוצים ממה שהושג בועידה של המכון למדעי־היהדות. ואמנם, תקופה חדשה התחילה מאז באוניברסיטה: השיעורים תפסו מקום יותר בלא הפסד לסמינריונים ופסקו ה"ישובים ולומדים" בלא כיוון ובלא הגבלת־זמן. ה"ישיבה המודרנית" התחילה נהפכת לאוניברסיטה ממש. ודבר זה אי־אפשר היה שלא לשמח אותי: הרי נלחמתי על כך עוד קודם שנוסדה האוניברסיטה ובמשך שלש שנות־קיומה.

רק דבר אחד גרם לי עגמת־נפש: מצאתי את אמי הזקנה, שאהבתי כל־כך, ירודה בגופה ומדוכאה ברוחה. הבַנתי, שמחלת רציונית מקננת בה. ואמנם, לא עבר זמן מרובה ונתגלתה בה מחלת־הסרטן, שהצעידה אותה אל הקבר בכ"ה בשבט, תרפ"ח (1928). ולמרות מה שהיתה בת 78 התאבלתי עליה ימים רבים. כלום יש לך אֵם זקנה? — האֵם היא תמיד אם. ובהתנהגותה לפני פטירתה הראתה, שעם כל מה שלא קיבלה חינוך אירופי מסודר היתה אשה בלתי־מצויה: שלשה ימים קודם פטירתה ביקשה ממני למסור כל מה שנשאר אחריה (ולצערי, זה היה מעט מאד) לקרן הקיימת. ועוד בימי־מחלתה הקשים היתה מתווכחת עם כל מי שדיבר רעות על ארץ־ישראל ועל הציוניות והציוניים וציפתה לגאולה ולטוב. רגעים ממש קודם פטירתה היתה דעתה צלולה וביקשה להדליק נר לנשמתה. הרגשתי, שכל מה שהשגתי בחיי ברוח ממנה בא לי; אלא שהרוחניות הטהורה שלה נתמזגה בי באהבת־החיים ובנטיה לשירה ועליזות של אבי ז"ל — ונעשיתי למה שנעשיתי.

פרק כ״ט.

המלחמה על הכותל המערבי והפרעות של אב תרפ״ט.

ולאחר חצי־שנה התחיל העניין של הכותל המערבי.

ביום־הכיפורים תרפ״ט אירע מאורע מעציב על־יד הכותל המערבי. העמידו שם מחיצה בין גברים ונשים — ובא פקיד ממשלתי וסתר את המחיצה בחוזק־יד והפחיד את הנשים או אף עלב אותן בהתנהגותו החמורה.

הדבר היה ברור: אפילו הכותל המערבי, שארית־מחמדינו מימי־קדם, אינו שלנו. אנו צריכים לוותר גם עליו לטובת הערביים.

א י ת מ ר בן־א ב י יָצא נגד זה במאמר חריף ב״דואר־היום״. אף אני פירסמתי מאמר על זה בשם ״אהבה או שנאה — בחרו לכם!״ (הארץ, מכ״ד בתשרי, תרפ״ט, גליון 2786).

והמקרה הקל בראשיתו הלך וגדל. המופתי הירושלמי מצא כאן מקום לעורר את הקנאות הערבית: הדת שימשה בידו אמצעי מצוין למדיניות תוקפנית. התחילו טוענים בעתונים הערביים, שאין ליהודים שום חלק ונחלה בכותל המערבי: זהו ״הקדש מערבי״ (מארוקני), והמקום קדוש לערביים מפני שעל כותל זה עלה מוחמד על סוסו השמימה, או אגדה בדומה לזו. והדברים הגיעו לידי כך, שפעם התנפלו הערביים על יהודים, שהתפללו על־יד הכותל, ושרפו את סידורי־תפילותיהם. הם גם התחילו בונים איזה שער חדש על־יד הכותל, כדי להפריע ליהודים לבוא לשם, וה״פַּרוֹז״ (ה״מועדין״) שלהם היה קורא את המוסלמים לתפילה בשעת תפילתם של היהודים דוקה כדי להפריע את ה״כופרים״ בתפילתם.

כלום אפשר היה ליהודים לראות את כל אלה ולשתוק? —

ודאי, אילו הייתי יכול לחשוב כאחד מן ה״צדיקים הגמורים״ שבסופ־רינו, שאמר אז: ״עשרת אלפים דונאם של קרקע חשובים לנו מן הכותל המערבי״, הייתי חושב גם אני, שלא כדאי להגן על הזכויות, שיש לנו על הכותל, שעל כל פנים בנו אותו אבותינו מסביב למקדש. ואולם חשבתי אז, ועדיין אני חושב כיום, שבתנועת־תחיה, שהיא גם תנועת־שחרור, חשובים ה״דברים הבלתי־נשקלים״ מן הדברים הממשיים. ולפיכך וויתור על קדשי־האומה, על חזון־רוחה ועל מה שנתרקם ונשתזר עם כל חלומות־העבר שלה,

שמהם היא טוֹוה ואורגת את חזון־העתיד שלה, — וויתור על "בלתי־נשקל" ככותל המערבי הוא וויתור על אחד מן האמצעים האדירים ביותר של התחיה המדינית ותחית־הרוח כאחת.

ולפיכך קראתי לאסיפה של חברי כל המפלגות כדי לטכס עצה מה אפשר לעשות לשם הגנה על "שארית מחמדינו מימי־קדם". מובן, שמפא"י וכל אנשי "מפעל ובניין" התנגדו לכל פעולה. אך הרוב החליט להתכנס על־יד הכותל ולנאום שם בדבר זכויותינו ההיסטוריות על הכותל והרחבה שלפניו.

ההפגנה היתה מרובת־משתתפים והנאום, שנאמתי על־יד הכותל ממש, הצית לבבות באש־קודש לזכר מלחמת־החירות האחרונה של יהודה הקדומה.

מובן, שהמופתי לא נח ולא שקט. הוא נאם וכתב, שהיהודים באו להרוס את מסגד־עומאר ולשים קץ לדת־מוחמד. לא פחות ולא יותר!

מושל־ירושלים היה אז ל ו ק. אנגלי משכיל ונבון. אמרו עליו, שמוצאו מיהודים ושמו או שם־אבותיו לפנים בישראל ל ו ק א ט ש, אבל אני חושב, שאין זו אלא אגדה. כרוב הפקידים האנגליים לא היה אוהב־ישראל, אך גם לא אנטישמי שיטתי: נטה לערביים מפני שהם פחות משכילים ופחות "מורכבים" ויותר "אֶכזוטיים". היהודים הם נייטיבס" (ילידים) ולא "נייטי־בס", אירופיים, אבל לא אירופיים גמורים (ילידי רוסיה ופולניה ורומיניה), וקשה לשלוט בהם. בלעדיהם ובלא הכרזת־באלפור הכל פשוט: יש כך וכך מושבות של ילידים לאנגליה, ותהא המושבה "פלשתינה" כאחת מהן: כטאנגאנייקה, למשל. היהודים המשונים הללו וה"בית הלאומי" שלהם מסבכים את הדברים ומקשים על השלטון. זוהי הסיבה להתנגדותם של רוב הפקידים האנגליים ליהודים (יוצאים מן הכלל היו מ י י ֶנ ר צ ה א ג ן, ו ו י נ ד ה ם ד י ד ֶס, ק ל י ט ו ן, ועוד מועטים מאד) לכל הפוליטיקה של הבית הלאומי. ולוק היה אחד מן המרובים. לא טוב מהם ולא רע מהם.

הוא שלח את סגן־המושל היהודי של ירושלים, מר ג ' י ק ו ב ס, בטאקסי לקרוא לי. נסעתי. הוא המתין לי בבית־הממשלה. דיבר על לבי, שארגיע את היהודים. הערביים הם a fanatical people (עם קנאי), ואם יספרו להם, שנוגעים בדתם, תהיינה troubles (מהומות).

דברים אלה כשהם לעצמם, אפילו אם לא היתה בהם כוונה רעה, היו מסוכנים: אם יוודע למסיתים (ובארץ־ישראל אין סודות), שמפחדים מפניהם, הרי יעשו בדיוק מה שגורם לפחד זה...

אמרתי למר לוק:

— בכל לבי אני מוכן להרגיע את היהודים. אבל יתן לי משהו, שבו א ו כ ל להרגיעם. יוציא פקודה, שלא יפריעו את היהודים בעבודת־אלהיהם על־יד הכותל, או שלא יכריז הכרוז המוסלמי את קריאתו לתפילה מעל

חומת־הכותל בשעת תפילת־היהודים דוקה, או שלא ישתמשו בשער החדש על־יד הכותל, שער, שלא היה קיים מעולם ונעשה עכשיו דוקה לצורך פרובוקאטיבי. אם יוציא פקודה מעין זו אעשה כל מה שבכוחי כדי להרגיע את הנוער היהודי. צריך שמשהו יהא בידי לשם הרגעה.

הוא לא הבטיח כלום, ורק חזר על כך כמה פעמים, שהערביים הם "אומה קנאית".

חזרתי בלא כלום.

ובינתיים התחילו הערביים להתגודד. שלחו שליחים לשודדי־חברון ולפראי־עבר־הירדן. הממשלה אי־אפשר שלא ידעה מזה. אבל, כנראה, לא היו לה כוחות מספיקים לעצור בעד ההתפרצות.

מכיון שבפארלמנט הבריטי טענו, שאין שום צורך לאנגליה להוציא כספים על הביטחון של ארץ־מאנדאט, ואילמלא ההבטחה ליהודים אף לא היה צורך להחזיק חיילים בריטיים בתוכה, כי שקט ושלוה היו שולטים בה אילו היו בה רק ערביים בלבד (מה שהוא, כמובן, שקר גמור: עיין מצרים, עיראק וסוריה), — על־כן השתדל סיר הרברט סמואל למעט בחיילים בריטיים — ועל־ידי כך גם למעט בהוצאות וממילא תתמעטנה גם הקובלנות על המאנדאט. וכך עשו גם הנציבים הבאים אחריו. וסופו של דבר — שבימי־הפרעות של שנת תרפ"ט היו בארץ־ישראל פחות ממאתיים חיילים אנגליים... וכיצד אפשר היה להגן על היהודים ב"כמות מבוטלת" כזו של חיילים?

צריך היה, איפוא, לארגן את ההגנה היהודית: לפקודתה עמדו מאות ואפילו אלפים של בחורים חסונים ומלאי־כוח, שידעו, שהם נלחמים על קיום־עמם בארצו, על חירותו וכבודו. אבל לעשות כך פחדו הפקידים הבריטיים מחוסרי־המעוף: למה יאמרו הערביים, שהבריטים מחזקים את היהודים נגדם? — שכאן — הגנה בלבד, ושם התקפה ותאות רצח ושוד, — דבר זה לא היה קיים — ואף כיום אינו קיים — בשביל פקיד אנגלי כשהדבר נוגע ליהודים. אח, פקידים אנגליים לא ילכו עם החלשים נגד התקיפים אלא אם יש להם עניין שלהם בדבר...

הערביים ידעו זאת — הם יודעים את הכל, שהרי הרוב המכריע של הפקידים הממשלתיים בארץ ערביים הם, והם מתחנפים לפקידים הבריטיים ומתקרבים אליהם — ויודעים את כל הלך־רוחם ואת כל סודותיהם.

וכך פרצו הפרעות של שנת תרפ"ט, שנמשכו מי"ז עד כ"ב באב (סוף אבגוסט, 1929).

יום־השישי היה יום י"ז באב, ובבוקר עדיין היה שקט בעיר ובתלפיות. בא לבקרנו הסופר הבלתי־נשכח מקסימון מאמריקה. באחד ממאמריו

ב"הדואר" הניויורקי הזכיר את העלילה של א פ ל ב ו י ם, שהוספתי את שמי במאמרו של ברייגר כדי להימנות בין הגדולים (עיין למעלה, עמ' 170־173). את הכחשתו של ד"ר גליקסון ודאי לא ראה, שהרי נדפסה בעתון רוסי־עברי, שלא יצא מתחומה של אודיסה. סיפרתי לו את כל העניין בפרטות— ונזדעזע. ובינתיים התחיל אי־שקט בעיר — ופסקו האבטומובילים העירוניים לבוא לתלפיות. בקשי עלה בידי מקסימון למצוא איזה טאקסי ערבי — ולהימלט.

יצאנו, גברת קלוזנר ואני, בשעה 2.30 אחר הצהרים אל המרפסת, עמדנו על שולחן וראינו המון ערביים, בידואים ופלחים כאחד, מתגודדים בבקעה שבקרבת הכפר הערבי הסמוך, צ ו ר־ב ה י ר, ופני חמסנים וגזלנים פניהם. ראינו, שפרעות מתרגשות ובאות.

כשהיום נטה לערוב באו חברי ההגנה היהודית. שוטרים בריטיים או יהודיים לא באו לתלפיות — השכונה, שביחד עם ר מ ת־ר ח ל ו מ ק ו ר־ח י י ם היא המקום המרוחק ביותר מן העיר, ועל־כן סכנתו מרובה ביותר. וחברי־ההגנה אף הם היו מועטים: רק 11 איש ולהם רק שני רובים ותשעה אקדוחים. ואף־על־פי־כן עמדו בגבורה על המשמר כל ליל־שבת וכל יום־שבת והגנו על תלפיות נגד 600 ערביים מזוייניים!

עד היום איני מבין, מאין בא אומץ־לבנו זה, של צפורה היקרה ושלי. לא פחדנו כלל. ולא עוד, אלא שלא הרגשנו, שאלו הן פרעות: שתי אומות נלחמות על ארץ אחת, שהאחת מהן — האומה הישראלית — אין לה כל זולת ארץ־אבות קטנה זו, והשניה — האומה הישמעאלית — יש לה עוד, לכל הפחות, חמש ארצות גדולות. כאן גם הצדק וגם המצוקה על צד היהודים, ואין ברירה — ובכן מה יש לפחוד?

ובעשר בלילה, כשהערביים ירו על תלפיות בלא הפסק והכדורים שלהם נפלו כברד כבד על גג־ביתנו בתלפיות, שעומד במקום הרם ביותר בשכונה והקרוב ביותר לכפר צור־בהיר ולמחנות־הפורעים, התפשטנו והלכנו לישון במיטותינו. כאילו לא קרה כלום, אף אם שמענו את דירדור הכדורים על גג־ביתנו...

רק באחת בלילה באו הצלם האמן מר יעקב בן־דוב, מר מ. א י י ז נ ש ט א ט (אז פקיד־אפ"ק ועכשיו המנהל שלה), בנו של י ה ו ש ע ב ר ז י ל י, ביחד עם אחדים מחברי־ההגנה, ודרשו מאתנו בכל תוקף לעזוב את ביתנו ולעבור לביתו בעל שתי הקומות של מר ש א ו ל ג ו ר ד ו ן, שהוא ממולנו ושהיה מקום ה"מפקדה הכללית" של ההגנה. לא נטלנו עמנו כלום, וכמו שהתלבשנו מלבושי־בית עברנו ביחד עם העוזרת שלנו — נערה ספרדיה נחמדת — ועם חברתה לבית־גורדון.

והגברת קלוזנר היתה חולה אז בקוליטיס קשה. ובית־גורדון היה אף

הוא, כביתנו, מופנה כלפי הפורעים, ונצטופפו בו חברי־ההגנה ועוד אנשים ונשים, שמצאו בו מחסה או שבאו להשתתף בהגנה. וכך לא היה לנו אפילו מקום להניח את ראשינו. ולפיכך העבירו אותנו עוד באותו לילה לבית הסמוך, לביתו של מר ס ל ו נ י ם, שאז ישבו בו כקייטנים מר ש. ט ו ל ־ ק ו ב ס ק י ומשפחתו. שם ישנה הגברת קלוזנר שעה או שעתיים; ואני לא עצמתי עין. העוזרת שלנו וחברתה נשארו בבית־גורדון.

בבוקר שמענו צעקות נוראות כאילו מביתנו. והגברת קלוזנר אמרה מיד:

— אירע משהו לעוזרת שלנו.

הרגענו אותה ואמרנו, שלא יתכן הדבר, שהרי העוזרת וחברתה לנו בבית־גורדון.

ואולם אחר־כך נתברר הדבר, שצדקה צפורה שלי, כמו תמיד, ושתי הצעירות היו תחת מטר־יריות.

ומעשה שהיה כך היה:

כשקמו שתי הצעירות בבוקר השכם משנתן, ראו, שמר ש"י ע ג נ ו ן, שישב אז בבית שכור בתלפיות (עדיין לא היה לו אז בית משלו והבית השכור היה הבית הסמוך לביתנו), נכנס לדירתו. כפי שנתברר אחר־כך, נכנס להציל כתבי־יד שונים, שהיו שמורים בדירתו זו. אך הבחורות לא ידעו זאת והחליטו, שזהו סימן, שהכל בסדר. ומה ידעו צעירות ילידות־הארץ, ובפרט ספרדיה, ממהותן וסכנתן של פרעות? — ולפיכך נכנסו אל תוך ביתנו, והעוזרת שלנו התחילה לנקות את הבית, כמנהגה תמיד. הערביים, שעמדו על הגבעה סמוך לביתנו, ראו את הצעירות היהודיות — ומיד ירו לתוך הבית פנימה. הכדורים עברו את דלת־הזכוכית ושיברו אותה, עפו לתוך הבית פנימה, פגעו בשתי הצעירות, לאחת בגרונה ולשניה במרפקה — ונתקעו לתוך הכותל של חדר־העבודה שלי. ועד היום נשארו בכותל זה החורים, שנעשו על־ידי הכדורים. לא נתתי למלא את מקום־החורים: יישאר בביתי זכר־עולם למה שעבר עלינו בימים ידועים מידי "פאטריוטים ערביים".

הבחורות הפצועות הרימו קול־צעקה. שמעו המגינים, שנמצאו בבית־גורדון, וחשו לעזרתן. אך להוציאן מן הדלת הקדמית היתה סכנה: ממולה עמדו הערביים על הגבעה וירו בלא הפסק. על־כן הוציא אותן בחור תימני, ש א ל ת י א ל שמו, מחדר־העבודה על כתפיו ונשא אותן דרך המרפסת הסגורה, קפץ עם המשא הכבד של שתי פצועות דרך הקיר, שהוא די גבוה, אל המרפסת והעביר אותן אל בית־גורדון, שמשם טילפנו אל מגן־דוד אדום והביאו אותן לריפוי לבית־החולים "הדסה". זה היה מעשה־גבורה גם מצד ההעזה וגם מצד המאמץ הגופני. ועל טוב ייזכר מר שאלתיאל זה,

שסיכן את נפשו והציל את הבחורות. האחת, זו שנפצעה בגרונה, היא דוקה נרפאה כולה; לא כן העוזרת שלנו, הספרדיה הנחמדת, שנפצעה במרפקה: היא קיבלה על־ידי כך שיתוק בידה הימנית (או השמאלית — איני זוכר עוד) והעזוע רוחני, וימים רבים היתה חולה ובלתי־מוכשרת לעבודה.

ואף מן המגינים נפצעו אחדים קשה ושכבו בבית־החולים — וקבלו הרבה על שלא ראו מן הציבור הירושלמי הכרה מתאמת במסירות־נפשם.

ואף קרבן ממש הקריבה תלפיות אז: הצעיר היפה והחסון משה בראנדס, אחיה של אשת המהנדס מר פֶּרמאן, שהשתתף בהגנה על תלפיות, נהרג בכדור ערבי. אחותו, הגברת פֶּרמאן, חלתה ימים רבים מחמת אסון נורא זה מחלת־עצבים והיתה טוענת תמיד:

— ברחנו מביסאראביה מפרעות וחשבנו: בארץ־ישראל פוגרום הוא דבר בלתי־אפשרי. והנה הדביקו אותנו הפרעות כאן דוקה... בירושלים דוקה נהרג אחי האומלל...

ושכונת־תלפיות מזכרת את "הקדוש משה בראנדס" בכל חג, שיש בו הזכרת־נשמות.

הדבר היה בשבת בבוקר. וביחד עם הריגת־בראנדס ופציעת־הבחורות שרפו הפורעים את הבית הקיצוני של תלפיות, בית האדריכל פ. קורנברג: למגינים, שעמדו בקצה האחד של הרחוב, לא היו די אנשים ואמצעים להגן על הבית שבקצה השני של הרחוב הבלתי־ארוך. אבל המגינים המועטים עם שני הרובים ותשעת האקדוחים שלהם הוסיפו לירות ועיכבו את מאות הפורעים מלהתקרב לשאר הבתים של תלפיות. גבורה יתרה לא הראו כאן הערביים.

ואולם הכדורים שבידי המגינים פחתו והלכו — והסכנה גברה, שתלפיות תישאר בלתי־מוגנת. בסכנת־נפשות הלך אחד ממגיני־תלפיות לירושלים, אל מרכז־ההגנה, וביקש כדורים ותוספת־מגינים. הדבר היה בצהרי־יום־השבת. ואמנם, הביאו כדורים מתל־אביב וגם מגינים באו. ואולם המשטרה הבריטית, שלא היה לה די צבא להגן על היהודים, מצאה לנחוץ להפריע להגנה היהודית: פרקה את הנשק מעל קצינים יהודיים מבריטניה ואסרה להעביר כדורים, ולסוף גם הקיפה את המגינים והחזירה אותם מדרכם לתלפיות. ותושבי־תלפיות נמצאו בסכנת־מות.

מר מרדכי כספי, ה"מוכתר" של תלפיות, טילפן לממשלה — ופתאום באה מכונת־יריה לתלפיות ועמדה על־יד ביתנו. הערביים נבהלו והתחילו נמלטים. ואולם כשראו, שמכונת־היריה יורה רק מרחוק ואינה רודפת אחריהם, חזרו ובאו והתחילו יורים על השכונה ועל מכונת־היריה ועל התותחן המנהל אותה: באו לידי מסקנה טבעית בשבילם, שהממשלה או מפחדת מהם או — היא על צדם.

ופתאום בא קצין־משטרה אנגלי ודרש בכל תוקף להוציא מתלפיות את הנשים ואת הילדים, ואילו הגברים יתכנסו לבית אחד והאנגלים יגנו עליהם.

ובאמת לא היה מי שיגן: החיילים היו מועטים, כאמור, המשטרה היתה ערבית ברובה ואי־אפשר היה לסמוך עליה, ואת ההגנה היהודית רדפו. ייזכרו לטוב הסטודנטים האנגליים מאוקספורד והמנהל שלהם, הכומר גרהם־בראון, שאחר־כך היה הבישוף של ירושלים. הם באו בתור תיירים לירושלים ובמקרה היו עדי־ראיה לפרעות. והם הגנו על גבעת־שאול והצילו את השכונה היהודית הרחוקה. לתלפיות לא הגיעו.

ובכן דרשה המשטרה, שהנשים והילדים יעזבו את תלפיות ויישארו רק הגברים מכונסים בבית אחד של ראש־השכונה, מר מרדכי כספי, אדם יקר, שיש לו בכלל זכויות מרובות בכל הנוגע לשכונת־תלפיות.

הגברת קלוזנר היתה חולה, כאמור. הרופא של תלפיות, הד"ר אפרים הלוי, הנזכר למעלה, דרש בכל תוקף, שאף היא תעזוב את תלפיות. אבל היא הודיעה בתוקף, שלא תעזוב את בעלה לבדו בשום אופן. והוחלט, איפוא, שגם אני אעזוב את תלפיות ביחד עמה.

נכנסנו לרגע לביתנו בלוית שני שומרים מן ההגנה. לא היתה לנו אפשרות אפילו להחליף את בגדינו ולקחת עמנו משהו מן הבית — אפילו לא את כתבי־היד שלי: השומרים האיצו בנו ללכת.

מה שהספקתי לעשות היה — לפתוח את כל המגרות, שבהן נשתמרו כתבי־היד שלי, בכוונה זו: הפורעים, ודאי, יחפשו כסף ותכשיטים (ב"לאו־מיותם" קשה היה להאמין לאדם, שהסתכל בצורתם הפראית וראה, כיצד ירו בבחורות צעירות בלתי־מזוינות), ואם המגרות תהיינה פתוחות, הרי יראו, שאין כאן אלא ניירות כתובים — ומה יעשו בהם? — והימים היו ימי סוף־החודש, וכסף לא היה לנו בבית, ובכן יחפשו הפורעים כסף ולא ימצאו וילכו להם. ואפשר, אף לא יחדרו אל תוך ביתנו: הרי על־יד הבית עמדה מכונת־יריה ולא נתנה לפורעים לגשת אליו. והיו אז בתלפיות גם חיילים ישוטרים בריטיים, שנשלחו להגן על השכונה.

ישבנו במכוניות לא־גדולות, חבורה של נשים וילדים והגברת קלוזנר ואני בתוכם. ולעולם לא אשכח נסיעה זו מתלפיות לירושלים: על הדוכן ישבו מימינו ומשמאלו של הנהג שני חברי־ההגנה מזוינים ברובים, ואף לנהג היה אקדוח. וכך נסענו העירה דרך השכונה היוונית והשכונה הגרמנית— ובכל הדרך עמדו משני הצדדים ערביים וגרמנים, וכמדומה לי, גם יוונים, הסתכלו בשומרים המזוינים — ושחקו על משבתנו... אמרתי לעצמי: "וישמח עליך אויב, הרים קרן צריך" — זוהי הקשה שבקינות מפני שהיא הגדולה שבצרות...

בעיר עברנו לבית־אוסישקין — לביתו של הידיד הגדול היחידי, שהיה לנו בירושלים. אוסישקין עצמו היה אז בלונדון, ב"ועידה על־יד השולחן העגול", שסידר לורד פאספילד המפורסם. הגברת אוסישקין קיבלה אותנו בחביבות וטיפלה בנו כאחות. לא היתה לי כתונת להחליף — וניסתה לקנותה בעיר, ולא השיגה לקנות מפני שכל החנויות היהודיות היו סגורות ומסוגרות מחמת הפרעות. והגברת קלוזנר שכבה חולה ולא יכלה לעשות כלום.

בינתיים הגיעו לאזנינו הידיעות העגומות הראשונות על מה שנעשה בתלפיות: שעה לאחר שנסענו עזבו החיילים והשוטרים הבריטיים את תלפיות — והפורעים ניגשו לפרוץ את הבתים ולשדוד כל מה שמצאו — מתוך פאטריוטיות, כמובן. שבעה־עשר בתים נשדדו בתלפיות, ואחד מן הראשונים היה הבית שלנו, שהפורעים רוקנו כל מה שבתוכו. רציתי לדעת מה גורלם של כתבי־היד שלי, אך הממשלה אסרה לבוא לתלפיות מחמת הסכנה, שלא עברה עוד. רק לאחר כמה שבועות הותר לי לבקר בביתנו, ועל מה שמצאתי שם אספר להלן.

ביום ב', כ' באב, החלטתי ללכת ולראות, מה שלומו של בצלאל אחי (אליצדק), שישב אז בירושלים בשכונת־הבוכארים. אוסישקין ישב אז בדירה שכורה, בבית ערבי (בית־סלמה), ברחוב בצלאל, בקירבת בית־המדרש למורים של "מזרחי", שאחר־כך היה שם "פנסיון גולדשמיט". יצאתי, איפוא, מרחוב בצלאל ועברתי את רוב הרחובות של ירושלים החדשה. וכבר ניסיתי לתאר (ב"במקום מבוא" לספרי "כשאומה נלחמת על חירותה", הוצאה ד', תל־אביב תש"ו, עמ' xi—x) את הרושם הבלתי־נשכח, שעשתה עלי ירושלים באותם הימים:

החלק היהודי של ירושלים היה אז בידי ההגנה היהודית מפני שלא הספיקו לממשלה חיילים ושוטרים בריטיים כדי להגן על חלק זה של העיר; ולשוטרים הערביים לא האמינו אז, ובצדק. וכך לא היה בכל הרחובות של העיר החדשה אף זכר לחייל בריטי או לשוטר בריטי או ערבי. ובכלל, לא נועז לעבור שם שום ערבי. כל העיר החדשה על כל שכונותיה היתה בידי היהודים. חברי־ההגנה לא נתנו לעבור בה לשום פורע ערבי ולשום פרובוקאטור יהודי מן הקומוניסטים, שבימים ההם היו על צד הפורעים. ההגנה השגיחה על הסדר והיא היא שסידרה את התנועה. וכך נמשך הדבר במשך שבוע שלם. ירושלים החדשה היתה במשך שבעת ימים עיר יהודית כמו בימי דוד ושלמה והחשמונאים. כי רוח גבורה לבשה אז את הנוער העברי, שהיה אז כמעט כולו ציוני, והיה אמיץ ותקיף בהחלטתו שלא להיכנע בפני המתנקשים בתקותו האחרונה. רק לאחר כ"ד באב נשתנה המצב

לרע: המשטרה האנגלית השתלטה על העיר החדשה לאחר שהפרעות פסקו מעט־מעט.

למה עזבו החיילים והשוטרים האנגליים עם מכונת־היריה שבידם את תלפיות? כלום לא ידעו, שהפורעים יעשו שמות בשכונה היהודית הרחוקה ממרכז־העיר?

שמעתי תשובות שונות על שאלה זו. התשובה המתקבלת על הדעת, ששמעתי מפי בני־אדם קרובים למשטרה, היתה: לשכונת "מקור־חיים", שהיא סמוכה לתלפיות, היתה נשקפת אותה הסכנה, שנשקפה לתלפיות; ובשכונה זו היו כמעט רק יהודים, שהם נתינים פולניים, בעוד שתושבי־תלפיות הם נתינים ארצישראליים. והקונסול הפולני דרש בכל תוקף, שה־ממשלה תגן על הנתינים הפולניים. ועל־כן הוכרחו החיילים והשוטרים המועטים עם מכונת־היריה שלהם לעזוב את תלפיות וללכת למקור־חיים. שהרי חיילים ושוטרים אחרים כמעט לא היו בנמצא.

אבל לי נדמה, שיש טעם אחר בדבר: החיילים והשוטרים הבריטיים היו מועטים, כאמור, ולא הספיקו לעמוד בפני מאות פורעים. והאנגלים הכירו יפה את ה"פאטריוטים" הערביים מבין הפורעים (הסיתו אותם פאטר־יוטים ערביים ממין אחר, לאומיים על־פי דרכם), שאין נפשם אלא אל השוד והביזה. ולפיכך חשבה המשטרה: את הילדים ואת הנשים הוצאנו; הגברים נתכנסו בבית אחד ומשם יגנו על עצמם. אלא שרוב הבתים יהיו עזובים ויבוזו אותם? — יבוזו הפורעים ובזה ימצאו את סיפוקם וירגעו. כמו שאומר הגרמני: das Muetchen kuehlen, ואחר־כך אף אפשר יהא לפייס את היהודים בכסף, כמו שעשתה הממשלה באמת. אלא מה?—הצער והחרפה על שיכולים לעשות ברכושם של היהודים מה שפורעים רוצים? — האנגלים ריאליסטים הם ואינם מתחשבים ב"סנטימנטים". כדאי הדבר — ובלבד שהפורעים יקבלו "סיפוק ממשי" — ויפסיקו את הפרעות...

כך נראה לי המעשה בעזיבת־תלפיות לפורעים. ואפשר, טועה אני ולא זו הסיבה. עוד לא נתגלו הארכיונים של הממשלה הארצישראלית מאותו זמן. והרי רק מתוכם נדע דבר ברור.

לאחר כמה ימים עברנו מבית־אוסישקין, כדי שלא להיות למשא על הגברת אוסישקין ועל שאר המשפחה, לבית־מלון. הגברת קלוזנר עדיין היתה חולה והרופא דרש, שתשכב במנוחה. ולתלפיות עדיין לא הניחה הממשלה לחזור. ד"ר מאגנס לא ביקר אותנו במצבנו זה, אפשר, מפני שכעס על השתתפותי בעניין־ה"כותל". ובימים ההם דוקה האמין, שהקומוניסמוס עתיד להציל את העולם. כיצד אפשר להיות ב ע ד הדת ו ב ע ד הקומוניס־מוס, שהיה רודף אז את הדת, כאחד, — קשה היה לי להבין. לסוף נתברר

לי, שד"ר מאגנס אינו מאמין ברדיפות הללו כלל וכלל, שהרי היה בידו "לוח" עברי מודפס בבוברויסק בימי־הבולשוויקים... ובכן דאג אז לקומוניסטים מישראל, שנאסרו אז ושהתיחסו אז בחיוב גמור למעשי־הפורעים. על זה דווה לבי מאד, שהרי ידעתי, שד"ר מאגנס הוא אדם כשר. אלא שתעה בדרכו.

רק אדם אחד דאג לנו מרחוק: הֶרְבֶּרנד הנוצרי הולמס מניו־יורק היה יחידי, שכתב לנו מכתב השתתפות־בצער, ואפילו הציע לפנינו הלוואה. הסתלקתי מהלוואה, אבל הודיתי לו על טוב־לבו (עיין דואר היום, תרפ"ט, גליון 308). שום יהודי לא התיחס אלינו כך.

ביקר אותנו מר נורמן בנטוויטש, שעדיין היה אז מזכיר־המשפטים בארץ. אף הוא אדם ישר כד"ר מאגנס, ציוני פשרן וותרן כמותו ונוטה לערביים כמותו. שוחחנו על הנעשה ואמר לי:

— חכמי־היוונים אמרו: אם רוצה אתה, שקול־כאבך יישמע ויאמן, תשמיע את קולך באַקורד פחות ממה שכואב לך. שהרי אם תרים את קולך באקורד יותר גבוה — קולך לא יישמע עוד ובכאבך לא יאמינו. וכך צריכים היהודים להתייחס אל הפרעות בארץ.

תורה שלמה של פוליטיקה אנגלית השמיעני אדם מעניין זה, שהיה היועץ והמומחה בענייני היהודים והיהדות של הֶרברט סמואל. ואפשר, כל הפוליטיקה של סמואל היתה אחרת אילמלא היה סומך על "מומחיותו" של בנטוויטש בענייני־היהדות.

כי נורמן בנטוויטש הוא, לדעתי, מאלה היהודים ה"רוחנים", שמחבבים את היהדות בכל לבם מפני שהם חושבים אותה כולה רוחנית; ואינם רואים, שעל־ידי השקפתם זו הם מתקרבים לנצרות, עד שאין עוד בין היהדות ובינה אלא פסיעה אחת...

רגליהם של רוב הפרופיסורים חברי לא דרכו על סף־ביתנו. כמוחרם ומנודה הייתי בעיניהם. חטא חטאתי, שהגינותי על "הכותל המערבי" על־ידי מאמר חריף, על־ידי נאום חריף באסיפה ועל־ידי אירגון ההפגנה על־יד הכותל. בזה, ודאי, גרמתי לפרעות. שהפרעות הוכנו מראש במשך חדשים הרבה, כמו שהוברר אז לַכֹּל, לא רצו לדעת. ואני איני חושב גם היום, שצריך היה לעזוב את הכותל המערבי במצב, שהיה בשנת תרפ"ט, כאילו הוא כולו של הערביים. עם, שאינו מוכן להקריב קרבנות על מזבחם של מבחר קדשיו, מה ערך יש לחיי־העבדות שלו כולם? —

כך דעתי וממנה לא אזוז.

לאחר כמה שבועות הותר לי לבוא ולראות את ביתי אחר הפרעות.

באתי לתלפיות והגעתי עד הבית — והנה לפני אדם זר ומעיניו זולגות דמעות. הוא פנה אלי בצרפתית ואמר:

— אני בא־כוח של העתון המצויר Illustration ובאתי לצלם את ההרס, שעשו הפורעים בתלפיות. צרפתי אני ונלחמתי על־יד וָרְדָן, ויאמין לי אדוני: הרס כזה לא ראיתי אפילו שם.

רציתי להיכנס לתוך הבית — ונרתעתי לאחוֹרַי: המון דבורים וצרָעות מילאו את הבית וזימזמו באופן מאיים ממש. כי בבית היו צינצנות אחדות של ריבה (מרקחת). הפורעים שברו את הצינצנות — והריבה נשתפכה על הכתלים ועל הרצפה. לריחה המתוק באו דבורים וצרעות ומילאו את חדר־האוכל כולו. התריסים והחלונות היו שבורים וחורים גדולים מן הכדורים שנראו גם בכתלי־הבית מבחוץ. השקפתי מבעד החלונות — והנה הרהיטים שבורים כמעט כולם, המזנון נתרוקן מכל מה שהיה בו, המסדור של זכוכית שבור כולו, המגרות של הארונות נשתברו והחפצים, שהיו בתוכן, נשדדו כולם. בסכנה להעקץ על־ידי הדבורים והצרעות נכנסתי לתוך חדר־העבודה שלי — וחשכו עיני: עד הברכיים התהלכתי בעתונים וכתבי־יד קרועים, ובתוך הכוננִיות של ספרי היו "חללים" גדולים, שהראו על גזילה וגניבה של ספרים למאות. כנראה, חיפשו הפורעים כסף — ולא מצאו מפני שלא היה לנו אז שום כסף במזומנים. והם חשבו, שהצפִּנו את הכסף בין העתונים והספרים וכתבי־היד. ומפני־כן קרעו עתונים וכתבי־יד וזרקו על הרצפה ואף שיברו את החלון המזרחי של חדר־עבודתי ודרכו זרקו כתבי־יד אל הגן. וכשלא מצאו כסף גם במגרות של כתבי־היד הוציאו מתוך הכוננִיות והמדַפים ספרים שונים: שמא מאחוריהם נצפן כספנו. ואת הספרים שהוציאו לקחו עמהם למכירה או השליכו בדרך־מנוסתם. כמה מהם מצאתי אחר־כך בדרך לכפר צור־בהיר, ורובם אבדו עד היום, ביניהם ספרים יקרים כמו ספרו של de Vogüé, ספרו של ר נ א ן על "השליחות בפיניקיה", ספרים יקרי־מציאות של יצחק סאטאנוב ושל שמואל רומאנילי, מלונים אנגליים וצרפתיים יקרים, ועוד.

אך ביחוד כאב לבי על שני דברים: ראשית, היתה לי מעטפה עם ציטאטים ורשימות בשביל "מישו עד פאולוס", שאספתי במשך עשרות בשנים — ואבדה המעטפה; וכן היה בידי מאמר מפורט על המשורר המופלא י ע ק ב כ ה ן — ונשארו ממנו רק שני עמודים, שעל־פיהם חיברתי אחר־כך את המאמר הקטן שב"יוצרים ובונים" (כרך ג', ספר ב', עמ' 278־287). ולסוף, היה בידי כתב־היד של התרגום הצרפתי ל"ישו הנצרי" שלי, שתיקנתי אותו על־פי המקור העברי — והנה מצאתי את כתב־היד בגן הוא חסר 112 עמודים. ביקשתי מהוצאת Payot, שישלחו לי לתיקון

אכסמפלאר חדש — ולא הסכימה ההוצאה להמתין עד שאתקן שנית את התרגום מפני שבינתיים יצא גם תרגום גרמני של ספר זה, שיכול היה להזיק למכירתו של התרגום הצרפתי,—והדפיסה את התרגום כמו שהוא— ובו כמה וכמה טעויות גסות, למשל Sifra Kiduchin במקום Kedochim, וכיוצא בזה לא מעט. ועל זה אני מצטער עד היום.

ושנית, כשיצאתי מאודיסה לארץ־ישראל בתר"פ הגישו לי שלשים חברות אודיסאיות, ציוניות, לאומיות, ספרותיות ומדעיות, ספר־תורה קטן בארון־קודש מיוחד לו, ועליו חרות באותיות של כסף: "ליודע תורה ומפיץ תורה" וכו'. ספר־תורה זה היה יקר לי ביותר. כשהוגש לי נאם מר משה קליינמאן ואמר, שיהודי־רוסיה וגם יהודי שאר הארצות היו קודם־לכן מגישים ספרי־תורה למלכים ושרים; הפעם אנו מגישים ספר־תורה לחוקר וסופר — "מאן מלכי רבנן", ו"שר־התורה" היה הואר עברי חשוב מאז. ספר־תורה זה עלה במאה אלף רובל באותם הימים, שהרובל ירד אמנם הרבה, אבל עדיין היו 100,000 רובל סכום הגון. וספר־תורה זה שדדו הפורעים ולא נמצא עד היום. חקרתי ודרשתי אחריו והוגד לי, שנמכר באלכסנדריה של מצרים, אבל לא יכולתי לדעת בדיוק למי. ואני מצטער על אבידה זו צער גדול ביותר.

לאחר שבעה שבועות של התרחקות מן הבית הורשה לנו לשוב לתלפיות ולביתנו. ולמרות מה שהרבה מבעלי־הבתים השדודים בסמוך לנו לא חזרו, מיהרנו אנו לחזור.

היה שממון ועזובה ועגמה מסביב. על כל צעד שברי־כלים, חפצים, שאיבדו הפורעים בבריחתם, תמונות יקרות וצילומים נאים, ספרים ועתונים קרועים ומלוכלכים... וכמעט לא היו מבקרים אותנו בני־אדם מן החוץ. ושום בחורה לא רצתה להיות עוזרת בבית חצי־הרוס ובמקום מסוכן ממש. ואני הייתי צריך לקרוא את שיעורי באוניברסיטה והייתי מוכרח להשתתף בישיבות של חבר־הפרופיסורים. הייתי מוכרח, איפוא, לעזוב את צפורה שלי בתוך עזובה זו ושעמום מדכא זה. והיא, היקרה, לא פחדה ולא התאוננה אף פעם ועבדה עבודה קשה יחידה בבית. זכרה לה, אלהים, לטובה!

בשבת השניה או השלישית לאחר שחזרנו לביתנו בא מר אדווין סמואל, בנו של סר הרברט, לבקרנו. ואמר, שבא לברך אותנו ולהודות לנו על אומץ־לבנו, שלא פחדנו לחזור לבית הרוס ולמקום פרוע, ובזה הייני למופת לאחרים. ועל זה השיבותי:

— אין על מה להודות. אילו אירעו פרעות כאלו בפולניה או ברוסיה, לא היינו חוזרים לביתנו ההרוס ולשכונתנו, שנעשו בה פרעות. אך ארץ־ישראל היא התחנה האחרונה של עמנו, היא מולדת יחידה ויקרה — וממולדת אין בורחים.

פרק ל.

תפיסת־עולמי.

במשך ששת־שבעת השבועות, שהייתי מרוחק מביתי ההרוס, בלא ספרים ובלא כתבי־יד, וצפורה היקרה לי חולה, וכמעט אין יוצא ואין בא בבית־המלון, שדרנו בו, — בבדידות קשה זו ואחר מאורע איום זה, העמקתי בעיונים מופשטים ובמחשבות על כל הנעשה. ואז ניצנץ בי הרעיון לכתוב ספר בשם "יהדותי שלי", שיכלול את כל תפיסת־עולמי העברית והכללית.

כתבתי את הפרקים הראשונים של הספר — ופסקתי: מדוכא הייתי יותר מדאי ולא היה בי כוח לכתוב ספר אחראי כזה. אלהים הוא היודע אם עוד אמשיך ואגמור פעם את הספר, שאך התחלתי לכתוב. ועל־כן רוצה אני להשאיר בזה לזכרון את ראשי־הפרקים של הספר כפי שעלו אז במחשבתי.

"יהדותי שלי".

יש כוח עליון, משותף לכל הבריאה כולה ולמעלה מכל הברואים כולם, שהקשר שלו עם הברואים אינו נתפס בשכל האנושי הקטן, וכל מה שאנו יודעים ממנו הוא אך — שאי־אפשר שלא יהא קיים בתור מצע כללי לכלל־ההוויה. כוח זה אין לנו מלה אחרת לציין בה את מהותו זולת "כוח עליון", אף אם "כוח" הוא רק מושג אנושי בלבד. כל הציורים של האמונות המוניתאיסטיות הטהורות ביותר מן האלהות אינם אלא "לשבר את האוזן במה שהיא יכולה לשמוע". באמת "כוח" זה "אינו גוף ולא ישיגוהו משיגי־הגוף ואין לו שום דמיון כלל". מושג־אלהות כזה, מופשט בתכלית ההפשטה, הכרח הוא בשביל שכלו והוויתו של האדם כאחד מפני שיש צורך לשניהם בעליונות עולמית מוחלטת, מעל לבריאה כולה ומעל לאדם, שהרי אין שום סיבה לשער, שעם האדם פסקה ההשתלשלות של העליה וההתעלות בכלל כל העולמות ושכל מה שיש הוא רק מה שנראה ומוחש.

האל אינו בשמים — אם צדקו הטבעונים כשהם אומרים, שאין מה

שאנו קוראים שמים אלא השתקפות אוירית; והוא "אבינו שבשמים" רק מפני שאין האדם יכול לתארו בתואר יותר מתאים. וכשאנו מתפללים לו, שיעשה עמנו חסד, שיתן לנו בריאות ופרנסה, או שיצילנו מכף־אויבינו, או שיגאל את עמו גאולה שלמה, אין אנו נותנים דין וחשבון לעצמנו, שכדי שיהא זה אפשרי צריך שישתנו כל הסיבות והמסובבים פשהם דחופים לאחוריהם עד סוף כל ההתחלות. אי־אפשר, איפוא, שהתפילה תשפיע על האלהות, ובפרט שהאלהות אינה זקוקה להתעוררות על־ידי האדם. אלא שהתפילה משפעת עלינו: עושה אותנו יותר רחמנים, יותר בעלי־ביטחון, יותר עמוקים ברגשותינו ובהשגותינו. והיא היא שמזכרת אותנו יום־יום, שיש לנו להדבק במידותיו של הקדוש־ברוך־הוא ומטעמת בעצם־מציאותה את התלות שלנו בכוח עליון עולמי, כלל־אנושי, ולאומי, אנושי־חלקי.

האחריות של האדם למעשיו — מקור כל המוסר כולו — באה לא מתוך ציווי הטרונומי של בני־אדם קדושים וספרים קדושים, שדבריהם באו מפי הגבורה. אילו היה כך, היה האדם יכול להתנצל, שכל המידות הרעות שבו, שגורמות למעשים רעים, הן תוצאה של תכונות, שקיבל בירושה מאבותיו ומאבות־אבותיו עד סוף כל הדורות, או שנטע היוצר או הטבע בלבו וסביבתו וחינוכו פיתחו אותן, ובכן מה אחריות יש לו על כך? וכמידות הרעות כך אף המידות הטובות אינן זכות לאדם, שהרי לא הוא עצמו נטל אותן לעצמו, אלא קיבל אותן בירושה או ניטעו בלבו עם לידתו וחינוכו. האחריות לטוב ולרע באמת אינה אלא דבר גלום בעצם־מהותו של האדם: הוא ומעשיו הם אחד, ועל־כן אחראי הוא על מעשיו. כי מי יהא אחראי עליהם אם לא מי שעשה אותם מפני שנבעו מתכונתו, מעצם־מהותו הפנימה־פנימית?

ואין כאן שאלה של דטרמיניסמוס ואינדטרמינסמוס. שהרי אף הרצון, שבלא ספק הוא קיים באדם ופועל בו כאחת מן הסיבות, אף הוא מותנה על־ידי המסיבות. ברצוני אני מרים את ידי וברצוני אני מוריד זאותה; אבל גם הרצון להרים את היד או להוריד אותה יש לו סיבה וגרם: רוצה אני להוכיח, שחפשי אני במעשי, או לשחק במעשה כזה, או יש לי איזה צורך ממשי להרים או להוריד את היד. שהרי אין שום מעשה בלא איזו סיבה שהיא ואף המעשה הקל שבקלים והארעיים שבארעיים יש לו סיבה מקרית קלה או ארעית. אלא שיש לזכור תמיד, שאין הסיבות חמריות וגשמיות בלבד. כשאני חושב איזו מחשבה ואני מביט בשעון פעם או פעמיים, רואות העיניים הגשמיות שלי את השעה, אבל אינן תופסות מה השעה. ובכן התפיסה, אמנם, אינה אפשרית בלא עיניים, אבל לא העיניים רואות אלא רואה ההקשבה, מה שאנו

קוראים תשומת־הלב, והרי זהו גילוי של הרוח, הנשמה או השכל. הרוח או הנשמה רואה דרך כלי־התחושה הגשמיים, אבל לא על־ידיהם ממש. ילד לקה על מעשה בלתי־הגון שעשה — וכל ימי־חייו, כשבא מעשה כזה לידו, הוא נמנע מלעשותו אף־על־פי שאין עוד פחד־ההלקאה לנגד עיניו: בבחירתו ההפרותית הוא בוחר בהימנעות אף אם אין עוד סיבה ממשית לכך. אלו הן חירות־הרצון וחירות־המעשים היחידות, שיש לאדם: לא חירות מחוסרת־סיבה, שרירותית ומקרית, אלא חירות, שבאה מתוך שהרצון והמעשים מונָעים הם על־ידי המחשבה האנושית או, יותר נכון, על־ידי שאיפה או זכר מותנים במחשבה בלבד. ומכאן — האחריות של האדם על מעשיו; והרי זהו יסוד־המוסר כולו.

האמונה־הדת (הצד העיוני והצד המעשי של הרליגיון) קשורה במוסר, אבל אינה זֶהותית עמה. אלהים, שאינו מוסרי, היה אפשרי באמונות הפולו־תיאיסטיות; באמונות המונותיאיסטיות אינו אפשרי מפני שיכלול סתירה פנימית והאלהים יהא נעשה אנושי ויפסוק מלהיות אלהות. אבל אדם מוסרי אַתיאסטן הוא אפשרי, ואפשרי, ואדם דתי ועושה כל תועבה מוסרית הוא מ"מעשים בכל יום". האמונות המונותיאיסטיות נלחמות בפירוד זה שבין אמונה ומוסר, אבל עדיין לא הצליחו לעשותו בלתי־אפשרי. ויש לזכור, שאף אפלטון (בשמו של סוקראטס) כבר נלחם בפירוד זה, ביחוד ב"אֶבתו־פרון" שלו, ולוקֶרטיוס קארוס ב"על טבע הדברים" הראה על האפשרות, שהדת תגרום למעשים בלתי־מוסריים, ונתרעם על כך.

ולמרות כן לא תמות האמונה הדתית לעולם! — שינוייב יבואו בה, במושגיה ובצורות־גילויה, אבל היא תתקיים לעולם. כמו שתתקיים השירה, כמו שתתקיים המוסיקה, כמו שיתקיימו הציור והפיסול. רק כשֶיחרב הלב האנושי והאדם ייהָפך לחיה או לאבן תפסוק גם האמונה הדתית. האַתיאיסמוס של עכשיו הוא מעבר ממושגי־אמונה, שאינם אלא גל של אמונות תפלות, גסות ואנתרופומורפיסטיות, אל סובלימאציה של אמונה, שהיהדות הנבואית צעדה את צעדיה הראשונים לקראתה, היהדות התלמודית שיכללה אותה, אך לא הביאה אותה לידי עיקביות ושלמות, ואת השלמתה נתן לנו הרמב"ם: "אינו גוף ולא ישיגוהו משיגי־הגוף ואין לו שום דמיון כלל". אלהות כזו, מופשטת בתכלית־ההפשטה ונאצלת בתכלית־האצילות, היא היא שתתקיים לעולם; מובן, בכל דור לפי צרכיו האמונותיים ולפי מושגיו הפילוסופיים. הכל ישתנה בבניין של הכרת־האלהות, אבל יסוד זה, שהאלהות "אינה גוף ולא ישיגוה משיגי־הגוף, ואין לה שום דמיון כלל", לא ישתנה לעולם!

עניין אחר הוא הצורך הנפשי של כל אדם (לא של ההמונים בלבד) לפנות בשעת צרה ומצוקה לכוח יחיד ומיוחד, נעלם וטמיר, ולצפות ממנו ישועה ונחמה. ב"אב רחמן" זה, או "אבינו שבשמים", שמהמת הצורך בו התחזיקו — ויחזיקו עוד זמן מרובה — הנוצרים מכל הדתות ב י ש ו כבן־אלהים ו ב מ ר י ם אמו — כיולדת־האלהים (θεοτόκος), ושגרם לכל מיני אמונות המוניות מתנגדות לשכלו של משכיל רגיל, — ב"אב רחמן" זה יהא צורך נפשי גם ליהודים, ואין צורך לומר לבודהיסטים ודומיהם. והוא יתקיים כמו שמתקיימת היצירה המלהבת הנאה של השירה, המוסיקה, הציור והפיסול, ש ב י ס ו ד־כולם יש אמת גמורה, שהדמיון היוצר בנה עליה את ב נ י י נ ו הנאה. האמונה היא צורך־השכל מבחינת המושג של עליונות מוחלטת וצורך־הרגש מבחינת צרכי־החושים ויצר־האדם, ועל־כן לא תמות לעולם. וביחד עמה לא תמות האומה, שראתה באמונה את תמצית־חייה. "נצח־ישראל" הוא גם ב"נצח" וגם ב"ישראל".

כך מצטייר לי קיום־האמונה לדור־דורים ביהדות שלי, שיותר שהיא יהדות היא אנושיות ממילא: בהכרח תבוא האנושיות אליה במוקדם או במאוחר.

אין היהדות מצטיירת כיום בלא המצוות המעשיות. ומשום כך חשב ט ו ל ס ט ו י גם את היהדות, למרות מה שהנצרות מתבססת עליה, לדת אלילית. אין מן הצורך לומר, שאין זה נכון. למרות האמונות התפלות, שנתגבבו באלפיים שנות־הגלות — וביחוד על־ידי הקבלה והמלאכים והשדים שלה והמצוות הנובעות מן המלחמה בכוחות־הטומאה ומחיזוק־ידיהם של כוחות־הקדושה — על תורת־הנביאים הזכה, שהנצרות לא הוסיפה עליה אלא רק עשתה אותה קיצונית וחדצדדית יותר (נזכורה־נא את ספר־י ו נ ה ואהבת־השונא העליונה שבה: יש לחוס אפילו על מחריב־המולדת בזכות התינוקות והבהמות), — למרות כל האמונות התפלות והמצוות המעשיות המשונות הללו, הרי היסוד העיוני־הדתי של היהדות עולה על זה של הנצרות והיסוד המוסרי־המעשי של היהדות אינו נופל מזה של הנצרות.

ואף־על־פי־כן הרי אי־אפשר ש ל א להודות, שהמצוות המעשיות תופסות מקום ביהדות יותר מבכל שאר הדתות המונותיאיסטיות.

תנא בלתי־ידוע, שיש לנו ממנו רק הלכה אחת, ר' ח נ נ י ה ב ן ע ק ש י א, אומר: "רצה הקדוש ברוך הוא לזַכות את ישראל — לפיכך הירבה להם תורה ומצוות" (משנה, סוף מכות, ואנו היהודים חוזרים על מאמר זה בסוף כל פרק מפרקי־אבות). ודאי, זהו מאמר נאה. ואין הוא דרש בלבד. אין שום ספק בדבר, שכמה מצוות שביהדות, כמו שאומר

המדרש, "לא ניתנו אלא לצרף בהן את הבריות" (תנחומא, שמיני, סי' י"ב; ב"ר, ראש פמ"ד; וי"ר, פי"ג, ועוד בכמה מקומות, עיין בראשית־רבה, הוצאת תיאודור־אלבק, עמ' 424־425). וגם בזה אין ספק, שהרבה איסורים באו מתוך האמונה הקדומה ב"טוטם", שעל־ידי כך נעשו כמה בהמות "טאבו". ובנוגע לדיני טומאה וטהרה, ודאי, יש כאן גם אמונות חבויות במסתורין של ערפל קדוש ויש כאן גם דינים, שבאו מתוך הניסיון של רבבות אלפי־שנים, שמחלות ידועות מתדבקות, או שמצב גופני ידוע של הגבר ושל האשה טעון זהירות מיוחדת ביחסיהם המיניים, או שאכלים ומשקים ידועים מזיקים לבריאות.

אבל בימי בית שני ולאחריו, בתחילת ימי הגלות הקשה, שהיתה בה סכנה לעצם־קיומה של האומה, נוסף על כל הטעמים הללו, או אף בא במקום הטעמים הללו, טעם חשוב ומחושב, טעם עיקרי ויסודי: להבדיל בין ישראל לעמים. כדי שלא ייטמע ישראל בגויים במצבו הקשה והמיוחד־במינו צריך היה להרבות ליהודי הגולה והנודד מצוות מעשיות, שיקדשו את חייו על כל צעד ושעל, שיפרישו ויבדילו אותו מן הגויים החפשיים והשליטים שבסביבותיו, כדי שלא יפתה לבבו אחר הנאה והמתוקן שבחייהם ובתרבותם וממילא ילך אחריהם גם בדברי אמונה ומוסר וסדרי־חיים ויעזוב את אלהיו, את תורתו ואת עמו. לשם כך הירבו לו חכמיו וגדוליו, אמנם, לא רק מצוות אלא גם תורה: מצוות מעשיות יבשות, בלא תורה ובלא חזון מאלהיו ומעמו, לא היו יכולות לעמוד במבחן הקשה והמסוכן. אבל בעיקר היו המצוות המעשיות, בתור מציאות ממשית ומוחשית, כחומת־ברזל מול הפיתויים המסוכנים של חיי הסביבה הזרה והמושכת.

וחכמינו וגדולינו לא טעו בחשבונם. הנודד הנצחי עצם את עיניו מלראות את העולם המושך של הזר ואטם את אזניו מלשמוע את קול־קריאתו של זה מפני שהיה עסוק בתורה ובמצוות כל ימיו. וכך באמת "רצה הקדוש־ברוך־הוא (או החכמים והגדולים, שפעלו בשמו) לזכות את ישראל — לפיכך הירבה להם תורה ומצוות". הייתי מנסח את הדברים קצת אחרת: רצו חכמינו לקיים את ישראל בין הגויים — לפיכך הירבו להם תורה ומצוות. בלא תורה אין המצוות מספיקות לייחוד לאומי; אבל בלא מצוות לא היתה גם התורה מספקת לייחוד כזה: דעות מופשטות, עיוניות בלבד, אינן יכולות לעמוד בפני המציאות הממשית. "אכול את המגילה הזאת" — את "המגילה", שהתורה כתובה עליה, צריך לא רק לקרוא ולהגות בה, אלא צריך "לאכול" אותה — לעשותה הווי ומציאות.

ולפיכך טעות היתה בידי ישו כשהטעים הטעמה יתרה את החשיבות היתרה של המעשים המוסריים לעומת המצוות המעשיות. אף

היהדות ידעה, ש"ואהבת לרעך כמוך — זוהי כל התורה כולה" וש"דעלך סני לחברך לא תעביד" היא "כל התורה כולה" וכל השאר אינו אלא פירושה. אלא שידעה גם־כן, שבתורות עיוניות ומופשטות בלבד, ואפילו במעשים מוסריים משותפים לכל האומות שבעולם, לא יקום עם; ואם העם לא יקום, אף תורתו לא תתקיים: היא תפחת ותלך, תתגסה ותלך, וסופה ליהפך לעבודת־אלילים חדשה כמו בקתוליות של ימי־ל ו ט ר וב"נצרות" של ימינו. כהנביאים פחד ישו מפני מעשים דתיים יבשים, שדוחים את ציווּי־המוסר ואת מעשי־המוסר, — ובזה צדק; אבל לא צדק כלל וכלל במה שלא חשש, שמא העדפתם של המעשים המוסריים על המצוות המעשיות תגרום לביטולו של הייחוד הלאומי, לביטול הצורה המיוחדת של ישראל, שהרי המעשים המוסריים משותפים הם ל כ ל בני־אדם ואין בהם משום התיחדות לאומית.

ואם י ש ו, לפי כל העולה מחקירותי במשך ארבעים וחמש שנים ויותר, לא נתכוין לביטולן של המצוות המעשיות ואך מפני שהעלה את חשיבותן של המצוות המוסריות למעלה מן המידה נתן מקום לביטול זה מ מ י ל א, בלא שחשב על כך, הרי ש א ו ל־פ א ו ל ו ס מ ט א ר ס ו ס נתכוין ונתכון לביטולן של המצוות המעשיות כדי להקל על הגויים האלי־ליים, שיקבלו את התורה העיונית המופשטת של היהדות בצורה משיחית־מסתורית בלא שתתגשם במצוות מעשיות חמורות כמילה, שמירת־שבת ומאכלות אסורים. אילו היתה היהדות מקבלת את תורתו זו של מי שהיה פרושי ותלמידו של רבן ג מ ל י א ל (כמו שאני בטוח למרות כל ההתנפלויות עלי של אנשי־מגמה מישראל ומן הגויים כאחד), היה ישראל בטל ומבוטל בין הגויים והעולם היה חסר כוח רוחני־תרבותי אחד גדול, שהוא קיים בתור מחאה חיה כלפי האלילות הגסה, שהנצרות מלאה ממנה, כלפי הפאטאליסמוס של האיסלאם, שבו תופסת מקום גדול ביותר הגזירה הקדומה, הניגוד לחירות המוסרית, וכלפי הפשטות היתירה, הפשטות המדברית, של האיס־לאם, פשטות, שמביאה בעל־כרחה לידי פרימיטיביות אמונותית־דתית יתרה, למרות הטוהר המונותיאיסטי של דת־מוחמד, ולסוף, כלפי הבודהיסמוס המיואש מטוב־העולם, שסופו — "נירוואנה": כיבוי־היצרים, כלומר, ביטולה של ההוויה האנושית.

המצוות המעשיות ברובן הגדול הן, איפוא, מוצדקות מנקודת־המבט של קיום האומה הישראלית ושל קיום־היהדות, ביטויה הלאומי־הרוחני. ומי שבא לבטל כיום את המצוות המעשיות גורם רעה לא רק ל ד ת־ישראל אלא גם ל ע ם־ישראל: הוא גוזל ממנו את כלי־הזין החשוב ביותר במלחמתו לקיומו ולדרכו המיוחדת בגלותו הקשה כשהסביבה הזרה אורבת לו ושואפת

לבלעו על־ידי השמדה גופנית וגזירות ורדיפות או על־ידי פיתויים מושכי־לב ומטמיעים ממילא.

פעמיים בכל יום, שחרית וערבית, קוראים אנו "קריאת־שמע" — התפילה הקדושה לישראל קדושה יתירה. שלש פרשיות יש בה: "שמע" עם "ואהבת", "והיה אם שמוע" ו"פרשת־ציצית".

הפרשה הראשונה היא דתית־עיונית בלבד: היא דורשת להכיר, ש"ה' אלהינו — ה' אחד", שיש לאדם "לאהוב את ה' אלהיו בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאודו", ושצריך לשים על הלב את תורת־האלהים, לשנן אותה לבנים ולבני־בנים ולהגות בה ביום ובלילה, בבית ובחוץ.

הפרשה השניה היא חמרית וארצית: אם תשמע לקול־האלהים "יתן לך את מטר־ארצך בעתו ואספת את דגנך ותירושך ויצהרך, ויתן עשב בשדך לבהמתך, ואכלת ושבעת"; ואם לא תשמע — "יעצור את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה, ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה". הכל דברים ממשיים וגשמיים, ארציים ולאומיים.

ולסוף, הפרשה האחרונה — פרשת־ציצית — עוסקת במצות מעשית טהורה — ב"הכנף פתיל תכלת". מובן, שאף מצות־ציצית — המצוה המעשית הברורה — משמשת לתכלית עיונית, דתית ומוסרית: "למען תזכרו ועשיתם את כל מצות־ה'" ו"לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" ו"הייתם קדושים לאלהיכם". אבל סוף־סוף התכלית הרוחנית אינה מושגת כאן אלא על־ידי מעשה דתי ממשי ומוחש.

זוהי, לדעתי, כל היהדות כולה: אהבת־האלהות, חיים ארציים טובים ומצוות מעשיות. וכל השאר הוא או פירוש ליהדות או — אינו יהדות כלל.

ואולם אף בארץ־ישראל כיום, שהלאומיות הישראלית חזקה בה יותר מפני שכאן אנו "יושבים בתוך עמנו", בערים, בשכונות, במושבות ובקבוצות, שכולן עבריות, ומפני ששאיפתנו היא כאן להיות עם ככל העמים, אין מקום לביטול־הדת כדבר "גלותי" ומיותר. עדיין חזקים אף כאן השידולים והפיתויים של תרבות זרה ולשון זרה ועדיין כל הסיבות, שגורמות לנו לקיים את האומה על־ידי דתה־אמונתה, בתקפן הן עומדות. האנגליזאציה של יהודי המערב והמזרח האירופיים והערביזאציה של עדות־המזרח מאסיה ואפריקה, וכן גם הקלות, שבה נישאות בנותינו ילידות־הארץ לאנגלים וערביים ובנינו ילידי־הארץ נושאים נשים נכריות בידיעה גמורה או חצאית, שנתנתקו בזה מעל עמם וביניהם יהיו לא־יהודים, — כל אלו באות מתוך שהיהדות הלאומית נעשתה נשמה ערטילאית בלא גוף דתי ממשי ומוחש.

ואולם כשתהא לנו מדינה יהודית שלמה, משני עברי־הירדן, וחפשית

ועצמאית בהחלט, כמו שאנו מקווים, המצוות המעשיות מה יהא עליהן? — אם עיקר־תכליתן להבדיל בין ישראל לעמים כדי לקיים את ישראל כאומה לעצמה, כלום אז שוב לא יהא צורך במצוות מעשיות לתכלית זו?

אני חושב, שבאמת חלק מן המצוות המעשיות יהא אז, כשלא יהא צורך להבדיל בין ישראל לעמים על־ידי הדת בלבד או בעיקר, בטל ומבוטל. הרי גם בסכימה של הרעיון המשיחי יש נקודה של אמונה, שלעתיד לבוא "כל המועדים יהיו בטלים" (מדרש משלי, ט', ב', עה"כ "טבחה טבחה", מסכה יינה"). ודאי, במאמר "מצוות בטלות לעתיד לבוא"—הכוונה ב"לעתיד לבוא"—לאחר מיתה; אבל הביטוי עצמו מעורר מחשבות, שפעם היתה בו כוונה אחרת. ואמונה רווחת, אף אם מוטעית היא, שהחזיר נקרא כך מפני ש"עתיד הקדוש ברוך הוא להחזירו לישראל" (עיין הערותיהם של י. נ. אפשטיין וח. אלבק למאמרו של י. בר ב"ספר זכרון לגולאק וקליין", ירושלים תש"ב, עמ' 40 בהערה ועמ' 49), כלומר, להתיר אותו לאכילה. וכיוצא בזה. אבל קשה לנו כיום לקבוע, מה יתבטל ומה יתקיים מן המצוות המעשיות. הדבר היחידי, שהוא ברור בשבילנו — שאין עם חיים מיוחדים בלא מנהגים דתיים־לאומיים מיוחדים, שהם הם המצוות המעשיות, שבהן מתעלים המנהגים לדרגה של חובה ומצוה. הרי ניסתה המהפכה הצרפתית הגדולה לבטל את הדת הנוצרית — ולא הצליחה. ניסתה המהפכה הרוסית הגדולה — ואף היא לא הצליחה. ולא עוד, אלא ששתי המהפכות הללו הוכרחו לשים במקום מנהגי־הדת — מנהגים חולוניים, סוציאליסטיים: חגיגת ראשון למאי וחגיגת יום־המהפכה באוקטובר. סטאלין נהפך לאלהי־הקומוניסטים, כמו שנהפך היטלר להבדיל לאלהי־הנאצים, בלא שום גוזמה: מדברים על שניהם כעל כל־יכולים וצודקים בכל ומפזרים להם תהילות ותשבחות לא פחות משמפזרים יהודים לאלהי־ישראל, נוצרים — לישו, ומוסלמים — למוחמד. כפי הנראה, אי־אפשר בלא זה. כך דורש הלב האנושי — ומי יעמוד בפניו?

והשכל האנושי יעמוד כל הימים בפני חידת־ההוויה. יותר שהמדע מרחיב את גבוליו יותר רואה הוא את תחומיו מוצרים על־ידי בעיות חדשות. מה תכליתם של החיים? לאן הולך ים גדול זה, שגליו שוטפים ועוברים בלא הפסק בחליפות ותמורות — וכשם שאין התחלה להם כך אין להם סוף? ומה תכליתה של ההוויה כולה? ומה תכליתם של הייסורים, שהאדם והבהמה מתייסרים בהם תמיד: המחלות והמיתה שבסופן, קוצר ההשגה האנושית, כלומר הידיעה, שאין להגיע לתכלית־הידיעה, הבעיה של "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו", וכיוצא באלו?—כל אלה הם מסתרים וחידות־פליאה, מכבשונו של עולם, וכל אלה — או רובם — לא יקבלו פתרון עולמית, שהרי הם בתוך התחום של הדברים, שעליהם אמרו גדולי־החכמים: ignorabimus (לא נדע

לעולם?). ולא רק פתרון אין להם: האדם עומד בפניהם כבפני מסתורין כבושים ומכוסים. וכל עוד יש צורך ב א מ ו נ ה יש צורך גם ב ד ת: במצוות מעשיות ממין זה או אחר, הכל לפי הדור ולפי ההשגה. שהרי האמונה אינה יכולה לחיות בהמונים, במיליונים של בני־אדם, ואפילו לא ביחידי־סגולה, בתור הפשטה בלבד, בלא המחשה, ובעל־כרחה צריכה היא להתגשם במעשים; ומה הן המצוות המעשיות אם לא האמונה שנתגבשה, רעיונות מופשטים, שנעשו מוחשים ונראים, וכך — וכך ב ל ב ד — הם מוכשרים להדריך את האדם לקראת חיים ממשיים באמונות ודעות?

ואולם כל אלה, זולת העניין של המצוות המעשיות, הם ברובם דברים משותפים ליהודים ולגויים. מהו המיחד את היהדות ונותן לה — לא את זכות־הקיום — זכות־קיום יש לכל אומה ואומה בתוקף קיומה עצמו — אלא את הכוח לחיות ואף להתקדם בתוך צרות וגזירות ושמדות ולצפות לגאולה ולהשפעה חדשה בעולם?

אני חושב, שדבר מיחד זה הוא — השאיפה אל האידיאל מתוך התחשבות בתכונות־האדם.

היהדות יצרה על־ידי נביאיה והתנאים שלה את היעוד המשיחי, את התקוה "לתקן עולם במלכות־שדי" או "במלכות־שמים". רעיון גדול זה של "מלכות שמים על הארץ" ירשה ממנה הנצרות, ובמובן ידוע — ירש ממנה גם האיסלאם. רעיון זה בא לה, ליהדות, מפני אמונתה השלמה והגמורה באֵל יחיד ומיוחד, בלא שיתוף כל־שהוא, שבהכרח הוא אלהי הטוב המוחלט: אילו היה בו רע מוחלט, לא היה האדם קולטו, ואילו היה מעורב מטוב ורע היה הורס את עצמו. על כן אמרה היהדות: "מפי עליון לא תצא הרעות והטוב" (איכה, ג', ל"ח). ואלהים, שאינו מנצח בעולמו, אינו אֵל. ולפיכך הכרח הוא, שהטוב המוחלט ינצח — וניצחונו של הטוב הוא ניצחונו של האלהים — "מלכות־שמים" (שהרי "שמים" הוא תואר לאלהים, ובאַוונגליונים "מלכות־שמים" ו"מלכות־אלהים" הן שמות נרדפים).

ואולם כאן עמדה היהדות בפני שאלה קשה: "יצר לב האדם רע מנעוריו" (בראשית, ח', כ"א), וכבר אדם הראשון וחוה אשתו, יצירי־כפיו של הקדוש־ברוך־הוא, חטאו והביאו ייסורים ומיתה לעולם. הן אמנם, "תיסרך דעתך ומשובותיך תוכיחוך" אומר הנביא (ירמיה, ב', י"ט) ו"תמותת רשע רעה" אומר המשורר האלוהי (תהילים, ל"ד, כ"ב), אבל סוף־סוף "אדם אין צדיק בארץ, אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קוהלת, ז', כ') ו"לא ניתנה תורה למלאכי־השרת" (ברכות, כ"ה ע"ב). ובכן הטוב המוחלט יכול להיות רק שאיפה גדולה, שאמנם, תתקיים ב"אחרית־הימים", אבל עד "אחרית־הימים" רחוקה הדרך, וצריך להתחשב בעובדה, שהאדם אינו מלאך,

שהאדם הוא "בשר ודם", בריה, שאור וחושך, טוב ורע משמשים בה בערבוביה; ולפיכך "אין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם רוב ציבור יכולין לעמוד בה" (בבא קמא, ע"ט ע"ב; בבא בתרא, ס' ע"ב). על־כן מעולם לא דרשה היהדות מן האדם מה שהוא מחוץ לטבע האנושי: מנזרים, פרישות גמורה מן האשה, סגפנות — כל אלה אינם ברוח־היהדות, בעוד שהנצרות והבודהיסמוס, ובמובן ידוע גם האיסלאם (הדרווישים), חושבים את כל אלה לשיא־הדתיות. זוהי החיוניות של היהדות: ההתחשבות ביצר־הרע של האדם כמו ביצר־הטוב שלו. ודאי, את היצר הרע יש לרסן ולהכניע, אבל אי־אפשר ואין מן הראוי לדכא אותו לגמרי ולהשמידו; שהרי פעם תפסו את היצר הרע וכלאו אותו — ולא נמצאה ביצה בת־יומה לחולה (סנהדרין, ס"ד ע"א). וגם על היצר־הרע נאמר בפרשת־הבריאה "והנה טוב מאד", שהרי "אילולי יצר הרע לא בנה אדם בית ולא נשא אשה ולא הוליד בנים [ולא נשא ונתן]" (ב"ר, פ"ט, ג'). אותה יהדות, שלימדה: "לעולם יהא אדם מן הנרדפים ולא מן הרודפים" (בבא קמא, צ"ג ע"א), ששיבחה את "הנעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים" (גיטין, ל"ו ע"ב; שבת, פ"ח ע"ב) ושקידשה את ספר־יונה, שבו יש סליחה גמורה לנינוה, מחרבתה של מלכות־שומרון, ותביעה מוסרית להצילה מרעתה מפני שיש בה תינוקות ובהמות (כאמור למעלה), — אותה יהדות עצמה ידעה גם לומר: "גדולה נקמה, שניתנה בין שתי אותיות, שנאמר: "אל נקמות ה'" (ברכות, ל"ג ע"א). אין תורה, שהתנגדה למלחמה ולתשפוכת־דמים מכל המינים כיהדות של כל הדורות. הרי היא היא, שנביאה הגדול ביותר, ישעיהו בן אמוץ, ניבא לשלום־עולמים, כשהעמים "יכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות" ו"לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה" (ישעיה, ב', ב'—ד') והמשיח שלה, כפי שהוא מתואר לא רק בישעיה, י"א, אלא גם ב"מזמורי־שלמה", י"ז־י"ח, הוא אוהב שלום, שמפֵּה עריצים רק בשבט־פיו וממית רשעים רק ברוח־שפתיו, לא בחרב ובקשת, ובימיו "גר זאב עם כבש". ואותה יהדות עצמה מדברת על "מלחמת־חובה" בכלל ועל המלחמות הגדולות, שיילחם מלך־המשיח בימי גוג ומגוג בפרט, ולא המשיח בן־יוסף, שנהרג הוא האידיאל שלה, אלא משיח בן־דוד, שהוא מלך־משיח, שעושה סדרים מדיניים בעולם, ואם יש הכרח בדבר, הוא גם נלחם באויבי־עמו, והוא המשיב את ארץ־ישראל לעם־ישראל; מלך־משיח, שחי כבן־אדם, — אמנם, בן־אדם שלם בתכלית־השלמות, אבל לא בן־אלהים — ומת כבן־אדם, הולך בדרך כל הארץ. מכאן באה לא רק התנגדות לנצרות, אלא גם אי־כושר להבין את העיקרים הראשיים שלה. משיח בן־אלהים, נולד מרוח־הקודש ומבתולה, צלוב וקם לתחיה — כל זה לא נתקבל על דעתו של היהודי בשום אופן ונראה לו

לא רק כעבודת־אלילים אלא גם כאמונה תפלה. ואם היהודים מסרו את נפשם על קידוש־השם, ואפילו בדברים של "יעבור ולא יהרג", היה זה לא רק מתוך ניגוד דתי, אלא גם מתוך ניגוד לתפיסת־עולם, שאינה מתקבלת על דעתם בשום אופן.

ואולם זהו לא רק ניגוד בין יהדות ונצרות, או בין יהדות ואיסלאם, או בין יהדות ובודהיסמוס. זהו שיפוט מיוחד־במינו של ההיסטוריה כולה. היהדות לא הגיעה לעולם בשיפוט של המאורעות העולמיים לידי התאבנות ונוקשות. היא ראתה את המציאות כהוויתה ומדדה אותה בקנה־המידה של האידיאל הנצחי; אבל היא נתנה למציאות מה ששייך למציאות ולאידיאל מה ששייך לאידיאל. מעולם לא יכלה לטפח, למשל, אידיאל טולסטוֹיני של אי־התנגדות־לרע". היא לא היתה פאציפיסטית בכל התנאים, אף אם היתה פאציפיסטית בפרינציפיון. "ובערת הרעה מקרבך", "באבוד רשעים רנה", "תמחה את זכר־עמלק", תביעת נקמה ברשעים ובגויים המשמידים את ישראל, שנמצאת בספרי־הנביאים פעמים הרבה, ואפילו "עין תחת עין" ו"לא תחיה כל נשמה", — כל אלה באים מתוך מסיבות היסטוריות, שמכריחות לפרקים, במצבים קשים ביותר, מידה ידועה של אכזריות מפני שאחרת אי־אפשר. נצייר לעצמנו, שהארצות הדימוקראטיות היו מתיחסות להיטלר וליאפאן בקנה־המידה של "אל תילחם ברע" ו"הושט את לחיך הימנית למי שהכה אותך על לחיך השמאלית", — מה היה המראה של העולם כולו כיום הזה? מה היה משתלט בומי היה משתלט עליו? —

היהדות מביאה בחשבון אפשרויות עגומות כאלו. ובמצבים כאלה היא מתרת, בתור הוראת־שעה ובתור מעשים יוצאים מן הכלל, מלחמת־מגן אמיצה, ואפילו דורשת "לעשות נקמה בגויים, תוכחות בלאומים" (תהילים, קמ"ט, ח'), אומרת: "ברוך ה' צורי, המלמד ידי לקרב ואצבעותי למלחמה" (שם, קמ"ד, א'), מתפארת, שאלהים "דרך פורה" באדום, ואומרת בשמו: "ואדרכם באפי וארמסם בחמתי", כי "יום נקם בלבי" (ישעיה, ס"ג, א'—ה'). היא יכולה לחבר בפרשה אחת את הנבואה הגדולה של ישעיה־מיכה על "כיתות החרבות לאתים והחניתות — למזמרות: לא ישאו גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה", עם הנבואה המנוגדת: "קומי ודושי, בת־ציון, כי קרנך אשים ברזל ופרסותיך אשים נחושה והדיקות עמים רבים" (מיכה, ד', א'—ג' וי"ג). ואפילו יכולה היא לשים בפי נביא אחר את הניגוד הגמור של נבואת־השלום הגדולה של ישעיה־מיכה: "כתו אתיכם לחרבות ומזמרותיכם לרמחים" (יואל, ד', י'). הכל לפי המצב. ספר־יונה, עם אהבת־השונא הקיצונית שלו הוא קדוש; אבל גם מגילת־אסתר, שבה מסופרת הריגת־המן ביחד עם בניו, שאפשר חטאו ואפשר לא חטאו, ובה באה

ההתפארות, שה"יהודים הכו בכל אויביהם מכת חרב, הרג ואבדן" במספר של 75,000 איש ובשושן־הבירה הרגו 800 איש (מגילת־אסתר, ט', ה'—ט"ז), — גם מגילת־אסתר זו הוא ספר קדוש, שקוראים אותו בפורים בכל תפוצות־ישראל, ועל מגילה זו דוקה כתוב: "אסתר ברוח הקודש נאמרה" (מגילה, ז' ע"א); ועל מגילה זו דוקה נוסדה מסכת תלמודית שלמה — מסכת "מגילה".

הגויים יכולים לראות בזה אי־שלמות מוסרית ולחשוב, שהיהדות אינה אלא "דרגה־מוקדמת של הנצרות" (Vorstufe des Christentums). אני חושב, שכאן לפנינו תפיסת־עולם מיוחדת: הבנת שני הצדדים של נפש־האדם, שלעולם לא ינצח צד אחד מהם את הצד השני ניצחון גמור ומוחלט. ומפני־כן דוקה היהדות נצחית היא: היא תפסה צד נצחי באדם, שדתות אחרות אינן מתחשבות עמו, ועל־כן הן דוקה מביאות את העמים המחזיקים בהן לידי מעבר מקיצוניות אחת לקיצוניות שניה: מאידיאליות קיצונית של "הושטת הלחי הימנית" ו"אהבת־האויב" לידי מעשי־טורקימאדה, "לילי־בר־תלמי" ומעשי־היטלר, שאף הוא דיבר לפרקים בשם אלהים.

היהדות מתחשבת בטבע־האדם. היא יודעת, ש א ה ב ת־השונא, אהבה ממש, היא דבר קשה מאד. ולפיכך היא מנסה למצוא לה בסיס אנושי־טבעי. היא אומרת: "אם רעב שונאך האכילהו לחם ואם צמא — השקהו מים"; אבל מיד אחר זה באים שני נימוקים טבעיים־אנוכיים למדי: "כי גחלים אתה חותה על ראשו וה' ישלם לך" (משלי, כ"ה, כ"א—כ"ב): בעד מעשה־הטוב שלך לשונא תראה בו נקמה וגם תשיג תשלומים מאלהים. וכך הדבר גם בכתוב שני, שהיה מורגל גם בפיו של ש מ ו א ל ה ק ט ן: "בנפול אויבך אל תשמח ובכָּשלו אל יגל לבך" — ומיד אחר זה בא הנימוק: "פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו" (שם, כ"ד, י"ז—י"ח). וכבר הרגיש ר ש "י, שאין זה נימוק מוסרי, ופירש: "שישוב (אפו) ממנו ויבוא עליך". ואולם רש"י זה עצמו, החסיד והעניו, כתב בימי מסעי־הצלב, בימי גזירות־תתנ"ו האכזריות והנוראות, את התוכחה "תתנם לחרפה", שפירסם ד"ר א. ח. פ ר י י מ א ן ברבעון המדעי "תרביץ" (XII [תש"א], 70—74), תוכחה, שאין כמותה מלאה קללות וגידופים לשונאי־ישראל, שאפילו הקללות לשונאים שבמזמורים ידועים של ספר־תהילים הן כאין וכאפס לעומתם. ו ה ר ש ב "ם, נכדו של רש"י, כשהגיע ל"כלל הגדול בתורה": "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא, י"ט, י"ח), מצא לנכון לפרש: "רעך — אם טוב הוא. אבל לא אם הוא רשע, כדכתיב: יראת ה' שנאת רע". ומי בזמננו היה מוכשר לאהוב את האויב היטלר? — אפשר, מפני־כן אומר הכתוב: "כי תראה ח מ ו ר־שונאך רובץ תחת משאו וחדלת מעזוב לו? — עזוב תעזוב עמו" (שמות, כ"ג, ה') — ולא דיבר על "שונאך" ע צ מ ו, שאתה חייב "לעזוב עמו": השונא הֵרע

לך וקשה לך להיטיב עמו; אבל חמור־השונא לא עשה לך שום רעה, ועל־כן תקל ממשאו, שהוא רובץ תחתיו. ואמנם, במקום־המקביל לכתוב זה בספר־דברים — הספר המוסרי ביותר שבתורה — כתוב: "לא תראה את חמור־א ח י ך או שורו נופלים בדרך והתעלמת מהם — הקם תקים עמו" (דברים, כ"ב, ד').

היהדות המקורית אינה מגעת לידי קיצוניות מוסרית. לא נתקיימה בה האיסיות ולא קיבלה את הנצרות, ואפילו לא את הפרישות הנזירית ואת המוסריות הסגפנית, שהגלות הארוכה אי־אפשר היה לה שלא תדביק בהן גם את היהדות בימי־הבינים האפלים ליהודים ביחוד. היא מביאה בחשבון את הטבע האנושי ואת צרכיה של החברה האנושית, שהיא מורכבת מבעלי "בשר ודם", ובמצבים יוצאים מן הכלל היא נותנת לאדם להישאר אדם עם חולשותיו; אבל לעומת זה היא מרסנת את התאוה האנושית ואת האכזריות שבו בדרך־כלל ובמצבים כתיקונם ומחנכת אותו להומניות טבעית ולמו־סריות אמתית. ובשביל כך בלבד לא תסוף היהדות מקרב האנושיות לעולם!

משחר־נעורי התנגדתי ל"מאטריאליסמוס ההיסטורי" (או ה"אֶקונומי"), שהיה רעיון מוסכם ורוּחַ בתוך הנוער המתקדם ברוסיה. הייתי טוען תמיד, שהמאטריאליסמוס הפילוסופי חסרונו העיקרי הוא, שאינו יכול לבאר את עצמו: כיצד נהפך חומר לרוח? — בכל התצפיות של הטבעונים ובכל הנסיונות שלהם לא עלה בידם לגלות אפילו מקרה אחד של הַהפכות כזו ואף לא לעשות אפילו מעשה אחד לשם הפיכה כזו. ומכיון שמעבר זה מן החומר אל הרוח הוא מכבשונו של עולם, הרי שאין לנו להאמין באפשרותו רק מתוך ניגוד להשקפתם של האידיאליסטים. ומכיון שכך אין יסוד להאמין, שרוח־האדם, נשמתו, אינה אלא תרכובת מֻכנית בלבד. אלא שיש שאלה עתיקה ועמוקה: "מי יודע רוח האדם העולה היא למעלה, ורוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ" (קוהלת, ג', כ"א). דבר אחד ברור לי: רוח זו, נשמה זו, אף אם אינה כלה עם הגוף, אין הנאתה וסבלה יכולים להיות דומים לתענוגות וייסורים של הגוף; וכבר אמר ב ן־ מ נ ח ם המאמין בהִשָּׁארוּת־הנפש, שאין זה מתקשר בטבע של האלהים, אבי־הרחמים, אם מציירים אותו כמעניש את הרשעים בייסורי־גיהינום; אבל, אם כן, גם אינו נותן שכר לצדיקים על־ידי תענוגות־גן־העדן.

על כל פנים המאטריאליסטים הרי אף הם מודים, שהרוח הוא כוח; שבתנאים ידועים הוא מתגבר על כוח־האגרוף הגס ועל ייסורים גופנים קשים, ושהוא גורם להקרבה־עצמית בלא אינטרס חמרי, ועל־ידי כך — גם לשינוי־פניה של ההיסטוריה.

ובכן אין להחליט, ש ה י ס ו ד של התהליכים ההיסטוריים היא האֶקו־

נומיקה, ואילו התרבות אינה אלא ה ע ל י ה שעל גבי יסוד זה, כדעתם של מ א ר ק ס ותלמידיו.

ומכאן נבעה התנגדותי למאטריאליסמוס ההיסטורי, שעוד בשחר־ימי נלחמתי בו בתור תפיסת־עולם במאמרי המפורט "יסוד התנועה החדשה בישראל" (השלח, כרך ב' [1897], 536־549, ובתיקונים והוספות בספרי "יהדות ואנושיות", הוצאה ג' [1941], בשם: "המאטריאליסמוס ההיסטורי והתנועה הלאומית־הציונית", עמ' 76־100).

ומטעם זה אי־אפשר היה לי ליעשות סוציאליסטן מארקסיסטי, אף אם הייתי תמיד ונשארתי מחזיק בכל לב בסוציאליסמוס הנבואי (עיין על סוציאליסמוס זה בספרי: "פילוסופים והוגי־דעות", II, 1—22). וחוץ מזה קשה היה לי לזווג את חירות־היחיד, היסוד הראשי והראשון של כל דימוקראטיה, עם מסירת השלטון הגמור והמוחלט להמדינה, היסוד העיקרי של כל סוציאליסמוס בלתי־נבואי. והרי ראיתי בפועל ברוסיה הסובייטית את הגשמתו של הסוציאליסמוס המארקסיסטי בצורתו של השלטון הקומוניסטי: קסרקיט אחד גדול, או מלכות־נמלים, שאין חירות בהם אלא ליחיד אחד ומיוחד — לדיקטאטור, יהא שמו ל נ י ן, או ס ט א ל י ן, או ט ר ו צ ק י. ומה שהבולשוויקים הראו בפלאות במלחמה האחרונה והצליחו בסידורים תכניים גדולים — דבר זה אינו הוכחה מספקת, שברכה מרובה במשטר סוציאליסטי: אף הנאצים, להבדיל, הראו גדולות ופלאות במלחמה, ואף התכניקה שלהם הפליאה את העולם, ואף הם קוראים לעצמים "סוציאליסטים", רק בתוספת המלה "לאומיים". והרי בימי המלחמה האחרונה נתגלתה תגבורת של לאומיות גם אצל הקומוניסטים ברוסיה הסובייטית, ובשמה הם עשו ועושים את כל הגדולות והנפלאות במלחמה.

ואולם יש דבר אחד, שלוקח את לבי גם בקומוניסמוס וגם בפאשיסמוס בלא שאני מזדהה עם שניהם: ה ד ו ' נ א מ י ק ה שבהם.

מתחילת־חקירותי בהיסטוריה של בית שני עמדתי על סיבתו של הניגוד העצום בין היהודים ובין הרומיים, שבסופו הביא לידי החורבן הגדול.

הרומיים היו עם ריאליסטי ואַגואיסטי, פיקח ומחושב. צעד לא צעדו בלא חישוב ברור אם כדאי להם לצעוד אותו. הם חלמו על מלכות־בכיפה — ל ע צ מ ם, על כיבושים — ש ה ם ייהנו מהם, על סידורים, שהם טובים בשביל ע צ מ ם. כבר ציין דבר זה ר' ש מ ע ו ן ב ן־י ו ח א י, שאמר על הרומיים: "תיקנו מרחצאות לעדן בהן עצמן, תיקנו גשרים ליטול מהן מכס" (שבת, ל"ג ע"ב). סוד־נצחונותיהם הוא לא רק באומץ־לבם ובטכסיסי־המלחמה שלהם, — בזה לא נפלו מהם ה נ י ב ע ל, מ ת ר ד ת מפונטוס ו ש מ ע ו ן ב ר־ג י ו ר א, — אלא בטכסיסיהם המדיניים המחושבים,

בשליטה על עצביהם, בהשלמה עם המצב כמו שהוא במחשבה תחילה, שישתמשו בשינוי הראשון, שיבוא במצב, לטובתם.

היהודים הם ההפך הגמור מזה: אידיאליסטים, דואגים לעולם כולו, סוערים ורגשנים. אף הם חלמו על מלכות־בכיפה, אך זו תהא מלכות־שמים על הארץ, שתקום להם בארצם הקטנה ולכל האנושיות בכל ארצות־תבל. ביהודים, כמו בכל בני־האדם, יש אגואיסמוס; אבל הוא לא אגואיסמוס קר ומחושב, אלא אגואיסמוס בוער ולוהט וסוער, שמתגלה ברדיפה אחר כבוד, בהתבלטות עצמית, שסוף־סוף תועלת של ממש להם עצמם אין בה. דואגים הם לכל העולם כולו ולא לעצמם. חולמים חלומות בהקיץ. אותו המשורר של ש י ל ר, שבחלוקת־הארץ היה בעולם־הדמיון ונשאר בלא כלום, הוא לא סמל של העם הגרמני אלא הסמל של ישראל.

יש חסרונות באלה ובהללו, אך מי סו׳מפתי יותר? מי קרוב יותר ללבנו? בעל־החשבון הקר או האידיאליסטן הפורח באויר?

אודה ולא אבוש: זה האחרון יקר לי יותר. ולפיכך מעריך אני בבול־שוויסמוס את הדו׳נאמיקה שבו (הנאציסמוס הוא תורה של חיות טורפות).

ואולם אם נגזר על ישראל לשוב לתחיה ולהיות עם ככל העמים, ראוי שילמד קצת מן העמים "הקרים" וה"מחושבים". מפני־כן חושבני, שעם־ישראל יכול ללמוד הרבה מן העם האנגלי ואין בעלת־ברית יותר מתאמת לנו מבריטניה הגדולה.

וכלום צריך אני לומר, שאין לנו בכל העולם כולו גם על מי להישען זולת על האנגלים? ואף האנגלים במזרח התיכון על מי יישענו אם לא על היהודים, שזולת כברת־ארץ קטנה זו אין להם במזרח התיכון — ואף לא בכל העולם כולו — ולא כלום, בעוד שהערביים, אם ייפטרו מן היהודים, יתאחדו למדינה גדולה אחת, שראשית־שאיפתה תהא — להיפטר גם מן האנגלים? — ועם איבוד ההשפעה ב י ם־ ה ת י כ ו ן הרי יבוא הקץ גם להשפעה ב ה ו ד ו — וכל המלחמה הנוראה של עכשיו על מה היא באה?

ואולם חושבני, שתכונתנו המיוחדת, הסוערת והאוהבת להתבלט, סכנה בה ללאומיותנו ביחוד כשאנו מתנגשים באומה מחושבת וטכסיסנית כאומה הבריטית. ואפילו האומה הערבית יכולה לייעשות מסוכנת לנו אם תחדל להתנגד לנו התנגדות קיצונית וגלויה, שמסתייעת בפרעות והתנפלויות, אלא תנסה, מצד אחד, להתנגד לנו בסתר, ומצד שני, תקרב אותנו משהו ואיך־שהוא: אז תתעורר בנו הנטיה להתבוללות, שאנו מצטיינים בה מימי אשור ובבל, מצרים וכנען, יוון ורומי, ספרד וערב, גרמניה וצרפת, איטליה ורוסיה, — והלאומיות העברית הפושרת והאנטי־דתית כיום לא תקום בפני התבוללות כפולה ומכופלת זו.

ולפיכך כל פשרנות וכל ותרנות במדיניות ובתרבות, בלשון ובמנהגים,

סם־המות הן לעמנו בארצנו ויש להילחם בהן בכל כוחותינו. לא משנאת־הגויים או מרצון־ההשתלטות צריך לבוא חיזוק הלאומיות העברית אלא מרצון להציל את היהדות מטמיעה.

ואולם המלחמה אינה צריכה להיות בשלילה בלבד. כדי לחזק את הלאומיות העברית יש להכניס לארצנו ובלשוננו את מבחר התרבות האנושית־הכללית, להזרים דם תרבותי חדש — אם אפשר לומר כך — לתוך האומה בלשונה, להלאים את התרבות הזרה על־ידי הלשון הלאומית ולהחדיר לתוך תרבות זרה זו, שנסגל לעצמנו, את תפיסת־העולם הישראלית המיוחדת, ואף להשתדל ולהחדיר לתוך הספרות העולמית את מבחר היצירה העברית ואת המקורי שבמחשבה ובהרגשה העברית; וכך ליצור השפעת־גומלים בין היהדות ובין תפיסות־העולם המקוריות של הגויים. ואז לא תחלש היהדות הלאומית־המקורית אלא תחזק על־ידי כך. לא ללאומיות של תוקפנות הטפתי כל ימי־חיי אלא ללאומיות של הגנה, שהיא מחוסנת על־ידי סיגול לאומי של כל המעולה שבאנושיות.

מעולם לא התנגדתי, שיהודים ילמדו אנגלית ויהיו חדורים מבחר הרעיונות המקוריים של גדולי המחשבה והעיון של העם הבריטי. ואולם את הסנוביסמוס היהודי בארץ, את ההתקשטות בדיבור האנגלי ובמנהגים האנגליים ביחד עם התנכרות ללשוננו, תרבותנו ומנהגינו וזילזול בהם, — את כל אלה שנאתי־מות ונלחמתי בהם ואוסיף להילחם בהם כל עוד נשמת־שדי תחייני!

מעולם לא התנגדתי להוראת הלשון הערבית בבתי־הספר שלנו, אך בתנאי — שהערביים ילמדו עברית באותה מידה, שהיהודים ילמדו ערבית. וכן יש לתבוע בנוגע לכל שאר זכויותינו בארץ היום, בעוד יש לנו בה רק בית לאומי ואנו מיעוט בתוכה, ואף מחר, לאחר שתהא ארץ־ישראל למדינה יהודית ואנו נהא רוב בתוכה. שיווין גמור ליהודים ולערביים! ובעוד שיש לנו יסוד לפחוד, שאם אנו נישאר מיעוט בארץ ייצרו לנו הערביים גלות חדשה כמו בעיראק ובתימן, הרי אין לערביים יסוד לפחד כזה: ארץ־ישראל מוקפת ארצות ערביות, שתמיד תהיינה חזקות מארצנו, ובכן תמיד יהיו היהודים צריכים להביא בחשבון את הערביים הרבה יותר משיהיו הערביים מוכרחים להתחשב ביהודים. על זה מיוסד מאמרי "פחד הערביים מפני הציוניות", שפירסמתי עוד בשנת תרפ"ד (השלח, כרך מ"א, עמ' 99—108) וניתרגם ערבית על־ידי ד"ר נסים מלול בשם "כלמת חק וסלאם" ("דברי שלום ואמת") ונתפרסם בחוברת מיוחדת באותה שנה. אז ניסיתי גם להיפגש עם כמה וכמה מנכבדי־הערביים בארץ ולבאר להם את השקפותי כדי להפיג את פחדם מפני היהודים והציוניים. ניסיתי להוכיח להם, שאי־אפשר לשכוח, שארץ־ישראל נעשתה למה שהיא כיום בעולם על־ידי היהודים, ושאין זה

מן היושר, שעם אחד ישתלט על שבע ארצות, שאין הוא יודע לישב אותן, ולעם אחר לא יהא מקום להניח עליו את ראשו; ולסוף, שלעולם לא נוכל — אף אם היינו רוצים — לגזול מן הערביים איזו זכות לאומית או אזרחית שהיא, שהרי מדינות ערביות מקיפות את ארץ־ישראל מכל צד. אך נוכחתי, שאין הם מוכנים לוותר לנו כקוצה של יו"ד, והם רוצים, שיהא מצב היהודים בארץ־ישראל כמצבם בסוריה ובעיראק (ואפשר, אפילו — כמו בתימן). ואז פסקתי מלהתווכח עמהם. ועדיין אני חושב, שעל־ידי ספרות ערבית־עברית מתאמת למטרתה אפשר לקרב אלינו, לכל הפחות, את המשכילים הערביים המועטים, שסוף־סוף תהא להם מחר או מחרתיים ההשפעה העיקרית על העם הערבי כולו.

לאסונו של דורנו, למקור כל הזוועות הנעשות כיום, אני חושב את הרלאטיוויסמוס, כלומר, את ההשקפה הסופיסטית, שהכל הוא יחסי, שאין אמת מוחלטת ואין צדק מוחלט בעולם. כל הימים השתדלתי להראות, שאם יש השתנות בעולם צריך שיהא דבר שאינו משתנה, שעליו חל השינוי: המוחלט הוא הוא המונח ביסודם של השינויים; ומובן, שאם המסיבות משתנות בא שינוי במה שצמח וגדל מתוך המוחלט (לא במוחלט עצמו). ועל־כן כל השקפה, שהיא מבוססת על היסודות האמיתיים של התקופה, היא לא היחסי של תקופה זו אלא המוחלט שלה. ודאי, בשינוי־צורה; אבל גם הצורה שנשתנתה יונקת מן הצורה הבלתי־משתנית, ועל־כן היא הכרחית בשביל אותו זמן ואותן מסיבות.

ומכאן נובעת דרישתי, שבמחקר המדעי יושם לב, אמנם, אל הסביבה ואל המסיבות, אל ההשפעות החיצוניות ואל הגורמים הצדדיים: תמיד התעניינתי במה שהגרמנים קוראים Die grossen Zusammenhaenge של היצירות העולמיות. אבל אין תשומת־לב זו צריכה להגיע עד כדי כך, שתתנדף הכרת־המהות של היצירה מתוך הטעמה מופרזת של הגורמים לה וההשפעות עליה.

חלילה לזיף את המדע לשם איזה צורך שהוא, יהא פרטי או מפלגתי או אפילו לאומי. אבל מדע, שאין בו נשמה, כלומר, שאין הוא בורר מתוך העובדות ומטעים מה שהובלט בזמן המאוחר ולא היה ידוע בזמן שקדם לו (למשל, הגורמים הכלכליים או הלאומיים), מדע, שאינו מלמד אותנו כלום ואינו מדריך אותנו בחיים מאיזה צד שהוא, יש ערך גם לו, אבל ערך של חומר לבניין או של סיפוק־הסקרנות. ומטעם זה אני חושב, שאסור לאיש־מדע להיות להוט אחר חידושים: כל מחקר צריך להיות מכוון לקראת בקשת־האמת, והאמת בלבד. כי ה"חידושים" המדעיים של ימינו באים במקום ה"פילפול" הישן, שאף הוא נתכוין לא לאמת אלא להפליא בחידושיו.

בחבורה של סופרים ועסקנים בתל־אביב בשנת 1932

תשעים למאה מן החקירות המדעיות כביכול של זמננו אינן אלא "שקר נאה" או "שקר מחודד" ו"שקר מפליא".

וכך הדבר גם בספרות היפה: בשירה, בסיפורים ובמחזות. יש ערך חשוב מאד לצד האֶסתיטי שבהם — הרי על־כן "ספרות יפה" היא זו; אבל אם אין ביצירה יפה זולת היופי, אין ערכה של יצירה זו גדול. אסור לעשות את היצירה היפה כלי־שרת למגמה; אבל רעיון פנימי, — הנשמה הפנימית של היצירה, — לא רק מותר להליט ביצירה, אלא הוא גם הסימן המובהק של כל יצירה גדולה. בביקורת הספרותית שלי שמתי לב תמיד לצד האֶסתיטי: אילמלא כן לא הייתי מעריך את שירי־טשרניחובסקי; אך לא צד זה היה לי עיקר כל העיקרים, אלא הרעיונות הגדולים הגלומים בתוך היצירה, שהיא גדולה בכמות או באיכות. ואני חושב, שלא טעיתי בכך. אין אף הספרות היפה משחק בלבד, כמו שהורו קאנט ושילר בשעתם. אפשר, על־ידי הורה זו נעשתה האינטליגנציה הגרמנית אדישה למעשים בלתי־מוסריים איומים. והרי אף קאנט ושילר לא הורו תורה כזו בהחלט, שהרי הם ראו גם את הנשגב בצדו של היפה. על כל פנים, אף היצירה היפה, האמנות, אינה "עליזה", אלא רצינה כרצינותם של החיים והמות; אלא שהנשגב שברצינות זו והטבעיות של תאור המצבים הרצינים עושים את היצירות היפות אמנות ולא מדע, אמנות ולא פובליציסטיקה.

מה היא נשמה ביצירה המדעית או הבֶּלֶטריסטית? — הפַּתוֹס שבה, האור הפנימי, בקשת־האמת ותאור־האמת, הנכונות לסבול על האמת, להיות נרדף, נלעג, בלתי־פופלארי, לשחות נגד הזרם. במקום שכל זה אַין אֵין יצירה אמיתית. ולא עוד אלא שבמקום שכל זה אין אין יצירה בכלל, מפני ששם אין הדברים הנראים כיצירה כביכול נובעים מנשמה נלהבת ופַּתֵיטית, סובלת ומוכנת לסבול.

ואם הדבר כך, כלום יש רשות ליוצר להסגר ב"מגדל־השן" בלא רצון לפעול בקרב עמו וארצו? — אפלטון, ודאי, היה פילוסוף בכל רמ"ח אבריו; ואף־על־פי־כן ניסה לגשם בפועל את רעיון־המדינה שלו פעמיים ועל־ידי כך העמיד את חייו בסכנה. רבי עקיבה היה מגדולי־התנאים וכמעט אין דף בגמרא, שלא נזכר שמו בתוכו, ואף־על־פי־כן נעשה נושא־כלים של בר־כוכבא. הרמב"ם היה פילוסוף גדול ומפליא לעשות בכמה מקצועות, ובתור רופא היה עובד עבודה קשה עד להתעלפות. ואף־על־פי־כן לא פרש מן הציבור ובשבתות היה מדריך את הקהילה היהודית, ואף היה משיב לכל שואליו לא רק בכל מיני עניינים דתיים אלא גם בכל מיני עניינים ציבוריים, וכתב את "אגרת־תימן" כדי לחזק ידים רפות בשעה שהיתה סכנה נשקפת ליהדות הצרופה, כלומר, עסק בפובליציסטיקה — אם

נקרא לעבודתו הספרותית בשם הרגיל בתוכנו כיום. ר׳ סעדיה גאון נלחם בקראים — במפלגה המסוכנת של זמנו. וכך נהג אחד־העם, וכך נהג ביאליק, וכך נוהגים כל אנשי־המדע וגדולי־השירה, שהתרוממו מעל לקטנות ובינוניות. אין אני חושב, שעבודתם הציבורית הזיקה לעבוד־תם המדעית או הפיוטית. אך אפילו אם כך הדבר, לא הייתי מֵעז לומר, שיצא שכרם בהפסדם. ומי יודע, אם המגע עם החיים ובני־האדם, עם האומה ועם סבלותיה, לא חידד את מבטם ולא נתן להם מושג יותר נכון ויותר עמוק גם מן החקירות המדעיות או הנושאים הפיוטיים, שעסקו בהם? — שהרי הכל בא מן החיים והכל שב אל החיים.

אלו הן בקיצור נמרץ השקפותי הכלליות והלאומיות, שרציתי לבסס אותן ולנמקן בחיבור מיוחד בשם "יהדותי שלי", שהתחלתי לכתוב אותו בשבעת השבועות הראשונים שאחר הפרעות של קיץ תרפ"ט, ומרוב טרדות הזנחתי אותו עד היום. אפשר, אזכה לכתוב אותו מחדש מתחילה ועד סוף (כי רק מעט הספקתי לכתוב ממנו); ואם נגזר עלי, שלא אספיק לכתוב אותו, יהיו הדברים המועטים הללו, שכתבתי בחיפזון גדול ולא עיבדתי אותם כהוגן, לרצון לפני קוראי־תולדותי: יכירו וידעו, לכל הפחות, מקצת מן הרעיונות, שחייתי עליהם במשך המישים השנים ויותר מחיי־הפעולה שלי. ואפשר, יהא בהכרתם של רעיונות אלה מן התועלת גם לבני הדור הבא.

פרקל"א.

מלחמתי בתוך האוניברסיטה. אני "לאומני". הקתדרה לאידיש.
עבודותי המדעיות והספרותיות.

למרות ניצחוני בכל הנוגע להוראה ובחינות באוניברסיטה העברית היה מצבי בתוכה קשה מאד.

רוב הפרופיסורים והמרצים היו באותם הימים דוקטורים מגרמניה או מן הארצות המושפעות מגרמניה (גאליציה, צ'יכוסלובאקיה, הונגריה). וגרמניה היתה אז סוציאליסטית ברוח־משכילה, ביחוד משכילה היהודיים, שהרעיון הלאומי היה אז בשבילם המטפחת האדומה לשור־האצטדין. וד"ר מאגנס, האמריקני חניך־גרמניה, היה מחזיק בידי דוקטורים גרמניים־יהודיים אלה. שלטה באוניברסיטה רוח של אנטי־לאומיות משונה: ביחד עם "אתה בחרתנו", מורשת ה"תעודה" של גיגר ופיליפסון, ועם העלאת חשיבותה של הדת עד לידי הפרזה נחשב בה כל רעיון לאומי־מדיני לשוביניסמוס פסול ומזיק. להיות "ככל הגויים" במובן של רכישת מדינה עצמאית גמורה נחשב לחטא. עם הערביים צריך לא רק להתפשר: צריך לוותר להם בכל זולת בדת ובתרבות העברית המופשטת. להילחם על שלטונה הגמור של הלשון העברית בקרב העם העברי ובארצו בלא מעשי־אלמות, אבל על־ידי תביעות נמרצות והפרעות לנאומים גרמניים וז'ארגוניים פומביים, ולהתנגד בכל תוקף להוצאת עתונים לועזיים ליהודים — הרי זה שוביניסמוס ופאשיסמוס. הז'ארגון הוא לשון עממית, ובכן הוא קדוש ומקודש וחלילה להלחם בו. תביעות מדיניות ברורות, בלא ותרנות ופשרנות, אסורות הן, שהרי זוהי "קיצוניות לאומנית": בארץ יש להסתפק ברשות ליסד בתי־ספר עבריים ואוניברסיטה עברית. ולא רק אני הייתי שוביניסטן בעיניהם של אנשי־האוניברסיטה אלא גם אוסישקין, שהיה חבר של חבר־הנאמנים האוניברסיטאי. ומאליו מובן, שבשום אופן לא הסכימו הפרופיסורים וה"נאמנים" כאחד, שארצה על ההיסטוריה של בית שני: הרי יכול אני, חס ושלום, להצדיק את החשמונאים במלחמתם ביוונים ובמתיוונים. בפירוש אמר לי פעם אחת ד"ר מאגנס, שאילו היה חי בימי החשמונאים היה נלחם בהם ביחד עם הפרושים. והאמנם היה בוגד, ביחד עם הפרושים, בינאי

אלכסנדר ועובר לצדו של המלך הסורי דימיטריוס אבקירוס? ודאי, לא עד כדי כך. אבל די גם בלא כך...

לא קשה לשער, מה היה מצבי באוניברסיטה. אני חושב, שחיבוט־הקבר לא אסבול עוד לאחר מיתה: היתה לי גיהינום בחיים. כל ישיבה של הסינאט או של המכון למדעי־היהדות, שבה עלתה על הפרק איזו שאלה נוגעת ללאומיות או לציוניות, נהפכה בשבילי לשעה של עינויים וייסורים, שאין שם להם. כמעט תמיד היתה דעתי נשארת דעת־יחיד. עד שנת תרפ"ט היתה לי עוד השפעה על ד"ר מאגנס. אך לאחר שהדפסתי את מאמרי "רוצחי־אידיאל" (הארץ, תר"ץ, גליון 3155, ואחר־כך במחברתי "בראשית היה הרעיון", עמ' 78־85), שבו האשמתי את ד"ר מאגנס ואת ד"ר ה. ברגמן, שעל־ידי השקפותיהם הפשרניות ביחס לערביים ירצחו את האידיאל הציוני, פסקה גם השפעה זו. כשנדפס מאמר זה השתוממו רבים על אומץ־לבי, ובפרט שידעו, שהיחסים האישיים שלי עם ד"ר מאגנס הם מצוינים ושאני חייב הרבה לד"ר מאגנס בכל הנוגע לקתדרה שלי באוניברסיטה ובעד עזרתו להדפסת ההוצאה השניה של ספרי "הרעיון המשיחי בישראל". ד"ר מאגנס, כאדם ישר ומוסרי, לא התנקם בי על מאמרי זה; אבל השפעתי עליו פסקה; ובפרט שקמו אז באוניברסיטה השפעות אחרות ומנוגדות להשפעתי. ומצבי הרוחני באוניברסיטה הלך ורע.

בשנת תרפ"ח (1928) נמצא באמריקה יהודי, שהתנדב לתת סכום מסוים לייסודה של קתדרה ל"אידיש" באוניברסיטה העברית בירושלים. ואז עדיין היה ה"אידיש" במרום־המדריגה והמלחמה בין "הברַאיסטים" ו"אידישיסטים" היתה נטושה בכל העולם כולו בהכרעה לצד האידישיסטים. הרגשתי מיד, שקתדרה כזו תרַכז מסביב לאוניברסיטה העברית המון אידישיסטים מכל הארצות, וללשון העברית תהא צפויה מזה סכנה חמורה. כך היתה גם דעתו של אוסישקין. נלחמנו שנינו כאריות, שהרי נגדנו היו כל ה"מתקדמים" וה"סוציאליסטים". ואך הודות לתקיפותו של אוסישקין ניצחנו אחר מלחמה ארוכה וקשה. נעשיתי שנוא על רוב הפרופיסורים והמרצים יותר ויותר.

ולאחר הפרעות של תרפ"ט, שראו אותן כתוצאה של המלחמה על הכותל המערבי, מובן, שנעשיתי בודד ומבודד יותר ויותר: אני הייתי אשם בפרעות מפני שהגנתי בעוז על הכותל המערבי, שלא ייהפך לזרים.

וכשנתבלט באוניברסיטה זרם לאומי בתוך הסטודנטים ("חולדה" ו"יבנה וידפת") והסטודנטים הלאומיים והרביזיוניסטיים נלחמו בד"ר ברגמאן, בנורמאן בנטוויטש ובד"ר מאגנס על הציוניות המינימאליסטית שלהם, — הרי אני הייתי אשם לא בהשקפותיהם בלבד — אשמה זו אני נוטל על עצמי, אף אם לא כולה — אלא אף בטכסיסיהם.

עד כמה היה מן הנכון בהאשמות הללו יש לראות משתי עובדות אלו: פעם אחת הזמינו אותי הסטודנטים לאסיפה, שבה דנו על פיטוריו של ד"ר מאגנס מנשיאות־האוניברסיטה. שאלו מה דעתי, ואז אמרתי:

— אתם יודעים, שאני חושב את דעותיו של ד"ר מאגנס למזיקות לציוניות. אבל הוא מסור לאוניברסיטה; יתר על כן, הוא בנה את האוניברסיטה והיה ראשון למיסדיה. אילו היה אפשר להרחיקו מציון (יותר נכון מציוניות) ולהשאירו באוניברסיטה הייתי מסכים לכך בכל לב. אבל מכיון שזה אי־אפשר ואתם נאספתם כאן לא בתור ציוניים בלבד אלא, קודם כל, בתור סטודנטים, חלילה לכם לדרוש את פיטוריו: בזה תהרסו את האוניברסיטה ולא תבנו את ציון. הקיסרת יקאטרינה השניה רצתה לפטר את החוקר לומונוסוב מן האקדימיה. אמר לה לומונוסוב:

— הוד מלכותה יכולה לפטר את האקדימיה ממני ולא אותי מן האקדימיה.

ושוב היה מעשה בד"ר ה. ברגמאן (עכשיו פרופיסור ברגמאן):

שנה אחת קראתי את שעורי בבוקר ולא, כמנהגי, אחר הצהרים. ד"ר ברגמאן, שהיה אז מרצה, היה קורא את שיעוריו לפני. ואני, שאני רגיל להקדים לבוא, הייתי ממתין בשיעורי עד שיצאו תלמידיו מאולם־ההרצאות. פעם אחת אני בא במוקדם, כדרכי, והנה הסטודנטים מטיילים במסדרון.

— מה אירע? — שאלתי.

— הפרופיסור יודע, — השיב אחד מן הסטודנטים הטובים ביותר, והוא לאומי נלהב, — שאתמול נתפרסם ב"הפועל הצעיר" מאמר של ד"ר ברגמאן, שבו הוא דורש לתת לערביים חלק גדול מאדמת הקרן הקיימת, לשתף אותם ב"באנק הלאומי" שלנו, ועוד. לא יכולנו לסבול מין "ציוניות" כזו, וכשבא לקרוא את שיעורו עזבנו את האולם לשם הפגנה.

— אבל במה עסק שיעורו? — שאלתי: — בציוניות? בערביים? בקרן הקיימת? בבאנק הלאומי?

— לא. שיעורו עסק בהגל ותורתו.

— ובכן,—אמרתי,—אסור לכם להתנקם בשיעור על הגל מפני שבעל־השיעור אינו ציוני כרוחכם. אם כן תעשו, לא תהא חירות־המדע באוניברסיטה לעולם! — היום תסדרו אתם, הסטודנטים הלאומיים, הפגנת־מחאה לד"ר ברגמאן על שאינו ציוני כל צרכו ומחר יסדרו הסטודנטים הסוציאליסטיים הפגנת־מחאה נגדי על שאני ציוני יותר מדאי. וכי כך יתקיים המדע האוניברסיטאי, שחירות־הדעות היא נשמת־אפו? — תילחמו בד"ר ברגמאן באסיפות ציוניות, אבל לא באוניברסיטה. כאן יש מקום לבקר שיטה מדעית, ורק שיטה מדעית — ולא עוד!

ואולם ה"קוליגות" הטובים שלי לא ידעו זאת, או לא רצו לדעת זאת; וה"אוביקטיביות המדעית" שלהם לא הגיעה עד כדי לתת חירות מדעית

לאדם בעל השקפות לאומיות, שירצה על בית שני כפי תפיסת־עולמו. מובן, שנתביישו לבסס את התנגדותם ביסוס מחוסר־בושה כזה (אחדים אף לא נתביישו בכך...), ועל־כן טענו, שאין אני "מדעי" כל צרכי. אני, שביליתי ארבעים משנות־חיי בחקירות על בית שני ושעליו סובבת לא רק "היסטוריה ישראלית" אלא גם "ישו הנצרי" ו"מישו עד פאולוס", "הרעיון המשיחי בישראל" (ברובו), "כשאומה נלחמת על חירותה" (רוב־הספר) ו"הבית השני בגדולתו" (כולו), — איני חוקר מתאים לתולדות הבית השני! — Risum teneatis, amici!

באין ברירה הפניתי את כל הקשבתי והקדשתי את כל כוחותי לספרות העברית החדשה. מצאתי בה עזובה מרובה — וניסיתי להביא בה סדרים, לחקור אותה במתודה מדעית ולשום קץ ליחס הדילֶטַאנטי, שהתייחסו אליה כמעט כל העוסקים בה עד עתה. ורק לאחר שבמשך ארבע שנים (תרפ"ו — תר"ץ) קראתי שיעורים על ספרות זו מצאתי לנכון לפרסם בדפוס את התחלתו של הספר: "היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון: מבוא כללי ודור המאספים (1781 — 1820)", ירושלים תר"ץ (1930). ורק לאחר שבע שנים הוצאתי (בשנת תרצ"ז — 1937) את הכרך השני: "הדור של הרומאנטיקה וחכמת־ישראל (1820 — 1880)". ולאחר שנתיים (בשנת תש"א — 1941) — את הכרך הרביעי (בשני ספרים): הספרות העברית ברוסיה ותקופת־וילנה (1804 — 1860)", ועוד לאחר שנתיים (בשנת תש"א — 1941) — את הכרך הרביעי (בשני ספרים): "הספרות העברית הריאליסטית (1860—1881)". ועוד שני כרכים גדולים לפני להשלמת ההיסטוריה של הספרות העברית עד פטירתו של סמולנסקין, שהרי מכאן ואילך ההיסטוריה של ספרותנו משולבת בתולדות התחיה העברית של ימינו, שאנו בעצמנו פועלים ונפעלים בתוכה — ואין נידון נעשה דיין.

מלבד בחקירה המדעית הטהורה והמדוקדקת בכל פרטי־פרטיהם של החיים והפעולה של יוצרי הספרות העברית החדשה (בלא להביא בחשבון סופרים ממדריגה שלישית ורביעית, שהשפעתם היתה מועטת או גם אפסית), עסקתי בבירור העובדה, שמבחר סופריה עמדו על מרום־השכלת־זמנם, שתפיסת־עולמם היתה יסודית ובנויה על המציאות האמיתית של זמנם ושאילמלא הם לא היתה תחיה עברית אפשרית. דבר זה הוכחתי בהוכחות, שקשה להפריך אותן. ומטעם זה עקבתי אחר כל ניצן רך מניצני הרעיון הלאומי העברי שבחיבוריהם של סופרי דור־ההשכלה, ניצנים, שמהם צמחה אחר־כך תנועת חיבת־ציון והציוניות, ועקבתי גם אחר התפתחותה של לשון־ההשכלה העברית, שבלא יודעים נתקרבה יותר ויותר ללשון חיה ומדוברת והביאה אותנו עד לידי תחית־הלשון בדיבור.

את העבודה העצומה, שהשקעתי בכרכים הגדולים הללו, קשה לשער. די להזכיר, שארבעת הכרכים, שכבר נדפסו, מכילים 1760 עמודים, ובשני הכרכים, שכבר הם כתובים בידי ודורשים רק השלמה מועטת ותיקון ולטישה, יש גם־כן לערך 1000 עמודים, ובכן בסך־הכל לערך 2,800 עמודים, שעוסקים רק בתקופה של מאה שנה. וכל ספרות עצומה זו הרי היתה כמעט קרקע־בתולה לפני עשרים שנה, בזמן שהתחלתי בחקירתה ובעיבודה. עכשיו הרבה חוקרים בה, אבל מי היה שם אליה לב כמקצוע מדעי אמיתי לפני עשרים שנה?

ובאותה שנה תר"ק, שבה יצא הכרך הראשון של "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", נגמר בדפוס ה ס פ ר ה ש נ י של הכרך השלישי של ספרי "יוצרים ובונים" (תל־אביב, תרפ"ה־תר"ץ), שהוא התוספת החשובה ביותר ל"היסטוריה של הספרות", ובפרט בשני חלקיו האחרונים, שעוסקים באותם גדולי־הספרות, שאין ה"היסטוריה של הספרות" מגעת אליהם (אחד־העם, יעבץ, פרץ, שופמאן, ביאליק, טשרניחובסקי, יעקב כהן, שניאור, שמעון־נוביץ, ועוד) מפני שעדיין לא הגיעה השעה ל ח ק ו ר את תולדותיהם ואת יצירותיהם מאחר שעדיין אין לנו פֶּרְסְפֶּקְטִיבָה היסטורית לכך, ויש אפשרות רק ל ס פ ר את תולדותיהם ו ל ה ע ר י ך את יצירותיהם.

גם "קיצור תולדות הספרות החדשה" שלי, שיצאה בשנת תר"ף, זכה לשתי הוצאות מורחבות ומוספות: בשנת תרפ"ד ובשנת תרצ"ט.

ואולם גם בשנים הללו לא הזנחתי את המחקר של בית שני ושל הנצרות הקשורה בו. לא רק הוצאתי הוצאה שניה ורביעית (תרפ"ז ותרצ"ג — ההוצאה השלישית היא בלא תיקונים) של "ישו הנצרי", שבהן נתתי הוספות מרובות, שהן לפעמים פרקי־מחקר בפני עצמם, וכן הוספתי הרבה בתרגומים הגרמני והצרפתי של ספרי זה, אלא גם הוצאתי קובץ של מחקרים בשם "הבית השני בגדולתו" (תל־אביב תר"ץ), פירסמתי ב"קרית־ספר" מספר הגון של מאמרי־ביקורת על ספרי־מחקר לועזיים בתולדותיהם של בית שני ושל הנצרות, וגם עשיתי את ההכנות הדרושות לשם החיבור "מישו עד פאולוס", שמפני איבוד־הרשימות, שהכנתי בשבילו, בימי הפרעות של שנת תרפ"ט, נתאחרה הוצאתו עד שנת תרצ"ט־ת"ש.

ובשנת תרצ"ו פירסמתי קובץ של "מסות הסיטוריות" בשם "כשאומה נלחמת על חירותה", (ירושלים, תרצ"ו), שכל "מסותיה", זולת שתים מהן, מתיחסות לבית השני ושזכתה לשלש הוצאות חדשות (הוצאה שניה בשנת תרצ"ט, הוצאה שלישית בשנת תש"ד והוצאה רביעית בשנת תש"ו), שבשתים מהן נוספו מחקרים חדשים בתולדות בית שני ("תחילתם וסופם של גיבורי־מצדה", "ינאי אלכסנדר" ו"יוחנן מגוש־חלב ושמעון בר־גיורא").

וכך לא ניתקתי את עצמי לגמרי אף שנה אחת מעבודה מאומצת בחקירתן של תולדות הבית השני ושל תולדות־הנצרות, שהן קשורות ומשולבות אלו באלו.

ובאותן השנים פירסמתי גם מאמרים פובליצסטיים הרבה (עד תרצ"ז הם מסומנים ב"כתבי יוסף קלוזנר" של ב. שוחטמאן וב. אליצדק בסוף "ספר־קלוזנר" ובהדפסה מיוחדת בהוספות ותיקונים, תל־אביב תרצ"ז), וחלק קטן מהם (בתוספת שני מאמרים חדשים לגמרי): "מוצאה של ברית־שלום" ו"הפשע הציוני הכבד ביותר") יָצא גם בקובץ מיוחד בשם "בראשית היה הרעיון" (ירושלים תרצ"א). פירסמתי באותו הזמן גם מאמרים על גדולי הספרות העולמית: על גיטה, שילר, טולסטוי, ויקטור הוגו, אֶמיל זולא, באלפור הפילוסוף, ראבינדראנת טאגור, גיאורג בראנדס, פושקין ולרמונטוב, שנכנסו אחר־כך לשני הכרכים של ספרי "פילוסופים והוגי־דעות" (ירושלים תרצ"ד־תש"א) ביחד עם מאמרים על אפלטון, פילון, אבן גבירול, שפינוזה, דון יהודה אברבנאל, הרמב"ם, הרמאן כהן, שד"ל, יעקב קלאצקין, ועוד, ובקובץ "משני עולמות" (ירושלים תש"ד).

ובאותם הימים העמקתי גם בחקר הלשון העברית ופירסמתי על כך שורה של מאמרים, שבהם הבדלתי בין "עברית עתיקה" ועברית חדשה" (לשוננו, ו [תרפ"ט], 3־21), ופירסמתי את ספרי: "דיקדוק קצר של העברית החדשה" (תל־אביב תרצ"ד, הוצאה ב' — תרצ"ח), שאני מחשיב אותו ביותר למרות מה שלא נתקבל על־ידי המדקדקים, המבקרים והמחנכים שלנו בסבר פנים יפות: מובטחני, שעוד תגיע שעתו.

אכן, השנים הללו היו מן הפרודוקטיביות ביותר בימי־חיי.

פרופ׳ קלוזנר קורא שיעורים באוניברסיטה ורושם על הלוח

פרק ל"ב.

הירחון "ביתר". רצח־ארלוזורוב והעלילה על הריביזיוניסטים. "פשעי וחטאתי".

כבר הזכרתי למעלה, שבימי־הרצל התנגדתי לציוניות המדינית שלו מפני שעמדה על "רגל" אחת בלבד — על תכנית מדינית, שתתגשם בעזרת הדיפלומטיה והאירגון בלבד. חסר הייתי בציוניות זו את הצד הכלכלי ואת הצד התרבותי, נוספים על הצד המדיני. וכשקמה בשנת 1925 הציוניות הרֶביזיוניסטית לא יכולתי להצטרף אליה מפני שאף בה לא מצאתי תשומת־לֵב מספקת לבעיות הכלכליות והתרבותיות, אף־על־פי שהמנהיג שלה, זאב ז'אבוטינסקי, היה אדם, שהתרבות תפסה בלבו כמעט את המקום הראשון. ואחר־כך, כשעזבה המפלגה הרביזיוניסטית בשנת 1935 את ההסתדרות הציונית, נוספה על הסיבה האמורה גם סיבה שניה: לא יכולתי לעזוב הסתדרות, שהייתי אחד ממיסדיה בתור ציר של הקונגרס הראשון.

ואולם כשם שלא יכולתי להסכים להרצל וז'אבוטינסקי, שהציוניות יכולה לעמוד על "רגל" אחת בלבד,—על ה"רגל" המדינית,—כך לא יכולתי גם להסכים משנת 1920 ואילך, שהציוניות תעמוד על "רגל" אחת אחרת — על ה"רגל" הכלכלית, ותתיחס אל העבודה המדינית כמו שהתיחס הרצל אל העבודה הכלכלית והתרבותית. ולבי כאב לראות, שאֶל העבודה התרבותית התיחסו גם ז'אבוטינסקי והרביזיוניסטים וגם וויצמאן וההנהגה הציונית שלו יחס קר, ולכל היותר יחס פושר (אחר־כך נשתנה הדבר לטובה בתוך הסתדרות־הפועלים הודות לפעולתו של ב. כצנלסון ב"דבר" וב"עם עובד").

והפרעות של שנת תרפ"ט ותוצאותיהן הקרובות הוכיחו לי ברור, שדרכם של וויצמאן והסוציאליסטים שבהנהלה הציונית אינה נכונה. שבתי וראיתי מה שכבר חשבתי אף קודם־לכן, שהפשרות והוויתורים במדיניות והאמונה, שעל־ידי "מפעל ובניין" ננצח את ההתנגדות המדינית הכפולה, הערבית והאנגלית, לא יביאו אותנו לתכליתנו הגדולה — "להיות עם חפשי בארצנו": יש סכנה של גטו יהודי גם בארץ־ישראל או, לכל היותר, של "מרכז רוחני" בלא מרכז מדיני־כלכלי חזק, כלומר, מרכז תלוי באויר או נתון

לחסדם של הערביים, שכבר ראינו את "יחסם" אלינו בתימן, בעיראק ובסוריה.

והשפיע עלי עוד "מאורע היסטורי" אחד:

הממשלה האנגלית דחקה על ההנהלה הציונית, שתקיים מה שנזכר בטופס־המאנדאט בדבר "סוכנות יהודית", שישתתפו בה ציוניים ולא־ציוניים. כוונתה של הממשלה היתה ברורה: הלא־ציוניים ימתנו את התביעות הציוניות וינמיכו את המעוף המדיני של הציוניים השלמים (ה"קיצונים" בלשון־הממשלה ובלשונה של העתונות הערבית). וד"ר ווייצמאן וההנהלה הציונית הסכימו לכך משני טעמים: ראשית, אם הממשלה רוצה אין להתנגד לה או לא כדאי להתנגד לה; ושנית, הלא־ציוניים בעלי־ההשפעה הם ברובם עשירים מופלגים, ובכן יתנו כסף; והרי על מגביות בנוי כל ה"מפעל ובניין" של ד"ר ווייצמאן ושל הסוציאליסטים הציוניים.

התנגדו ל"סוכנות מעורבת" התנגדות נמרצת חמישה אנשים: יצחק גרינבוים, מנחם אוסישקין, ד"ר מ. גליקסון, זאב ז'אבוטינסקי ואני. והנה גרינבוים פסק מלהתנגד לה כשאך נעשה חבר של ההנהלה הציונית. ד"ר גליקסון התנגד זמן מועט — ופסק כשראה, שזוהי שחיה נגד הזרם (בעצם־טבעו לא היה איש־מלחמה). אוסישקין, שאני מכבד כל־כך, הגיע, לצערי, בקונגרס של צוריך עד לידי העמדת יום־התקבלותה של הסוכנות המעורבת בשורה אחת עם ועידת־קאטוביץ ועם הקונגרס הציוני הראשון!... נשארתי בהתנגדותי יחיד ובודד בתוך ההסתדרות הציונית. רק ז'אבוטינסקי "עמד במרדו" כמותי ולא השלים עם הרעיון, שלא־ציוניים יחליטו בדבר גורלה של ציון רק מפני שיש להם כסף ומפני שהממשלה הבריטית רוצה בכך.

עובדה זו השפיעה עלי הרבה וקרבה אותי במידה מרובה (ודאי, לא בשלמות) אל הרביזיוניסטים.

חשבתי מחשבות לא שאכנס אל המפלגה (דבר זה אי־אפשר היה לי מפני שני הטעמים האמורים), אבל שאנסה למלא את החסר בה: להגביר את הצד הכלכלי ואת הצד התרבותי בתוכה.

בדבר הראשון — בצד הכלכלי — לא יכולתי לעשות הרבה; אבל בדבר השני — בדבר העבודה התרבותית — חשבתי, שיש בכוחי להשפיע.

ובאוניברסיטה היו לי שני תלמידים מצוינים, בן־ציון נתניהו ויוסף אור, האחד רביזיוניסטן נלהב והשני חבר של האגודה האקדימית הלאומית "חולדה". מר אור הצטיין בתרגום של "ספרי־המופת" הפילוסופיים, ואפילו קיבל פרס בעדם. ומה שנוגע למר נתניהו הרי כבר פירסם ספרים ומאמרים בעברית ובאנגלית, שעשו לו שם, ואף הוציא את ה"ספריה המדינית" המצויינת, ואני מצפה, שיהא בימים הבאים לברכה מרובה לספרותנו ולמדיניות הציונית כאחת.

שני תלמידי אלה עוררו אותי להוציא ירחון לאומי עברי חדש, מעין "השלח", שפסק שש שנים קודם־לכן, ואף אספו חותמים בשבילו.

הסכמתי להיות עורכו הראשי ואף מצאתי לאפשר לקרוא לו בשם "ביתר" לא על שם "ברית־תרומפלדור" אלא על שם מצודת־ביתר, שהרי בשנת 1933 מלאו לפי החשבון הרגיל 1,800 שנה למלחמת בר־כוכבא ומפלת־ביתר. אך איש לא שם לב להכרזה זו שב"מאמר הפרוגראמתי" שלי ("לאן?"), שבא בראש החוברת הראשונה של הירחון, ועירבבו "ביתר" בלא ראשי־תיבות ב"בית־ר" בראשי־תיבות.

הירחון יצא רק שנה אחת, מטבת תרצ"ג עד שבט תרצ"ד (1933), והשנה היתה, כמו שנראה למטה, שנה קשה מאד ליהדות של ארץ־ישראל: גדלו בה הפירוד והשנאה המפלגתיים. על־כן לא היו די חותמים לירחון ולא נתפשט אלא בחוגם של הרביזיוניסטים, ורק בחוג זה היתה השפעתו מרובה. ערכתי אותו שנה שלמה בלא שהיה שכר לעמלי, כי לא קיבלתי בעד עריכתו אף פרוטה אחת, ואף נתניהו ואור לא נהנו ממנו הנאה חמרית. אבל יותר מעל העדר הנאה חמרית אני מצטער על שלא נתפשט הירחון היקר והנאה בין הקוראים ולא השפיע השפעה רוחנית יותר רחבה.

כי לא רק נפלא בצורתו היה הירחון "ביתר" אלא גם חשוב בתכנו. כמדומה לי, שמימי "השחר" ו"השלח" לא היה ירחון רעיוני ועיקבי וראוי להשפיע כמותו; אלא שמזלו גרם, שיצא בשנה טרופה ובארץ־ישראל הקרועה והשסועה למפלגות וכיתות.

אני מונה את מאמרי הפובליציסטים שבירחון זה בין הטובים שבחיבורים הפובליציסטים שלי במשך חמישים ושתים שנות עבודתי הספרותית. את המאמרים הפובליציסטיים "הציוניות ושאלת־הצדק", "חילוקי־דעותינו" (בכרך א') ו"לאן אנו הולכים?" (בכרך ב'), ואת המאמר הביקרתי "תפיסת־העולם של שאול טשרניחובסקי" (בכרך א' — נדפס מחדש בספרי "משני עולמות", עמ' 138—162), שלדעתי הוא מבחר מאמרי המרובים על טשרניחובסקי, וביחוד את המאמר המדעי "הסוציאליסמוס הנבואי" (בכרך ב', נדפס מחדש בספרי "פילוסופים והוגי־דעות" ו, 1־22), אני מחשיב היום כמו ביום שנתפרסמו לראשונה בירחון "ביתר". וגם בשמונה־עשר הפרקים של הרובריקה "מעניין לעניין", שפירסמתי בשני הכרכים הללו, עדיין יש דברים, שלא עבר זמנם. אבל היו בשני הכרכים של "ביתר" יצירות חשובות הרבה יותר משלי, יצירות ממדריגה ראשונה. אזכיר רק את חיבורו הגדול של ד"ר יעקב קלאצקין, "הסגר שיטה ומעבר לה" (חמישה מאמרים, כולם בכרך א'), את "חזון נביאי־האשרה" (כרך א'), את "ירושלים קרית־הגזית", את "בוכים התנים" ו"פרק באנטומיה" (בכרך ב') של טשרניחובסקי, וכן את תרגומיו מגיטה (האל והבאיאדירה")

ז מ ש ק ס פ י ר (מערכה מ"מאקבֶּת"); את שיריו הנהדרים של י ע ק ב כ ה ן ("משירי־הקנאים", "שחה עלי ירושלים", "ראיתיך אמי", ועוד), וכן את סיפור־האגדה המקורי והיחיד־במינו שלו "קץ־העולם" (בכרך א'), ואת השירים "אחים דוממים" (בכרך א') של ש נ י א ו ר. גם הפואֶמה הגדולה "הושע" של ש מ ע ו ן ג י נ צ ב ר ג והמחזות "בת־סנבלט" לד"ר א. א. ק א ב א ק, ו"מצדה" של א ב י ג ד ו ר ה מ א י ר י היו יצירות חשובות. ב"ביתר" נדפס מאמרו העברי המקורי של ז'א ב ו ט י נ ס ק י בשם "המעמד" (בכרך א'). מאמרים פובליציסטיים חדשים בתכנם ובסיגנונם היו ביחוד מאמריהם המרובים של ד"ר י. ה. י י ב י ן, שחדש היה גם סיפורו "קולות בסוגר" (בכרך א'), ושל ב. נ ת נ י ה ו, ד"ר מ ש ה כ ה ן, א ב"א א ח י מ א י ר, מ. כ ר מ ו ן, ועוד. ראויים לתשומת־לב הסיפור המצויין "הנודדים" (בכרך ב') של ע ק ב י א א ו ר י והסיפור המקורי "התמורה" (בכרך א') של ד. ק מ ח י.

עמדתי בפרטות על תוכן שני הכרכים הגדולים של הירחון "ביתר" מפני שהרבה כוחות השקעתי בהם ושכר — לא חמרי ואף לא רוחני — לא היה לי בעמלי הקשה בירחון זה: הזמן לא היה מתאים לירחון בעל שיטה לאומית ברורה ועיקבית. ולא הועילו כל המעלות הספרותיות הטהורות, שהיו לו.

כי שנה נוראה היתה השנה, שבה יצאו שתים־עשרה החוברות של הירחון "ביתר".

בליל־שבת, אור לכ"ג בסיון, תרצ"ג (16 ליוני, 1933) נרצח בתל־אביב, לא רחוק מבית־הקברות הערבי, ד"ר ח י י ם ב ן ש א ו ל א ר ל ו ז ו ר ו ב, חבר של הסוכנות היהודית בארץ, בא־כוחה המדיני כלפי הממשלה הארצי־שראלית וחבר לועד־הפועל של "הסתדרות־העובדים". הוא טייל בחברת אשתו. ועד מהרה הפיצו שמועה, שהרוצח היה רביזיוניסטן, ושני שותפים־רביזיוניסטים היו לרוצח, ואחד מהם הוא סופר ועתונאי רביזיוניסטי.

אשתו של ד"ר ארלוזורב "הכירה" את הרוצח על־פי קוים אדומים במעילו, שראתה בליל־חושך (בכ"ג בחודש אין הלבנה נראית, כידוע, ובמקום־הרצח לא היה מאור חשמלי). ונמצאו גם "עדים", שהכירו אחד מן הרוצחים או השותפים לרצח ב"הליכתו המשונה" (אף זה ראו בליל־חושך ובמקום־חושך).

התחילה הסתה נוראה כלפי הרביזיוניסטים כולם, שנסתיימה במאסרם של א ב ר ה ם ס ט א ב ס ק י, א ב"א א ח י מ א י ר וצבי ר ו ז נ ב ל א ט, שלשתם רביזיוניסטים מובהקים. הם נאשמו שלשתם בקשר לרצח ובהוצאת הרצח לפועל ואיימה עליהם מיתת־תליה. לא פחות ולא יותר...

אני קשה היה לי מן הרגע הראשון להאמין, שיהודים, יהיו קיצונים שבקיצונים, יהרגו יהודי־ציוני, שלא היה מן הקיצונים בין הסוציאליסטים הציוניים, שהתנגד למלחמת־מעמדות בארץ־ישראל, שהיה הבר ל"הפועל הצעיר" והתנגד לאיחודה של מפלגה זו עם המפלגה השמאלית יותר "אחדות־העבודה", וכשהוחלט האיחוד של שתי־המפלגות להסתדרות אחת אך נכנע להחלטה ונשאר אחד מן המתונים ביותר שבין מפא"י. ולמה ירצחו הרביזיוניסטים אותו דוקה?

ואולם מקרה קל לא רק חיזק את ספקותי בנוגע לאשמתם של הרביזיוניסטים אלא אף היטה אותי להאמין, שאין זו אלא עלילת־שוא, שהעלילו שונאים מפלגתיים על מפלגה מנוגדת.

עוד קודם שנאסר אב"א אחימאיר פגשתי אותו פעם ברחוב ועברתי עליו בלי משים, מפני שהייתי שקוע במחשבותי — ולא ברכתיו ולא השיבותי על ברכתו. לא ראיתי אותו בפשיטות. אבל הוא חשב, שנהגתי כך בכוונה, ונעלב עד מעמקי־נפשו פנה אלי ואמר:

אף אדוני חושד בנו במעשה־רצח של מתנגד בדעות?

השיבותי:

— אין אני מאמין בכך. אבל אין אתם יודעים לרסן את עַטכם. המאמרים בעתונכם ("הירדן") הם חריפים וגסים כל־כך, עד שיש מאמינים, שאתם מוכשרים לכל.

מר אחימאיר עזב אותי וצער גדול על פניו.

ומיד אמרתי לעצמי: הרי אני לא משכתי בלשונו. הרי אני לא פניתי אליו, אלא הוא פנה אלי. אילו היה מרגיש, שהוא או מפלגתו עשו מעשה־רצח, הרי היה שמח, שאין אני נוגע בדבר נורא זה — והיה הולך לדרכו. ודאי, יש מפלגות מדיניות טרוריסטיות בעולם; אבל אז הן מתפארות במעשה הנועז שעשו. כאן הרביזיונסטים צועקים, שאינם אשמים, ואחד מאלה שמאשימים אותם במעשה־הרצח פונה אל אדם, שהוא מכבד, ומביע את צערו על שחושדים בו ובמפלגתו במה שאין בהם. ברור, שד"ר ארלוזורוב לא נרצח על־ידי רביזיוניסטן.

וכשהתחיל הסופר הכשר והנלבב ב ן־צ י ו ן כ ץ את מלחמתו הארוכה והקשה בעלילה הנוראה, פירסמתי בגליון החד־פעמי שלו "הד־הזמן" מיום ט"ז בניסן, תרצ"ד, את מאמרי: "מאימתי חדלתי להאמין" (באשמתם של הרביזיוניסטים, כאילו הם רצחו את ארלוזורוב), מאמר, שעשה רושם בשעתו. ומאז נלחמתי במעלילים בכל כוחי: התמתי על כרוזי־מחאה, עוררתי למחאה את חברי הסופרים, כתבתי מכתבים ושלחתי טלגראמות לאנשים בעלי־השפעה בעולם, שלא יתנו לשפוך דם נקי. ולבי כאב לראות, שבשעה שהרב ק ו ק נכנס בעניין זה בכל לבו ואף סיכן את עצמו בהתנגדותו לבית־

המשפט, בשעה שטשרניחובסקי, דרויאנוב, רבניצקי וסופרים חשובים אחרים חתמו על מחאה נגד פסק־הדין של מיתה, שהוצא מתחילה על סטאבסקי, הרי ידידי הגדולים אוסישקין וביאליק לא נזדעזעו ולא מחו. מילא אוסישקין טען, ש"אין הדבר ברור לו"; ואולם ביאליק אמר בפני כמה סופרים ומורים, שהוא בטוח, שהערבי, שהדה בדבר, שהוא שרצח את ארלוזורוב, לא בדה את הפרטים מלבו, ואף הגברת לאנדאו אמרה לביאליק, כמו שכבר סיפרתי למעלה, בשם קצין־המשטרה ריגס, שאין כאן רצח פוליטי, ואף־על־פי־כן לא רצה לחתום על מחאה, כנראה, כדי שלא להקניט את שליטי־הרוב בארץ־ישראל...

לי גרם "עניין־ארלוזורוב" צרות צרורות. בירחון "ביתר" פירסמתי (ו, 280־281) הספד (נֶקרולוג) על ארלוזורוב, שכשאני קורא אותו כיום אני מוצא אותו מלא־צער על מיתתו המשונה של צעיר מצוין זה ומלא הערכה אמיתית וחיובית בהחלט לכשרון מדיני רענן זה, שנעקר מתוכנו בלא עתו. אבל בזה לא הסתפקו מעריציו של הנרצח: צריך הייתי להאשים ברצח את הרביזיוניסטים. פעם באבטובוס של תלפיות התנפלו עלי פועלים מרמת־רחל הסמוכה בחירופים וגידופים, שלא שמעתי מימי כמותם, וכמעט שמו אותי שותף לרצח. ופעם אחרת קראו לי "מנוול" בפני הגברת קלוזנר, שהרי עוררתי את הרוצחים בביקורת, שביקרתי את הפועלים ואת ההנהלה הציונית, שהיא פועלית בעיקרה. באוניברסיטה הרגשתי את עצמי מוקף שונאים; ואין צורך לומר בחבורת־הסופרים. ב"הארץ" מצאו לנכון לפרסם מכתב של ביאליק אל ד"ר יעקב קלאצקין, שבו נזף ביאליק בקלאצקין על שנתן מאמר לירחון "ביתר", שהולך בדרך רעה. ומה שכתבו עלי אז ב"העולם" מוטב שלא אזכיר. נחמתי היתה רק זו: שאני "בחברה טובה" — בחברתו של הרב קוק, ש"עניין־ארלוזורוב" קיצר את ימיו, שהרי לא היו דברי שיקוץ וניוול, שלא נכתבו עליו בעתונים ה"רשמיים" ואף על כתלי בתי־כנסיות ובכל מיני פאסקווילים כתובים ונדפסים. ויש יסוד לחשוב, שמחלתו המסוכנת באה לו מעגמת־נפש, ועל כל פנים צער עמוק זה הגביר את המחלה והצעיד אותו לשאול.

אין אני רגיל להשיב על מה שכותבים נגדי. כלל גדול בידי: "במקום שבא ירק יבואו בשר ודגים": במקום להתפלמס על דברים ישנים מוטב שאכתוב דברים חדשים. ואפשר, זוהי אחת מן הסיבות, שהספקתי לכתוב הרבה בחיי: לא איבדתי זמני על וויכוחים ופולמסאות. ולא איכפת היה לי אם יחשבו, שצדק מתנגדי: ימים יבואו ויתגלה הצדק עם מי.

אבל הפעם התחמץ לבבי. לא יכולתי לשאת עוד את אשמות־השקרים ועוונות־השוא, שטפלו עלי שונאים ומתנגדים מכל המינים. וכתבתי מאמר־התנצלות בשם "פשעי וחטאתי", ששלחתי בזמן אחד ל"הארץ" ול"העולם".

וירשם הדבר לזכותם של ד"ר גליקסון ומשה קליינמאן, שׁשניהם פירסמו את המאמר כמו שהוא ("הארץ" מכ"א בתמוז, תרצ"ד, גליון 4548/9, ו"העולם", שנה כ"ב, גליון 29).

תוכן המאמר היה: איני רביזיוניסטן מפלגתי ואין אני מסכים ליחסם השלילי של הריביזיוניסטים אל הקרנות הלאומיות ולערך של עבודת הפועלים העבריים בארץ. אני מסכים רק לתביעתם, שהמדיניות הציונית תתפוס כיום את המקום הראשון מפני ש"המקל נכפף לצד השני יותר מדאי", וההנהלה הציונית משקעת את כל כוחותיה בקיבוצי־כספים ובעבודה כלכלית על־ידי קבוצות. ואת יחסי החיובי לרביזיוניסטים יש לבאר לא רק על־ידי הסכמתי לתביעתם המדינית, אלא גם מפני שהם נרדפים — ומעולם לא הייתי על צד התקיפים והשליטים באותה שעה. הרי על הכתוב "והאלהים יבקש את נרדף" (קהלת, ג', ט"ו) אומר המדרש: "אפילו צדיק רודף רשע" (קה"ר, שם, שם, עה"כ מ ה ש ה י ה, וביחוד ויקרא רבה, פכ"ז; תנחומא הקדום, אמור, י"ב [קי"ב], הוצאת ב ו ב ר, ח"ב, דף מ"ו). והבאתי מתוך הסיפור "בור של שופכים" של מספר רוסי מפורסם את הדברים, שאמרה זונה אחת לסטודנט טהור מן הרבולוציונרים הרוסיים, שהתחבא בבית־זונות מפני הבלשת הרוסית:

— כיצד אתה מעז להיות טהור כשאנו כולנו טמאות?

הדברים האחרונים לא מצאו חן אף בעיני־הרביזיוניסטים. ולא ראו, שאין הכינויים "צדיק" ו"טהור" כאן ביחס למפא"י ו"גיבוריהם" במשפט־הרצח אלא אירוניה מרה. אלא שלא הייתי מרוצה גם מדרכי־הפולמוס ומכמה דעות קיצוניות של הרביזיוניסטים. ובעיניהם של תקיפי־השעה בארץ ודאי קיפחתי את שמי הטוב על־ידי מאמר זה. ודומה, כאילו נשארתי קרח מכאן ומכאן.

פרק ל"ג.

מלאו לי שישים שנה. "נאומו" של טשרניחובסקי. "ספר־קלוזנר". פטירתו של ביאליק. בטבריה. קדושה וצביעות. החינוך בקבוצות ובמושבי־עובדים. השתתפות ב"אנציקלופידיה הכללית" של "מסדה".

המאמר "פשעי וחטאתי" נדפס בכ"א בתמוז, תרצ"ד (1934), כאמור. וחשבתי, שנשאר בלא הד.

לאחר חמישה שבועות, ביום ב' לר"ח אלול, אותה שנה, מלאו לי שישים שנה — שישים שנות־חיים קשות, ומהן יותר מארבעים שנות־עבודה מדעית וספרותית ושנות מלחמה בלתי־פוסקת במתנגדים מכל הזרמים. חשבתי, שיעבור היום בלא תשומת־לב כמו שעבר יום מלאת ארבעים שנה לעבודתי הספרותית (בערב־פורים תרצ"ג). ואמנם, העתונים העבריים, זולת "הירדן", שנערך בידי נתניהו תלמידי, הדפיסו מאמרים קצרים עלי ועל עבודתי "כאילו כפאם שד" — ויצאו ידי "חובתם". לתמהוני, התייחס הקהל אחרת לגמרה ליום מלאת לי שישים שנה. במשך ימים מועטים באו לביתי לברכני עד 700 איש מכל השכבות של העם. נוכחתי, שאין לעתונים בפרט ולסופרים בכלל אותה השפעה, שאנו מיחסים להם. יש לו, לקורא הפשוט, ההערכה שלו והיחס שלו לסופר וחוקר.

היו שתי אסיפות חגיגיות. באחת מהן דיברו סוקולוב, אוסישקין וטשרניחובסקי. בשניה דיבר תלמידי היקר, ב. צ. נתניהו. נאומו של נתניהו היה מזהיר כמאמרו ב"הירדן". אבל נגע עד לבי "הנאום" של טשרניחובסקי. בפעם הראשונה והיחידה בחיי ראיתי את שאול החזק, המתעב כל סנטימנטאליות — בוכה. ותוכן־"נאומו" של טשרניחובסקי, שארך חמישה רגעים (טשרניחובסקי לא ידע לנאום בכלל, אף אם תמיד היה בדבריו המועטים והמגומגמים רעיון מקורי, שלא הכל הבחינו בו), היה בערך: "יוסף, תמיד שחית נגד הזרם ונלחמת לפי הכרתך והשקפותיך, בלא להביט ימין ושמאל; אני מברכך, שתוסיף לעבוד ולהלחם עוד הרבה שנים, לא תבקש למצוא חן ולא תחפש פשרות, לא תדע משוא־פנים ולא תסכים לוויתורים, כמו נהגת עד היום הזה. וירבו שונאיך, כמו עד היום".

דומה, זו היתה הברכה הטובה והיקרה ביותר, שברכני אדם בזמן מן הזמנים.

לסדר "יובל" נאה זה השתדל ידידי היקר, מנחם אוסישקין, והוא הוא, ביחד עם ד"ר מאגנס ועם הגברת שושנה פַּרסיץ, האשה בעלת־המעוף ובעלת־התנופה, שלא מצאה את מקומה הנכון בתוך הקהל "היודע אך לזחול", הוציאו לפועל את הדבר הקשה כל־כך: להוציא "ספר־קלוזנר", ערוך על־ידי שני חברי באוניברסיטה, ידידי פרופ' טורצ'ינר וד"ר צ'ריקובר, על־ידי תלמידי־חברי היקר ב. שוחטמאן ועל־ידי המספר החשוב, שאיבדנו זה לא כבר, ד"ר קאבאק. הספר הוא רבגוני כרבגוניותה של עבודתי במדע ובספרות. נגע עד לבי מאמרו של ד"ר וויסלאווסקי, תלמידי־חברי מימות הישיבה באודיסה, ושימחה אותי הביבליוגראפיה המפורטת, שכוללת קרוב לאלף ערכים (ועדיין חסרים בה כמה מאמרים גדולים וקטנים), שנערכה על־ידי ברוך שוחטמאן תלמידי ובצלאל אליצדק, אחי בבשר וברוח, ושבה יש לא רק רשימה יבשה, אלא גם תוכן קצר של כל מאמר ומאמר.

מפני גודל־כמותו וריבוי־איכותו של "ספר־קלוזנר" ומפני שהיו לו ארבעה עורכים לארבעה מקצועות מדעיים־ספרותיים ארכו עריכתו והדפס־תו ויצא אך בשנת תרצ"ז; אך יצא כלול בהדרו הן מצד תכנו והן מצד הידורו החיצוני. וגרם לי קורת־רוח אמיתית. ורק שמחתי היתה מהולה בתוגה כשראיתי, ששנים מחבריו של ועד־היובל, שהוציא את "ספר־קלוזנר", לא היו יכולים עוד לחתום עליו: דיזנגוף וסוקולוב כבר עברו אז לעולם־האמת. וכיום כשאני מסתכל בחתימות של חברי־הוועד וברשימת המשתתפים בספר גופו, אני מוצא עוד שמות יקרים, שבעליהם כבר הם בעולם־האמת, כאוסישקין, טשרניחובסקי, ילין, קליין, גולאק, לאוטרבאך, אלבוגן, דובנוב, ברודי, דוידזון, קאבאק, שמעון גינצבורג, ד. י. זילברבוש ומרדכי בן הלל הכהן. "דורי נסע ונגלה".

ומכה קשה ביותר הוכיתי כשהוגד לי פתאום, בבוקר של כ"ב בתמוז, תרצ"ה, שביאליק מת. רק שבעה ימים קודם שנסע לווינה ראיתי אותו. סיפר לי, שהוא נוסע לשם ניתוח. וכבר סיפרתי למעלה, כמה דיברתי על לבו, שלא יתנתח בווינה הזרה. הוא לא שמע לעצתי ונסע. אבל לא פיללתי, שזו היתה הפגישה האחרונה שנפגשנו. כשהוגד לי פתאום, שמת בווינה, כאילו הלמו בפטיש על ראשי. לא מצאתי מנוחה לנפשי ימים ושבועות. ועד היום איני יכול להשלים עם הרעיון, שביאליק איננו. האנשים הקטנים חושבים, שאם היתה מחלוקת בינינו היתה כאן גם שנאה אישית. בנוגע אלי אני יכול

לומר ,שזהו שקר וכזב. חשבתי, ואני חושב גם כיום, שיש צדדים בשירתו של טשרניחובסקי, שמעלים אותה ב ת ו ר ש י ר ה על זו של ביאליק. אבל ביאליק הוא יותר ממשורר. הוא היה צופה לעמו, מיסר ומוכיח, מחבב על דור שלם את קנייני־העבר של האומה, נואם בעל פתוס מוסרי, והעיקר — בשירי־התוכחה שלו יש רוח־הקודש. ושנים על שנים עבדנו ביחד בעריכת "השלח". והייתי הראשון, שכתב את תולדותיו ופירסם את יצירתו הגדולה. חדשים ישב בדירתנו במרוזי, ראיתי אותו בעצם יצירתו, שוחחתי עמו על דברים עומדים ברומו של עולמנו, התווכחתי עמו, התקוטטנו והשלמנו — והנה איננו — ולפתע־פתאום, בלא שעלה הדבר על דעתי!... וקשה לתאר את צערי המיוחד במינו ואת דכאון־רוחי. כאילו חלק מנשמת הדור, שאני חי בו, לקח עמו לקברו משורר־הדור והמשפיע הרוחני שלו...

כחמישה חדשים קודם פטירתו של ביאליק שלח אותי הרופא להתרחץ בחמי־טבריה, כדי להתרפא מן ההתקפות הקשות של אבני־המרה, שנתרבו אצלי באותם הימים.

לא הייתי בטבריה משנת תרע"ב. לצערי, לא רבו אז השינויים לטובה בהתפתחותו של המקום. והרי מקום נהדר הוא מאין כמותו, ביחוד בחורף ובאביב. רק שלשת־ארבעת חדשי־הקיץ קשים בו מפני השרב. ואת יפיה של סביבת־העיר אין לשער. י ם־כ י נ ר ת, או גינֵיסר (לא גינוסר), שמקיף אותה, הוא חלום אלוהי נהדר, שהוצקו לתוכו כל פלאי־הקסם של יצירה דמיונית. כאילו יצר אותו אלהים לעצמו כדי לשחק בו ולהשתעשע עמו. ו ה ח ר מ ו ן בשלגו הנצחי נראה מתוך העיר גם־כן כמחזה־דמיון, כאיזו הופעה לא מעולם זה. ולעומתו נשקפים ה ר י־ ה ג ל ע ד כמציאות רצינה ואדירה. ח מ י־ ט ב ר י ה, הדיוג והתיירות של החורף, שהוא נאה ונעים בטבריה ממה שהוא בריביֵרה שבאירופה, — כל אלה היו צריכים להפריח ולהעשיר את טבריה. אבל עם משונה אנו. החולות של תל־אביב משכו אותנו יותר. כנראה, מפני ש י פ ו, אמה של תל־אביב, היא הנמל של ירושלים.

וכשישבנו, גברת קלוזנר ואני, בטבריה אירע לנו מאורע, שאי־אפשר לעבור עליו בשתיקה.

ביום שישי אחד נפתחה הדלת ונכנס אדם צעיר, יהודי גרמני על־פי מראו ודיבורו, ופניו קורנים משמחה פנימית.

נכנסתי בשיחה עמו. הוא רב ומורה בקהילה יהודית קטנה סמוכה ל פ ר א נ ק פ ו ר ט ע"נ מ י י ן ובא בפעם הראשונה לראות את הארץ. לא היה ציוני, אך מה שסיפרו על הגדולות והנפלאות, שעשו היהודים בארץ, עורר אותו לבוא ולראות בעיניו את הארץ הקמה לתחיה. והנה מה שראה עולה על כל ששמע. נפלאה היא תל־אביב, נשגבת היא ירושלים, העתיקה

והחדשה כאחת, ומדהימים ממש הם ההשגים הגדולים של המושבות והקבוצות שמסביב לטבריה וצפת — וישוב למקומו מלא רשמים גדולים ומלא התלהבות ציונית.

מובן, ששמחתי על מצב־רוח זה של יהודי רחוק שנתקרב, וכל שעות־המנוחה בשבת סיפרתי לו טובות על כל הנעשה בארץ. אף במלה אחת לא רמזתי על הצדדים השליליים שבישובנו.

ביום הראשון נסע לעמק־יזרעאל ומשם הגיע עד ראש־פינה — ולאחר שישה ימים חזר לטבריה. והנה הוא נכנס — ופניו קודרים ורוחו הטובה סרה מעליו.

— מה אירע? — שאלתיו.

— אל ישאלני אדוני — אמר בעצבות.

— אף־על־פי־כן... — האצתי בו.

— לא נעים לי לדבר. הייתי בכמה קבוצות שמסביב לטבריה. ובתור מורה התעניינתי בלימוד־התנ"ך. והנה בקבוצה אחת לימד מורה את "סיפורי־המקרא", — ואף הוא ואף תלמידיו — ילדים וילדות בני תשע ועשר — היו מרושלים, אדישים, למדו בלא התלהבות, בלא רוח־חיים. והרי אין סיפורים נאים ונעימים לילדים כסיפורים של ספר־בראשית. המתנתי עד גמר השיעור ושאלתי את המורה בחשאי, מפני מה אין שום התלהבות בלימוד מעניין־לילדים זה. המורה נתרתח כולו:

— מה אדוני רוצה? — ב"סיפורי־המקרא" כמעט בכל שורה ושורה נזכר שם "אלהים" — ומהיכן תבוא ההתלהבות?

— ובקבוצה אחרת לימדו לילדים יותר גדולים את סיפורי־הנביאים ועמדו במלכות דוד בן ישי. והמורה באר לילדים בני־אחת־עשרה־שתים־עשרה, שהמלך דוד היה אכזר ומדד בחבל את המואבים, "שני חבלים להמית", ואת בני־עמון שם "במגזרות־ברזל", וגזל ארצות לא־לו.

והמורה היהודי־הגרמני הוסיף בחימה כבושה:

— יאמר־נא לי אדוני את האמת: אם כך מחנכים דור יהודי בארץ מה איכפת לי אם ישלטו בה ערביים או נוצרים? — לא אלה ולא הללו ימאסו בשם אלהים שבתורה ויחללו את כבודו של דוד מלך ישראל, שהמשיח נקרא על שמו, בדברי־גנאי כאלה. וכלום "גזענים" אנו, שתהא בעינינו חשיבות, שיהיו בארץ־ישראל יהודים על־פי המוצא בלבד?

לא הסכמתי לדברי־המורה, אבל כבשתי פני בקרקע.

ואז זכרתי סיפור "נאה", שסיפר לי אחד מתלמידי הוותיקים.

יש במצרים ערבי, תלמיד של האוניברסיטה הדתית המצרית "אל־אזהאר", שמוצאו מירושלים והוא יודע עברית ומדבר בה כיהודי גמור, ואפילו תירגם חלק מ"מגילת־האש" של ביאליק לערבית. פעם בא לירושלים

לשם ביקור. נטפלו אליו אנשי "ברית־שלום" וביקשו אותו, שירצה לפניהם בעברית על הספרות הערבית של עכשיו. הסכים והירצה הרצאה בעברית נאה, שבה הירבה להלל ולשבח ולפאר ולרומם את הספרות הערבית החדישה. ההרצאה, כמובן, מצאה חן בעיניהם של אנשי "ברית־שלום" וביקשו ממנו, שיחזור עליה במקום אחר. היכן? — מובן, ב"עמק ארץ־תפארת". הסכים הערבי להרצות ב ג ה ל. שכרו בשבילו טאקסי ובא לנהלל.

והנה רק יָרד מעל הטאקסי ניגש אליו נער יהודי, בן־נהלל, נער בן אחת־עשרה־שתים־עשרה לערך, ופונה אליו בשאלה:

— מנין אתה?

הערבי תמה על "הנימוסים" המשונים של נהלל: ילד מֵעז לפנות בשאלה אל אדם מבוגר, שהוא רואה אותו בפעם הראשונה. אף־על־פי־כן השיב לו הערבי לפי תומו:

— מירושלים עיר־הקודש.

אז שילב הנער היהודי את שתי ידיו לאחוריו ובחוצפה יתרה אמר:

— גם אתה צבוע? גם אתה מדבר על "קודש"? — רק צבועים מדברים על "עיר־הקודש"!

הערבי נדהם למשמע־אזניו. ובמשך חדשים לא היה יכול להרגע. והיה שואל שאלת־תם:

— אם אין שום קדושה לירושלים, הרי אין קדושה לארץ־ישראל בכלל, ולמה לא ילכו היהודים להתישב בארץ אחרת, למשל, במאדאגאסקאר, בסאן־דומינגו או בבירו־ביג'אן?

ומי מאתנו יודע להשיב תשובה על כך? — — —

מאז נעשיתי המתנגד הקיצוני של החינוך המפורד, שכתבתי נגדו כמה וכמה מאמרים ונאומים (עיין ביחוד מאמרי "חינוך מפורד — אומה מתפורֶרת" ב"המשקיף", ת"ש, גליון 416).

בשנת תרצ"ד (1934) עלה על דעתם של בעלי הוצאת־הספרים "מסדה" להוציא "אֶנציקלופידיה כללית" בשישה כרכים, הציעו לפני להיות העורך הראשי שלה — וסרבתי מחוסר־פנאי וגם מפני שלפי כמותה לא יכולתי לצפות, שתהא בה שלמות ידועה. ואולם הסכמתי, שחֶבר־העורכים זולתי יקבע את הערכים הצריכים לבוא ב"אנציקלופידיה כללית" זו ויזמין אותם אצל המומחים להם, וקודם שהמערכת תמסור ערכים אלה לדפוס אעבור עליהם ואגיה אותם, כדי שלא יפלו בהם שיבושים גסים. ואמנם, במשך שנתיים ויותר, בשנות תרצ"ה — תרצ"ז, עברתי על ר ו ב הערכים והכשרתי אותם לדפוס. העבודה לא היתה קלה: מומחים אמיתיים לערכים מדעיים יש לנו רק מעט, ואלה דוקא אינם יודעים, כיצד לחבר ערכים בשביל אנציקלו־

פידיה קטנה ועממית. והיו "מומחים", שכתבו מחקרים במקום ערכים מפני שלא הבינו, שתמצית וסך־הכל של העניינים הנידונים בהם צריכים להימצא בערכים האנציקלופידיים ולא "חקירות" ולא "חידושים מדעיים". אבל גרו־עים מהם היו המון הדילֶטאנטים, שהירבו ב"ערכיהם" שיבושים על שיבו־שים — ולא תמיד עלה בידי לנקות את החיטים מן הזוונים. ונוסף על כך, לא את כל הערכים תיקנתי: פעמים שהייתי עסוק הרבה והוכרחתי להשהות את הערכים הבלתי־מתוקנים עד שאתפנה; ואולם להוצאת־"מסדה" היו חשבונות מסחריים משלה ולא יכלה להמתין — ועשרות ערכים נדפסו בלא התיקונים שלי. ועדיין מתגלגלים בביתי ערכים הרבה כתובים במכונת־כתיבה, שאף לא נגעתי בהם — ונדפסו כמו שהם, בכל שיבושיהם. בזה יש לבאר, למשל, שבערך "קרוכמאל אברהם" יש תאריכים וידיעות, שהם ההפך הגמור ממה שכתבתי על ר' אברהם קרוכמאל ב"היסטוריה של הספרות העברית החדשה" (כרך ד', ספר א', עמ' 88־118), וכיוצא בזה לא־מעט. ואף־על־פי־כן חושבני, שבתור ה ת ח ל ה בעברית היתה ה"אנציקלופדיה הכללית" הקטנה מפעל חשוב ימועיל, ואיני מתחרט על הזמן והכוחות, שהשקעתי בה במשך שנתיים ויותר.

פרק ל"ד.

המהומות של תרצ"ו — תרצ"ט. המלחמה בהצעה בדבר חלוקת־הארץ. באוניברסיטה. קולות וחומרות. אני נכשל בבחירה אוניברסיטאית.

שבע שנים (תרפ"ט — תרצ"ו) שקטה הארץ. בסוף ניסן תרצ"ו (אפריל, 1936) פרצו בארץ־ישראל פרעות חדשות, שנמשכו שלש שנים ומחצה, עד עצם התלקחותה של מלחמת־העולם השניה, שעדיין אנו עומדים בתוכה *.

הפעם לא היה עניין של ה"כותל המערבי" ולא היה מקום להאשים את מישהו מן ה"לאומנים".

ואולם היתה החלטה בדבר "הבלגה", כלומר, היהודים נצטוו להתגונן מפני הפורעים בפאַסיביות, אבל לא להגן על עצמם באקטיביות; בהפך מן הכלל המוסכם במלחמה, ש"ההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה". והרי ההתנפלויות של הערביים על היהודים היתה מלחמה ממש, מלחמה בין שני עמים על חבל־ארץ, שכל עם תובע לעצמו. מי שמכיר אותי ואת חיבורי לא יחשוד בי, שאני אוהב מלחמות־תיגרה ורוצה בתשפוכת־דמים של ערביים חפים מפשע. אבל חשבתי אז, ואני חושב גם היום, שאילו היינו משיבים על הרציחות והחבלות, על עקירת־האילנות והצתת־השדות, על זריקות־הפצצות והדקירות בפיגיונות, תשובה מתאמת בפועל בתחילת־המאורעות, לא היו המהומות נמשכות שלש שנים ומחצה והיו פוסקות בתחילתן — והיתה נמנעת תשפוכת־הדמים גם של יהודים וגם של ערביים. ואפילו אם לא היינו מצליחים בכך הרי היינו מצילים את כבודנו הלאומי אף בעיני הערביים המתנפלים עצמם; ובעיני־האנגלים, שלעגו בגלוי ל"זהירות־תם היתרה של היהודים", לא־כל־שכן? — השויתי את שתי ההשקפות — הפחד מפני הערביים מסביב וההכרה העמוקה, שיש מצבים, שבהם אין הרגש מבקש חשבונות רבים — להוויכוח בין יעקב אבינו ובין שמעון ולוי בניו, שעל דבריו: "עכרתם אותי להבאישני ביושבי הארץ — ואני מתי־מספר, ונאספו עלי והכוני, ונשמדתי אני וביתי", השיבו שמעון ולוי תשובה

* הדברים נכתבו בחורף ה"ש.

בלתי־הגיונית, אבל גדולה בהכרחיותה הפנימית: "הכזונה נעשה את אחותנו?" (עיין "כשאומה נלחמת על חירותה", הוצאה ד', תש"ו, במקום מבוא, עמ' vii—viii). ואני מתגאה בזה, שהשוואה זו עוררה את שאול טשרניחובסקי לכתוב את "פרשת־דינה" הנפלאה שלו (עיין כל שיריו, הוצאת־היובל, תש"ג, עמ' 571־576). ואם לא דברי עוררו אותו לכתוב את "פרשת־דינה" אלא שנינו נתכוונו לדבר אחד, אני מתגאה בזה יותר ויותר.

הרבה הייתי יכול לספר על מה שעבר עלינו באותם הימים. אך אסתפק בשני מאורעות טיפוסיים, אחד כללי ואחד אישי.

יום אחד אני ניגש אל מקום־מעמדם של האבטובוסים ההולכים מן העיר אל האוניברסיטה ורואה המון סטודנטים עומדים על־יד האבטו האוניברסיטאי ואינם נכנסים לתוכו. שאלתי לסיבת הדבר. אחד מן הסטודנטים השיב לי:

— וכי אין הפרופיסור יודע מה שאירע? — הרי לפני רגעים מועטים ירו ערביים באבטובוס של האוניברסיטה!

— ובכן אתם מתייראים לנסוע — ולמה אתם עומדים כאן כולכם?

— לא, אין אנו מתייראים. אבל רצינו לדעת אם הפרופיסור יסע אל השיעור, ונסע עמו.

באין אומר ודברים נכנסתי אל האבטובוס, שהיה מנוקב ככברה.

והנה אני רואה, שהסטודנטים נכנסים אחרי כולם.

בכוונה מכוונת, כדי לקבל תשובה, פניתי אליהם בשאלה:

— שאני נוסע לאוניברסיטה אחר מקרה כזה — זה מובן: הרי ודאי, שיש תלמידים שלי, שנשארו באוניברסיטה מן השיעורים הקודמים, ואם לא אבוא יפסידו שיעור בתולדות־הספרות. אבל אתם כולכם הנמצאים בעיר — למה תסכנו את נפשכם?

על כך השיב אחד מן היושבים בספסלים הסמוכים אלי תשובה נמרצת זו:

— אדוני הפרופיסור! אילו היה מתארע מאורע כזה של יריות באבטובוס של סטודנטים בוורשה או בלבוב, היו אבותינו סוגרים אותנו בבית, נועלים את הדלתות ומגיפים את התריסים מפחד־היורים. אבל כאן יש הרגשה אחרת לגמרי. כאן מולדת — ובמולדת אין פחד ואין חשבונות הרבה.

תשובה זו לא אשכח כל הימים.

ועלי עצמי עבר רגע קשה מאד.

נסעתי מן האוניברסיטה באבטובוס, שהיו בו נשים וילדים. ופתאום — יריות לתוך האבטובוס. והדבר תמוה בעיני: לא נבהלתי ולא חשבתי על עצמי: חשבתי על הילדים שבאבטובוס. הצצתי אליהם — והנה כהרף־עין ממש הספיקו להשתטח על הרצפה. ונרגעתי. אז שמתי לבי אל שני נשים,

שהיו בקרבתי, וראיתי, שהאחת צוחקת צחוק הו׳סטרי והשניה חיוורת כמתה ובאילו נקטעו רגליה אינה יכולה לזוז ממקומה... מיהרתי אליהן והרגעתי אותן ככל מה שיכולתי. ואז רק אז, כשחזרתי למקומי, ראיתי, שהדופן של האבטובוס מול מקום־ישיבתי נקוב במקום אחד וכדור מתגלגל במרחק של מילימטרים אחדים ממקום־ישיבתי... ברכתי בלבי ברכת־״הגומל״ על שניצלתי ממיתה ודאית. אך פחד לא היה בלבי, איני יודע משום מה.

ואולם בזה לא נגמר העניין.

באתי הביתה — ולא מצאתי את הגברת קלוזנר. קל לשער את דאגתי לה. אך לאחר רבע שעה באה באבטובוס, שיצא אחר האבטובוס, שבאתי בו אני. והיא מספרת לי סיפור זה:

— כשהגעתי בעיר אל האבטובוס של תלפיות ראיתי מבוכה על פני הנהג ושמעתי שיחה רועשת בין היושבים בתוכו. שאלתי את הנהג: ״מה אירע?״ — והראה על הצמיגים של האבטובוס, שהיו מנוקבים בכמה מקומות. הבנתי, שירו באבטובוס — ומיד חשבתי, שאתה יכולת לשוב באבטו זה דוקה. יכול אתה לשער את מצב־רוחי. וכשבאתי לתלפיות אמר לי נהג אחר: ״גברתי, בעלה יכול לברך ברכת־הגומל: ניצל ממות״.

ואף־על־פי־כן, לאחר שסעדנו סעודת־הערב, אמרה לי צפורה שלי:

— יודע אתה? יש לנו שני כרטיסים להצגת־ה״מטאטא״, שכפי שאומרים, יש בה ביקורת חריפה על הנעשה בארץ. האמנם ילכו הכרטיסים לאיבוד? — ניסע!

ונסענו העירה וביקרנו בהצגה מוצלחת של ה״מטאטא״ — וחזרנו הביתה באבטובוס האחרון, לערך בשתים־עשרה בלילה...

מהיכן בא אומץ־לב זה? — מן ה״חוש השישי״, כמו שקרא המשורר דוד שמעונוביץ לחוש־המולדת. לא היתה לנו הרגשה של ״פוגרום״ רוסי או פולני. מלחמה על המולדת היתה זו, וכולנו, מנער ועד זקן, חיילים במלחמה זו — וכלום חייל מתירא מכדור? — — —

בעקבות הפרעות הקשות באה לארץ־ישראל ועדת־פיל עם הצעת־״יחלוקו״. וכמה מוזר הדבר, שהשמאל דוקה (ברוב הגדול, אף אם היו יוצאים מן הכלל), שהוא הוא ה״בונה את הארץ והמכשיר אותה לעליה גדולה״, היה בעד החלוקה! — אין זאת, ששמאל זה חושב, שהשלטון במדינה הקטנטונת, שהוא ודאי יהא בידו, חשוב הוא יותר מן העליה הגדולה, שאינה אפשרית במדינונת זעירה, או שביחד עם ד״ר ווייצמן, שאף הוא היה בעד ה״חלוקה״, הורגל השמאל כל־כך לילך אחר הממשלה השלטת בארץ עד שהסכים להצעה עלובה זו של ועדה ממשלתית מפני שהיא ועדה ממשלתית...

אז התנער הארי הזקן, מנחם אוסישקין, ולמרות מה שהיה אז, בשנת תרצ"ז־תרצ"ח, כמעט בן שבעים וחמש, התחיל במלחמה ארוכה וקשה בחלוקה מסוכנת זו מחוץ לקונגרס הציוני ובקונגרס הציוני עצמו. ואני עמדתי לימינו במאמרים, במחברות ובנאומים פומביים ככל מה שהיה בכוחי. אז פירסמתי את המאמר: "מפני־מה יש להתנגד לחלוקת ארץ־ישראל?" (בירחון "גליונות", כרך ז', עמ' 257־261) ואת המאמר "לאחר שהוטל הגורל" ("הבוקר", מיום כ"ט באלול תרצ"ז, ערב ראש־השנה תרצ"ח), שנתפרסם אחר־כך בקיצורים מועטים במחברות־התעמולה "דברי אנשי־שם על תכנית החלוקה" (הוצאת המהנדס מ. פיינברון, תל־אביב תרצ"ח, עמ' 68־73), ו"מדינה יהודית" (ירושלים, תרצ"ח, עמ' 2־11), — מחברות־תעמולה, שיצאו שתיהן בסיועו החמרי והמוסרי של אוסישקין. ולא הסתפקתי גם בזה ופירסמתי מיוחדת על אותו עניין־החלוקה בשם "לקראת הסכנה הגדולה" (ירושלים תרצ"ז), שאמנם, אינה עוסקת בחלוקה ביחוד, אבל היא נלחמת ב"ממעיטי־הדמות" של הציוניות, ובד"ר וייצמאן (של שנת תרצ"ז — הרי יש לנו וייצמאנים הרבה!) בראשם.

נלחמתי מלחמה פובליציסטית קשה וקניתי לי שונאים הרבה, כתמיד.

אבל הרגשתי, שאין להסתפק במלחמה בלבד, שעל־פי עצם־טבעה היא שלילה. צריך לעשות משהו גם בחיוב. והחיוב צריך להתבטא בחינוך לאומי חדש של הדור. ולחנך את הדור חינוך כזה אפשר רק על־ידי דוגמאות מזהירות מן העבר הגדול של האומה. ולפיכך שמחתי על ה"ספריה המדינית" המצוינת של בן־ציון נתניהו תלמידי ונתתי לו בשביל ספריה זו קובץ־מאמרים בשם "כשאומה נלחמת על חירותה" (ירושלים תרצ"ח), שבאו בו מאמרים ישנים על נחמיה ויהודה המכבי, על ה"צלם בהיכל" בימי קאליגולה ("רגע גדול בחיי־האומה"), על שמעון בר־כוכבא ועל דון יוסף נשיא, ולסוף — על "ארץ־ישראל ותנועות־המהפכה בישראל", מאמר־סיכום בדבר התנועות המשיחיות ויחסן לתנועת־התחיה. וכבר הזכרתי למעלה (עמ' 303), שהספר היתה לו הצלחה מרובה ויצא לאחר שלש שנים (תרצ"ט) בהוצאה שניה, בתוספת המאמר "תחילתם וסופם של גבורי־מצדה", ואחר חמש ושבע שנים (בשנת תש"ד ותש"ו) בהוצאה שלישית ורביעית בתוספת שני המאמרים על "ינאי המלך" ועל "יוחנן מגוש־חלב ושמעון בר־גיורא". 200 אכסמפלארים מן ההוצאה השלישית ניתנו בשביל החיילים העבריים לידי "הועד למען החייל העברי" בהקדשה מיוחדת לחיילים ולחיילות העבריים במחיר הנייר וההדפסה, בלא שנהנינו מהם לא אני ולא הגברת ז. מיליקובסקי, דודתו של מר ב"צ נתניהו, המוציאה־לאור של ההוצאה השלישית והרביעית. ומכתבים נוגעים עד הלב,

שקבלתי מחיילים בחזית־איטליה, הוכיחו לי, שהספר עשה רושם והביא תועלת במלחמה במשמיד־היהודים, ימח שמו וזכרו.

ואפשר, כדאי לספר כאן, שהמאמר "יוחנן מגוש־חלב ושמעון בר־גיורא", שנדפס קודם־לכן ב"ספר־זכרון לגולאק וקליין" (ירושלים תש"ב, עמ' 153־170) ושאני מחשיב אותו ביחוד, הוא פרי־עבודה של ארבעים שנה ויותר, בלא שום גוזמה. עוד כשאך התחלתי את המחקרים בתולדות בית שני, בשעה שכתבתי את הדיסרטאציה שלי בגרמנית, כבר ריחפה לפני השאלה החמורה: מפני־מה נלחמו ביניהם יוחנן מגוש־חלב ושמעון בר־גיורא בעצם ימי־הסכנה של מצור־ירושלים על־ידי הרומיים?—הרי שניהם היו שונאי־רומי, שניהם היו אוהבי־חירות — ולמה נלחמו ביניהם כמעט עד הרגע האחרון של החורבן השלם? מתוך אהבת־השלטון, כמו שיש להסיק מדבריו של יוסף בן־מתתיהו? כלום בשביל כך בלבד מחריבים את האוצרות, שנאצרו בשביל להלחם באויב המסוכן? כלום לא היו יכולים לשלוט ביחד? ואם לא יכלו לשלוט ביחד, הרי אות הוא, שהיו ביניהם חילוקי־דעות בלתי־מגושרים. — מה הם, איפוא, חילוקי־דעות אלה?

תשובה על שאלה חמורה זו נסיתי לרמז בקצרה בכרך האחרון (הרביעי) של "היסטוריה ישראלית", שלדעתי הוא החשוב שבארבעת הכרכים. אבל תשובה מפורטת על כך נתתי במאמר "יוחנן מגוש־חלב ושמעון בר־גיורא", שנדפס מקודם ב"ספר־הזכרון" הנז' ואחר־כך בהוצאה שלישית רבתי של "כשאומה נלחמת על חירותה". המאמר עלה לי בדמים ממש. לאחר שסיימתי אותו (בכ"ו באדר, תש"ב) הייתי חולה כמה שבועות מרוב התאמצות. אבל למרות מה שלא נאמר על מחקר זה מלה טובה אחת בהוצאות המדעיות שלנו, כנהוג, היה הדבר כדאי, לדעתי.

ובאוניברסיטה היה מצבי עגום כבתחילה. הן אמנם, תלמידי היו מרובים מאד (היו ימים, שהיה לי auditorium maximum באוניברסיטה שלנו) והתיחסו אלי בחיבה יתרה; אבל חברי הפרופיסורים כאילו היו בדלים ממני. בזמן שהיה ד"ר מאגנס יושב־ראש בישיבות־הסינאט עוד היה שם לב לדברי. אבל מיום שהרקטורים נעשו יושבים בראש־הסינאט הייתי נשאר כמעט תמיד במיעוט או אף יחיד בדעתו. ומאליו מובן, שלא היתה לי כל תקוה לתקן את העוול, שנעשה לי במה שמנעו ממני את הקתדרה של בית שני, שלא ראיתי מתאים לה ממני בין חכמי־ישראל. פעם נועזו אפילו להציע לקתדרה זו חוקר צעיר, שלא כתב מימיו שורה אחת בעברית ושמתוך מאמריו הגרמניים נראה ברור, שאינו יודע לקרוא שורה בתלמוד (מועמד מתאים בשביל קתדרה של בית שני!). ולא נשאר לי אלא לשאול אותם בגלוי: "האמנם תעשו זאת כל עוד שאני עדיין פרופיסור באוניברסי־

טה?" — הדבר לא נעשה. אבל רק אלהים בשמים יודע במה עלתה לי שאלה בלתי־נימוסית זו.

ועוד דבר: אני, הזקן שבחבורת־הפרופיסורים אחר דוד ילין, הייתי צריך להלחם בפרופיסורים ובמרצים הצעירים כשהדבר נגע באינטרסים הקרובים ביותר של הסטודנטים שלנו. פלא הוא ויהי לפלא: חוקרים צעירים לא ידעו בצערם של תלמידי־החכמים שלנו באוניברסיטה, שחציהיום הם עוסקים בכל עבודה קשה ובלילה הם עסוקים במילוי של חובות לאומיות ורק שעות מועטות ביום נשארות להם בשביל לימודיהם. החברים הצעירים דוקה של הסינאט הכבידו על תלמידיהם ותלמידותיהם הצעירים כמעט כמותם בכל מיני תביעות ודרישות בלא תשומת־לב, ש"כל המרוית באֶפּסְטֶנסיביות מפסיד באינטֶנסיביות" ושאם יתבעו מן התלמידים לימודי־עזר יותר מדאי יהיו הסטודנטים והסטודנטיות נעשים דילֶטאנטים ושטחיים בעל־כרחם. מלחמתי זו בעד הקלות ונגד החמרות אוניברסיטאיות לא תמיד הוכתרה בניצחון; אבל הרבה הצלתי והרבה חומרות מנעתי, ואני זוקף זאת לזכותי באוניברסיטה.

ומובן מאליו, שלא נבחרתי אף פעם לאיזו התמנות חשובה באוניברסיטה. בשנים הראשונות לקיומה הייתי חבר של ועדת־ההוראה, חבר של הועדה לתלמידי־מחקר, וכיוצא באלו ועדות חשובות, שהטביעו את חותמן על כל דמותה של האוניברסיטה. מעט־מעט הוצאתי מכולן בטענה האדיבה, שאני זקן ועסוק; אבל נראה לי, שהכוונה האמיתית היתה — מה שלא שחיתי עם הזרם הכללי באוניברסיטה. לבחור בי לרֶקטור — ישמרנו אלהים, ובפרט שאֵיני מדבר אנגלית (אף אם יודע אני אנגלית יותר מרוב הרקטורים שנבחרו). מובן, שזמני המוגבל והמטופל בעשרות עבודות גם אינו נותן לי להיות לא רקטור ולא דיקאן של פאקולטה. אבל ניסיתי פעם להציג את המועמדות שלי לדיקאן בידיעה מראש, שלא אִבָּחר; וכך היה באמת. נבחר אדם צעיר, שכפי הנראה, זכויותיו במדע ובאוניברסיטה גדולות משלי. רק פעם נבחרתי לשנה אחת בתור יושב־ראש במכון למדעי־היהדות—ושמחתי, שבשנה הבאה לא בחרו בי עוד (יושבים־ראש במכון זה נבחרים כמעט תמיד במשך כמה וכמה שנים זו אחר זו). ופעם נבחרתי בתור חבר הועד הפועל של האוניברסיטה מטעם הסינאט — ואף כאן לא עמדתי ב"כהונתי" זו אלא שנה אחת: חברי בסינאט לא היו יכולים להיות מרוצים בי מכיון שהבאתי בחשבון לא רק את האינטרסים הפרופיסיונאליים שלהם, שבאמת הם גם שלי, אלא גם את המצב הכללי של האוניברסיטה, שלא תמיד הוא מרשה לעשות מה שדורשים הפרופיסורים בצדק. וכך, כפי הנראה, אין לי עוד תקוה לתפוס עמדה חשובה באוניברסיטה זו, שהייתי אחד מראשוני־מיסדיה ובביתי בתלפיות הונח היסוד לה.

פ ר ק ל"ה.

מלחמת־העולם השניה. במה ייכשל היטלר? — הצעות לשעת־חירום. אני מקבל את פרס־ביאליק. מת אוסישקין. "כלום נוטלים דבר זה אל תוך הקבר" ?—מה בונה "השומר הצעיר" ?—משל למה הדבר דומה ? למצות לפטה, שנקנו בדמי־משכון.

שלשה חדשים קודם שפרצה מלחמת־העולם השניה התחילו חדשי־הפגרה של האוניברסיטה. ואז היה באוניברסיטה כמעט רוב התלמידים מפולניה ומשאר ארצות־אירופה. באו אלי תלמידים ותלמידות, שהודיעו, שהם נוסעים לימי־החופש לאירופה, לבית־אבותיהם, וביחוד לפולניה. יעצתי להם, שלא יסעו: מלחמה עולמית שניה תפרוץ בקרוב מאד. רק מועטים שמעו לקולי ולא נסעו. הרוב נסע — ונתקע בפולניה ועבר שבעה מדורי־גיהינום.

מהיכן הסקתי, שהמלחמה תפרוץ מיד, בעוד שלמשל, מדינאי כ ז ׳ א ב ו־ט י נ ס ק י לא האמין בהתפרצותה של המלחמה עד הרגע האחרון?

התשובה היא פשוטה. הייתי רגיל לשמוע ראדיו מברלין. ופעם, שנה קודם המלחמה, שמעתי דברים של ה י ט ל ר, שנחרתו על לבי כמו בברזל מלובן: "איני נביא, — צווח ההו׳סטֶרי הגדול, — אבל הרבה ממה שניבאתי נתקיים. ואני מנבא: אם תתלקח מלחמה באירופה תושמד היהדות האירופית". מובן, שנבואה כ ז ו מנבא אדם, שהכין מראש תכנית של השמדה והוא יודע מראש, שיגשים את התכנית. ומכיון שהיהדות תפסה במוחו המחומם של היטלר מקום מרכזי ונעשתה לו "רעיון מסומר" (idée fixe), מונומאניה ממש, הרי ברור, שהוא זומם מלחמה אירופית — ובלבד שנבואתו תתקיים. אצל אדם נורמאלי אין זה הגיוני, אבל הגיוני והגיוני הוא אצל אדם, שכל העולם כולו מלא בדמיונו יהודים ושכל הארצות הגדולות שבעולם נראות לו מונהגות על־ידי יהודים. והרי באותו זמן כבר נתפרסם בעולם, שהיטלר אמר ל ר א ו ש נ י ג, ש"היהודים עשו שני פגמים באנושיות: פגם גופני — על־ידי המילה, ופגם רוחני — על־ידי המצפון". המצפון הוא המצאה יהודית, ואם יישמדו היהודים מעל פני האדמה יבוא הקץ למצפון האנושי ו"טוב" יהא מה שטוב ל"אומת־האדונים" ו"רע" יהא מה שרע

ל"אומת־האדונים", הכל כמוסר של ההוֹטֶנטוֹטים. בעל־השקפה כזו, אם הוא אומר: "אם תתלקח מלחמה באירופה תישמד היהדות האירופית", ודאי, כבר מוכן הוא למלחמה באירופה כולה. אילו הבינו זאת עמי־אירופה הגדולים! ואפשר שהבינו וגם ידעו את הכל, אלא שטעו בחשבון וחשבו, שהיטלר מכין את עצמו למלחמה ברוסיה ולא בצרפת ואנגליה.

ובי"ז באלול, תרצ"ט (1 לספטמבר, 1939), שבועיים קודם ראש־השנה, פרצה מלחמת־העולם השניה, ובמשך זמן קצר חרבה פולניה ונכבשה בידי האויב. אחר־כך באה הפסקה, ובהצעת־השלום של היטלר היה גם סעיף "מה לעשות ביהודי־אירופה". הנאצים כבר התחילו אז בהריסת־היהדות בפולניה. אבל, חוץ מז'אבוטינסקי בספרו "חזית־המלחמה של עם־ישראל", לא ראה אף אחד מן המדינאים שלנו את כל "מרחק־הקליעה" של המאורעות הגדולים. ועד שיצאה איטליה למלחמה פחדה ארץ־ישראל היהודית רק מפני מצוקה כלכלית — ולא עוד.

בשנת 1940 באה הריסת־צרפת לאחר כיבוש בלגיה והולאנד וכיבוש נורווֶיגיה ודאנמארק, באה הכרזת־המלחמה על אנגליה מצד איטליה, באה מלחמת איטליה ביוון, באה הסתפחותה של רומיניה אל גרמניה ונטיה לעשות כמותה מצדה של בולגריה. פינלאנד נלחמה ברוסיה ונטתה יותר ויותר להיטלר, ספרד של פראנקו היתה על צדם של היטלר ומוסוליני, שהצילו את פראנקו במלחמתו בדימוקרטיה הספרדית. כמעט כל אירופה כולה — זולת שווידיה ושוויץ הקטנות — נהפכה לנאציסטית־פאשיסטית או, לכל הפחות, לפרו־נאציסטית.

בירושלים היה אז קונסול־כללי צרפתי משכיל מאד, ליבראלי מאד והגון מאד, אבל בלתי־מרחיק־ראות, מר אֶמֶדי אוֹטֶרה שמו, שעל־ידי ד"ר א. ד. דף, המרצה באוניברסיטה לתרבות־צרפת, נעשינו ידידים עמו ועם כל בני־משפחתו. היינו מבקרים בביתו ואף הוא ביקר בביתנו.

וביום שהמארשאל פֶּטן ביקש שביתת־נשק מהיטלר היינו מדוכדכים כל־כך, הגברת קלוזנר ואני, עד שבכינו כילדים. למחר טילפן מר אוטרה, שהוא רוצה לבקר אותנו. הבינונו: יש לו צורך לשפוך את לבו לפנינו. הזמנו אותו ברצון. הוא בא וישב בביתנו שתי שעות ורבע. דיבר בדיכאון עמוק על תבוסת־צרפת ועל הניצחון של העם התוקפני והאכזר. היה במצב של לאחר יאוש.

ניסיתי לנחמו: עוד לא הכל אבד. היטלר לא ינצח, אי־אפשר שינצח. הוא לא ינצח את בריטניה הגדולה. הוא יפול, אירופה הכבושה תשתחרר וצרפת תשוב לקדמותה.

— אדוני הפרופיסור, — אמר אוטרה וקולו עגום ומנומך: — אפשר

שצדק בנוגע לבריטניה הגדולה. אי שוכן בלב־ימים קשה לנצח. אבל הרי כמעט כל אירופה בידיו של היטלר. האיך יגורש מכל הארצות שכבש? כיצד אפשר לנבא לתבוסתו? והיכן הנתונים הצבאיים למפלתו?

— אדוני הקונסול הכללי, — השיבותי — : איני נביא ולא אסטרטיגוס. אבל היסטוריון אני, עוסק בהיסטוריה מילדותי. וההיסטוריה לימדה אותי, שאם אדם כובש כיבושים תכופים בשטחים גדולים במשך זמן קצר ביותר הוא, ראשית, מפזר את כוחותיו יותר מדאי בלא שיספיק לארגן אותם כראוי, ושנית—וזהו העיקר—נולד בקרבו שגעון של גדלות (mania grandiosa): "אני ואפסי עוד", ו"אין דבר, שיעמוד בפני". וכשאדם הוסטרי כהיטלר מגיע לידי טירוף אֶגוֹצֶנטרי כזה — בהכרח הוא עושה איזה שגיאה גסה, שהיא מכשלת ומַפלת אותו. על זה אמר הנביא ירמיה "תיסרך רעתך", ומזמור אחד בתהילים: "תמותת רשע רעה". זו אינה השקפה תיאולוגית ומסתורית, אלא הכרה היסטורית טבעית, שבאה מתוך הנסיון ההיסטורי־הפסיכולוגי.

— ומה, למשל, יכולה להיות שגיאתו הגורלית של היטלר? — שאל אוטרה.

— איני יכול להראות עליה באצבע. אך חושבני, שעוד יכריז מלחמה על רוסיה — — —

ורוסיה היתה אז, בשנת 1940, בעלת־בריתה של גרמניה וחילקה עמה את פולניה לאחר שתקעה סכין בגבה של הארץ המוחרבת. ולפיכך לא נתן לי אוטרה לגמור את דברי ואמר:

— על רוסיה? — הרי היטלר וסטאלין הם בעלי־ברית נאמנים עוד מאבגוסט, 1939?

— להיטלר יש "נאמנות" ויש "ברית"! — לאותו אדם, שה"מצפון" הוא בשבילו "המצאה יהודית"! כשאך ימצא הזדמנות להתנפל על רוסיה — יעשה זאת בלא "מצפון". ואף סטאלין אינו מן המחשיבים "פיסות־נייר". ויזכור אדוני: גרמניה עוד תילחם ברוסיה, ועוד יפאן תצא לעזרתו של היטלר, — לא לחינם מפאר היטלר בספרו "מלחמתי" את יפאן על שהיא הארץ היחידה, שאין בה יהודים והשפעת־יהודים. — ואף אמריקה תהא מוכרחת לצאת לעזרת בריטניה ורוסיה. מלחמת־העמים השניה מוכרחת ליהפך למלחמה, שתתפשט בכל העולם כולו.

מר אוטרה נענע כתפיו באי־אמונה. אבל עברה אך שנה אחת—ונתקיימה ה"פרוגנוזה" שלי.

וזכורני: מר זלמן שוקן היה אז בירושלים, קודם שנסע לאמריקה. ובתור ראש הועד־הפועל של האוניברסיטה סידר בביתו ישיבה בענייניה של זו. הייתי בין המוזמנים ודיברנו על המלחמה ותוצאותיה. אמרתי:

— מר שוקן, אילו היה לי מיליון, הייתי מתערב, שהיטלר ינוצח.

— ? — כל־כך בטוח אדוני ?—אמר מר שוקן וחיוך של ביטול על פניו.

ודאי, פחד זה מפני נצחונו הוודאי של היטלר היה אחד מן הגורמים, שעוררו אותו לעזוב את הארץ ולצאת לאמריקה.

גם בימים המסוכנים של א ל־ע ל א מ י ן הייתי אחד מן המועטים (זולתי אני יודע רק את הרב ה ר צ ו ג), שלא האמינו, שארץ־ישראל תיכבש. וגם־כן לא באתי לכך מתוך אמונת־מסתורין או מתוך ידיעת האסטרַטיגיה הבריטית. אני רק הייתי טוען:

— אנגליה לא תתן לכבוש את ה ס ו א ץ! שהרי כיבוש־הסואץ, ביחד עם מצרים וארץ־ישראל, כיבוש, שיגרור אחריו גם את כיבושן של סוריה, עיראק ואיראן, הוא קץ לשלטון הבריטי בהודו, ובכן—קץ לאימפֶּריון הבריטי. והתנהגותם של האנגלים בימי ההפצצה הקשה על אנגליה הוכיחה, שעוד כוח גדול, מדיני ומוסרי, בעם זה ועדיין לא הגיעה שעתו לפנות מקום להיטלר, מוסוליני והירוהיטו. והצלת־הסואץ היא גם הצלת ארץ־ישראל.

ואף הפעם לא טעיתי. ארץ־ישראל ניצלה בזכותו של הסואץ ומוסוליני נפל, וקרובה גם מפלתם של היטלר והירוהיטו *.

והירהרתי הרבה בדבר: שמא ה"תשוקה היא אבי־הרעיון": מפני שאני ר ו צ ה במפלתם של שונאי־ישראל אני יוצר לי א מ ו נ ה במפלתם ע ל־פ י ה ש כ ל. ואולם המסקנות של הרהורי היו אחרות: אילו היו הנאציונאל־סוציאליסמוס והפאשיסמוס שיטות מדיניות־כלכליות־תרבותיות ח ד ש ו ת ב א מ ת, כלומר, מועילות לפתור את הבעיות המסובכות של עולמנו פ ת ר ו ן ח ד ש ו ט ו ב, הייתי חושב, שהכרח להן לנצח. אבל הרי השקפות מעין אלו, שהיהודים אינם בגדר־בני־אדם והכל מותר ביחס אליהם ושהתקיף והכובש הוא מעל לחוקי־המוסר, שעל צד־האמת אינם קיימים כלל ביחסיו אל הנכבש החלש, — השקפות כאלו אינן השקפות חדשות כלל וכלל, אלא חזרה לימי־הביניים החשוכים ביותר, ואפילו לזמנים הפְּרֶהיסטוריים. וההיסטוריה מלמדת אותנו, שבמלחמתם של הישן והחדש — החדש מנצח תמיד. והדימוקראטיה, שהקומוניסמוס הוא רק ניסוח קיצוני שלה, שהרי צמח מתוכה וגדל על ברכיה, היא היא הפתרון החדש כיום הזה עם כל חסרונותיה, ועדיין אין פתרון חדש ממנה וטוב ממנה. ועל־כן הכרח היסטורי הוא, שהיא תנצח במלחמתה בלאומנות זואולוגית, שדבר אין לה עם לאומיות אנושית, הומַנית.

ואולם באותם הימים הקשים חשבתי לא רק מחשבות אנושיות־כלליות בלבד. דאגתי הגדולה היתה נתונה לעמי, שהוא סובל ממלחמה זו יותר מכל

* הדברים נכתבו בחורף תש"ה.

העמים שעל פני האדמה: כבר התחילה אז כליאתו בגטו והשמדתו על־ידי צפיפות, הרעבה ומחלות באות בעיקבותיהן, ואף רציחות כבר לא חסרו גם בשלש השנים הראשונות של המלחמה. כתבתי מאמר מפורט בשם: "דרוש שינוי כל הערכים". בו הטעמתי וחזרתי והטעמתי, שמאורעות כבירים כמו שהם הולכים ומתארעים במלחמה סובלונרית זו אי־אפשר שישאירו את העולם כמו־שהוא; וביחוד אי־אפשר שישאירו במצבה הנוכחי את האומה הישראלית, שלקתה שבעתיים מכל אומה אחרת. ודרשתי מדיניות יותר תקיפה, הולכת בגדולות, תופסת מרובה. ודרשתי חיים כלכליים חדשים, שלא יהיו תלויים בחקלאות בלבד אלא, — אף אם ל א יעבירו את נקודת־הכובד ל ת ע ש י ה — יידעו להחשיב את כוח־הקליטה הגדול של התעשיה, כוח קליטה גדול לאין ערך מזה של החקלאות. ודרשתי עלית־נשמה והרמת־רוח בתרבות העברית, הטפה ללאומיות מדינית ותרבותית, שתהא מעודדת את האומה ונותנת לה מעוף וכוח־תנופה גדולים כדי שלא תאבד בעניה ובשפלותה.

ואז הוטלה צנזורה צבאית חמורה על העתונות העברית, וידעתי, שבוודאי לא ירשה הצנזור העברי להדפיס מאמר כזה; ובפרט שהרעיונות הללו, שעכשיו דשים בהם הכל, לא היו אז קניין־הרבים כלל וכלל ופגשו בהתנגדות עצומה מצד מה שנקרא אצלנו "שמאל" (שמאל שליט, הולך עם הממשלה ומתנגד לכל שינוי־משטר — זהו מה שנקרא "שמאל" אצלנו, והיפוכו הוא "ימין"!). וידעתי, שהמאמר לא יודפס בעתונינו ובקבצינו גם מחמת הצנזורה החיצונית וגם מחמת הצנזורה הפנימית. הדבר נודע לסופר הנועז בן־צ י ו ן כ ץ, שחידש אז את "הזמן" שלו, והוא הבטיחני, שהמאמר יודפס כמו שהוא. מסרתיו לו — והוא נדפס בצורה שלא היכרתיו! — הצנזורה שמה בו שמות, ויתר הפליטה, שהשאירה הצנזורה, קילקלה הגהה איומה (או חוסר־הגהה), עד שאי־אפשר היה לקרוא את המאמר, והריהו בשבילי ובשביל הקוראים כמו שאינו.

הרבה נוראות, מעשי־זוועה מתועבים, שנעשו בימי מלחמת־העולם השניה, שמע כל אחד מאתנו. ולא אבוא להוסיף עליהם אלא שלשה דברים מאוימים, ששמעה אזני ממקור ראשון.

לפני שנה ומחצה נכנסו לביתנו בחור ובחורה, קראו בשמותיהם והגידו, שהם מרומניה — מ י א ס י. והבחורה אומרת לי פתאום:

— יתקע אדוני את אצבעו בצוארו של ר. (שם־הבחור).

— מה?! — שאלתי כולי תמיה.

ועלה על דעתי, שלפני בחורה, שאין דעתה צלולה.

באין אומר ודברים תקעה היא את אצבעה בצוארו של הבחור — והאצבע נכנסה עד חציה לתוך חור עמוק בצוארו של הבחור.

נזדעזעתי כולי. והבחורה סיפרה לי בפני הבחור על מעשה־זוועה זה:

באחד מימי יוני, 1941, פשטו חברי הליגה האנטישמית "משמר־הברזל" בחוצות של יאסי, צדו אלפי־יהודים, הכניסו אותם לבית־המטבחיים של יאסי, הפשיטו אותם ערומים, הדביקו אל בשרם פתק, שעליו היה כתוב "בשר כשר" — ותקעו לתוך צווארו של כל אחד ואחד מהם אונקלי של ברזל, שבה תולים את השוורים הטבוחים כשמפשיטים את עורם מעליהם. לא פחות ולא יותר.

כך עשו גם להבחור שלפני. הדם התחיל שותת מן הצואר, ועוד מעט וישתות כולו ויבוא הקץ...

לאשרו ולאשרם של עוד אלפי־יהודים רדפו ה"לגיונרים", מתנגדיו של "משמר־הברזל", אחר כנופית־מרצחים זו, הגיעו עד בית־המטבחיים — והורידו הרבה מן התלויים בצווארותיהם, וביניהם — גם את הבחור שלפני. ובין הניצודים היו גם רופאים יהודיים. מיהרו וקרעו את הכותנות של המופשטים, שהיו מונחות ערימות־ערימות בבית־המטבחיים, עשו מהן "טאמפונים" (סתימות), עצרו את הדם — ולאחר שלשה חדשים נרפא הפצע העמוק שבצואר, אלא שנשאר מן האונקלי חור גדול בצואר עד היום הזה.

זהו מעשה ברומינית.

עכשיו מעשה בפולנית.

מוצאי מווילנה וממקום סמוך לה, כידוע לקוראיו של החיבור הנוכחי. היו לי שם לערך 130 קרובים. והנה נתקבל זה לא כבר מכתב משם. כותב אותו בחור גידם, שנקטעה ידו השמאלית. והוא מודיע, שמכל 130 הקרובים נשאר הוא לבדו. השאר נהרגו ביריות ונקברו חיים על־ידי הגרמנים כובשי־ווילנה. לכתחילה ניצלה גם בחורה אחת, פרומקה, נערה נפלאה, חזקה בגוף ואמיצה ברוח, שברחה אל הפארטיזאנים. שלש שנים רצופות הסתתרה ביערות הסמוכים ועשתה מעשי־חבלה חמורים לצבא הגרמני. לסוף ברחו הגרמנים מווילנה והרוסים באו על מקומם, ופרומקה מיהרה לשוב לווילנה ונתקבלה שם בשמחה ובכבוד גדול כגיבורה. והנה הגרמנים, לאחר שעזבו את וילנה, מצאו לנכון להפציץ את הרוסים שכבשוה — ופרומקה נהרגה בהפצצה...

ולסוף־מעשה באיטלית.

הגרמנים כובשים את העיר הגדולה פ. דאגתם הראשונה היא, כמובן, להשמיד את היהודים. והם קוראים לראש הקהילה היהודית של פ. ודורשים ממנו לתת להם רשימה מכל חברי־הקהילה. ראש־הקהילה הוא זקן מכובד בן שבעים ושתים. הוא מבטיח להמציא את הרשימה בעוד שעתיים. הולך אל

בית־הקהילה — ושורף את רשימת כל חברי־הקהילה כדי שלא תפול בידי המרצחים. ובורח לעיר הקרובה ס.

ואולם גם ס. היא בידי הגרמנים. ובכן אצל מי יסתתר ה"פושע" היתודי הגדול? — לא נשאר לו אלא להתבא — בבית־המשוגעים של העיר. ושם נשאר עד שנכבשה כל דרום־איטליה על־ידי בעלות־הברית...

אני חושב, שדי בכל שלשת הסיפורים הקצרים וה"מעניינים". אם לא נשתגעתי במשך השנתיים האחרונות של המלחמה—סימן או שהאדם מוכשר להשכיח את הכל מתוך האינסטינקט של שמירת הקיום העצמי, או — שסוף־סוף אינה דומה שמיעה לראייה, ובסתר־לבך עדיין היבהב מתחילה איזה זיק של מחשבה, שבני־אדם אינם מוכשרים לעשות מעשים, שאפילו חיות־טרף אינן מוכשרות לעשותם... אויה! המציאות היא נוראה מכל דמיון מטורף: שליש של אומה גדולה ואומללה נרצח, נחנק ונשרף — ואין שם על לב — —

ובימים העגומים מבית ומבחוץ ניצנצה קרן אור אחת לתוך אפלת־חיי: בתחילת תש"א קיבלתי הצעה חתומה על־ידי מר א. ז. בן־יש"י, בתור המזכיר של ועדת־הפרסים בעירית־תל־אביב, שאגיש לפרס־ביאליק את ספרי "היסטוריה של הספרות החדשה". הדבר הפליאני: לעידוד אינו זקוק אדם, שפירסם ארבעים ספר ואלף מאמר ושהוא בן שישים ושבע; וספרי הנזכר אף הוא לא היה זקוק לפירסום, שהרי כל ארבעת הכרכים שלו, שנתפרסמו בשנות תר"ץ־תש"א ב"הוצאת־הספרים שעל־יד האוניברסיטה", נמכרו כמעט בשלמות, ויש ביניהם כרכים, שאזלו מן השוק. ושוב לא נעמה לי ההרגשה, שבעד ספר כמו "מישו עד פאולוס" פחדו להציע פרס, ובחרו בספר "נייטראלי" ו"דבר שוה לכל נפש"... מסרתי את ההצעה לידיהם של הרקטור באותו זמן, פרופ' ד"ר ח. י. רות, ושל נגיד־האוניברסיטה, ד"ר י. ל. מאגנס, בבקשה, שיכריעו הם אם יש צורך למלא אחר ההצעה (פרופ' רות הוא גם ראש ועדת־העריכה של "הוצאת־הספרים האוניברסיטאית" וד"ר מאגנס הוא הראש של הוצאת־ספרים זו). והם החליטו, שכדאי הדבר: הפרס יהא פירסום לאוניברסיטה ולהוצאת־הספרים שלה. הם שלחו את ספרי והם גם שלחו קיצור־תולדותי בלא שטיפלתי בזה אני כלל. פרס־ביאליק ניתן לי בעשרה בטבת, תש"א, ומר שמעונוביץ אמר לכבוד המאורע דברי־שבח על עבודתי בתור סופר וחוקר ועורך "השלח", שנגעו עד לבי. חבל, שנדפסו רק בתוספת־ערב של "דבר" ולא נתפשטו ברבים. הרי מוטעים הם כל־כך המאמרים הנאים באמת, שזכיתי להם בחיי!

וכאילו כדי שלא תהא שמחתי שלמה וממושכת קיבלתי מהלומה חזקה — אחת מן המהלומות הקשות בחיי — כשנפטר מנחם אוסישקין ב"ב

בתשרי, תש"ב (2 באוקטובר, 1941). עוד בר"ח אייר אותה שנה, כשמלאו ארבעים שנה לחתונתי עם צ פ ו ר ה יחידתי, לא שכח את היום החשוב בעינינו, אף־על־פי שלא דיברנו עליו עם שום אדם, ובא עם כל בני־משפחתו לברכנו ואף זירז ידידים אחרים, שיעשו כמותו. ובר"ח אלול (אותה שנה), שהוא יום־הולדתו ויום־הולדתי (בהבדל של י"א שנה), שהייתי רגיל לבוא ולברך א ו ת ו, שהרי הוא זקן ממני, הייתי חולה שכוב על מיטתי והגברת קלוזנר הלכה לברך אותו במקומי. ואז קיבל אותה בידידות יתרה ואמר, שאנו נחשבים בעיניו כאילו היינו מבני־המשפחה שלו, ולאחר ימים אחדים שלח לי מכתב־ברכה חם — המכתב ה א ח ר ו ן, שזכיתי לקבל מידו. זה היה בדיוק עשרים יום קודם שחלה במחלה, שמת בה (המכתב הוא מיום ו' באלול והוא חלה בכ"ו בו). ומאז לא ראיתיו מפני שהייתי חולה כל אותם הימים. שבועיים ארכה מחלתו, ובין ראש־השנה ויום־כיפור ניכרה הטבה במצבו — ופתאום נודע לנו, שאור ליום י"ב בתשרי, תש"ב, נפטר לאחר רגעים אחדים של גסיסה — — —

היינו כהלומי־רעם. זולת ד"ר מ א ג נ ס, ששינוי־הדעות לא גרם להרחיקנו זה מעל זה, לא היה לנו ידיד כאוסישקין ולא נשאר לנו ידיד כמותו. בכל עת צרה ומצוקה דאג לנו כאב לבניו. אילמלא הוא לא היה "השלח" מתקיים משנת תרס"ז (1908) עד תרע"ו (1916) ב א ו ד י ס ה, ומשנת תר"פ (1920) עד שנת תרפ"ז (1927) ב י ר ו ש ל י ם. ואילמלא הוא ד"ר מאגנס, אפשר, לא הייתי פרופ' באוניברסיטה ובוודאי לא היה יוצא "ספר־קלוזנר" כלול בהדרו הפנימי והחיצוני. והרי דאגתו לנו לא באה רק מתוך ידידות אישית בלבד: קרובים היינו בדעות ונלחמתי ביחד עמו את מלחמות־הציוניות במשך של 45 שנים רצופות, עוד מימי הקונגרס הראשון (1897) ואפילו עוד קודם־לכן. נלחמנו ביחד בימי־ה ר צ ל על העבודה הישובית והעבודה התרבותית; נלחמנו ביחד בימי־א ו ג א נ ד ה; נלחמנו ביחד בימי המהפכה הרוסית, ששאפה לקבר את הציוניות כולה, ובימי האידישיסמוס התוקפני, ששאף לבטל את הקשר ההיסטורי בין העבר ובין ההווה של ישראל; נלחמנו ביחד באוניברסיטה בעד לאומיות ברורה וצרופה, ולסוף נלחמנו בעד ירושלים העברית ונגד חלוקת־הארץ. בעשר השנים האחרונות לחייו היה חילוקי־דעות בינינו. הוא, שנעשה, כמותי, ציוני מדיני יותר שלם יותר שראה את תוצאותיהן של הפשרנות והוותרנות המדיניות בציוניות של ווייצמאן־שמאל ושהתנגד בכל תוקף להאפיקורסות של "השומר הצעיר" ונשאר ציוני כללי, חבר כמותי ל"ברית הציונים הכלליים", השלים בעבודתו הכבירה בקרן הקיימת עם שלטון־הסוציאליסטים בישוב ועל אדמת הקרן הקיימת מתוך רוב חיבה ל"מעשיות" של ה"חלוצים". ואני לא השלמתי עם הפְּפילות של האידיאל ועם השתלטותם של בני־אדם,

שציונות בלא סוציאליסמוס אינה שוה בעיניהם הרבה, — ונלחמתי ב"מעמדיות" של המפלגה השלטת, ומתוך כך נתקרבתי לרביזיוניסטים בלא להזדהות עמהם, כאמור.

פעם ביקרו אותנו אוסישקין ורעיתו בביתנו לאחר שמלאו לו שבעים שנה (או שבעים וחמש שנים) ומר דוד בן־גוריון נאם נאום נלהב לכבודו מעל במת־האמפיתיאטרון של האוניברסיטה. במרוצת־שיחתנו התחיל אוסישקין להטיף לי מוסר:

— אתה, שיש לך פירסום גדול כל־כך גם בין היהודים וגם בין הגויים, אילו לא היית נלחם בפועלים, הרי על כפיים היו נושאים אותך.

— ואז מה היה? — השיבותי בשאלה: — היה בן־גוריון נואם נאום גם לכבודי מעל במת־האמפיתיאטרון. כלום נוטלים זאת לתוך הקבר?

אוסישקין כעס על דברי אלה. אך לא נטר לי איבה. נשארנו ידידים נאמנים.

עוד שתי שיחות עם אוסישקין כדאי שאביא כאן:

פעם אחת שפכתי לפניו את כל לבי על כל הנעשה בין החברים של "השומר הצעיר": דת־ישראל, שהאומה נהרגה עליה אלפי־שנים, אינה מעוררת בתוכם אפילו "פיאטט" והם "מומרים להכעיס" ממש. מלחמת־מעמדות ורוסיה הסובייטית הן שני האידיאלים הגדולים שלהם. והם נפרדים מעל כל שאר הציוניים בכל: בעבודת־התרבות, בהימנון ואפילו באספורט.

— כן, — השיב אוסישקין: — אבל הם בונים את הארץ, וזוהי עצם הציונות.

— שמע־נא, מר אוסישקין, — השיבותי לו: — נסה לתת להם כל מה שהקרן הקיימת וקרן־היסוד נותנות להם: קרקע, אינוונטאר חי ומת, ועוד, אבל בתנאי, שיחיו בכפרים ולא בקבוצות, ככל האיכרים שעל פני האדמה. וכי גם אז יסכימו לעבוד את אדמת ארץ־ישראל לשם בניין־הארץ?

— לא, אף אחד לא יסכים לכך, — השיב אוסישקין.

— ובכן, — אמרתי, — בונים הם את הארץ או את הקומוניסמוס?

אוסישקין כבש פניו בקרקע.

ושוב היה מעשה ודיברתי עם אוסישקין על התועבה של ה"תאים": ארבעה בחורים לָנים בחדר אחד עם בחורה אחת, ולעומתם ארבע בחורות עם בחור אחד. וזהו באופן פרינציפיוני. וכך או עושים מעשים אשר לא ייעָשו או הורגים את הרגש העדין ביותר והטבעי ביותר של מין אחד לשני.

— ובתל־אביב אין עושים מעשים מכוערים מצד זה? — שאל אותי אוסישקין.

השיבותי לו:

— אינך מתבייש להשוות מעשים של מופקרים, שממלאים את תאותם, למעשים, שנעשים בתור שיטה ומתוך פרינציפיון?

ושוב כבש אוסישקין פניו בקרקע ואמר:

— אדבר עם ברל כצנלסון ועם בן־גוריון.

לאחר שבועיים שאלתיו, אם דיבר עם שני ראשי־השמאל הללו ומה השיבו:

— כן, דיברתי, — אמר: — והם לא הכחישו את העובדה, אבל הם בטוחים, שברבות הימים ישתנה הדבר לטובה.

— אם כן, מר אוסישקין, הבה ואספר לך "מעשיה" נאה. לפני שנים אחדות ביקר ד"ר סטיפן ווייז בארץ־ישראל וביקרני בביתי. הוא שאלני, למה נעשיתי אופוזיציונר חריף כל־כך להמשטר הציוני השולט בארץ. סיפרתי לו מה שנעשה בקבוצות. הוא נדהם, אבל אמר כברל כצנלסון ובן־גוריון: ברבות הימים ישתנה המצב לטוב. וסיפרתי לו "מעשיה", ששמעתי מפי "מתנגדים":

שבועיים קודם הפסח בא החסיד אל ה"רבי" וצווח:

— רבי, הצילה (גוואלד!), אין לי מצות לפסח!

— תהיינה מצות, — משיב ה"רבי" בנחת.

עובר שבוע — והחסיד צווח מחדש, שאין מצות, וה"רבי" משיב כקודם: "תהיינה". ואף שלשת ימים קודם הפסח חוזר אותו הדבר: החסיד צועק: "אין מצות" וה"רבי" אומר: "תהיינה".

בליל־ה"סדר" בא החסיד להתפלל ערבית ב"שטיבל" של ה"רבי". ה"רבי" רואה אותו ואחר התפילה הוא מרמז לו באצבעו, שיגש אליו, ושואל:

— ומה מכוח מצות?

— יש.

— הכיצד?

— ומה יכולתי לעשות? ראיתי, שכבר ערב פסח — ומישכנתי את הכר האחרון וקניתי מצות.

וה"רבי" מתעורר ואומר בשמחה:

— ומה? כלום לא אמרתי לך, שתהיינה מצות?

— ואף אני אמרתי לסטיפן ווייז ואומר גם לך: אם נמשכן את הכר האחרון, כלומר, אם נילחם בכוח ובעוז בכל המעשים האנטי־יהודיים והאנטי־ציוניים הללו, "תהיינה מצות", כלומר, ישתנה המצב לטוב; אבל אם לא נילחם ונסמוך על "ברבות הימים", שאז הכל יתוקן מאליו, ודאי לא תהיינה מצות, כלומר, הכל יישאר כקדם, או ילך וירע.

אוסישקין שמע את דברי בהקשבה ונאנח אנחה עמוקה. הוא הודה

לדברי. אבל קשה היה לו להילחם בכל התופעות השליליות מפני שהיה שקוע בעבודה חיובית גדולה: הרחבת השטחים הקרקעיים של האומה. בזה ראה את עיקר כל העיקרים של התחיה בארץ.

לא הסכמתי להשקפתו זו. חשבתי, שאמנם רכישת־הקרקע וההתיישבות והעבודה התרבותית ראשונות במעלה הן בעבודת־התחיה, אבל העבודה המדינית היא ראשונה בזמן, כבסיס היחידי, פתנאי המוקדם לעבודה הכלכלית והתרבותית כאחת. אבל הוקרתי את האדם הגדול הזה, שכל חייו היו נתונים לעבודת־האומה במשך שישים שנה רצופות, יותר מכל עסקן ציוני אחר בארץ. ופטירתו הבלתי־צפויה, למרות מה שהיה בן 78 במיתתו, היתה לי מכה קשה. כל מלחמותינו המשותפות במשך של כמעט יובל שנים עברו לפני, ובהן כשלונות וניצחונות, וכשלונות, שאף הם נהפכו בסוף־החשבון לניצחונות של הרעיון הגדול והקדוש לשנינו — תחית עם נרדף על אדמת־אבותיו העתיקה ובלשונו העתיקה־החדשה. עברו לפני עשרות תכניות, שגישמנו ביחד, וזכרתי מאות רעיונות מקוריים, ששמעתי מפיו, ומאות פגישות, שנפגשנו במצבים שונים, פרטיים ולאומיים, שמחים ועגומים, — ולא יכולתי להרגע, שאדם יחיד־במינו זה אינו עוד עמנו. וגם כיום, לאחר שנתיים ומחצה, קשה לי להשלים עם המחשבה, שמת אוסישקין, כמו עם המחשבה, שמת ביאליק. וחש ומרגיש אני, שאוסישקין חסר לא רק לי, אלא גם לישוב כולו, לעם־ישראל כולו. הרבה והרבה דברים מגונים וטפשיים, מזיקים ודוחים, שנעשים כיום בישוב, לא היו הולכים ונעשים אילו היה אוסישקין בתוכנו. ולבי כואב לראות, שהוא הולך ומשתכח מקרב הישוב כמו שהולך ומשתכח גם פינסרוטנברג. אלה שבשבילם הקריב אוסישקין את מבחר־כוחותיו, שנתן להם קרקע והשתדל בסידורם, אינם משתדלים להשריש את זכרו בקרב ילדיהם והנוער שלהם: שמעתם מימיכם, שבאיזו קבוצה או קיבוץ, ואפילו באיזה מושב־עובדים, ירצו פעם הרצאה הגונה על אוסישקין? — רק ביום־פטירתו, בי"ב בתשרי, באים באי־כוח של ה"משקים" להשתתף ביום־האזכרה שלו; אבל זהו רק מפני שהקרן הקיימת, מתוך הכרת־טובה לאדם, שהקדיש לה את סוף־ימיו, מסדרת אזכרה לנשמתו באותו יום בירושלים. מחוץ לזה — כאילו לא היה אוסישקין בעולם... זוהי הכרת־הטובה של הישוב לאחד ממבחר־בניו!

מובן, שכך לא יכולתי אני להתיחס לאוסישקין. וכשהציעה לי הקרן־הקיימת לכתוב מחברת עליו קיבלתי את ההצעה בלא סירוב למרות מה שהוכרחתי להפסיק בשביל כך את הפרק הגדול על סמולנסקין, שעמדתי בו באותם הימים ב"היסטוריה של הספרות העברית החדשה" — ועד היום לא השלמתי פרק זה, ומפני־כן אין אני יכול לפרסם את החלק החמישי של ספרי זה, שזולת הפרק על סמולנסקין נסתיים כולו, הוא

ורוב החלק ה ש י ש י הבא אחריו. כתבתי בחדשי ניסן־תמוז תש"ב מחברת בשם "מנחם אוסישקין", שהיא כמעט ספר שלם (ירושלים, תשרי תש"ג). המחברת ניתרגמה גם אנגלית והתרגום יצא בשתי מהדורות — בירושלים ובניו־יורק. אין זה ספר מספיק לתאור פעולתו הגדולה והמסועפת של אוסישקין היחיד־במינו, אבל דומה, שהנחתי על־ידי מחברתי אבני־יסוד אחדות לספר גדול יותר ושלם יותר.

פרק ל"ו.

יובל־שנים לעבודתי המדעית והספרותית. יובלו ופטירתו של שאול טשרניחובסקי. "הציוניות הכללית, מהותה ושאיפותיה". עבודות לשם תחית־הלשון. "ספר עמוס עם פרשגן". משפט־חיילים, שמאסו בסמל. מעשה בגנראל אוסטראלי, בשבת ובספר.

בערב פורים תש"ג מלא יובל־שנים לעבודתי המדעית והספרותית (תרנ"ג—תש"ג, 1893—1943). אין אני מוקיר יובלות, שבאים לחוג תקופת־חיים ידועה: סוף־סוף אין זה אלא מקרה, שאדם חי חמישים או שישים או שבעים ושמונים שנה. אבל עבודה רוחנית במשך יובל־שנים בלא הפסק ובלא לאות הוא דבר לא־רגיל, וכדאי לעשות סיכום לעבודה זו. על־כן לא רדפתי, אמנם, אחר חגיגות לשם יובל זה, אך גם לא סירבתי כשנמצאו בני־אדם, שרצו לציין יובל זה במשהו. ועוד דבר: בחורף תש"ג עדיין היתה הצנזורה העברית הצבאית חמורה מאד, ואסור היה אף להזכיר את המלות "מדינה עברית", ואסור היה אף לבקר את מצבנו בין שני הגויים, שיש להם תביעות על ארץ־ישראל. ולפיכך, כשהיו מציעים לפני לסדר חגיגת־יובל, הייתי מסכים לכך בכוונה תחילה, שבאסיפות מרובות־קהל כאלו אוכל להשמיע דעות והשקפות, שבדפוס אי־אפשר היה לי לפרסם אותן. וכך השתתפתי באסיפות־יובל הרבה, שבהן שמעתי והשמעתי דברים על המצב בארץ, שלא באו בדפוס מאימת־הצנזורה.

נגעה עד לבי האסיפה החגיגית של המוסמכים לספרות עברית חדשה, שבה דיברו מבחר תלמידי וֶרְסֶם־ווילנאי, ד"ר ברייטמאן, חיים תורן, ועוד) על עבודתי בחקר־הספרות — והיתה לי הזדמנות לדבר על לבם בדבר תפקידיהם בתור חוקרים צעירים ובתור מחנכי־העם. נגעה עד לבי אסיפה של רביזיוניסטים, שבה נאמו שני תלמידי, המוסמכים ח. ש. הלוי ומילקוב, על השפעתי בדברים לבביים ומקוריים כאחד. נגע עד לבי הרעיון המקורי של תלמידתי ובת־בן־דודי, המספרת הכשרונית עליזה קלוזנר: כל אחד מקרובי המרובים בארץ, יהיו אלה מבוגרים או ילדים, יטע עץ על שמי ב"חורשת־יוסף" של הקרן הקיימת ב"מעלה־החמישה" שעל־יד קרית־ענבים, וכשיוולד במשפחה ילד או יתחתן מישהו

לאחר פרסומו של המכתב בשנת 1943

מן המשפחה יתווסף עץ בחורשה; וכבר נתרמו באופן כזה קרוב ל־200 עצים. ובעקבותיה הלכו גם אנשים שלא מקרובי־המשפחה שלי, אלא מן הקרובים ברוח, ולמשל בחגיגת "רוסלאן", למלאת 25 שנים לביאתה של ספינה זו עם 630 המפליגים בה לארץ־ישראל (עיין למעלה, עמ' 177־182), נתרמו 70 עצים, באופן שיש כיום בחורשה קרוב ל־300 עצים. ואין לי דבר קרוב ללב מן ההרגשה, שהשממה בארץ, שנתקיימה 1,300 שנה, מפנה מקום לפריחה וליבלוב בידי יהודים. ואף שכונת־תלפיות הואילה לבחור בי לאזרח־כבוד של השכונה ולקרוא לחורשתה הגדולה בשם "חורשת־יוסף".

אבל גם שמחה זו של יובל־עבודה ושל הכרה ידועה בעבודה נגזר עליה, שאחריתה תהא תוגה עמוקה.

שאול טשרניחובסקי, ידידי מנוער, חגג כמעט בזמן אחד עמי את יובל־שירתו, כלומר, את מלאת חמישים שנה לפירסום של שירו הראשון. לעולם לא אשכח את חגיגת־היובל שלו באולם גדול ומלא מפה אל פה של קולגוע "עדן" בירושלים, כשנאמתי לכבוד טשרניחובסקי והזכרתי לו את חלומות־נעורינו, שכמה מהם נתקיימו במידה שלא פיללנו, והוא ישב נרגש עד מעמקי־נפשו ולא מצא מלים להשיב על תרועת־העם הגדולה לכבודו.

ועצוב היה המצב בשעת השמחה הגדולה, עגום עד מוות, כשחשבתי באותו רגע, שטשרניחובסקי, ידיד־נפשי, הוא חולה מסוכן וכבר נידון למיתה ודאית, שהרי חולה הוא במחלת "לֶבֶקאֶמיָה", כלומר, ריבוי הכדורים הלבנים בדם, מחלה, שאין מרפא לה ואין מפלט ממנה זולת המות...

לכל כשרון גדול ואמיתי יש, לדעתי, שני אביבים: אביבו הראשון הוא בשנות 20־40 לחייו, ואביב שני, מעין מה שקוראים הרוסים "הקיץ של האשה" (бабье лѣто), מתחיל בשנות־החמישים ונמשך לפעמים, כמו אצל גיטה למשל, או אצל חוקר כר' איזיק הירש ווייס שלנו, עד שנות־השמונים.

טשרניחובסקי, ככשרון גדול ואמיתי, חידש נעוריו מיום שהתישב בארץ־ישראל ישיבת־קבע בשנת 1931 — והוא אז כבר בן 56. מאז פירסם המון שירים מן המעולים שבשיריו, תירגם המון שירים מכל מיני לשונות חדשות ועתיקות, חיבר את הפואמה הנפלאה "עמא דדהבא" ואת "באלאדות ווירמיזא" (שהשביעית שבהן היא "באלאדת־הזאב" האיומה), ולעומת זה — את הפואמה הסאטירית "ביעותי־לילה", שבחור בן עשרים היה יכול לחבר אותה. ועוד חודש אחד לפני פטירתו, באלול תש"ג, כתב את שירת־הברבור שלו "כוכבי שמים רחוקים", שכשרונו הגדול, ההסתכלותי־הרפלֶקטיבי כאחד, נתגלה בו בזוהר מתמיה. ופתאום — ולא פתאום — ביום ראשון של

סוכות, תש"ד—באו גברת ברוריה פרסיץ ומר מרדכי זלוטניק תלמידי, מן הראדיו העברי הארצישראלי, והודיעו לי על האסון הנורא: שאול טשרניחובסקי איננו! — הם ידעו, שידיעה פתאומית כזו היא בשבילי מכת־רעם, שאפשר, לא יהא בכוחי לשאתה — ובאו להכין אותי לקראתה מעט־מעט. זכרה להם, אלהים, לטובה!

ואמנם, מוכה־רעם הייתי באותו יום. מקור־דמעותי יבש היה, כמו בכל מקרה, שהאסון גדול יותר מדאי. נזכר אני בהקדשה, שהקדיש לי טשרניחובסקי את תמונתו הראשונה, כשעדיין היה תלמיד של בית־הספר למסחר באודיסה. הוא רשם על תמונה זו, שאבדה בשעת הפרעות של שנת תרפ"ט, את החרוזים הנפלאים הללו:

וְנִמְקָא עַל גְּדוֹתָיו הַיָּאוֹר יַצְמִד מְזַעֲפוֹ וְנָח־
נֶפֶשׁ תִּתְפָּעֵם עַד מְאֹד יָסוּף וְנֶחְבָּא הַקּוֹל.

כך הדבר בשעת התרגשות פנימית של שמחה ושל התלהבות, אך גם של תוגה עמוקה מני ים.

לא בכיתי, אבל הרגשתי, שחלק עיקרי מחיי חלף־הלך ביחד עם הסתלקותו של רֵעי זה, שהיה לי יותר מידיד, יותר מחבר, יותר מאח. חמישים ושלש שנים (תר"ן — תחילת תש"ד, 1890—1943) ארכה ידידותנו, מזמן שעדיין היינו שנינו נערים שלא נתבגרו ועד יומו האחרון של שאול, ואף פעם לא העיב עב קל ידידות זו, שכמדומה לי, אין למצוא כדוגמתה בין סופרי־ישראל.

והרי שני הפכים היינו. הרי יסוד־חיי הוא המוסריות הנבואית העברית ואילו יסוד־חייו של שאול היה ה"נאה והטוב" היווני, שהיה לו הבסיס לנוי האֶסתֵיתי ולהיופי המוסרי כאחד. אבל אני הרגשתי, — ואפשר, הרגיש אף הוא, — שאנו ממלאים זה את זה, ו ש ע ל־כ ן דוקא אנו קשורים זה בזה. אנו מבינים זה את זה ויודעים להוקיר אותו צד בחברנו, שאינו ש ל י ט בנו, אבל שהוא מ צ ו י גם בנו ב ח ל ק ו, והיינו רוצים, שיהא בנו גם ב ש ל מ ו ת ו. זהו סוד הידידות הבלתי־מצויה, האהבה שאינה תלויה בדבר, שהתמידה ביניגו יותר מיובל שנים ואף כתם קטן לא העיב את טוהר־זהרה.

וכמה גדול הכאב כשֶׁנודע לנו, לי ולצפורה שלי, שאף לה היה טשרניחובסקי ידיד ורע נאמן, — שהעבירו את הגופה ל"הדסה", ולעת־ערב במוצאי יום־טוב של סוכות, באנו ל"הדסה" והוגד לנו, שהגופה הועברה לחדר־המקֵרר מפני החום של אותו יום. גופתו של גדול־משוררי היופי, הגבורה והחירות בישראל—בחדר־המקרר! כמה לעג־האשמדאי יש בזה!— אז לא יכולנו עוד שנינו להתאפק וזרם־דמעותינו פרץ כנחל — — —

ובאותן שתי השנים (תש"ב־תש"ג) הוספתי לעבוד, כדרכי, במקצועות מדעיים וספרותיים שונים מחוץ לעבודתי ב"היסטוריה של הספרות העברית החדשה" ובעניינים נוגעים לתולדות הבית השני; מקצועות שונים, שבסוף־כיוונם הם מצטרפים לאחדות אחת.

קודם־כל פירסמתי מהברת קטנה בשם "מהותה ושאיפותיה של הציוניות הכללית" (ירושלים תש"ג). בה ניסיתי לברר, במה נבדלת הציוניות הכללית האופוזיציונית ("ברית הציוניים הכלליים") מן ה"מזרחי", מן הציוניות הסוציאליסטית ומן הרביזיוניסמוס. בעיקר עמדתי במחברת זו על שלשה דברים: א) על הצדדים השליליים שבקבוצות, ב) על אי־האפשרות לבסס את הציוניות, בדרכה אל תכליתה המדינית, על מעמדיות, וג) על ההפסד העצום של החינוך המפולג. וכבר אמרתי למעלה, שהקדשתי לשאלה האחרונה גם מאמר מיוחד בשם: "חינוך מפורד — אומה מתפוררת" (המשקיף, ת"ש, גליון 416). המחברת נמכרה עד מהרה במספר של 2,000 אֶכְּסֶמפלארים, אך, לצערי, לא חדרה לתוך אותן המפלגות, שהיתה מתכוונת להתווכח עמהן. ובכן נשארה "יריה מתוך רובה בלתי־טעון". אבל "מי יודע דרך הרוח"? — באלפי דרכים תועה הרעיון הנכון עד שהוא מגיע לנצרכים לו.

ולהשפיע על החוגים הסגורים והמסוגרים בקבוצות "אפיקורסיות" היו מכוונים גם שני מאמרי על ערך ה ש ב ת בתור מוסד דתי־לאומי, שמטביע את חותמו על כל חיי־הארץ העבריים (הבוקר, תש"ג, גליון 2414), והמאמר "באין אלהים" (שם, כ"ט באלול, תש"ד), שניסה לבאר את הקשר שבין האכזריות הנאציסטית הבלתי־מובנת ובין היחסיות בעולם־המחשבה של מאתיים השנים האחרונות, שהביאה לידי אַתֵיאסמוס ואמוראליות. המאמר ניתרגם אנגלית וספרדית ונדפס בעתונים שונים.

ובהרצאתי בכינוס הסופרים בירושלים בשנת תש"ב בשם "ישראל לעמים" (העולם, תש"ב, גליון 42), שאף הוא ניתרגם אנגלית, ניסיתי לתת ביטוי נאמן כלפי חוץ לקובלנה החמורה שלנו על העמים: מה נתנו א נ ו ל ה ם בימי־קדם, בימי הביניים ובעת החדשה ומה גמלו ה ם ל נ ו על כל הטוב, שהענקנו להם במשך שלשת אלפי שנה ויותר. וכלפי פנים פירסמתי את המאמר: "מהפכת־המחר — כלום אנו מוכנים לקראתה?" (מאזנים, כרך י"ה, עמ' 67־71), שבו עמדתי על גודל־השעה וקוטן־ההכנה שלנו לקראת התוצאות הגדולות, שאי־אפשר שלא תבואנה בעקבותיהם של המאורעות העולמיים הכבירים ושל מה שאירע לעמנו בסבך האיום של המאורעות הללו.

ובעוד אני דואג את דאגת ה ח י י ם ה ל א ו מ י י ם שלנו דאגתי לא פחות מזה את דאגת ה ל ש ו ן ה ל א ו מ י ת שלנו.

הנה היא הולכת וחיה, אבל חייה אינם טבעיים. אי־אפשר לעשות לשון

מ"גל של דוגמאות" (עיין מאמרי הקצר ב"לשוננו", כרך ו', 352־357). "גל" לשוני כזה מוכרח להביא לידי "אנארכיה לשונית" (עיין מאמרי ב"השלח", כרך מ"ג, עמ' 385־395). ובכרכים האחרונים של "לשוננו" פירסמתי מאמר בשם "עניות מתוך עשירות" (לשוננו, כרך י"א [תש"א], 100־108), שני מאמרים בשם "דעת־יחיד בעניינים לשוניים" (שם, שם, עמ' 284־295, ושם, כרך י"ב [תש"ד], עמ' 78־81) ומאמר בשם "עד היכן מגעת הרחבת־לשוננו?" (שם, שם, עמ' 228־234). אם הקורא זוכר, שמאמרי הנדפס ראשון, לפני חמישים ושתים שנה, היה "מלים מחודשות וכתיבה תמה", אפשר, יעמוד על כך, שאיני רגיל להוציא "אהבה ישנה" מפני "אהבה חדשה" בספרות ובמדע כמו בחיים.

ואז הגיתי מחשבה גדולה אחת, שרק מקצתה הוצאתי לפועל: להוציא את התנ"ך כמו שהוא עם "פרשגן" בעברית חדשה במקום פירושים.

ושלשה גורמים היו לכך:

ראשית, נוכחתי, שמפני קִשְׁי־הלשון של רוב ספרי־תנ"ך (ביחוד של נביאים אחרונים ושל תהילים, משלי ואיוב) מזקיקים הספרים הללו לפירושים, וספר זקוק לפירוש שוב אינו פועל עלינו באופן בלתי־אמצעי. שנית, שהעברית החדשה הולכת ומתרחקת מן העברית העתיקה — יהא זה מצער או משמח, אך טבעי הוא. ולסוף, שלישית, שהמלים והביטויים היוצאים מן הכלל, חילוף יחיד ברבים, זכר ונקבה ועבר בעתיד, וכיוצא באלו, שבהרבה מפסוקי־התנ"ך, גורמים לתלמידינו ותלמידותינו לחשוב, שאין קביעות ואין יציבות בעברית, ועל־כן לשונם פרועה ופראית במידה, שאין בשום אומה ולשון דוגמתה.

ומשום כך ניסיתי לתת לדוגמה בצורה חדשה את הספר הראשון של ה"נביאים שבכתב" — את "ספר עמוס עם פרשגן", כלומר, עם פאראפראזה עברית, שקדם לה מחקר מפורט על אישיותו של עמוס הנביא, זמנו ונבואותיו (תל־אביב תש"ג). אם רק אזכה לחיים ארוכים חושבני לתת בצורה כזו, לכל הפחות, עוד את הושע ואת שיר־השירים. והכל רק לדוגמה. יבואו גדולים וטובים ממני וישלימו מה שעשיתי רק בתור התחלה ונסיון.

ובאותם הימים השתתפתי במאורע, שכדאי לציין אותו כאן.

באחד מימי מרחשון, תש"ד (נובמבר, 1943), קיבלתי מכתב מעורך־דין מפורסם בארץ־ישראל ובו כדברים האלה:

לגדוד (הרֶגימנט) העברי של ארץ־ישראל הוצע סמל לשאת על הכובע החיילי ועליו כתוב בעברית "פלשתינה (א"י)". כשישים חיילים, רובם רביזיוניסטים, אבל יש ביניהם גם ציוניים כלליים, מפא"יים ואפילו אחד מן

"השומר הצעיר", סירבו לשים על כובעם סמל צבאי זה מפני שלדעתם "ארץ־ישראל" אינה "פלשתינה" ו"א"י" היא רמז לאברור לארץ־ישראל. הם נמסרו לדין בעבירה על המשמעת הצבאית ומאיים עליהם עונש של שש שנות־מאסר. ועורך־הדין מבקש, שאבוא בתור "מומחה" (אֶכְּסְפֶּרְט) לתת חות־דעת במשפט זה, שיש בו צד לאומי חשוב.

מובן, שהסכמתי מיד.

המשפט נועד ליום 6 בדצמבר, 1943 (ט' בכסליו, תש"ד). במקרה נועדו באותו יום עצמו בחינות לתלמידי־האוניברסיטה בספרות עברית, ולביתי הוזמנו הבוחנים, הרב פרופ' אסף והד"ר ח. שירמאן. הבחינות היו צריכות להיות בצהרים והמשפט נקבע לבוקר באותו יום. חשבתי, שאספיק לשוב לבחינות.

ואולם המשפט ארך יותר מכפי ששיערתי. בתור "מומחים" הוזמנו גם הרבנים עמיאל ועוזיאל. נקראתי ראשון.

לאחר שנקבע, שאני פרופיסור להיסטוריה וספרות ושכתבתי ספרים מדעיים בענייני־היהדות, ובכן אני בן־סמך בענייניים אלה, התחלתי מברר, שהשם "ארץ־ישראל" כבר נמצא בספר שמואל א' (י"ג, י"ט) ומלכים ב' (ה', ב') — ספרים עתיקים מאד. — "פלשת" נקראה הארץ רק קודם הכיבוש או בלשון מליצית. במדרש יש "פלסטיני" רק כשמדברים על יחסים עם גויים. ומה שנוגע ל"א"י" הרי זה יכול גם להורות "אינו יהודי" — non Jew — וכיצד אפשר להכריח חיילים יהודים, שישאו על ראשם סמל מעיד על כך, שאינם יהודים?

השופט הצבאי השתומם מאד: "א"י" — non Jew? האמנם?

— כן אדוני השופט. בספרות של ימי־הביניים שלנו, בשאלות ותשובות, במקום לומר "נוצרי" או "מוסלמי" או "עובד־אלילים", היו משתמשים בראשי־תיבות "א"י", כלומר "אינו יהודי".

דבר זה עשה רושם. ואני מוסיף:

— אפשר, שאדוני השופטים יודעים, שכשהתחיל הראדיו הארצישראלי לשדר בעברית והיה מתחיל "קול פלשתינה (א"י)", התרגזו היהודים מאד, והממשלה הוכרחה להחליף קריאה זו בקריאה "קול ירושלים".

אז פונה אלי הקטיגור במשפט הצבאי ושואל:

— אין אתה (You, כמובן) חושב, שאם יש בארץ שלש עדות (communities) צריך שיהא להן גם משותף בשביל הארץ?

— כבוד השופט הצבאי ירשה לי להשיב בשאלה על שאלה? — שאלתי.

— כן — השיב השופט הצבאי.

— כלום ידרוש מישהו, שהערביים יקראו לירושלים לא "אל־קודס" אלא "ירושלים" או "ג'רוזאלם" ולחברון — לא "אל־כ'ליל" אלא "חברון" או "הברון"?

שתיקה.

אז מוציא הקטיגור הצבאי מכיסו מטבע ארצישראלי של 100 מא"י ומראה אותו לי:

— הרי על מטבע זה כתוב "מא"י", כלומר "מיל ארץ־ישראלי"?

השיבותי מיד:

— אני שמח מאד, שאדוני השופטים פנו אלי בשאלה מעניינת זו. כשחשב סיר הרברט סמואל להנהיג מטבע מיוחד לארץ־ישראל יסד ועדה מיוחדת לשם קביעת־השם. שלשת החברים היהודיים של הועדה היו פרופ' ש. קליין, דודיליין, שהיה אז רק מרצה באוניברסיטה, ואני. פרופ' קליין וילין כבר אינם בחיים, לצערנו. נשארתי יחידי מחברי־הועדה, ואני מעיד בשבועה, שהתנגדנו בכל תוקף ל"לא"י" ו"מא"י" אלו.

— ומה הצעתם אתם? — שואל השופט הצבאי.

— דינר ופרוטה, בלא שום תוספות.

— אבל — אומר הקטיגור הצבאי — הרי אתם משתמשים בכסף זה עם כתובת זו.

— ומה היינו צריכים לעשות? למות ברעב?

השופטים צוחקים. חות־דעתי נגמרה, ואני הוזר בשעה מאוחרת הביתה. כאן עדיין ממתינים לי הצריכים להבחן. פרופ' אסף וד"ר שירמאן לא המתינו כל־כך, כמובן, וחזרו לבתיהם. מי שסבל ביותר מכל העניין היתה— צפורה היקרה שלי. היא דאגה לי מאד: מי יודע מה שיכול לקרות במשפט צבאי?

ואולם שמעתי מאחורי הפרגוד, שעדותי הצליחה, ובמקום עונש של שש שנים נענשו הבחורים רק במאסר של שני חדשים. ושמחתי מאד. ידעתי, ש"פטור בלא כלום אי־אפשר". סוף־סוף זוהי הפרת־משמעת צבאית.

ולאחר זמן מועט קיבלתי מן הנידונים למאסר מכתב נפלא, שהייתי רוצה, שישימו אותו בארוני כשתגיע שעתי להיפטר מן העולם. וחוץ מזה קיבלתי מהם מתנה יקרה: פסל של ז'אבוטינסקי ועליו כתובת: "מלוחמי הסמל למגני־הסמל" (כנראה, נשלח פסל זה גם להרבנים עמיאל ועוזיאל). ואין דבר יקר לי ממתנה זו. אלא שהפסל אינו מוצלח ביותר.

ואם כיום יש להברי גאדה העברית סמל עברי גמור, הרי — כך, לכל הפחות, חושבים החיילים הנידונים — יש בזה חלק להם, שסבלו על הסמל, ולי, שהגנתי עליו בהצלחה.

ו"מאורע" אחר, שונה מזה בתכלית, אני רוצה גם־כן לציין בזה.

ביום חמישי אחד, בעצם ימי־המלחמה, אני מקבל פיתקה ממורה עברית אחת, שגנראל אוסטראלי, שמתעניין ביחסים שבין היהדות והנצרות וקרא את "ישו הנצרי" שלי, רוצה לבקר אותי. השיבותי, שאני מוכן לקבל אותו בליל־שבת, שהרי ביום חמישי יש לי שיעורים באוניברסיטה וביום השישי בצהרים יש בביתי קבלת־תלמידים.

ואמנם, בא הגנראל לביתי בתלפיות בלוית המורה אחר סעודת־ליל־שבת. ישבנו ודיברנו שעה ומחצה על יהדות ונצרות ועל הציוניות וארץ־ישראל. הגנראל עשה רושם מצוין: אדם משכיל וליבראלי. כנראה, היה מרוצה מן השיחה. קודם שנפרד ממני ביקש לתת לו ספר משלי למזכרת. כמובן, בתרגום אנגלי.

מ"ישו הנצרי" באנגלית יש לי רק אכסמפלאר אחד. והתרגום האנגלי של מ"ישו עד פאולוס" עדיין לא הגיע אז לירושלים. היו בידי רק שני אכסמפלארים של ספרי הקטן "קיצור תולדות הספרות העברית החדשה" בתרגומו האנגלי של ד"ר ד נ ב י. הוצאתי אכסמפלאר אחד ורציתי לתת לו.

— אבל אין כאן חתימת אדוני, אמר הגנראל.

— סליחה, — אמרתי, — הלילה ליל־שבת — ואיני כותב בשבת.

— ביום ראשון לא אוכל לבוא, אבל אבוא ביום שני לקבל את הספר.

— אשמח מאד.

ונפרדנו בידידות.

ביום ראשון רשמתי על גבי הספר הקדשה נאה בחתימת־שמי והתכוננתי להגיש את הספר לגנראל ביום השני. והנה אני מקבל פיתקה ממנו, שנקרא פתאום אל מחנה־הצבא ולצערו לא יוכל לבוא.

הצטערתי על קילקול־הספר על־ידי ההקדשה. אבל חשבתי, שכשיהא לי פנאי אגרד את ההקדשה וישמש האכסמפלאר השני של התרגום לצרכי־תיקונים בתרגום בשביל הוצאה חדשה.

הנחתי את הספר עם ההקדשה הצדה — ומרוב טרדותי שכחתי את כל העניין.

עברו אחד־עשר חודש. ובערב־סוכות, יום־הזכרון לפטירתו של אבי ז"ל, התבוננתי לנסוע מתלפיות העירה כדי לומר "קדיש" בתפילת־ערבית באחד מבתי־הכנסת שבעיר. אני עומד וממתין לאבטובוס של תלפיות — ופתאום בא נער במרוצה ואומר לי:

— אדוני, איזה "צבאי" מחפש אותו.

— בבקשה, יגש־נא אלי.

והנה ניגש גנראל, שברגע הראשון לא הכרתיו.

הוא פנה אלי בשאלה, אם אינני זוכר, שביקר אותי פעם, כמעט לפני שנה.

נזכרתי. אמרתי לו:

— הספר עדיין שמור עמי ועומד לפקודתו.

נכנסנו לביתנו ומסרתי לו את הספר — עם ההקדשה. הוא שמח מאד ואמר:

— ראיתי, שאדוני מוכן היה לנסוע העירה. והנה יש לי מכונית צבאית והוא יכול לנסוע עמי.

הודיתי לו והסכמתי ברצון לנסוע עמו. הנהג היה קצין צבאי בעל פנים עדינים מאד. ובכן — גנראל מימיני, קצין משמאלי ואני באמצע.

הגנראל הציע לפני בשעת הנסיעה, שאבוא לאוסטראליה לביקור, כי רבים מכבדי שם, שקראו את ספרי "ישו הנצרי". הודיתי לו ואמרתי, שהדרך רחוקה קצת יותר מדאי בשביל גילי.

אז שאל אותי, לאן היה בדעתי לנסוע בשעה זו, כשפגש אותי, ואמרתי:

— לבית־הכנסת.

והקצין הצבאי הביא אותי ישר לאחד מבתי־הכנסיות של ירושלים. ושוב נפרדנו בידידות.

אבל כל אחד ממכרי, שפגש אותי נוסע במכונית צבאית גדולה בין גנראל וקצין צבאי, שאל אותי למחר:

— על מה נאסרתָ אתמול?

כי יהודי שכמותי — מה לו ולמכונית צבאית ולגנראל וקצין צבאי?

צפורה ויוסף קלוזנר בשנת 1940

פרק ל"ז.

שינויים לטובה באוניברסיטה. הקתדרה לתולדות הבית השני.
שיעור־הפתיחה שלי. מלאו לי שבעים שנה.

כבר סיפרתי למעלה (עמ' 298־302), שסבלתי באוניברסיטה הרבה. כל הכיוון שלה היה לא לפי רוחי, ופעמים שהייתי חושב: וכי "לנער הזה התפללתי", כשחלמתי על אוניברסיטה עברית ביחד עם פרופ' שפירא בהיידלברג וכשנלחמתי על כך באודיסה ביחד עם אוסישקין ובקונגרסים הציוניים ביחד עם ד"ר ווייצמאן? — רוחם של א. בוכלר ושל ישראל לוי שלט באוניברסיטה. ועדיין היה השטן האנטי־לאומי והאנטי־ציוני של "רבני־התעודה" הגרמניים מרקד בין רוב הפרופיסורים והמרצים שלה.

אך או הזמן עשה את שלו וההגיון הפנימי של תנועת־התחיה דחף לקראת הַלְאָמָה גדולה יותר ויותר גם של האוניברסיטה, או — גרמו לכך גם סיבות חיצוניות. הסיבה האחת היא: לרגלי הרדיפות על יהודי־איטליה נכנסו גם פרופיסורים איטלקיים לאוניברסיטה, ושוב לא היו הפרופיסורים הגרמניים רוב מוחלט בתוכה; והסיבה השניה היא, אפשר, מה שנתברר, שה"תרבות הגרמנית" המפוארת לא עיכבה את העם הגרמני מִלְיַהֵפך לחיות־טרף יותר מכל אומה אחרת. ועוד סיבה גרמה לכך: "אגודות שוחרי־האוניברסיטה" שבארץ־ישראל התחילו נותנות כסף יותר ויותר לצרכי־האוניברסיטה, מתקרבות על־ידי השיעורים האוניברסיטאיים לעם, שסידרה האוניברסיטה כמעט בכל הנקודות העבריות שבארץ, לעניני־האוניברסיטה והתחילו משפיעות עליה בכיוון של הלאומיות והציוניות הבלתי־מפלגתיות. גרמו לכך גם מר שלמה גינצברג בנו של אחד־העם, אדם, בעל־הגיון ובעל־אחריות, מר ארי אבן זהב, שעובד באוניברסיטה מיום־היווסדה עבודה נמרצת ומושכלת כאחת, ומר מ. שניאורסון, הגזבר של האוניברסיטה, שלשתם עבריים גמורים וציוניים מעורים ביהדות העממית. וד"ר ד. ו. סנאטור, המנהל הכללי של עניני־האוניברסיטה, עם כל השקפתו ה"ברית־שלומית", הרי טובת־האוניברסיטה לנגד עיניו

תמיד, והוא מבין ומרגיש, שהאוניברסיטה מוכרחת להתקרב לתנועת־התחיה העברית, שלצרכיה נוסדה מלכתחילה. על כל פנים באו שינויים לטובה באוניברסיטה בכל הנוגע לעבריות וציוניות. והרמה המדעית הכללית של לימודי־האוניברסיטה הרי היתה גבוהה מאז.

ובשנות תש"ב — תש"ד, השנים הקשות ביותר בכל "הנוגע לקיום־האוניברסיטה, נבחר לרקטור של האוניברסיטה פרופ' ד"ר חיים יהודה רות, אחד מן המועטים, שדאגתו לאוניברסיטה מיום שנתמנה מרצה בתוכה היא ראש כל ענייניו. זו היתה בחירה מוצלחת. מחמת חינוכו האנגלי לא תמיד הוא מוכשר להבין את תלמידינו, שהם ברובם בני מזרח־אירופה וילידי־הארץ; אבל מבין הוא, מה אוניברסיטה דורשת מתלמידיה ומה הארץ הנבנית בחומר וברוח והגולה האנגלו־סאקסית הנהרסת ברוח, אף אם חלק ממנה עדיין הוא חזק בחומר, דורשות מן האוניברסיטה העברית היחידה בעולם. ויש בו פתוס מוסרי יהודי, שאינו מבליט אותו, וככל אנגלו־סאקסי בחינוכו הוא יודע לכלכל את מעשיו בתבונה ולהגיע לתכליתו מעט־מעט, מתוך וויתורים על הטפל בלא שיוותר על העיקר.

ובימיו של הרקטור פרופ' רות זכיתי סוף־סוף, לאחר התאבקות של 18 שנה, להתמנות גם לקתדרה של תולדות בית שני.

מובן, שהדבר לא היה קל.

קודם כל השתדל מר מ. שניאורסון, שידע את היחס החיובי של מועצת נתניה, עיר־היהלומים, אל עבודתי המדעית, הספרותית והחינוכית, שהיהלומנים ייסדו באוניברסיטה קתדרה לתולדות בית שני על שמי. וכשהדבר עלה בידו אחר די עמל וטורח, היה צריך להעביר "קתדרה" זו דרך ועדה מיוחדת ודרך הועד הפועל. וכאן התעקש פרופ' רות דוקא, שהקתדרה לא תהא מיוחדת לבית שני בלבד — כאילו תקופה מרכזית כזו בתולדות־ישראל אינה ראויה לכך — ושהיא תאוחד עם הקתדרה לתקופת־התלמוד. ולסוף מצאו — נגד רצוני — איזו פשרה משונה. וכשכבר נוסדה קתדרה כזו על שמי הרי אי־אפשר היה שלא "להתיר" לי, שארצה בה על תולדות הבית השני. לא מסרו לי, חלילה וחס, את הקתדרה שעל שמי: נשארתי פרופיסור לספרות עברית חדשה, כקדם, אלא ש"התנדבתי" גם להרצות על בית שני. וכבר הכינו לי "יורש", שלאחר התפטרותי או פטירתי יקבל גם את הבית השני לרשותו, בעוד שיש לו תקופה גדולה וחשובה, שמספקת למלא חייו של אדם בחקירתה...

היה דיון ארוך על הכשרתי להורות את תולדות בית שני גם במכון למדעי־היהדות, גם בפאקולטה למדעי־הרוח וגם בסינאט, ולאחר דיונים מרובים "הוכשרתי" להרצות על תקופה זו, שעסקתי בה כחמישים שנה, שהדיסרטאציה שלי משנת 1902 עוסקת בה, שחיברתי עליה 4 כרכים של

"היסטוריה ישראלית" (רוב החלק הראשון, המקוצר, עוסק בה גם הוא), ועוד חמישה ספרים גדולים, כמפורט למעלה (עמ' 302), והמון מחקרים מדעיים בודדים. ובאותה שעה עצמה מסרו אותו מכון למדעי־היהדות ואותה פאקולטה למדעי־הרוח ואותו סינאט ש ת י קתדראות לחוקר צעיר, שאני מכבד ומוקיר אותו, אך שעדיין לא עשה בשני המקצועות אלא מעט ביחס. כך הוא היושר של אנשי־המדע שלנו...

אבל, יהא איך שיהיה, סוף־סוף זכיתי בכ' במרחשוון (18 בנובמבר, 1943) לקרוא בפני קהל גדול את "שיעור־הפתיחה בהיסטוריה של הבית השני" על הנושא: "בעיות כלליות ומיוחדות בהיסטוריה של הבית השני" (ירושלים תש"ד), שיעור, שבו גוללתי את הבעיות הכלליות של הסוביקטי־ביות והאוביקטיביות בהיסטוריה ואת סכנת המודרניזאציה שלה (דיון על העבר מתוך המאורעות של ההווה), וביחד עם זה בררתי את הבעיות המיוחדות של הבית השני: חשיבותה של תקופת־החשמונאים, שאלת ההבדל בין תולדות־ישראל לתולדות־העמים בתקופה זו, מה שיש ללמוד מתקופה זו על עתידות־האומה, ועוד. המחברת אינה שלמה, שהרי רק 45 רגעים היו ברשותי בשביל שיעור־הפתיחה. אבל מה שגוללתי בה מן הבעיות הכלליות והיהדותיות ראוי היה לתשומת־לב יותר מרובה מצד חוקרינו.

שמח הייתי באותו יום והודיתי בעל־פה ובכתב לפרופ' רות, לד"ר מאגנס, למר שניאורסון ולמר אבן זהב, שהשתדלו בדבר קתדרה זו. אבל שמחתי לא היתה שלמה: מילוי משאלת־לבי ומשאת־נפשי במשך עשרות בשנים איחר לבוא. בן שישים ותשע שנים הייתי כ ש ה ו ת ר לי להרצות באוניברסיטה עברית על הבית השני — ומי יודע, אם אזכה עוד להרצות עליו, לכל הפחות, שלש שנים — מחזור שלם בשביל תלמידים, שיטלו את ההיסטוריה של הבית השני בתור מקצוע ראשי?

אף־על־פי־כן הספקתי במשך שנת־הלימודים תש"ד לעבור על ג ל ו ת־ב ב ל ומה שקדם לה באופן בלתי־אמצעי ועל ש י ב ת־צ י ו ן בימי־ז ר ו ב ב ל ובימים הראשונים של ע ז ר א ו נ ח מ י ה. ואני מתפלל ומקוה, שאספיק להורות לתלמידי את כל שאר המאורעות של תקופה זו. כי רואה אני, שמכל מה שיש ב"היסטוריה ישראלית" שלי על תקופה גדולה ומזהרת זו לא נשאר כמו שהוא אלא מעט מן המעט: את הכל יש לשנות ולחדש מן המסד עד הטפחות. וזוהי עבודה גדולה וקשה מאד. אילו היתה נמסרת לידי ההוראה בתולדות בית שני לפני עשרים שנה, כשהייתי בן־חמישים — מי יודע, איזו הקף היתה מקבלת כל עבודתי המדעית!

אבל כבר אמרתי למעלה (עמ' 242), ש ב ו ' כ ל ר ו י ש ר א ל ו' וחבריהם בירושלים "חשבו לרעה, ואלהים חשבה לטובה". איני רואה את האדם, שהיה מוכשר לכתוב את ששת הכרכים הגדולים של "היסטוריה של

הספרות העברית החדשה". והרי גם זו "היסטוריה", ואף זהו עניין מדעי ישראלי גדול וחשוב!

ביום ב' לר"ח אלול, תש"ד (14 לאבגוסט, 1944), מלאו לי שבעים שנה. באותם הימים דוקה חליתי ברגלי הימנית, ואחר־כך חלתה צפורה היקרה שלי מחלה קשה, ולא היתה דעתי נתונה לחגיגות. ויודע אני, ראשית, שחגיגה אחר חגיגה (החגיגה של יום מלאת יובל־שנים לעבודתי המדעית והספרותית חלה רק לפני שנה ומחצה) אינה אלא משעממת; שנית, שלא עת לנו לחגיגות בשעה שאותה יהדות, שבאתי ממנה, שהושפעתי ממנה ואף השפעתי עליה במקצת, נשדדה, נרצחה וחרבה; ושלישית, שבארץ־ישראל אין זה דבר גדול לערוך חגיגות־יובל וכמעט כל ימינו עוברים בחגיגות כאלו של סופרים ועסקנים ממדריגה שניה. שלישית ורביעית. ואף־על־פי־כן נגעו עד לבי שתי החגיגות באוניברסיטה, החגיגות של "בני־חורין" ושל "ברית הציוניים הכלליים" בתל־אביב והחגיגה בנתניה. ובחגיגה האחרונה היה זה מחזה מעורר־לב כשקידמו את פני בפרחים ילדים קטנים מגני־ילדים ומבתי־ספר, ואפילו מבתי־החינוך של הסתדרות־העובדים, נאומו של ממלא־מקומו של מר עובד בן עמי, מר שקד, היה לבבי מאד. ונאומו של המספר מר עבר הדני היה לבבי ומקיף כאחד. והטקס של מסירת תעודת־אזרח ראשון ברמת־גן (אגב: תעודה נאה בתכנה ובצורתה) היה נהדר, ואני מכיר טובה על כך ליושב־ראש במועצת רמת־גן, מר קריניצי, והמזכיר הסופר מר שמואלי. ואני שמח לציין, שנאום ההערכה של ד"ר א. רימאלט היה אחד מן היפים ביותר, שזכיתי לשמוע. יודע אני, שרמת־גן אינה ירושלים, תל־אביב או חיפה; אבל עיירה נאה ופורחת זו קרובה ללבי ביותר, ושמח אני, שזכיתי להיות אזרח־כבוד ראשון בה דוקה: סימן טוב הוא, שיש לי מוקירים במקום של התחדשות ופריחה.

למאות ביקורי־ברכה זכיתי ומאות מכתבי־ברכה קיבלתי. וראיתי, שאיני בודד כל־כך, שיש שכר לפעולתי בקרב שכבות ישוביות מכל המינים והסוגים. למה אכחד? — בשתי החברות, שהקדשתי להן את כל חיי, בחברת־הסופרים ובחברת־הפרופיסורים, אני מרגיש את עצמי זר ונכרי. ולפיכך אין זה פלא ואין זה התפַּדוּת מצדי, ששָׂמחתי ואני מביע כאן את שמחתי על אותות־החיבה מצדדים אחרים. נגעו עד לבי ביחוד מכתבי חיילים וחיילות, רובם תלמידי ותלמידותי, אבל גם סתם חיילים וחיילות, קוראים וקוראות של ספרי ומאמרי. ביחוד הפליאוני מכתבים של קוראים פשוטים. האחד מהם כותב לי, למשל, שאני איני מכיר אותו, אבל הוא קורא כל מה שאני מפרסם והולך לכל מקום, שאני נואם, ועל־כן בא לברכני ברכת־הנהגים. דבר זה הזכירני מעשה שהיה:

פעם אחת, לפני 15 שנה ויותר, אני יושב בשעת־בין־השמשות יחידי בבית ואין איש עמי. פתאום מצלצל מישהו. אני ניגש ופותח את הדלת. לפני עומד בחור צעיר, בן 25־28. הוא שואל אותי:

— אפשר לראות את פרופיסור קלוזנר?

ואני משיב:

— אני הוא.

ואז הוא אומר לי "שלום!" — ופונה ללכת.

אני מופתע. ואני הולך אחריו ואומר:

— אדוני, הרי בוודאי בא באיזה עניין. ייכנס לבית, בבקשה.

— לא, אדוני, — משיב הבחור: — היום באתי מ ק י ש י נ ו ב. ירדתי ביפו ומיד נסעתי לירושלים: רציתי לראות את פרופ׳ קלוזנר, שלמדתי הרבה מספריו ומאמריו. רק לשם כך באתי לירושלים. והנה ראיתי אותו — ומה לי עוד? — שלום!

והלך.

ואני איני יכול לשכוח ביקור יחיד־במינו זה. ותמיד הייתי אומר לעצמי: אם יש עוד קוראים כאלה — כדאי לכתוב. ועכשיו אני מוסיף: אם יש עוד שומעים כאלה — כדאי לנאום. ומה בכך אם תמיד אחר חג־יובל שלי באים "חוקרים", "מבקרים" ו"פובליציסטים" ממין ידוע ומתנפלים עלי מתוך קנאה שפלה או מתוך שנאה מפלגתית? — בספר ערבי ישן קראתי: "הנערים השובבים זורקים אבנים לא באילני־סרק אלא באילנות נושאי־פירות".

פרק ל"ח.

סיכום.

בן שבעים ומחצה אנכי היום ודרך ארוכה לקראת התחיה והגאולה עברתי במשך "ימי־שנותינו" אלה, ועוד מעט ואגיע לסוף־הדרך...

וכשאני סוקר לאחור את דרכי הארוכה אני מוצא בה הרים גבנונים, תלולים וקשים לעליה, חֲגָווים ונקעים הרבה, המון מכשולים וחתחתים, אבל גם מִדְשָׁאוֹת נהדרות, גני־חמד וכרים ירוקים ופורים, נחלים שוקקים ומעינות מים חיים. הרבה ראיתי בימי־חיי. העולם הגדול נתגלה לפני בכל רבגוניותו, בכל שִׁפְעוֹ והדרו וגם בכל נוראותיו ואימת־ייסוריו.

ובעיקולים ובְּפִיתולים של חיי חיפשתי דרך ואבדתי דרך, תעיתי ומצאתי את דרכי — ושוב איבדתיה, עד שמצאתיה מחדש.

תכנית ישרה וטובה היתה לי: אחבר היסטוריה חדשה של עמי ואכתוב ארבעה ספרים גדולים על ארבעת הכיוונים התרבותיים הגדולים של האנושיות: יוונות, נצרות, איסלאם ובודהיסמוס. ורק חלק מן התכנית הגדולה הגשמתי. כי לא הייתי די אכזר בחיי־הרוח. די היה, שמצפוני ילחש לי: הרי זה דבר נחוץ לכתוב מחברת על ה"טראנסקריפציה העברית", או לבקר ספר ממדריגה שניה, או להגיב על תופעה בחיינו ממדריגה שלישית, — ומיד הזנחתי ב י ו ד ע י ם את ע י ק ר־עבודתי ועסקתי ב ט פ ל. ועל־כן לא הגעתי לגדולות. אכן, לא הייתי די אכזר — אכזר על עצמי.

והרי לא בקלות כתבתי את כתבי. אין לי מאמר קטן — ואין צורך לומר ספר — שלא רק תיקנתי ולטשתי אותו, אלא גם העתקתיו בעצם כתב־ידי כדי לתקן בו תיקון אחר תיקון. ויש כתבים משלי, שכדאי להוליך אליהם את צעירי החוקרים והסופרים כדי שילמדו מהם כמה מרובה העמל כדי ל ה ר א ו ת כ"סופר מהיר", כדי "למחות את הזעה מעל הכתוב", כמו שהיה רגיל לומר א ח ד־ה ע ם: כדי שלא יוכר, כמה יגיעה יגעתי עד ש נ ר א ה לבני־אדם, שכתבתי את דברי בקלות. ואף־על־פי־כן ביזבזתי הרבה מזמני על קטנות־ביחס, בעוד שיכולתי להשתמש בזמן זה לגדולות בלבד.

ואולם לא רק אֲפַיי האישי אשם בזה. אשם בזה גם מצפון חולה, שמכריח אותך לצאת ידי חובה כלפי כל מה שאתה חושב נצרך וחשוב בשביל העם

וספרותו. וגרמו לכך גם הזמן המיוחד, שבו חייתי, והמצב המיוחד של עמי בזמן מיוחד זה.

כי לכל אומה יש תקופה בחייה התרבותיים, שבהם חייבים אנשי־הרוח שלה לעסוק במקצועות הרבה. אנגליה וצרפת של המאה הי״ז, גרמניה ואיטליה של המאה הי״ח ויוון וארצות קטנות כדוגמתה במאה הי״ט הוציאו מתוכן אנשים, שעסקו גם בספרות היפה, גם במדע, גם בפובליציסטיקה וגם בביקורת. במה לא עסקו, למשל, וולטיר או לסינג? — והרי ספרות־ישראל במחצה השניה של המאה הי״ט ובמחצה הראשונה של המאה העשרים היתה דומה לספרות הצרפתית והגרמנית בימי וולטיר ולסינג. סופר דואג לתרבות של עמו אסור לו להצטמצם במקצוע אחד, יהא אפילו מקצוע גדול: עבודת־האומה התרבותית קוראת לו לעסוק במקצועות שונים, למלא חסרונות מרובים, כדי שלא תהא התרבות הלאומית כולה עומדת על רגל אחת. רק עכשיו מגיע בתוכנו זמנה של הספציאליזציה. ועדיין איני בטוח, שאף עכשיו הדבר כך. בזמני ודאי היה צורך לעסוק בכל מה שעסקתי בו: בהיסטוריה, בביקורת ספרותית, בפילוסופיה, בחקירת־הלשון ובפובליציסטיקה. אילמלא הייתי עושה כך, הייתי מועל בשליחותי לעמי. ולא מעלתי בשליחות זו אף אם ידעתי, שעל־ידי כך אזניח את הגדולות לשם הקטנות. כי קטנות היתה זו בעיני לשאוף לגדולות על חשבון חובותי לאומתי האומללה, המדוכאה והמפרפרת בין החיים והמות — בין הטמיעה ובין התחיה.

אפשר, טעות היתה בידי, שעבדתי במקצועות שונים ולא עסקתי רק במקצוע אחד — במדע ההיסטורי. אבל האלהים שבלבי יודע, שנתכוונתי בכל עבודותי המרובות והשונות לטובת התחיה השלמה של עמי, ארצי ולשוני. עבדתי את עמי כעובד את אלהיו — ואיזה הפרש יש בדבר במה עובדים את האלהים? —

ולפיכך איני מתחרט, שהלכתי בדרך שהלכתי בה ועשיתי מה שעשיתי. יאילו היתה לי ברירה להיוולד כיום מחדש ולבחור לי דרך־חיים ועבודה רוחנית, הייתי בוחר בדרכי, שהלכתי בה עד היום ובעבודתי, שעבדתי עד היום. ואני מאושר, שראיתי את עמי מתעורר לחיים חדשים, אף אם לא הכל הוא לפי מה שחלמתי, את לשונו חיה ומדוברת, אף אם לא במידה הנכספת, ואת ארצי — נבנית כמדינה יהודית, אף אם רק מעט־מעט.

עבדתי בימי־חיי למעלה מכוחותי. טעות גמורה היא מה שחושבים, שהירביתי לכתוב מפני שקל לי לכתוב: אין כותב בְּקַשְׁיֵי־קְשָׁיִים ומרבה לתקן ולשנות את ספריו ומאמריו יותר ממני. אלא שאני הוגה ועובד יומם ולילה ואיני מוציא את זמני וכוחותי לבטלה. סך־הכל של עבודה מרובה וקשה זו הוא, לצערי, אך תשבורת קטנה בחשבון חידוש־פניה של תרבותנו,

ואף בחידוש מועט זה על־ידי לא יכירו ולא יודו שונאַי ומקנאַי המרובים. כי לוחם הייתי תמיד, וטבעי הדבר, שיהיו שונאים ומקנאים ללוחם; ומשום כך היו רוב־ימי התנפלויות ועלבונות, ייסורים וצער. ואולם אני מתנחם: תשבורת קטנה זו של עבודת־חיי תיכנס לתוך הסיכום הגדול של עבודת־עם־העולם לשם קיומו, שחרורו ופעולתו על האנושיות. ולהיות אפילו אך טיפה אחת בתוך הים הגדול של י ה ד ו ת א נ ו ש י ת זו, שהולכת ומתהווית במשך שישים וחמש השנים האחרונות (תרמ"א—תש"ה), הוא, לדעתי, אושר גדול ביותר. כי אושר נצחי הוא, לא חולף ולא נפסד.

ובהכרה מנחמת ומרגעת זו אני מבלה את שארית־ימי.

ודאי, נשתניתי במשך 52 שנות־עבודתי. כי כל מסיבות־החיים נשתנו בהן, והיה זה טימטום מוחני להחזיק בישן בלא לראות, שהוא חולף ומתחלף. כשהפועלים היו חלשים בארץ ודיכאו אותם נלחמתי ב ע ד ם, וכשנעשו תקיפים ודיכאו אחרים נלחמתי ב ה ם. הייתי בעד תרגומים לעברית כשה־תרגומים היו מועטים; אבל משעה שמבול של תרגומים מאיים להציף את הקרקע העברי המקורי — יצאתי נגדם. וכן בחידושי־לשון, וכיוצא בזה. אבל הנקודה המרכזית של נשמתי — טיפוח־הרגש, קנאות מתוך שאיפה לשלמות, התנגדות ליחסיות וחצאיות, התנגדות לסטאטיקה והטפה לדו־נא־מיקה — נשארה כשהיתה.

ובצרכי־ציבור ובענייני לאומיים עסקתי כל ימי. השתתפתי בקונגרסים הציוניים, בועד של חובבי־ציון, באגודות שונות ובועידות ובישיבות הרבה. מספרם של הנאומים, שנאמתי בעברית, רוסית וגרמנית, מרובה ממספר שערות־ראשי. ואף כאן לא הגעתי לגדולות: לא נעשיתי מנהיג ודַבָּר לאומה, ואף לא מורה־הדור בכיוון המדיני והתרבותי. וכאן היתה סיבה נוספת על מה שאמרתי בדבר מצפוני החולה: "שתי נשמות" חיו בתוכי כמו בחזו של פ א ו ס ט: הנשמה האחת — של עסקן, מטיף, דברן, מוכיח ומיַסר, בלתי־מרוצה מן הנעשה, קנאי לרעיונו החדש ומורה־דרך לעתיד, קובל על המצוי ותובע את הרצוי; והנשמה השניה — של היסטוריון, של איש־מדע, של צופה ומסתכל, של רואה את שני הצדדים של המטבע, שעל־כן אינו יכול להיות ק נ א י ע ד ה ס ו ף, אינו יכול ש ל א לראות, שיש מקצת אמת והרבה צדק גם בדעתו של האחר, ש"החוטא מצד השכל אינו חוטא", ועל־כן אסור לרדוף אותו, אסור לעקור אותו ואת דעותיו מן השורש, אלא צריך להתווכח עמו, לשכנע אותו ולא לבוא עליו בטרוניה, ואין צורך לומר להזיק לו בגופו או להשמיץ את שמו הטוב. מכאן — התנגדותי לבולשֶוויסמוס עם כל הכרתי בצדקת־החדש שבו, מפני שהיה בזמן הראשון, שניצח בו את הישן, תוקפני ועריץ, אוסר ומעַנה והורג בלא טענות ומענות. מכאן יחסי הטוב למתנגדים כד"ר מ א ג נ ס. אבל מכאן גם

אי־האפשרות, שאהיה מנהיג ודבר לאומה, או אף למפלגה אחת: רואה אני את הטוב ואת הרע בכל מפלגה ובכל דעה קיצונית. ומכאן גם אי־האפשרות שלי להיות שלם ותקיף. כי כל שלמות היא ראיה של צד אחד בלבד וכל תקיפות היא אכזריות כלפי המתנגד, אכזריות, שאין בי.

וכי אצטער על כך? — הן ולאו. הן — מפני שבטבעי היו שרשים של גדולה, שנבטו ולא צמחו, או שצמחו ולא גדלו. ולאו — מפני שאיני חושב, שאדם צריך לחיות לפי השאבלונה המקובלת. מי יאמר לי, שיותר חשוב לכתוב ספר אחד שלם על מהר"ם מרוטנברג מלחבר ארבעים ספר, שבכל אחד מהם אין שלמות. אבל יש חידוש, יש דבר מקורי — ודבר נצרך לאומה, ללשונה ותרבותה? — מי יאמר לי, שלכתוב מאמר מחקרי על ועד ארבע־ארצות הוא דבר חשוב, ולהילחם בחלוקת־הארץ באידישיסמוס, או לכתוב מאמר־ביקורתי על ספר טוב, אינו דבר חשוב כלל? — חכמינו אמרו: "והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה, שאין אתה יודע שכן של מצוות" (אבות, פ"ב, מ"א). ואף אני הייתי זהיר בעבודה לאומית קטנה כבגדולה, שאין אני יודע מתן־שכרה של עבודה זו. הרמב"ם הגדול, שכתב ספרים ענקיים כ"משנה תורה" ו"מורה־נבוכים" ושהיה עסוק כל־כך, עד שהיה סועד רק פעם אחת ביום, לא נתעצל וכתב קונטרס שלם על "שמות קודש וחול" (הרבעון "דביר", ו. [תרפ"ג], 191־222), שבו פירט אחד־אחד כל שם־אלהים, שהוא קודש, בהבדל משמות־אלהים של חול. ולמה אי־אפשר לאדם כותב ארבעה כרכים של "היסטוריה ישראלית" ושישה כרכים של "היסטוריה של הספרות העברית החדשה" ושחלילה לו להידמות אל הנשר הגדול, לכתוב מחברת קטנה על "טראנסקריפציה עברית" או "דיקדוק קצר"? — מי קבע שאבלונה זו של "בעל מלאכה אחת"? — ואם זהו כלל, מפני־מה אי־אפשר שיהא גם יוצא מן הכלל? — בהערכתו של אדם עולה על בינוניות צריך לבקש את הדבר, שבו אינו דומה לאחרים, ולא את הדבר, שבו הוא דומה לאחרים.

דבר אחד אני יכול רק להוסיף: האלהים שבלבי יודע, שלא כתבתי מעולם שום ספר ושום מאמר מתוך איזו פניה פרטית שהיא: לשם כסף, או לשם כבוד, או כדי למצוא חן בעיני מישהו. יכולתי לטעות ובוודאי טעיתי לפרקים; אך בדברים, שהם נגד מצפוני, הייתי חזק כברזל ולא ויתרתי על שום עיקר ושום הכרה פנימית בשום מחיר חמרי או רוחני שהוא. וזאת נחמתי בחולשתי, שנתגלתה בדברים שאינם עקרוניים, חולשה, שהזיקה לי לא מעט, שלא נתנה לי לעשות גדולות, אבל לא הזיקה לאחרים ולא גרמה לי רפיפות מוסרית, שתהא מופת ודוגמה רעים לדור.

תאוות שלא נמלאו אין לי. ושאיפות לכסף ולכבוד לא היו לי אף כשהייתי צעיר. אם דיברתי טובות על עבודותי לא היתה זו התפארות; אלא

שדיברתי לפרקים על ספרי־עצמי כמו שהייתי מדבר על ספרי־אחרים. לשתוק "משום נימוס" ולהחביא את הגאוה בלב הרי זו ענוותנות כוזבת וטאקט חיצוני בלבד.

אם הייתי קובל על היחס הרע אלי לא היה זה מתוך תשוקה, שידברו ויכתבו עלי טובות, אלא מתוך הכרת העוול הנעשה לי מחמת שנאה וקנאה, עוול, שהייתי קובל עליו יותר ויותר כשהיה נעשה לא לי אלא לאחר (למשל, לטשרניחובסקי, לבן־יהודה, לד"ר מאגנס, לאוסישקין).

בנים ובנות אין לנו, אבל תלמידי ותלמידותי יקרים לי מבנים ומבנות. כל הימים דאגתי להם ועשיתי בשבילם כל מה שיכולתי. והשתדלותי כיום היא — לתת להם אפשרות לפרסם את מבחר עבודות־הגמר ועבודות־הדוקטור שלהם ולסדרם בעבודה מתאמת להם והוגנת להם. מעולם לא היה לי משוא־פנים ביחס לאחד או לאחת מהן. והיה מעשה בפרס אחד־העם, שכתבו חיבור לשמו בת־בן־דודי האהובה לי כבת ותלמיד זר ומורי לי, והיו שלשה שופטים לפרס זה, שני פרופיסורים לפילוסופיה ואני, ואחד מן הפרופיסורים המפורסמים לשבח הציע לזכות את בת־בן־דודי בפרס זה, ויכולתי בקולי להכריע את הכף לטובתה. אבל מצאתי, שעבודתו של התלמיד הזר היא יותר מקפת — והכרעתי בקולי את הכף לטובתו של התלמיד הזר. כי רק קנה־מידה אחד להערכתם של תלמידי היה בידי: ידיעותיהם וכשרונותיהם ועבודתם המדעית.

ויש לי בקשה גם אליהם:

אל יהיו עבדים נרצעים לתורת־רבם, שהרי אם כן לא תהא התקדמות במדע, שהוריתי להם. אך כשיבקרו את עבודותי המדעיות וישיגו עליהן, יעשו כך לא בקלות־ראש ולא בביטולו של מי שקדם להם. יכירו וידעו, שהרבה עמל ויגיעה השקעתי במחקרים שלי, ואם עירערתי על דעותיהם של החוקרים, שקדמו לי, עשיתי כך תמיד מתוך הכרת־אמיתותו של הפתגם הלאטיני: Errare humanum est (לטעות זהו אנושי), והתיחסתי בזהירות ואף בכבוד להטועים, שטעותם באה לא מתוך פניה וקלות־דעת, אלא מתוך מצבו של המדע בזמנם או מתוך תפיסת־העולם של דורם. יבקרו, אך לא יבטלו. יבקשו בחקירתם את האמת, אבל לא את החידוש החריף, שאינו אמת אלא ברק מסנוור. בקיצור: הזהרו מפני החידוש לשם החידוש!

ויש לי "תפילה" אחת חמה, שכוללת כמה וכמה "בקשות":

קודם כל, רוצה הייתי לראות בדפוס את שאר שני הכרכים של "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", שכמעט נגמרו בכתב (חסרים פרקים אחדים מתוך השיעור הגדול על סמולנסקין ושיעור שלם על הסוציאליסטים העבריים הראשונים: יהל"ל, ד"ר קאמינר, ליברמאז, בן־נץ וצוקרמאן).

שנית, שאגמור עיבוד חדש של "היסטוריה ישראלית" מראשיתה עד לאחר בר־כוכבא. כי לא רק בתולדות הבית השני נראה לי, שיש לי מה לחדש, אלא יש לי לומר מה שלא נאמר גם על תולדות הבית הראשון, שהוא קשור כל־כך בבית השני.

שלישית, הייתי רוצה להמשיך קצת בהוצאת ספרי־הנביאים והכתובים עם פרשגן, ולכל הפחות לתת פרשגן לספר הושע ולשיר־השירים.

ועוד רביעית: חלמתי כל ימי־חיי לכתוב כרך גדול על "הלשון העברית בתקופת־ההשכלה", שחומר בשבילו יש הרבה בכרכים הגדולים של "היסטוריה של הספרות העברית החדשה". בספר חדש זה רציתי להראות, כיצד נעשה על־ידי מצב־הלשון בתקופה הגדולה של ספרות־ההשכלה הכרח גמור להחיות את הלשון שבכתב עד שהיתה מוכרחת ליעשות לשון שבדיבור ממילא.

אלו הן שאיפוא מדעיות. אבל יש לי עוד שתי בקשות נוגעות לחיים:

יהי רצון, שאזכה לראות בנחמת־ציון, בגאולה השלמה, כשארץ־ישראל משני עברי־הירדן תהא מדינה יהודית עצמאית בברית עם אנגליה ושכל שארית־הפליטה של הגולה באירופה, באסיה ובאפריקה (עדות־המזרח) תעבור לארץ־ישראל, וארץ־חמדה זו תקלוט עם גדול בן כמה מיליונים, שאף היהדות באמריקה ובריטניה הגדולה תתמוג עמו מעט־מעט.

ולסוף, תפילתי האחרונה: יהי רצון, שלבי לא יתקשה בזקנתי ושלא אחדל מלאהוב בני־אדם: הרי מעשי־הזוועה של "עם המשוררים והפילוסופים", בסיועם של הפולנים, הליטאים, האוקראנים, ועוד, ומתוך שתיקתן של שאר האומות הדימוקראטיות, יכולים לעשות אדם שונא־בריות. ויהי רצון, שלא אחדל מלאהוב את עמי, העם הגדול המקטין עצמו, העם הרם—והשפל, שקשה כל־כך לאהוב אותו מחמת חסרונותיו כמו שקשה לשנוא אותו בשים לב למעלותיו ולעבר הגדול שלו. כי אין לך ירידה לאדם כתגבורת של הקנאה והשנאה לעת־זקנה והטענה, ש"הימים הראשונים היו טובים מאלה". תמיד בדקתי את טענותי כלפי החדש וכלפי הדור הצעיר לאור טענה זו של כל הזקנים, של כל הדור ההולך. ותפילתי היא, שלא אכשל אני עצמי בטענה זו של "פוחת והולך הדור" בימי־הזקנה. כי טענה כזו עושה את האדם שונא כל חדש, שונא כל התקדמות ותיקון חברותי. ואין לך מידה רעה מזו. ותפילתי היא — שלא תדבק בי מידה זו עכשיו כמו שלא דבקה בי כשהייתי צעיר.

"לֵב טָהוֹר בְּרָא לִי, אֱלֹהִים, וְרוּחַ נָכוֹן חַדֵּשׁ בְּקִרְבִּי" (תהילים, נ"א, י"ב).

ואז לא תבייש זקנותי את ילדותי.

ירושלים־תלפיות, ב' לר"ח אלול תש"ד — כ"ד בשבט, תש"ה.

מ פ ת ח *)

אבן גבירול, 247–248, 304.
אבן־זהב ארי, 219, 246, 345, 347
אברבנאל יהודה דון, 247, 248, 304
אברהמ׳ס פרופ׳, 138
אברמוביץ׳ פֶּסְיָה (אשת־מנדלי), 49
אהרונוביץ יוסף, 209
אֶהרנפרייז מ., 69, 80, 81, 100, 248
אובידיוס, 26, 27
אוגאנדה, 54, 101, 104, 122, 202, 331
אוטֶרֶה אַמָּדֵי, 325–326
אולברייט, פרופ׳, 212
אונגרפלד, 255
אוסישקין אסתר, 186, 275, 276, 332
אוסישקין מנחם, 9, 16, 49, 101, 103–104, 107, 108, 121 – 122, 126 – 127, 129–132, 137, 138–140, 145–146, 151, 153, 169, 171, 174–175, 180, 183, 184, 186–188, 193, 194, 199–201, 203, 212, 215–217, 223, 224, 227, 229, 231–234, 237–239, 241–242, 245–246, 250, 256, 275, 276, 299–300, 306, 310, 312–313, 321, 324, 330–333, 345, 354
אור יוסף, 306
אַוּאֶרבאך בֶּרטולד, 26
אחד־העם, 7, 33, 36–38, 42–44, 49, 50–56, 59, 61, 62, 64, 66, 67, 69–71, 80–83, 95–97, 99–102, 104, 107, 109, 111, 120, 129–130, 132, 134, 158, 170, 173, 189, 201, 214, 216, 217, 218, 232–233, 238, 242, 251, 298, 303, 345, 350, 354
אחימאיר אב־א., 172, 209, 308–309
איבסן, 44
אידלסון אברהם, 97
אייזנשטאט מ., 271
איינשטיין אלברט, 216, 242
איכנבאום יעקב, 21
איש נעמי אלימלך, 18, 20–21
אלאפין גברת, 79
אֶלבה אי׳, 246
אֶלבוגן, 120, 313
אַלבק ח., 287
אל־חוסייני אמין, 191–192, 222
אליצדק בצלאל, 141, 145, 151, 275, 304, 313
אלישב י. א., 101
אלישב ישראל (איזידור), 79
אלכסנדר השלישי, 35, 144
אלכסנדר זיסקינד מהורודנה, 9, 10, 12, 19, 84
אלנבי, 185, 194–195
אל־עלאמין, 327
אל־עאריף עאריף, 191–192, 222
אנ־סקי, 124
אסף, פרופ׳, 341–342
אסקווית, 193
אפלבוים, 170–173, 271
אפלטון, 56, 76–78, 91, 106, 235, 241, 247–249, 282, 297, 304

*) ניתן בזה רק מפתח של השמות הפרטיים החשובים ביותר בלבד, מפני שהעניינים שבספר הנוכחי נתפרטו בתוכן־העניינים של כל פרק ופרק. והשמטתי גם את שמות־הערים מטעם זה. את ה״מפתח״ סידר בן־אחי, ארי אל יצדק, ואני מודה לו על כך.

אֶפשטיין י. נ. פרופ׳, 79, 241–242, 249, 257, 260, 287
אֶרטר יצחק, 21
אֶרלאנגן, 76
ארלוזורוב חיים, 125, 172, 188, 211, 252, 305, 308–310
אש שלום, 100, 107–108, 132
אתונה, 178–182, 265

באדר גרשום, 42, 43, 65
באומשטארק, ד״ר, 74
באלפור, VII, 167, 174–175, 181, 182, 184, 185, 189, 223, 231, 269, 304
בֶּבֶל, 110
בובר מ., פרופ׳, 83, 138
בודהא, 77
בודנהיימר מ., 77, 80–81
בו־כלר אדולף, 233–234, 242, 246, 249, 258, 260, 345, 347
בולס, 184, 223
בוקי בן יגלי, עיין כצנלסון י. ל.
בוקל, 27
בורצב, 153
בזרדקו, פרופ׳, 20
בֶּזֶרדקו אלימלך, עיין: איש נעמי אלימלך
ביאליק חיים נחמן, 43–44, 80, 97, 99–101, 102–107, 108, 111, 112, 114, 123, 124, 127, 129–130, 131–132, 133, 137, 140, 147, 169–173, 175, 201, 238, 239, 241–243, 251–253, 298, 303, 310, 312, 313–314, 315, 324, 330, 334
ביליס מנדל, 184
ביימלר, פרופ׳, 122
ביירון, 27, 43, 56, 114
ביצולד קארל, פרופ׳, 73–74, 92–94
בירגר אנגֶסה, 89–90
בירו־ביג׳אן, 316
בירנבאום נתן, ד״ר, 22, 68, 69, 80–81
בֶּירנסון, 109
ביתר, 141, 307
בלובשטיין יעקוב, 248
בליוך איוואן, 79
בן־אבי איתמר, 203, 269
בן־אביגדור, 89, 114–116
בן־אליעזר מ., 104
בן־גוריון דוד, 199, 227, 332, 333
בן־דוב יעקב, 271
בן־דוד י״ל, 37
בֶּנטוויטש נורמן, 232, 258, 277, 300
בן־יהודה אליעזר, 25, 31, 37, 38, 101, 127, 192, 194, 197, 199, 201–207, 231–232, 237, 242, 247, 354
בן־יהודה דבורה, 31, 201
בן־יוחאי ר׳ שמעון, 293
בן־ישי א. ז., 227, 228, 330
בן־מנחם, עיין מנדלסזון משה
בן־מתתיהו יוסף (פלאוויוס), 23, 157, 322
בן־עמי מ., סופר, 48, 123
בן־עמי עובד, 246, 348
בן צבי יצחק, 199, 210
בן־ציון ש., 100, 127, 266
בֶּר י., פרופ׳, 287
בראגינסקה גברת ד״ר, 125
בראיז ר׳ יוסילי, 11–12
בראיז יוסף עמנואלוביץ, 18
בראיז מנחם מנדל, 18, 40
בראיז פֶּרלה, 18
בראיז שמעון, 169
בראנדס גיאורג, 304
בראנדשטטר מ. ד., 220
בראנדשטטר רומאן, 220
ברבש שמואל, 159
בר־גיורא שמעון, 293, 303, 321–322
בֶּרגמאן הוגו שמואל, פרופ׳, 234, 300–301
ברגסון פטר, 203
ברדיצ׳בסקי, 37, 56, 64, 68, 69–70, 80, 85, 99, 215
ברודס ראובן אשר, 72, 84–85, 150, 243
ברוכוב א. מ., 137
ברוכוב דוב, 158
ברזילי יהושע, 271
ברייגר א., 170–172, 271
ברייגין ראובן, 69–70, 81, 138, 218
ברייטמאן ש. ד״ר, 336
בר־כוכבא, 297, 307, 321
ברנפלד שמעון, 65, 70–71, 100
ברנר י. ח., 99, 100, 126, 183, 185–186, 227
ברקוביץ י. ד., 214–215
ברש אשר, 100

גארסטאנג, פרופ׳, 212
גוטמאן יהושע, 134
גוי־יו מ. ז׳., 76
גולאק א., 287, 313, 322
גולדברג יצחק ליב, 58, 215—218
גולדברג רחל, 58
גולדין עזרא, 43
גולדסמית קולונל, 79
גונצ׳ארוב, 23, 63
גור־אריה (פיקאנגור), 134
גורדון י. ל., 15, 21, 22, 27, 43, 65, 111, 243, 265
גורדון שאול, 271—272
גורלאנד אהרן, 79
גורקי מאקסים, 30
גיטה, 26, 45, 56, 73, 106, 304, 307, 337.
גייגר א., 27, 299
גינצבורג דוד, בארון, 136—137
גינצבורג שמעון, 308, 313
גינצברג רחל, 196
גינצברג שלמה, 55, 232, 345
ג׳יקובס, סגן־מושל, 269
גלוסקין זאב, 101
גליקסון מ., 9, 137, 146—147, 171—172, 176, 183, 184, 214, 218, 271, 306, 311
גלעדי, 179
ג׳מאל פחה, 185
גראבלסקי בוריס, 200
גראבלסקה בת־שבע, 200
גראזובסקי יהודה, 89—90, 92
גרהם־בראון, בישוף, 274
גרוז, 181
גרינבוים יצחק, 101, 306
גרינברג אברהם, 129, 209
גרינברג אורי צבי, 3, 100, 225
גרינברג יחזקאל, 200
גרץ צבי, 27, 112
דובנוב שמעון, 130, 243, 313
דוברולובוב, 27
דוד המלך, 275, 315
דוידוביץ יהושע, 33
דוז׳אלנסקי, גב׳, 148—149
דולז׳אנסקי, פרופ׳, 141, 148—149, 248, 254
דוסטויבסקי, 23, 27
דידס ווינדהם, 269
דידרו, 27
דיזנגוף מאיר, 53, 185, 313
דיזנגוף צינה, 53
ד׳יזראלי, 193, 235
דיינארד אפרים, 19, 218
דינאבורג ב., 219
דנבי הרברט, 218, 221, 239—240, 243
דניקין, גנראל, 157, 166, 175
דף א. ד., ד״ר, 256, 325
דרויאנוב, 99, 132, 169, 171—173, 251, 310
דרפר, 27
האמסון קנוט, 23
הגל, 301
הובס תומאס, 208
הו׳גו וויקטור, 27, 304
הולמס ג׳ון היינס, 277
הורוויץ מרדכי (מארקוס), 22
הורוויץ ש״י איש, 152
הורקנוס יוחנן, 227
הושע, 340, 355
היטלר אדולף, 95, 153, 168, 169, 208, 212, 287, 291, 324—327
היילפרין יחיאל, 103, 152, 163—164
היינה היינריך, 26, 56, 109
הימלפארב, ד״ר, 175
הכהן מרדכי בן הלל, 55, 185, 187, 227, 313
הכהן רוזה, 55
הלדרלין, 40
הלוי אפרים, ד״ר, 254—255, 257, 274
הלוי ח. ש., 336
הלוי ר׳ יהודה, 184
הלוי יוסף, פרופ׳, 96
הלוי שמריהו, ד״ר, עיין לווין שמריהו ד״ר
הלמאן יום־טוב, ד״ר, 134
המאירי אביגדור, 308
הנגיד ר׳ שמואל, 226
הנזל פאול, פרופ׳, 75—76, 188
הרמתי שמואל, 223
הרפורד טרייבס, 219
הרץ הרב, ד״ר, 234, 246
הרצוג הרב, ד״ר, 327
הרצל תיאודור, VII, 54, 55, 61—62, 69—70, 72, 80—83, 89, 101, 111, 121—122, 124, 158, 193, 211, 305, 331

וֶבר מאקס, 74—75
וּבר מאריאנה, 75
וואגנר ריכארד, 74
וואלדברג, פרופ', 74
וואלירו, ד"ר, מ., 125
וואַרבורג פֶּליקס, 233—234
וואתיקן, 265—266
וויין סטיפן, ד"ר, 237, 240, 244—245, 333
וויים, ר' אייזיק הירש, 124, 337
וויצמאן חיים, 83, 138, 174, 189, 193, 211, 232, 242, 246, 256—258, 305, 306, 320—321, 345
ווילהלם השני, קיסר, 219
וויליקובסקי ש"י, 146, 200, 212, 216—218
וויסברג יצחק יעקוב, 65—66
ויסוצקי רק"ז, 70, 99, 102
ויסלאבסקי צבי, ד"ר, 134, 313
וירניק, ר' אריה, 5, 92, 125
וירניק צפורה (פאני), עיין קלוזנר צפורה
וירסאי, 256—257
וולטיר, 27, 351
וולקומיץ ש. ח., 59
וֶכסלר אלימלך, עיין איש נעמי אלימלך
וֶרסס-ווילנאי, 336

זאבוטינסקי זאב, 141, 143, 174, 183, 184, 188, 197, 199, 203, 209, 211, 222, 223—224, 226, 227, 305, 306, 308, 324—325, 342
זאבלודובסקי, לֶב מאטוויי-איטש, 25—26
זולא אֶמיל, 27, 304
זוננפלד, רב, 224
זיידל, 181
זילברבוש ד. י., 313
זלאטופולסקי הלל, 126, 129, 146, 164
זלוטניק מרדכי, 338
זֶילינסקי טאדיאוש, פרופ', 136, 157
זליקוביץ ג., 239
זנגוויל ישראל, 121—122
ז'ק, גב', 79
ז'ק, אברהם, 79
זק"ש נתמיה, 111—112, 114
זרובבל, 347

חאשין אלכסנדר, 171
חזנוביץ יוסף, 141, 149—151
חיות צבי פרץ, 120, 234, 255
חיסין חיים, ד"ר, 89, 182
חיסין פאני, 182
חנניה בן עקשיא, ר', 283

טאגור ראבינדראנת, 78, 304
טהון, ד"ר יהושע, 69, 80
טולמאצ'וב, גנראל-גוברנר, 132
טולסטוי לֶב, 23, 56, 106, 123, 151, 254, 283, 304
טולקובסקי ש., 272
טורגניוב, 23, 173
טורוב ניסן, 59
טורצ'ינר נ. ה., פרופ', 313
טיטוס, 263, 265, 266
טירנאו, ר' אייזיק, 9
טֶפר, 52
טרומפלדור יוסף, 224, 307
טרוצקי לֶב, 153, 293
טריטש דֶיוויס, 87
טשרניחובסקי שאול, 16, 17, 25, 28, 32—36, 43, 47—48, 53, 55, 79, 80, 88, 100, 102, 105, 107, 123, 132, 147, 160, 169, 173, 243, 248, 252, 303, 307, 310, 312, 313, 314, 139, 336, 337—338, 354

יאנושקביץ, מצביא, 141
יאסקי, ד"ר, 187
יהודה א. ש., פרופ', 79
יהודה החסיד, 204
יהודה המכבי, 321
יהל"ל, עיין, לוין, יהודה ליב
יוון, 178, 294, 325
יוֶזפוביץ, 164—165
יוחנן מגוש-חלב, 303, 321—322
יונאס דבורה, עיין בן-יהודה דבורה
יונה הנביא, 289, 290
יונובין יהודה, ד"ר, 239, 247, 249
יונים אסתר, עיין ייבין אסתר
יוסף נשיא, 147, 321
ייבין אסתר, 27
ייבין י. ה., ד"ר, 209, 308
יֶלין, גב' איטה, 259—260
ילין דוד, 37, 127, 191, 204, 231—233, 257, 259—260, 313, 323, 342

יָלִיק, עורך־דין, 162
יַלְפַאטְיֶבסקי, 36
ינאי אלכסנדר, 136, 299, 321
יעבץ זאב, 25, 38, 42, 303
יפה ליב, 61–63, 67, 70, 73, 81, 83, 84
יקאטרינה השניה, 301
ירמיהו, 288, 326
ישו הנצרי, 77–78, 127, 216–221, 283–285, 287
ישעיהו, 20, 60, 266, 289, 290

כהן הרמאן, פרופ', 170, 190, 304
כהן יעקב, ד"ר, 100, 126, 278, 303, 308
כהנא אברהם, 152
כֶּלֶב, ד"ר, 178–179
כספי מרדכי, 273–274
כ"ץ בן־ציון, 100, 146, 252, 309, 328
כצנלסון באַרי (בֶּרל), 199, 305, 333
כצנלסון ברל, עיין כצנלסון באַרי
כצנלסון חיים, 100, 101, 131
כצנלסון י. ל., 136–137, 146
כרמון מ., 308

לאדיֶזְנסקי ברוך, 107
לאוויל מ. ר., גברת, 256
לאוטרבאך, 313
לאחובר פ., 215, 219
לאמפורט שלמה, 238, 249
לאנדאו (צנזור), 114
לאנדאו חנה, 252, 310
לבנזון הכהן אד"ם, 60
לודוויפול א., 101
לווין שמריהו, ד"ר, 54, 61, 69, 99, 117, 132, 199
לֶווינטוב, 164–165
לווינסקי א. ל., 82, 126, 131, 132
לוי ישראל, רב, 233–234, 246, 256, 258, 345, 347
לוין דוד זלמן, 40
לוין יהודה ליב, 355
לוין מנחם מֶנכן, 19
לוינזון יצחק בֶּר, 92
לומונוסוב, 301
לוצאטו שמואל דוד, 27, 56, 243, 304
לוק, מושל, 269
לוריא יוסף, ד"ר, 36, 112–113, 232
לֶזֶר, פרופ', 74
ליבר, 234
ליברמאן א"ש, 355
לֶיווה הינריך, פרופ', 69, 81
ליוטוסלאבסקי, 52–53
ליטאי א., 171–172
ליליינבלום משה ליב, 37, 38, 43, 49–50, 66–67, 73, 97, 111, 243
ליקברמאן משה, 181–182
ללויד ג'ורג', 193
לֶנין, 123, 153, 208, 293
לֶסהאפט, 130–131
לסינג, 23, 351
לפמאן, פרופ', 77–78, 80
לֶרמונטוב, 23, 304
לרנר ח"צ, 17

מאגנס י. ל., 122, 232–234, 238, 241–242, 245–246, 249, 257, 258, 261, 267, 276–277, 299, 300–301, 313, 322, 330, 331, 347, 352, 354
מאזור, ד"ר, 246
מאיר א. ל., פרופ', 232–233
מאיר וויקטור, פרופ', 92
מאלטר צבי, פרופ', 51
מאנדלשטאם, ד"ר, 73
מאסאריק תומאס, 235
מאפו אברהם, 15–17, 21, 22, 188, 214, 243
מַאקוֹלֵי, 27
מארקוס, רב, 178
מארקס אֶריך, פרופ', 74, 93, 94
מארקס קארל, 293
מוהיליבר יוסף, ד"ר, 152
מוהל, 214
מוחמד, 77, 269, 285, 287
מונושזון, 161
מונטסקיֶה, 27
מוסֶה, אלפרד די, 27
מוסוליני, 208, 263, 325, 327
מוסינזון, ד"ר, 124
מופאסאן, גי די, 40, 104–106
מוצקין י. ל., 69, 83, 84, 138
מור גור'ג' פוט, 219
מושצ'יצקי, נשיא, 220
מזא"ה, רב, 9, 137
מזי"א, ד"ר, 198
מייטוס אליהו, 100
מיכה 290

מיל ג'ון סטיוארט, 40
מיליוקוב פ. נ., 154, 235
מילייקובסקי ז., גברת, 321
מילקוב, 336
מישלֶה ז'ול, 239
מלול נסים, ד"ר, 295
מֶלניקוב, פַּסל, 194
מנדלי מוכר ספרים, 32, 37,
42, 43—50, 103, 110, 123,
127, 129, 131, 132, 140,
147, 273
מנדלסזון משה, 22, 75, 170,
243 292
מנחם מנדל מיאַסי, 20
מנשה, בארון די, 206
מקסימון, 270
מרגלין אליעזר, 227
מרגלית מנשה, 134
מֶרז'ין, 148
מֶרכס אדאלברט, 94
משה בן מימון, ר' (רמב"ם),
297, 304
מתרדת מסונטוס, 293

נאדסון, 27
נאכט יעקוב, 126, 237
נאסטיה ז., 29—31
נֶגרי אַדה, 55
נובאליס, 26
נובופליאנט, 65
נומברג ה. ד., 100, 107—108
נוסנבלאט טולו, 70
נורדאו מאקס, 7, 54, 55,
76, 82—83, 122, 174, 193,
211
נחמיה, 20, 147, 321, 347
ניורוק, סגן־מזכיר־הממשלה,
193
ניטשה פרידריך, 40, 69, 76
ניידיץ י. א., 215
ניימארק דוד, 69—70, 80,
81, 102, 120, 170—171
ניקולאי השני, קיסר, 35, 79,
146, 151
נסוליאון, 246
נצרת, 162
נֶקראסוב, 27
נתניהו בן־ציון, 306, 308,
312, 321

סאטאנוב יצחק, 278
סאֶט, 97
סאן רימו, 154, 222, 224—227
סגל אשר, 23, 31, 37, 88
סגל יעקוב צבי, 23, 31
סגל ליבה, 59—60
סוקולוב נחום, 52, 65, 67—
68, 81, 107, 110, 312, 313
סוקראטס, 97, 282
סטאבסקי אברהם, 172, 308,
310
סטאווסקה בולֶסלאַבה, 125
סטאווסקי דוב, 125
סטאלין, 208, 287, 293, 326
סטאניסלאבסקי שמעון, 47
סטורס רונאלד, 184, 194, 223
סינאטור ד. ו., 246, 345
סירקין מנחם נחום, 105
סירקין נחמן, 105, 121, 158,
199
סלונימסקי חיים זליג, 118
סלושץ נחום, 31, 37, 88, 144
סמואל גב', 192
סמואל אֶדווין, 279
סמואל הרברט, 188—195,
212, 222, 225, 226, 228—
230, 270, 277, 279, 342
סמולנסקין פרץ, 15, 16, 19,
21, 22, 27, 43, 56, 143,
146, 243, 302, 334, 354
סמילאנסקי דוד, 3
סמילאנסקי מרים, דיר, 3
סעדיה גאון, ר', 51, 298
ספיבאקוב יצחק זאב, 23, 31
ספיר יוסף, ד"ר, 133, 144
ספיר־פוריס מתילדה, 144
ספקטור אברהם מרדכי, 114,
116—117
ספקטור יצחק, 186

עבד־אל־חמיד, 82, 143
עבד־אל־מג'יד, 252
עבר־הדני, 348
עבר־הירדן, 222, 228—229,
270
עגנון שמואל יוסף, 272
עוזיאל, רב, 341—342
עמיאל, רב, 341—342
עמלק, 163, 290
עקביה אורי, 308
עקיבה, ר', 221, 297
עקילס הגר, 136

פאביוס ש"ך, 85
פַּאוֶאס, 79, 128
פאולוס, 78, 285
פאסמאניק דניאל, 124
פאספילד, 275

פודור, פרופ׳, 234
פוזנאנסקי מנחם, 100
פומפֶּיאי, 263
פו־צֶ׳או, 221
פוריס, גב׳, 143, 145
פוריס אהרון, ד״ר, 143–145
פושקין, 18, 23, 304
פֶּט, משורר, 27
פֶּטָן, מארשאל, 325
פ׳ידיאס, 266
פייבל ברטולד, 83, 168
פייגנבֶּרג רחל, 142, 168
פייטלוביץ, ד״ר יעקוב, 79
פייטלזון מ. מ., 46–47
פיינבוים, 165
פיינברון מ., 321
פיכמאן יעקוב, 171–173, 249
פילון האלכסנדרוני, 157, 304
פיליפסון מ., 299
פ׳ין רש״י, 23, 57
פינסקר, ד״ר י. ל., 25, 37, 54, 73, 188
פינסקר ר׳ שמחה, 146
פיסארב, 27, 40, 45
פיק, פרופ׳, 232
פישל חיה שיינה, 169
פישל ישראל אהרון, 169, 200, 238
פישמאן י. ל., הרב, 226
פישר קונו, פרופ׳, 73, 75, 93, 94, 127
פלֶוי, מיניסטר, 124
פליכאנוב, 123, 153
פֶּן ש. א, 148, 163–165
פראנקל ר׳ זכריה, 27
פרוג ש., 27, 147
פרוידי, 53
פרומקה, 329
פרידמאן דוד אריה, 100, 143
פרידנוואלד, ד״ר, 167
פריזר פאני, עיין חיסין פאני
פריימאן א. ח., 291
פרילוצקי נח, 101
פרישמאן דוד, 16, 51, 99, 107–109, 111–118, 215
פרלמן ש., 126, 188
פֶּרֶמֶן, 180
פֶּרנהוף יצחק, 96
פֶּרנקל ניקולי (קוליה), 26
פרסין ברוריה, 338
פֶּרסין שושנה, 126, 146, 165, 313
פרץ, גב׳, 116–117
פרץ יצחק לייבוש, 42, 99, 100, 108–119
פרץ לוציאן, 108
צבי דוב, ר׳, 14
צונץ יום־טוב ליפמאן, 27
צוקרמאן, 355
צֶ׳חוב אנסון, 104–106
ציידן המלכה, 256
צייטלין הלל, 101, 121–122
צפרוני א., 218, 219, 237
צֶ׳רטקוב, ד״ר, 175
צ׳רטקוב־רוזנטאל לוליה, 155
צ׳ריקובר א., ד״ר, 239, 242, 313
צ׳רנוביץ ר׳ חיים, רב ופרופ׳, 129–130, 134
צ׳רנישבסקי, 27, 45
צ׳רצ׳יל ווינסטון, 222, 229, 236

קאבאק א. א., 308, 313
קאבונובסקי דוד, 43
קאופמאן דוד, 94
קאופמאן יחזקאל (תגר), 134, 219
קאיוס קאליגולה, 137, 321
קאמינקה א., 81–82, 218, 219
קאמינר, ד״ר, 353
קאנאל־חאס, 235
קאנט עמנואל, 45, 52, 56, 69, 73, 75, 93, 97, 190, 257, 297
קאנטור י. ל., 16, 51, 66
קאסוטו מ. ד., פרופ׳ 265
קאפלאן אליעזר, 51, 100, 101, 111, 114
קאפלאן מרדכי, 249
קאקובסקי, חשמן, 220–221
קאריֶיב נ., פרופ׳, 27
קארליל תומאס, 27, 56, 63, 75
קאשטיל, רב, 179–180
קובנר אברהם אורי, 79
קונדיאק, פילוסוף, 243
קונט, אוגוסט, 40, 45
קונסטאנט־נובסקי אברהם, 144–145
קוף, תירזה, גברת, 199
קופינאס משה, ד״ר, 179–180
קוק ראי״ה, רב, 201, 224, 252, 309–310
קוראלניק, ד״ר, 105
קורנברג פ., אדריכל, 273
קיטל גֶרהארד, 219

קיפֶּמילר, גברת, 77
קלאוזנר אהרון קדש, 14—16, 57, 62, 97
קלאוזנר גדליהו, פרופ', 62
קלאוזנר רַאשָׁה תהילה, 14
קלאצקין יעקוב, 100, 304, 307, 310
קלארה ר., 28—29, 32, 34
קלוזנר א. מ., ד"ר, 70
קלוזנר אברהם, ר', 9, 19
קלוזנר אלכסנדר זיסקינד, 148—149
קלוזנר ר' יהודה ליב, 9—11, 13, 19, 40
קלוזנר ר' יחזקאל, 9
קלוזנר עליזה, 339
קלוזנר צפורה 3—5, 31, 54, 83, 89—91, 92, 93, 97, 101—103, 108, 116, 117, 119, 121, 125, 126, 133, 137, 138, 139, 148, 153, 160, 165, 176—177, 181, 186, 188, 192, 194, 197—199, 200, 217, 242, 250—251, 254, 255, 259—260, 263—266, 271, 272, 274—276, 279, 310, 314, 320, 325, 331, 342, 348
קלוזנר ראשה קיילה, 9—13, 18, 19, 200, 223, 263, 267
קליין ש., רב ופרופ', 287, 313, 322, 342
קליינמאן משה, 138, 171—172, 193, 279, 311
קראוס שמואל, 219, 239, 255
קראַפוטקין, 123, 238
קרוכמאל אברהם, 317
קרוכמאל ר' נחמן, 27, 170, 243
קרושיוואן פ., 156
קריביצקי ד., 134
קריניצי א., 348
קרנסקי, 145, 146, 154—155, 170, 180

ראבידוביץ ש., ד"ר, 238
ראושניג, 324
ראספוסין, 153—154
רבניצקי י. ח., 37, 38, 51, 66, 99, 103, 112, 132, 169, 171—173, 238, 242, 251, 253, 310
רב־צעיר, עיין צ'רנוביץ חיים
רוזובסקי פינחס, רב, 84
רוזנבלאט צבי, 172, 308
רוזנפלד אהרון, 16
רוטנברג פינחס, 334
רוטשילד בנימין, 233
רוטשילד ג'יימס, 229
רומאנילי שמואל, 278
רוסו, ז', 27, 139, 243
רוקח י. ל., ד"ר, 205—206
רות חיים יהודה, פרופ', 241, 246, 330, 346—347
ריב"ל, עיין לוינזון ר' יצחק בר
ריגס, קצין־משטרה, 252, 310
ריינס, רב, 283
ריכטהופן פון, גברת, 79
ריכטר ז'אן פול, 426
רימאלט א., ד"ר, 348
ריצ'מונד, 223
רמב"ם, עיין משה בן מימון ר'
רמבראנדט, 238
רנאן אֶרנסט, 43, 44, 50, 69, 278
רפופורט שלמה יהודה (שי"ר) 143, 243
רשב"ג, עיין אבן גבירול שלמה

שָׁאַלְתִּיאֵל, 272
שאף ישראל, 116—117
שבתי צבי, 204
שד"ל, עיין לוצאטו שמואל דוד
שווארץ פנינה, 5
שוחטמאן ברוך, 154, 147, 304, 313
שולמאן קלמן, 17, 23, 57—58, 78
שופמאן גרשון, 303
שופנהאוֶאר, 76
שוקיאן פינחס, 15—17, 58
שוקן זלמן, 326—327
שור"ר אֶמיל, 96
שושני סעדיה, 216, 238—239
שטיבל א., י., 214—216, 218, — 219, 237
שטיינברג יהושוע, 60—61
שטיינשנידר ר' משה (רמש"ש), 51, 52
שיינקין מנחם, 87, 214
שייקוויץ י., וואלירו, גברת ד"ר, 125
שילר פרידריך, 22, 23, 45, 294, 297, 304
שי"ר, עיין רפפורט שלמה יהודה.

שירמאן ח., דר׳ 341—342
שלום עליכם, 103, 173
שלום־ציון (אלכסנדרה), 23
שֶׁלי, 27, 56
שליונסקי, א., 100
שמואלי, 348
שמידט אלישבע, 75
שמעונוביץ דוד, 303, 320, 330
שניאור זאלקינד, 100, 147, 303, 308
שניאורסון מנחם, 4, 246, 345—347
שֶׁנְהָה אַנְדְרֶה, 27
שפילהאַגן פרידריך, 26
שפינוזה ברוך, 304
שפירא הֶרמאן (צבי), 9, 70, 72—73, 81, 94, 138, 345
שפירא פ., 238
שפירא שרה, 43
שֶׁפֶר, פרופ׳, 74
שצֶ׳דרין־סאלטיקוב, 46
שצֶ׳פקין יֶבגֶני, פרופ׳ 155
שקד, 348
שקספיר ווילים, 44, 308
שרירא, 125—126
שֶׁרמאן, 147
תגר יחזקאל, עיין קאופמאן יחזקאל
תוֹרָה הנרי, 74, 76
תורן חיים, 336

תוכן

הקדשה לגברת צפורה קלוזנר ז"ל 3 — 5

כעין פתיחה 7

פרק א 9 — 13

מוצאי. ר' אלכסנדר זיסקינד ור' יוסילי. אבא ואמא — שני הפכים

פרק ב 14 — 17

אולקניקי וטרוקי : חינוך ישן וחדש

פרק ג 18 — 24

באודיסה : ישיבה — בית־ספר תיכון. אלימלך איש נעמי. אני כותב רומאן היסטורי

פרק ד 25 — 41

אני בא לליטה. ימי ווילנה והורודנה. ראשיתה של הציונות המדינית. רגע חובסקי. פגישותי עם ד"ר פינסקר. "שפתנו אתנו". זאב יעבץ וקבציו. בן־יהודה ועתונו. "פרדס". אני נעשה למדן. מרה שחורה והסם שכנגדה

פרק ה 42 — 56

תחילת עבודתי הספרותית. עוד זכרונות על מנדלי. התוודעתי לאחד־העם. מה למדתי ממנו ?

פרק ו 57 — 64

אני בא לליטה. ימי ווילנה והורודנה. ראשיתה של הציונות המדינית. רגע של אושר שלם. אהבה נכזבת

פרק ז 65 — 71

פולמוס־הסופרים הראשון שלי. הפעם הראשונה בברלין. פגישתי הראשונה עם סוקולוב. משהו על ד"ר ש. ברנפלד

פרק ח 72 — 86

אני נעשה סטודנט בהיידלברג. פרופ' הרמאן שפירא. הלימודים שלי והפרופיסורים רבותי. הקונגרס הציוני הראשון. ה"פראקציה הדימוקראטית". חבירי היהודים וחבירותי הנכריות. פגישתי עם ראובן אשר ברודס. שינוי־ערכים אמיתי

פרק ט 87 — 98

פגישה מפליאה. חשד־חינם. אני מתחתן. "יחידת־חיי". אני נעשה "דוקטור". בועידת־מינסק. שען — אמן יחיד־במינו

פרק י 99 — 119

אני נעשה עורך־"השלח". ימי־וארשה. ביאליק — עורך שני של "השלח". י. ל. פרץ. מעשה בפרץ ופרישמאן

פרק י"א 120 — 128

המהפכה הרוסית הראשונה. "אוצר־היהדות". הקונגרס הציוני השביעי. ימי פרייבורג ולוזאנה. "גן־עדן תחתון". ראשיתו של "ישו הנצרי". נקמת־ההיסטוריה

פרק י"ב 129 — 135
שלש הצעות. אני חוזר לאודיסה ויושב בקתדרה של ההיסטוריה הישראלית ב"הישיבה" המחודשת. חיכוכים עם ביאליק בעריכת "השלח". שבת וז'אנז'אראמריה. שיעורי ב"הישיבה" בהיסטוריה ישראלית ובתורת־המידות. אני עוזב את "הישיבה."

פרק י"ג 136 — 140
עבודתי ב"אנציקלופדיה העברית־הרוסית". נסיעתי לפטרבורג. מציעים לפני "רבנות מטעם" בעיר־המלוכה. עבודתי בועד של חובבי־ציון. הרצאתי הראשונה על אוניברסיטה עברית בירושלים. מסעי הראשון לארץ־ישראל. המלחמה באידישיסטים

פרק י"ד 141 — 152
מלחמת־העולם הראשונה. היחס אל גרמניה ותורכיה. ז'אבוטינסקי צדק. האיסור לפרסם דבר בעברית. הפסקת "השלח". טראַגידיה של משפחה יהודית. עבודתי ב"חברה להפצת ידיעות נכונות" וב"חברה הספרותית היהודית". מחברותי הרוסיות. ביקאטרינוסלאב. פרופיסור דולז'אנסקי ורעיתו האצילה. פגישתי עם ד"ר חזנוביץ. בצלאל אחי עונש את עצמו. אני נעשה מחלק בגדים למשפחות־החיילים. שיעורי ב"בית־המדרש למורים" וב"בית־המדרש לגננות". אני מתרגם את ה"ספרים החיצונים". הפרקים המודפסים הראשונים של "ישו הנצרי"

פרק ט"ו 153 — 157
המהפכה הרוסית הגדולה. אני נעשה מרצה לתולדות־המזרח. חוויה בלתי־נשכחת. אני נעשה פרופיסור להיסטוריה עתיקה

פרק ט"ז 158 — 167
הבולשביסמוס ברוסיה. "יום המרידה בשלום". "שוד חוקי". התעללות. רדיפות והצלה. עבודה ספרותית ומדעית בעברית וברוסית

פרק י"ז 168 — 173
חגיגת־היובל הראשונה שלי ותוצאתה העגומה. הוכרזתי זייפן מתוך רדיפה אחר כבוד

פרק י"ח 174 — 182
"מדינה יהודית" מוקדמת ו"מיניסטריון יהודי" דמיוני. הכרזת־באלפור וההפגנה הגדולה באודיסה. לארץ־ישראל בספינת "רוסלאן". עינוויי־דרך. הצלה מרעב וממחלות

פרק י"ט 183 — 196
ז'אבוטינסקי ואוסישקין. ברנר. פחד־שוא. מסע מתל־אביב לירושלים בשמונה שעות. אל הכותל המערבי בלילה. עבודות ספרותיות חדשות. השנים הראשונות בארץ. הנציב הראשון ליהודה. החובה נגד הנטיה. הנציב היהודי הראשון והמרשל החשמונאי האחרון. הלשון העברית — לשון רשמית. מעשה במתבוללים בלונדון וברומי

פרק כ 197 — 207
בשכונת־הבוכארים. מסירות־נפש לשם הלשון העברית. "רצון, רצון, רצון!" — נאום ז'אבוטינסקי. מוצאו של הסוציאליסמוס הציוני. התחד־שותו של "השלח". עבודתי בועד־הלשון. משהו על אליעזר בן־יהודה

פרק כ"א 208 — 213
אני מאבד את חיני בעיני־הפועלים. "מי שאינו בעדנו הוא נגדנו". מפני־מה איני ריביזיניסטן מפלגתי? במחלקת־העתיקות של הממשלה. מה בין אנגלים לשאר אומות־העולם?

פרק כ"ב 214 — 221
מסביב לספר "ישו הנצרי". "שערוריה ציבורית" בעיניו של אחד־העם. שאלת־המצפון. לילה של בכיה. ד"ר גליקסון מציל את הספר. "ישו הנצרי" גרוע משלשה פוגרומים. הספר נידון בפולניה. פרופיסור סיני מקשה קושיה חמורה על הספר

פרק כ"ג 222 — 230
"יום־גדולות". פרעות בירושלים. ז'אבוטינסקי ו"אסירי־עכו". המאורע של תל־חי. המאורע של סאן־רימו. פרעות ביפו. "אסיפות־הנבחרים". אני נעשה אנטישמי. נוצרה "הסתדרות־הפועלים" וניצחה "אחדות־העבודה". קריעת עבר־הירדן. צ'רצ'יל בירושלים וה"ספר הלבן" הראשון

פרק כ"ד 231 — 236
מסביב להקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. חמשת החסרונות, שפסלו אותי מלהיות פרופיסור

פרק כ"ה 237 — 240
שלשים שנה לעבודה ספרותית. מסביב ל"היסטוריה ישראלית". "ישו הנצרי" באנגלית ודרשתו של סטיפן ווייז. "עולם־הזה" ו"עולם־הבא"

פרק כ"ו 241 — 253
פתיחת המכון למדעי־היהדות ופתיחת האוניברסיטה. הפשרה ביחס לפרו־פיסורה שלי. "אי־אלבה" שלי. תרגום של אפלטון. "עזה מייסורים אהבה". היחסים עם ביאליק

פרק כ"ז 254 — 262
הרופא של תלפיות. טולסטוי רוכב על גבי בעל "חובות־הלבבות". בברלין ובפאריס. בווינה, בקארלסבאד ובבאזל. גברת קלוזנר שמחה: "אף־על־פי־כן לא קולוניה בריטית". ממכוני־חקירה לאוניברסיטה ממש. מלחמתי בפנים־האוניברסיטה

פרק כ"ח 263 — 267
באיטליה. במילאנו, ווינציאה, פירנצי. ברומי. לפני פסל־טיטוס. ביקור בפומפיאי. פטירת־אמי

פרק כ"ט 268 — 279
המלחמה על הכותל המערבי והפרעות של אב תרפ"ט

פרק ל 280 — 298
תפיסת־עולמי

פרק ל"א 299 — 304
מלחמתי בתוך האוניברסיטה. אני "לאומני". הקתדרה לאידיש. עבודותי המדעיות והספרותיות

פרק ל"ב 305 — 311
הירחון "ביתר". רצח־ארלוזורוב והעלילה על הריביזיוניסטים. "פשעי וחטאתי"

פרק ל"ג 312 — 317
מלאו לי שישים שנה. "נאומו" של טשרניחובסקי. "ספר־קלוזנר". פטירתו של ביאליק. בטבריה. קדושה וצביעות. החינוך בקבוצות ובמושבי־עובדים. השתתפות ב"אנציקלופידיה הכללית" של "מסדה"

פרק ל"ד 318 — 324
המהומות של תרצ"ו — תרצ"ט. המלחמה בהצעה בדבר חלוקת־הארץ. באוניברסיטה. קולות וחומרות. אני נכשל בבחירה אוניברסיטאית

פרק ל"ה 324 — 335
מלחמת־העולם השניה. במה ייכשל היטלר ? — הצעות לשעת־חירום. אני מקבל את פרס־ביאליק. מת אוסישקין. "כלום נוטלים דבר זה אל תוך הקבר ?". מה בונה "השומר הצעיר ?" —. משל למה הדבר דומה ? למצות לפסח, שנקנו בדמי־משכון

פרק ל"ו 336 — 344
יובל־שנים לעבודתי המדעית והספרותית. יובלו ופטירתו של שאול טשר־ניחובסקי. "הציוניות הכללית, מהותה ושאיפותיה". עבודות לשם תחית־הלשון. "ספר עמוס עם פרשגן". משפט־חיילים, שמאסו בסמל. מעשה בגנראל אוסטראלי, בשבת ובספר

פרק ל"ז 345 — 349
שינויים לטובה באוניברסיטה. הקתדרה לתולדות הבית השני. שיעור הפתיחה שלי. מלאו לי שבעים שנה

פרק ל"ח 350 — 355
סיכום

מפתח 356 — 364